

319376

6

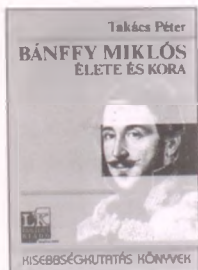
15. évf.
2006.
4. szám

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

A Lucidus Kiadó új könyvei

Takács Péter:
Bánffy Miklós
világa

Budapest, 2006. 202 p.

2800 Ft

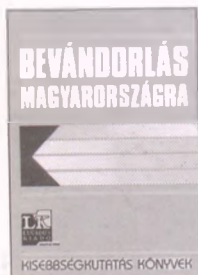

Szesztay Ádám (szerk):
Együtt.

Az 1956-os forradalom
a határon túli magyarok

Budapest, 2006. 245 p.

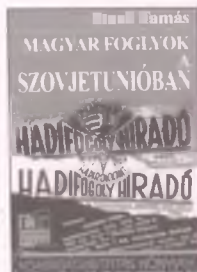
3200 Ft

Tóth Pál Péter (szerk):
Bevándorlás
Magyarországra

Budapest, 2006. 364 p.

2800 Ft

Stark Tamás:
Magyar foglyok a
Szovjetunióban

Budapest, 2006. 259 p.

3200 Ft

Miskolczy Ambrus (szerk):
Magyar utazók a
Duna-tájon

Budapest, 2006. 204 p.

2600 Ft

Tóth Pál Péter (szerk):
Vándorlás és
népességfogyás.
Interjúk a magyarok
Magyarországra
vándorlásáról.

Budapest, 2005. 256 p.

3800 Ft

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

15. évfolyam 4. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Szarka László*, *Tóth Ágnes*, *Bruhács János*, *Doncsev Tosó*, *Péntek János*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*: Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: 282-2250. Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Számítógépes előkészítés: *Balczér Gabriella*. Tördelő: *Korpás István*. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fszt. 83. Tel./fax: 225-2866; 225-2860/2915 m. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár 3600 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD+12 USD (postaköltség tengerentúltra), illetve+8 USD (postaköltség Európába). Lapszámonkénti ár: 900 Ft. Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118–10025640 számláján. Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: www.lucidus.hu <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas>

HU ISSN 1215–2684

A lap megjelenését
az Oktatási és Kulturális Minisztérium –
Nemzeti Kulturális Alap
és az Illyés Közalapítvány támogatja.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Válogatásunk kiadványai

Acta Poloniae Historica (Lengyelország)
Comparative Political Studies (USA)
East European Politics and Societies
(USA)
Europäische Rundschau (Németország)
Internationale Politik und Gesellschaft (Né-
metország)
Literatur und Kritik (Ausztria)
Merkur (Németország)

Mitteilungen des Instituts für Österreichische
Geschichtsforschung (Németország)
Muttersprache (Németország)
Policy Review (Anglia)
Politique internationale (Franciaország)
Sprache im technischen Zeitalter (Német-
ország)
Studies in Conflict & Terrorism (USA)
Südosteuropa Mitteilungen (Németország)

Miroschnikoff, P.: Luteránus lelkész a romákért Szászveresmarton (<i>Komáromi Sándor</i>)	781
Mukhina, I.: Iszlám terrorizmus és a nemzeti szabadság kérdése, avagy a kortárs csecsen terrorizmus problémái (<i>Bosznay Csaba</i>)	783
Waldschmidt–Nelson, B.: Kik vagyunk? Félelmek és tények Huntington támadásában a Latin-Amerikából az Egyesült Államokba való bevándorlási hullámen (<i>Bosznay Csaba</i>)	784
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK	
Pamuk, O.–Platz, J.: Európa és Törökország az irodalomban: Orhan Pamuk (<i>Komáromi Sándor</i>)	787
Rychlo, P.: Osztrák életrajzok: az utolsó jiddis Kelet-Európában (<i>Komáromi Sándor</i>)	788
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Kazmirowski, B.: Elias Canetti és a nyelvek (<i>Komáromi Sándor</i>)	790
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Příbaň, J.: Politikai nézetkülönbségek, emberi jogok és legális átalakulások (<i>Bosznay Csaba</i>)	792
Satel, S.–Klick, J.: Elfogultak az orvosok? (<i>Bosznay Csaba</i>)	793
KISEBBSÉGI JOG	
Anderson, Ch. J. etc.: A tanú szemével? A szubjektív emberi körülmények alapjai Kelet-Közép-Európában (<i>Bosznay Csaba</i>)	795
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Kuprian, H. J. W.: Az osztrák történetírás a Párizs környéki békékről az Anschlussig (<i>Komáromi Sándor</i>)	797
Szarota, T.: A megszállt Európa reakciója zsidók Dávid-csillaggal történő megbélyegzésére (<i>Bosznay Csaba</i>)	798

TABLE OF CONTENTS

RESETTLEMENTS, EXILES AND RELOCATIONS CONCERNING HUNGARY DURING AND AFTER THE 2ND WORLD WAR

Compulsion or opportunity? (Tóth Ágnes)	595
---	-----

STUDIES

Balogh Béni L.–Olti Ágoston: The Question of Hungarian-Romanian Population Exchange between 1940–1947	597
Tóth Ágnes: „The Folks are Driven to the Green and then They Take the Ones They Want to the Ghetto” Internment Camp in the Village of Lengyel	621
Krisch András: The Failure of a Release Attempt. The Exile of the Sopron Germans	642
Guth József: „I Could Not Adapt to Stay”	659
Kugler József: The Impact of the Post War Migration on the Ethnic and Religious Composition of Mezőberény After the 2nd World War	669
Mayer János: As a Foreigner in the Ancient Homeland	695
Schmidt-Schweizer, Andreas: The Reflection of the Forced Migration of German Ethnicities between 1939–1950 in the West-German History and Public Knowledge	721

REMEMBRANCE, EXHIBITION

Prosser, Michael– Csilla Schell: Refuge, Exile and Integration	730
Seewann, Gerhard: Relocation as an Exhibition Topic in Germany and Hungary	738

NOTICES

Bindorffer Györgyi: The Etymology of Forced Expel	742
Grósz András: Human in Inhumanity	746
Grósz András: Expelled from Budaörs	748
Eiler Ferenc: German Language Minorities in 1945. European Comparison	752
Mlecsenkov László: Value in Diversity	755

WORKSHOP

Csernicskó István: The Ukrainian-Russian Linguistic War and Hungarian Nationals in Ukraine	764
--	-----

CRITIQUE

Hornýák Árpád: Teleki Pál	771
---------------------------------	-----

REVIEW

NATIONAL IDENTITY. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Piskorski, Jan M.: „We Locked the Door” – Expels in Europe and the World (Kovács Sándor)	776
--	-----

Lasserre, I.: Is it the End of Purgatory? – Conversation with Borisz Tadić (<i>Kakasy Judit</i>)	777
Tibi, B.: The Islam Question and the Turkish Joining Process to the EU (<i>Komáromi Sándor</i>)	780
Miroschnikoff, P.: Confessionist Priest for the Rom in Szászveresmarton (<i>Komáromi Sándor</i>)	781
Mukhina, Irina: Islamic Terrorism and the Question of National Liberation, or Problems of Contemporary Chechen Terrorism (<i>Bosznay Csaba</i>)	783
Waldschmidt-Nelson, Britta: Who Are We? Fears and Facts in Samuel Huntington's Attack on Latino Immigration to the United States (<i>Bosznay Csaba</i>)	784
 NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Pamuk, O.–Platz, J.: Europe and Turkey in Literature: Orhan Pamuk (<i>Komáromi Sándor</i>)	787
Rychlo, P.: Austrian Biographies: Last of the Yiddish in Eastern-Europe (<i>Komáromi Sándor</i>)	788
 LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Kazmirowski, B.: Elias Canetti and the Languages (<i>Komáromi Sándor</i>)	790
 MINORITY POLICY	
Přibáň, Jiří: Political Dissent, Human Rights, and Legal Transformations: Communist, and Post-Communist Experiences (<i>Bosznay Csaba</i>)	792
Satel, Sally and Klick, Jonathan: Are Doctors Biased? (<i>Bosznay Csaba</i>)	793
 MINORITY LAW	
Anderson, Ch. J., etc.: In the Eye of the Beholder? The Foundations of Subjective Human Rights Conditions in East-Central Europe (<i>Bosznay Csaba</i>)	795
 HISTORY OF NATIONAL AND ETHNICAL MINORITIES	
Kuprian, H. J. W.: Austrian Historiography about the Near Paris Peace Treaties to the Anschluss (<i>Komáromi Sándor</i>)	797
Szarota, Tomasz: The Reaction of Occupied Europe of the Stigmatization of the Jews with the Star of David (<i>Bosznay Csaba</i>)	798

Kényszer vagy lehetőség?

Kelet-Közép-Európában a második világháború utolsó hónapjaiban, és a következő fél évtizedben kibontakozó migrációt kényszerű, kisebb részben önkéntes telepítések, népcsoportok mozgásának egész sorozata alkotta. A szervezett módon végrehajtott telepítések, valamint az önkéntes, egyéni népmozgások fő motiválójá, ideológiai alapja az etnikai konfliktusok csökkentése, a „tiszta” nemzetállamok kialakulásának elősegítése volt. Ennek az érvelésnek a háttérében, egyrészt az első világháborút lezáró kisebbségi szerződések kudarca, másrészt a hatalomért vetélkedő politikai pártoknak a társadalom megnyerésére irányuló törekvése – amelyben az érintettek gazdasági javainak fölhasználásával megszerezhető politikai tőke jelentős szerepet játszott – húzódott meg. A „tiszta” nemzetállam koncepcióját a kisebbségeknek az adott ország szempontjai szerinti kollektív bűnösségével és büntethetőségével kapcsolták össze. Az érvelés ideológiai – fasiszta, bűnös, nemzetrontó népcsoport – és gyakorlati elemei az éppen aktuális bel- és külpolitikai törekvések függvényében változtak.

Németország és a térség különböző országaiban élő német nemzetiségű lakosok háborúban játszott szerepére való hivatkozással Csehszlovákiából és Lengyelországból már a háború utolsó heteiben elkezdődött az ott élők tömeges üldöztetése, önkényes telepítése, elűzése. Jugoszláviában és Romániában is – saját „hatáskörben” – a német nemzetiségű lakosság megbüntetését, némely esetben megsemmisítését kívánták elérni.

A német nemzetiségű lakosság „megbüntetésére” a háború végén a nagyhatalmak hallgatólagos és a Szovjetunió tényleges támogatása mellett került sor. Elismerték ugyanis a kelet-közép-európai országokban élő német kisebbségek egy részének háborús felelősségét, ennek következtében felelősségrevonásuk jogosságát. A potsdami határozatok deklaratív módon tették lehetővé Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország számára, hogy német nemzetiségeiktől saját döntésük, akaratuk szerint Németországba történő áttelepítésükkel megszabaduljanak. S jóllehet a nagyhatalmi verdikt tartalmaz egy rövid kitétel a telepítések emberséges és szervezett módon történő végrehajtására, annak érvényt szerezni sohasem tudott. Éppen ezért a második világháború után végrehajtott telepítések embertelen módjáért, a kisebbségek – főként a német és magyar – jogfosztásáért, helyzetéért, az adott országokat és a szövetséges nagyhatalmakat egyaránt felelősség terheli.

A nyugati nagyhatalmak – látva a folyamat nagyságát, a végrehajtás kegyetlen módját, valamint az elhelyezési nehézségeket, amelyek súlyos belpolitikai feszültséget is okoztak Németországban – korábbi álláspontjukat felülvizsgálva a telepítések ütemét már 1946-ban fékezni igyekeztek, illetve mielőbbi teljes leállítását akarták elérni. A népcsoportok mozgásának meghatározott keretek közé szorítását azonban nem tudták, vagy nem akarták vállalni.

A magyar kormány helyzetéből fakadóan – a szomszéd országok területén élő nagyszámú magyar nemzetiségű lakos miatt – a háború utolsó szakaszában, illetve közvetlenül a háborút követően nem vállalhatta a kisebbségi kérdés telepítéssel történő megoldási alternatíváját. Ugyanakkor gazdasági előnyei miatt élni kívánt a német nemzetiségű lakosság kitelepítésével is. A német nemzetiségűek kollektív bűnösségének és büntethetőségének elfogadásával azonban elvesztette jogi és erkölcsi alapját ahhoz, hogy a szlovákiai magyarságot ért – a németek megítélésével hasonló érveléssel alapuló – sérelmek ellen határozottan fel tudjon lépni. Az egyes népcsoportok diszkriminatív módon való megítélése – ami a hazai horvátok, szerbek, bunyevácok esetében a háború utáni néhány évben pozitív megkülönböztetést jelentett –, a magyar kisebbségek ügyének elválasztása a ha-

zai nemzetiségek jogállásától és egy elvi kisebbségi politikától, nemcsak felelőtlenségnek, de politikai szüklátókörűségnek is bizonyult.

A Magyarországon az 1945–1948 között végbement egyes migrációs folyamatok – svábok kitelepítése, szlovákiai magyarok áttelepítése, a hazai szlovákok átköltöztetése, országon belüli telepítések, a szomszéd országokból érkező magyar nemzetiségű menekültek befogadása, a bukovinai székelyek elhelyezése –, időbeli, térbeli végrehajtása, nagyságrendje és hatása szerint is nagy különbözőséget mutat, bár egy egységes folyamat lánczemeiként kapcsolódtak össze.

Az érintettek száma eléri a 600 ezer személyt. A háború hatása, és a változó országhatárok miatt a szomszéd országokból átköltöztek száma szerény becslések szerint is 120–130 ezer emberre tehető. Az 1946 elején elkezdődött sváb kitelepítésekkel az első évben 120 000 ember, míg 1947–1948-ban további 50 ezer személy települt át. A földreform, valamint a földszabaduló sváb ingatlanok által biztosított telepítési lehetőségekkel élve országon belül mintegy 136 000 személy, 34 000 család átköltöztetését végezték el. A szlovák–magyar lakosságcsere keretében 60 000 magyarországi szlovák és mintegy 90 000 – a menekülteket is beleszámítva – szlovákiai magyar cserélt házat és hazát.

Tematikus összeállításunkban – a legújabb kutatási eredményekre fókuszálva – három fő kérdést igyekeztünk megvilágítani.

Először a második világháborút követő kényszmigrációs folyamat eddig kevésbé ismert mozzanatait, eseményeit, kontextusait földolgozó tanulmányok közlésével – román lakosságcsere-elképzelések, a németek internálásának körülményei vagy a Magyarországról kitelepítettek németországi integrációja – új ismeretekkel kívántuk gazdagítani a téma iránt érdeklődőket.

Másodszor tüzetesebb vizsgálatok révén – Mezőberény etnikai összetételének megváltozása, a Soproni németek kitelepítése, vagy egy visszaszökött sváb ember visszaemlékezésének közzétételével – fontosnak tartottuk a helyi társadalom nézőpontjának a bemutatását; a megélt történelem aspektusainak föltárását.

Harmadszor a téma történettudományi, szociológiai földolgozottságának, az egyes társadalmi csoportok emlékezet-kultúrájába való behatolása bemutatásával arra is választ kerestünk, vajon hogyan, illetve egyáltalán élnek-e tovább a kényszmigrációk tanúságai. S milyen társadalmi, politikai erőterben helyeződik el napjainkban ennek narratívája.

Kiegészítésként a témához kapcsolódó legújabb szakirodalom szemlélésével további tájékozódásra ösztönözzük a téma iránt érdeklődőket.

Budapest, 2006. november 22.

Tóth Ágnes

L. Balogh Béni–Olti Ágoston

A román–magyar lakosságcsere kérdése
1940–1947 között

The Question
of Hungarian–Romanian Population Exchange
between 1940–1947

The first part of the study briefly introduces population exchange and resettlement as a means „to solve” minority issues by the illustration of examples taken from the 20th century. Then we are presented the ideas of Sabin Manuilă concerning minority policy and the views on Hungarian–Romanian population exchange between 1940–44. The few months preceding the second Vienna decision bears a strong emphasis in the study. The last chapter of the study searches for a reply to the question how the issue of population exchange rose in the peace preparation activities in Bucharest after 23rd August 1944. Finally the study concludes that a part of Romanian political elite still considered the opportunity of population exchange and minority resettlement but these Romanian exchange scenarios – like before remained laid at „the bottom of drawers” owing to the changes of the international political circumstances.

A magyar–román kapcsolatok 20. századi történetének egy sajátos, kevésbé vizsgált fejezetét képezi a lakosságcsere kérdése. Magyar történészek mindaddig nem fordítottak különösebb figyelmet e kérdésköre. Kivételt jelent Horváth Sz. Ferenc, aki frissen megjelent tanulmányában¹ a korabeli romániai magyar politikai, kulturális elit szemszögéből mutatta be röviden a téma 1937–1942 közötti vonatkozásait, támpontot nyújtva a probléma iránti szélesebb közvélekedés kutatásához is.

A román történetírás már jóval többet foglalkozott a kérdéssel. Elsősorban Viorel Achim, illetve Sorina Bolovan és Ioan Bolovan írásai² azok, amelyek – frissen feltárt román levél-

¹ Horváth Sz. Ferenc: Határon innen és határon túl. Népeességcsere és áttelepítés mint az erdélyi kérdés megoldási lehetősége (1937–1942). *Limes*, 2006. 2. sz., 7–16. p.

² Lásd például Viorel Achim: The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuilă in October 1941. In *Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient*, XXVII. Bologna 2002, 593–617. p.; Viorel Achim: Romanian–German Collaboration in Ethnopolitics. The Case of Sabin Manuilă. In Haar, Ingo–Fahlbusch, Michael (ed.): *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919–1945*. New York–Oxford, 2005, Berghahn Books, 139–155. p.; Sorina Bolovan – Ioan Bolovan: Inițiative românești privind problema schimbului de populație în primii ani ai celui de al doilea război mondial (1939–1941). In Liviu Țirau – Virgiliu Țărău (ingrij.): *România și relațiile internaționale în secolul XX*. Clusium – Cluj-Napoca, 2000, 90–116. o; Sorina Bolovan – Ioan Bolovan: Problemele demografice ale Transilvaniei între știința și politica. Studiu de caz (1920–1945). In Camil Mureșanu (coord.): *Transilvania între medieval și modern*. Cluj-Napoca, 1996, 119–131. p.

tári forrásokra alapozva – az elmúlt évek során a tudományos kutatás előterébe állították e témát. A román történészek élénkebb érdeklődése feltehetőleg azzal a ténnyel magyarázható, hogy elsősorban a korabeli román (nem pedig a magyar) politikai elit volt az, amely – a homogén román nemzetállam megvalósítása érdekében – a két ország közötti lakosságcsere szorgalmazta. A hivatkozott román tanulmányok szinte mindegyike kitüntetett figyelmet szentelt Sabin Manuilă,³ a neves román demográfus munkásságának, aki a lakosságcsere elvének legelső és legfajtsúlyosabb romániai képviselőjének számított az 1920-as évek végétől egészen 1947-ig. Tevékenységének tanulmányozása valóban nélkülözhetetlen témánk szempontjából, hiszen lakosságcsere-elképzeléseit Manuilă nem a külvilágtól elszigetelt „szobatudósként” vetette papírra, hanem a legfelsőbb román politikai vezetéssel közeli kapcsolatokat ápoló, igen befolyásos személyiségként. Túlzás nélkül állítható, hogy Manuilă mind az 1940–1944 közötti, mind pedig (rövid ideig) az 1944. augusztus 23-i puccsal hatalomra került, új román politikai rendszer egyik meghatározó „szürke eminenciása” volt.

* * *

Írásunkban először a népességcserét és az áttelepítést mint a kisebbségi kérdés „megoldásának” eszközeit elemezzük nagyon röviden, 20. századi példákon keresztül. Ezt követően Sabin Manuilă kisebbségpolitikai nézeteit ismertetjük, majd az 1940–1944 közötti román–magyar lakosságcsere-elképzeléseket és -javaslatokat vesszük szemügyre, beágyazva őket a kétoldalú kapcsolatok alakulásának történetébe. Különös figyelmet fordítunk a második bécsi döntést megelőző néhány hónap eseményeire, hiszen 1940 nyarán kristályosodott ki és vált hangsúlyossá az a román álláspont, miszerint a két ország közötti, egyre élesedő területi vitát a kötelező lakosságcserevel, illetve az ehhez kapcsolódó, kiegészítő jellegű, csekély mértékű területátadással kell megoldani. A magyar tervek ezzel szemben a lakosságcserét másodlagos eszköznek tekintették, és elsősorban az erdélyi területi revízió megvalósítására helyezték a hangsúlyt. A budapesti kormány az esetleges lakosságcserét önkéntesnek képzelte el, és legszívesebben csak a „regáti” magyar szórványokra terjesztette volna azt ki, semmiképpen sem az egységes tömbben élő székelysége. A bécsi döntés utáni időszak legjelentősebb román kezdeményezésének Sabin Manuilă 1941. októberi – nem a nyilvánosságnak szánt és végül papíron maradt – lakosságcsere-tervezete tekinthető.

Tanulmányunk következő fejezetében megvizsgáljuk, miként jelentkeztek a román–magyar lakosságcsere tervei az 1944. augusztus 23-át követő bukaresti béke-előkészítő tevékenységben. A lakosságcsere-terveket a Béke-előkészítő Bizottság készítette el, a Sabin Manuilă által már korábban elvégzett számítások alapján. Gheorghe Tătărescu⁴ román külügyminiszter az 1945. április 12-i bizottsági ülésen maga hívta föl a grémium figyelmét a vitatott hovatartozású területek kapcsán a népszavazás és a népességcsere lehetőségére. Tătărescu az eljövendő békekonferencia keretében mindkét eszköz alkalmazását lehetségesnek tartotta, ezért felkérte a bizottságot azok tanulmányozására. Végül, akárcsak a korábbi román lakosságcsere-tervek, az 1944 utániak is „fiókban maradtak”.

³ Manuilă, Sabin (1894–1964): demográfus, a Román Tudományos Akadémia tagja, 1937–1947 között a román Központi Statisztikai Intézet igazgatója. 1948-ban emigrált, és az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le.

⁴ Tătărescu, Gheorghe (–): román politikus, két alkalommal is miniszterelnök (1934–1937, 1939–1940). Petru Groza kormányában 1945 és 1947 között miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter.

1. A lakosságcsere és az áttelepítés mint a kisebbségi kérdés „megoldásának” eszközei

A lakosságcsere, valamint bizonyos népcsoportok ki- és betelepítésének gondolata nem 20. századi „találmány”. Elég, ha II. Abdul Hamid török szultán (1876–1909) uralkodására gondolunk, aki az örménylakta tartományokba kurdokat kezdett telepíteni.⁵ A legújabb kori népességcsere-egyezményeket a Balkánon kötötték, ekkor kísérelték meg első ízben a kibékíthetetlennek látszó területi ellentéteket lakosságcserevel enyhíteni. 1913-ban Bulgária és Törökország, 1914-ben pedig Görögország és Törökország között jött létre lakosságcsere-egyezmény. A lausanne-i béke aláírása előtt, 1923-ban újabb görög–török népességcsere-megállapodás született, ennek alapján hozzávetőleg 190 000 kis-ázsiai görögöt és 350 000 görögországi törököt cseréltek ki egymással.⁶

A népcsoportjog és az ezen alapuló etnikai elkülönítés elveit követő náci Németország 1939–1941 között egy sor nemzetközi egyezményt kötött a Közép- és Kelet-Európában élő németek egy részének az „anyaországba” való áttelepítése céljából, egyirányú népmozgás keretében. A Dél-Tirolra vonatkozó német–olasz egyezmény alapján például három év alatt mintegy 200 000 németnek kellett volna áttelepülnie, de a háborús viszonyok miatt valójában „csak” 100 ezren távoztak. A Szovjetunióhoz került volt lengyel területekről 1939–1941 között nagyjából 200 000 német távozott Moszkva és Berlin közös meg egyezése alapján.⁷ Az 1940 nyarán bekebelezett három balti ország németjeire vonatkozóan később hasonló egyezmény született, akárcsak Besszarábia és Észak-Bukovina esetében, ahonnan az 1940. szeptember 5-i szovjet–német megállapodás nyomán, Andreas Hillgruber német történész adatai szerint 93 000, illetve 43 000 német települt át.⁸ Az 1940. október 22-én aláírt német–román megállapodás alapján Dél-Bukovinából mintegy 52 000, míg Dobrudzsából közel 14 000 német került Romániából a III. Birodalomba.⁹

Hitler 1939. október 6-i beszédét követően tehát, amelyben bejelentette a külföldön élő németek repatriálását, Közép- és Délkelet-Európa masszív népmozgások színterévé vált. Ezen túlmenően, szinte általánosan elterjedt elv lett Európa ezen részében, hogy az országok belső stabilitását leginkább az etnikai szegregáció, illetve a minél homogénebb nemzeti államok megvalósítása biztosíthatná.¹⁰

A térségben az etnikai és az állami-területi *status quo* a második világháború után sem került összhangba egymással – a győztes nagyhatalmak érdekeinek érvényesítése vagy éppen azok hiánya következtében. A háborúból okulva, melynek kirobbantásáért a társa-

⁵ Kempler Szonja: *Örmények – török jogfosztottságban. Népi társaság, 1915. 1. rész.* <http://www.mult-kor.hu/rubicon/cikk.php?id=150&page=1&ev=1990&szam> Letöltve: 2006. november 8.

⁶ Korábban már kb. egymillió görög menekült érkezett Törökországból. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 192. p. Lásd még Balogh Ádám: *Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. Világtörténet,* 2002. 2-3. sz. 37–46. p.

⁷ Romsics: i. m. 255. p.

⁸ Andreas Hillgruber: *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române, 1938–1944.* Ediție de Stelian Neagoe. București, 1994, Humanitas /Seria Istorie/, 339–340. p., 127. sz. jegyzet.

⁹ Achim: *The Romanian Population Exchange Project...* 597–598. p.

¹⁰ Uő: *Proiectul guvernului de la București vizînd schimbul de populație româno-ruso-ucrainean (1943).* *Revista Istorică,* 2000. 5–6. sz. 397. p.

dalmak többségi közhangulata a nemzetiszocializmus mellett a kisebbségeket tette felelőssé, bizonyos mértékig elfogadták a néességcserét mint a területi és kisebbségi kérdésre adott egyfajta választ. A kelet-európai németek egy részét így például a potsdami egyezmény alapján kitelepítették.¹¹

Magyarország is kötött néességcsere-egyezményt 1946. február 27-én Csehszlovákiával. Az egyezmény és a pótlólagos megállapodások révén több mint 73 ezer magyarországi szlovák költözött Csehszlovákiába, a Magyarország által befogadott csehszlovákiai magyarok száma mintegy 120 ezer főre tehető.¹² Kevésbé ismert azonban, hogy 1946. szeptember 12-én, a magyar és a jugoszláv békedelegáció vezetői között, levélcsere útján, létrejött egy megállapodás a két ország közötti önkéntes lakosságcseréről.¹³ Az, hogy ezt nem hajtották végre, nem elsősorban a helyi elitek döntése volt. A térség fölött hegemoniát gyakorló nagyhatalmak ugyanis a szövetségi rendszerek fenntartásában voltak érdekeltek. Ennek megfelelően, az amúgy is etnikai konfliktusoktól szabadt Délkelet-Európában, a lakosságcsereére egy idő után már nem mint az évszázados konfliktusok megoldási módjára, hanem mint potenciális feszültségforrásra tekintettek. A *status quo* fenntartásának igénye elsődleges fontosságúnak bizonyult a párizsi békekonferenciát követően, s a nagyhatalmak ennek rendelték alá a térséggel kapcsolatos döntéseiket is.

2. Magyar–román lakosságcsere-tervek 1940–1944 között

2.1. A két világháború közötti román kisebbségpolitika és Sabin Manuilă nézetei

1918-ban az újonnan csatlakozott tartományok egymástól igen eltérő demográfiai, kulturális, nyelvi állapota miatt egy mélységesen megosztott és törekeny Nagy-Románia jött létre, ami Irina Livezeanu román történész szerint váratlanul érte a román nacionalistákat.¹⁴ Többségük ugyanis homogén, egységes román nemzeti államról álmódzott korábban, nem pedig egy multiregionális, többnemzetiségű országról.¹⁵ Több más, térség-

¹¹ A magyarországi németek kitelepítésére lásd Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.

¹² A kérdés részletes tárgyalásához lásd Tóth: i. m.; Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, 2001, Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft.; Zselicky Béla: Beneš, a magyarkérdés és a Szovjetunió, 1943–1948. *Múltunk*, 2005. 2. sz. 36–74. p.; Szabó A. Ferenc: A második világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. *Regio*, 1991. 4. sz. 49–71. p.; Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Budapest, 1994, 32–72. p.

¹³ Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcserreegyezmény-tervezet (1946). *Századok*, 1996. 6. sz. 1556. p.

¹⁴ Irina Livezeanu: *Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930*. București, 1998. Humanitas /Seria Istorie/, 347. p.

¹⁵ Az 1930-as román népszámlálás adatai szerint az ország lakosságának 71,9%-a román, 7,9%-a magyar, 4,1%-a német, míg a többi más etnikumú volt. (Uo. 19. p.) Erdélyben az összlakosság 57,8%-át alkották a románok, a városi népesség körében azonban már kisebbségben voltak (34,7%). Uo. 20. p.

beli államhoz hasonlóan, a két világháború közötti Nagy-Romániában is az integrális nacionalizmus vált a politikai élet széleskörűen elfogadott ideológiai keretévé. A román vezető réteg nemzeti kizárólagosságra törekedett, s az új országrészek addigi orosz, magyar, német vagy zsidó származású elitjének háttérbe szorítását célozta meg, a bukaresti kormányzat hathatós támogatásával. Mindezt erőteljes kulturális offenzívával, az oktatási hálózat, továbbá a teljes állami intézményrendszer és a többségükben nem román (erdélyi, besszarábiai, bukovinai) városi társadalmak elrománosításával, a nemzeti kisebbségek kirekesztésével vagy éppen asszimilálásával igyekezett elérni.¹⁶

Etnikai tisztogatásról (*ethnic purification*) azonban sokáig nem esett szó; e fogalmat a mérvadó román értelmiségiek közül Sabin Manuilă használta az elsők között, 1935-ben. Ez év novemberében ugyanis, a román Közoktatási Minisztérium által szervezett konferencián, Manuilă Románia nyugati határának „megtisztítását” javasolta mintegy 100 km mélységben, telepítése és lakosságcsere, nevezetesen a magyarországi románok áthozatala, letelepítése révén.¹⁷ Már jóval ezt megelőzően, egy 1929-es demográfiai tanulmányában is szűkségesnek látta a román etnikumú lakosság megerősítését Erdélyben, a határ mentén, a „centrifugális” elemek (azaz a magyarok) egyidejű gyengítésével. Elengedhetetlennek tartotta a lakosságcsere-t is azon országokkal, ahol románok élnek.¹⁸ Manuilă egy másik, (feltehetően) 1932-ben keltezett írásában is a sürgős gyakorlati teendők közé sorolta a lakosságcsere megszervezését, és pedig Jugoszláviával, Magyarországgal, Görögországgal, Bulgáriával, Csehszlovákiával és Oroszországgal. A román állam népeséspolitikáját szerinte egy külön erre a célra létrehozott intézménynek kell majd végrehajtania, és ennek a feladata lenne egyebek mellett a lakosságcsere megszervezése is.¹⁹

Manuilă kiforrott, koherens, jól körülhatárolható nézeteket vallott a román állam által követendő népeséspolitikát illetően. Kiindulópontja – egy későbbi, 1941-es írásának tanúsága szerint – a román állam teljes etnikai homogenitásának elérése volt a románság „természetes határai között, a lehető legrövidebb idő alatt”. E „nemzeti ideál” megvalósulását szerinte „már nem lehet a körülmények szerencsés alakulására bízni, ahol mi passzívan asszisztálnánk”.²⁰ Európa nagy országainak mintájára – írta 1940 decemberében²¹ – Romániának a lehető legrövidebb időn belül egy jól körülhatárolható, távlatos népeséspolitikára lenne szüksége, amely nagy vonalaiban az ország bel- és külpolitikájának az alapját is meghatározná. Ilyen program mindeddig nem létezett, bár elismerte, hogy országa „etnikai politikájának” kulcskérdése 22 éven át a nemzeti kisebbségek felszámolása volt, s ezt a politikát követte tudatos állami intézkedések vagy csupán hallgatólagos szociális-gazdasági jellegű akciók révén Nagy-Románia összes kormánya. A megalko-

¹⁶ Uo. 229. és 349. p.

¹⁷ Achim: *The Romanian Population Exchange Project...* 595–596. p.

¹⁸ Uo. 595. p.

¹⁹ Sabin Manuilă: *Politica de populație a statului și problemele minorităților etnice*. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest. A továbbiakban: Arh. N.I.C.), Fond personal Sabin Manuilă, dos. X. 95. bis, f. 21–22.; Lásd még Sorina Bolovan – Ioan Bolovan: *Inițiativa românești...* 94. p.

²⁰ Uő: *Politica de populație*. Arh. N.I.C. Fond personal Sabin Manuilă, dos. XII. 213., f. 5. A románság „természetes határain” Manuilă nagyvonalakban – feltehetően – az 1940 nyarán elszenvedett területi veszteségeket megelőző román határokat érthette.

²¹ Uő: *Politica de populație a României*. Arh. N.I.C. Fond personal Sabin Manuilă, dos. XII. 204. A szerző a tanulmányt Nicolae Dragomir, „A Koordinálás és a Gazdasági Vezetőkar Minisztériuma” vezetőjének felkérésére állította össze.

tandó program kérdése „ma Románia etnikai megtisztításának egyik sarokkövét képezi” – írta.²² Terminológiája szerint a „természetes (biológiai)” és a „mesterséges (szociális)” népmozgás terén egyaránt meg kell hozni a szükséges intézkedéseket. Lássuk, melyek lettek volna ezek.

- 1) Az első kategória esetében („természetes” népmozgás) a népesedési folyamatokat: a születéseket, a házasságkötést, a halandóságot lehet befolyásolni az Egészségügyi Minisztérium révén.
- 2) A „mesterséges” népmozgás egyrészt azon határon²³ túli románok „hazahozatalát” jelentené, akik oly területeken élnek, amelyeket Románia nem követelhet, mivel kívül esnek az „etnikai” határokon, másrészt az országban élő kisebbségek felszámolását eredményezné. *„Az etnikai kisebbségek felszámolását célzó törekvés az egész Európában nagyon időszerű kérdést, a lakosságcsereket ültetné át a gyakorlatba, homogén etnikai blokkok létrehozása érdekében.”*²⁴ A román demográfus meggyőződése szerint a fenti „legsürgősebb” teendők megvalósítása „a román etnikai elem számbeli és minőségi megerősödését vonná maga után, hogy elnyerhes-sük a világban a minket megillető helyet, amelyért harcolnunk kell.”²⁵

Manuilă aszerint különböztette meg az „etnikai csoportokat”, hogy azok beilleszkednek-e az állam szerkezetébe, vagy pedig politikai eszközzé válnak „bizonyos idegen országok kezében”. A magyarokat feltehetően az utóbbi kategóriába sorolta. Őket, helyesebben az Erdélybe való „magyar–székely beszívargási folyamatot”, a „magyarok betelepítését” okolta annak kapcsán, hogy „ma nem lehet olyan határvonalat húzni, amely az összes román egy országba foglalná”, „jelentős számú kisebbségi” nélkül. Ebben a helyzetben, Manuilă szerint, „egyedüli megoldásként” a lakosságcsere kínálkozik, amelynek az összes országra ki kell terjednie, ahol románok élnek. *„A lakosságcsere tehát hősies, fájdalmas, de szükséges megoldásnak tekintendő. Ez a mi lakosságunk etnikai homogenizációját fogja eredményezni, kiküszöbölve a súrlódásokat, amelyek ma nemzetközi feszültségeket eredményeznek.”*²⁶

1940 nyarán a gyökeresen megváltozott nagyhatalmi erőviszonyok következtében – a hitleri Németország térnyerése, az 1939. augusztus 23-án megkötött német–szovjet meg nem támadási szerződés, a versailles-i rendszer szétesése – Nagy-Románia felbomlott. Kevesebb, mint három hónap alatt, Románia elvesztette lakosságának és területének egyharmadát, egyes adatok szerint 3 millió román került az országhatáron kívülre.²⁷

²² Uo. Arh. N.I.C. Fond personal Sabin Manuilă, dos. XII. 204., f. 3.

²³ Románia határain Manuilă, mint már említettük, feltehetően az 1939-es határvonalat értette, amely szerinte az ország etnikai határait jelenti.

²⁴ Sabin Manuilă: Politică de populație a României. Arh. N.I.C. Fond personal Sabin Manuilă, dos. XII. 204., f. 3. A szerző szerint Románia etnikai összetételét a fentiekén kívül egyéb eszközökkel, így pl. a belső migráció irányításával, iparosítással, telepítéssel is lehet befolyásolni.

²⁵ Arh. N.I.C. Fond personal Sabin Manuilă, dos. XII. 204., f. 18.

²⁶ Sabin Manuilă: Politică de populație. Arh. N.I.C. Fond personal Sabin Manuilă, dos. XII. 195., f. 6–7. A tanulmányt néhány héttel a második bécsi döntés előtt, 1940. augusztus 6-án írta a szerzője.

²⁷ Vlad Georgescu: *Istoria Românilor. De la origini pînă în zilele noastre*. Ediția a IV-a, București, 1995, Humanitas (Seria Istorie), 231–232. p.

A román társadalom egyöntetű tragédiaként élte meg a sorozatos területvesztéseket. 1940 nyarán egyre inkább teret nyert az a vélemény, miszerint a kisebbségek hibázathatók az ország széteséséért, a megoldást pedig a teljes körű etnikai homogenizáció jelentheti.²⁸ Sokak szemében beigazolódni látszottak Sabin Manuilă korábbi figyelmeztetései, miszerint 1918-at követően a román kormányzat nem folytatott következetes népességpolitikát annak érdekében, hogy megerősítse a román elemet az újonnan megszerzett területeken. 1940-től tehát a román vezető réteget egyre inkább a teljes körű etnikai homogenitás eszméje hatotta át, ezt pedig leginkább a lakosságcsere által vélte megvalósíthatónak.

2.2. A lakosságcsere kérdése 1940 nyarán, a második bécsi döntés előtt

Az 1940. június végi válság nyomán, amelynek következtében Románia fegyveres ellenállás nélkül kénytelen volt átadni a Szovjetuniónak Besszarábiát és Észak-Bukovinát, Magyarország jóval előnyösebb külpolitikai helyzetbe került Romániánál. A területi revízió szempontjából döntő jelentőségű tényezőnek a német álláspont július eleji megváltozása bizonyult: Berlin ekkor felszólította Romániát, kezdjen tárgyalásokat Magyarországgal és Bulgáriával a jövőbeni területátadásról.²⁹ A román vezetés, személy szerint II. Károly király kénytelen volt ígéretet tenni Hitlernek a tárgyalások elkezdésére, ugyanakkor már kezdetben kinyilvánította szándékát, hogy az etnikai elv alapján, kötelező lakosságcserevel kívánja rendezni a román–magyar viszonyt. Ezt kettős megfontolásból tette: egyrészt abban reménykedett, hogy Hitler támogatni fogja az elképzelést, s az elkerülhetetlennek látszó területi revízió minimális határkorrekcióra fog korlátozódni a kölcsönös kitelepítések folytán. Másrészt – s ez egyértelműen kiderül Mihail Manoilescu külügyminiszter emlékirataiból – a román kormány időhúzó taktikázasnak (is) szánta a lakosságcsere ötletét, hogy majd később „kiterő és halogató megoldásként” vesse be a Turmu Severin-i tárgyalások folyamán.³⁰

Ion Gigurtu miniszterelnök és Manoilescu külügyminiszter 1940. július végén személyesen ismertette az erdélyi kérdéssel és így a lakosságcserevel kapcsolatos román terveket Berlinben és Rómában, megpróbálva elnyerni a tengelyhatalmak vezetőinek támogatását. Elindulásuk előtt Károly király kihangsúlyozta nekik, hogy csakis tisztán etnikai alapon, lakosságcsere útján képzelhető el az erdélyi kérdés megoldása. Leszögezte: „a székelyekkel együtt mintegy 1 300 000 magyar él a határainkon belül, s őket teljes mértékben el kell távolítani az országból, hogy legyen egyszer nyugalom.”³¹ A lakosságcserevel összekapcsolt, esetleges román területi engedmények Károly utasításai szerint legfeljebb Szatmár, Nagyvárad és Arad városok átadását jelentették volna a mögöttük lévő, átlagosan mintegy 20 km mélységű területekkel, a megerősített román katonai vonalakig.³²

²⁸ Achim: *Proiectul guvernului de la București...* 396. p.

²⁹ A második bécsi döntés előzményeiről és magáról a döntésről részletesen lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csikszereda, 2002, Pro-Print Könyvkiadó (Múltunk Könyvek).

³⁰ Mihail Manoilescu: *Dictatul de la Viena. Memorii iulie–august 1940*. Ediție de Valeriu Dinu. București, 1991, Editura Enciclopedică, 58. p. A volt külügyminiszter idézi a neves történész és ex-miniszterelnök, Nicolae Iorga szavait is: „Ha ezer évig akartok tárgyalni, akkor induljatok el a lakosságcsere elvének alapján.” (Uo. 67. p.)

³¹ *Regele Carol al II-lea al României. Însemnări zilnice. 1937–1951*. Vol. III. 15 decembrie 1939–7 septembrie 1940. București, 1998, Scripta, 254. p.

³² Réti György (szerk.): *Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben?* Budapest, 2000, Aula Kiadó, 50. sz. irat, 88. p.

A Hitlerrel való július 26-i, berchtesgadeni találkozót követően a román vezetés azt a következtetést szűrte le, hogy Berlin támogatja a magyar–román lakosságcsere elvét, és sor kerülhet majd egy, a székelység körében tartandó népszámlálásra és -szavazásra. Ez beleillett volna Bukarest halogató taktikájába és azon elképzelésébe, hogy a legrosszabb esetben is etnikai megoldás születik, s Romániának nem kell túl nagy áldozatot hoznia. Gigurto augusztus elején például azt fejtegette Willer Józsefnek, az egykori Magyar Párt bukaresti irodavezetőjének, akit családi kapcsolatok révén jól ismert, hogy a román kormány legfeljebb néhány ezer km²-t engedhetne át az északnyugati határ mentén, ahova le lehetne telepíteni a távozni szándékozó magyarokat.³³

Ez az optimizmus azonban a későbbi fejlemények során nem igazolódott be. Emlékírtaiban Manoilescu az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés határozatát (amely Erdély egy részének átadására kötelezte Romániát és egy szót sem ejtett lakosságcsereéről vagy népszámlálásról) elsősorban Hitler „szószegésével” magyarázta, aki szerinte nem tartotta be július 26-i ígéreteit.³⁴ Hitler faji alapú eszmerendszerétől valóban nem állt távol a lakosságcsere, az áttelepítés gondolata.³⁵ Berchtesgadenben viszont azt az álláspontot képviselte, hogy az elkerülhetetlen területi revíziót lakosságcserevel kell *kiegészíteni*. Így, bár Hitler valóban „megfelekedeztet” később a lakosságcsereéről, Manoilescuék félremagyarázták, netán félreértették a Führer szavait; nem idézték a területátadásra vonatkozó kitételeket, s csak azt hangoztatták, hogy a magyar–román viszályt Hitler jóváhagyásával *elsősorban* lakosságcserevel kell megoldani. „Megfelekedeztek” arról, hogy Berchtesgadenben Gigurto kijelentette, Románia kész 14 000 km²-nyi területről lemondani Magyarországra javára.³⁶

A román kormány nehéz helyzetben volt, egyrészt a rá nehezedő, a területi revízióról való tárgyalások elkezdését sürgető német–olasz nyomás, másrészt a romániai közvélemény revíziót illető hajthatatlansága miatt. Az ún. történelmi pártok, az írott sajtó és a rádió is a „területi integritás” jelszavát harsogta, a közvélemény a területi engedmények nélküli népességcsere pártján állt. Manoilescu is feltehetően a közvélemény nyomására – illetve a német állásponttal kapcsolatos illúziói hatására – cselekedett 1940. július 30-án, amikor sajtónyilatkozatot tett közzé. Ebben közölte, hogy a kormány a kisebbségi kérdés végleges megoldására szánta el magát lakosságcsere révén, de nem ejtett szót határmódosításról. Hangzatosan kijelentette: az etnikai homogenizálódás útján lehet megközelíteni leginkább „a román nacionalizmus régi jelszavát: Románia a románoké, és csak a románoké”.³⁷ Ez volt az első alkalom, hogy vezető román politikus a nyilvánosság előtt állt ki a lakosságcsere elve mellett.³⁸

³³ Az erdélyi kérdésekben tájékozatlan kormányfő a székelyek számát mindössze 350 000-re tette, s azt állította, hogy ők úgysem hajlandók Romániát elhagyni. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 63 1940 27/7 2.; L. Balogh: i. m. 204. p.

³⁴ Manoilescu: i. m. 112., 119., 245–273. p.

³⁵ Szász Zoltán: Tévtutak keresése. Áttelepítési tervek a magyar–román konfliktus feloldására 1940 táján. *História*, 1999. 8. sz., 17–18. p.

³⁶ Calafeteanu, Ion: *Románi la Hitler*. București, 1999, Univers Enciclopedic, 9/c. sz. dokumentum, 55. p. A találkozóról szóló feljegyzésében Manoilescu azt írja, ő javasolta a 14 000 km²-t, „vagy esetleg valamivel többet”. Valeriu Pop: *Bătălia pentru Ardeal*. Ediție de Sanda Pop și Nicolae C. Nicolescu. București, 1992, Editura Enciclopedică, 16. sz. melléklet, 270. p.

³⁷ Arh. N.I.C. Fond Președinția Consiliului de Miniștri (a továbbiakban: fond PCM), dos. 327/1940., f. 32–33. Idézi L. Balogh: i. m. 201. p.

³⁸ Achim: *The Romanian Population Exchange Project...* 597. p.

Miként viszonyult a magyar kormány, illetve a romániai magyar vezető réteg a lakosságcsere kérdéséhez 1940 nyarán? A magyar kormány – a románnal ellentétben – a két ország közötti ellentét feloldását nem a lakosságcsereben látta, hanem a határrevízióban: Erdély, vagy legalább annak egy részének visszaszerzésében. A revízió kiegészítéseként Budapest azonban elképzelhetőnek tartott egy korlátozott, önkéntes lakosságcserét is a két ország között. Ezt elsősorban az Ó-Romániában és a Dél-Bukovinában élő magyarokra terjesztette volna ki, akiknek összlétszámát 300 000-re becsülte.³⁹ A magyar vezetés azzal az eshetőséggel is számolt, hogy a Székelyföld visszatérését követően (amelyhez feltétlenül ragaszkodott), e régiót a Marosvásárhely – Bánffyhungyad – Nagybánya – Kárpátok által határolt, vegyes lakosságú térségen keresztül „esetleg lakosságcsere útján” lehetne összekapcsolni más magyarlakta területekkel.⁴⁰ Határozottan elvetette viszont a székelység bevonását a cserébe. Teleki Pál miniszterelnök 1940. augusztus 3-i, Mussolininak címzett levelében határozottan kijelentette: a székelység „cseréje lehetetlen. A népesség és a föld annyira jellegzetes, ezek az emberek annyira kötődnek ehhez a földhöz, hogy ez nem tehető meg.”⁴¹

A romániai magyar elit a '30-as években a népességcsere kérdésében megosztott volt. Mint Horváth Sz. Ferenc írja, egy részük (pl. Hegedüs Nándor, Ligeti Ernő, Szentimrei Jenő) mind ezt, mind a különféle áttelepítési terveket kereken elutasította.⁴² Létezett azonban, „egy olyan elgondolás is, amelyik először a (regáti) magyar szórványok Erdélybe való áttelepítése által vélte »megmenteni« a szórványokat az asszimilációtól, majd nagyobb tömegek átköltöztetésében és Erdély részleges felosztásában látta az erdélyi kérdés megoldását.” Közéjük tartozott Balázs András gyulafehérvári prelátus és – naplófeljegyzései legalábbis ezt valószínűsítik – Paál Árpád, az Országos Magyar Párt elnöki tanácsának tagja.⁴³

A lakosságcserevel kapcsolatos magyar, illetve román álláspontok a legélesebben az 1940. augusztus közepén lezajlott Turnu Severin-i sikertelen magyar–román tárgyalások⁴⁴ ideje alatt, illetve azok előkészítése során kristályosodtak ki. A bukaresti magyar követ, Bárdossy László által augusztus 9-én átnyújtott, két nappal korábbi keltezésű magyar emlékeztető⁴⁵ például leszögezte: a területi kérdés „kompromisszumos” megoldása után a magyar fél elfogadná a lakosságcsere gondolatát. A cserét, amely önkéntes lenne, Románia egész területére kiterjesztenék, Erdélyre és a Regátra egyaránt. A kicserélt lakosságnak mindkét oldalon teljes kártalanításra lenne joga. Az akciót a jegyzék szerint még a tél beállta előtt le kellene bonyolítani, feltéve, ha Bukarest elfogadja majd a magyar kor-

³⁹ L. Balogh: 122. p.

⁴⁰ Uo. 130.

⁴¹ Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 61. sz. irat, 101. p. Teleki levelét és a hozzá csatolt terjedelmes emlékeztetőt Réti egy rövid bevezetővel külön is közölte. (Uő: Teleki Pál 1940. augusztus 3-i levele és emlékeztetője Benito Mussolininak. *Századok*, 1999. 4. sz.)

⁴² Horváth: i. m. 7–8. p.

⁴³ Uo. 8–10. p.

⁴⁴ Részletesen lásd L. Balogh: i. m. 220–270. p.

⁴⁵ Lásd *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* [A továbbiakban: DIMK, V. kötet.] Összeállította Juhász Gyula. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 275. sz. irat; Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 69. sz. irat.

mány által javasolt új határvonalat.⁴⁶ A román válaszcjegyzék augusztus 10-én született meg. Ez ismertette a román elképzelést, miszerint a kisebbségi kérdés „radikális” megoldását az etnikailag homogén állam létrehozásával lehet elérni. Ennek legalkalmasabb eszköze a lakosságcsere, amelynek a területi kérdések is alá kell rendelni. „Végül is úgy véljük – áll az emlékeztetőben –, hogy a határok áthelyezése csak abban az esetben lehet szükséges, ha a megnövekedett léletér a másik országban élő egynemzetiségű állampolgárok befogadását szolgálja.”⁴⁷ A memorandum elolvasása után Bárdossy magánvéleményként megjegyezte Manoilescunak, hogy a román javaslat (előbb lakosságcsere, utána területi kérdések) „kerek megfordítása” a magyar elgondolásnak. Úgy vélte, a lakosság „cseréjéről” a romániai magyarok és a magyarországi románok lélekszámának aránytalansága miatt egyáltalán nem lehet szó, ebből az elvből nem lehet kiindulni.⁴⁸

A Turnu Severin-i román küldöttség vezetője, Valeriu Pop⁴⁹ stratégiájának kiindulópontját a román területi integritás elve képezte. Ennek elfogadtatása esetén széles körű jogokat garantáltak volna a magyar kisebbségeknek, a székelyeknek akár adminisztratív, kulturális és gazdasági autonómiát. Bizonyos határ menti „zsidó-magyar” helységeket (pl. Nagyszalonta, Érmihályfalva, Nagykároly) a „magyarországi román községekért” cserébe átadtak volna ugyan, de az intézkedést lakosságcsere egészítette volna ki. Alapelv volt, hogy egy románnak sem szabad idegen uralom alá jutnia.⁵⁰ Pop a román álláspont lényegét így összegezte Hory Andrásnak, a magyar küldöttségvezetőnek az augusztus 19-i, második tárgyalási napon, egy négy szemközti megbeszélésen: ha a magyarok a székelyeket akarják, megkaphatják őket lakosságcsere útján. Amennyiben a magyar kormány elfogadja az etnikai elvet, továbbá megegyeznek az áttelepítendő pontos számában és Budapest kötelezettséget vállal az áttelepítésükre, akkor a román kormány kevesebb, mint negyvennyolc órán belül közli elképzeléseit az új határvonalról.⁵¹

Bukarestben ezekben a hetekben-hónapokban valóban több olyan titkos tervet is született, amely lakosságcsere esetén bizonyos határ menti területek Magyarországnak való átadásával számolt.⁵² Ezek közül az egyik legfontosabb a román nagyvezérkar augusztus 8-i javaslata volt. Florea Țenescu vezérkari főnök alapelveként abból indult ki, hogy katonai-stratégiai okok miatt az új határnak nem szabad majd túllépnie keleti irányba az Avas-és a szilágysági Bükk-hegység gerincét. A lakosságcsere ebben az esetben „az összes erdélyi magyarra, és ha lehet, a székelyek egy részére is” vonatkozott volna.⁵³ Gigurtu minisz-

⁴⁶ A tárgyalások első napján, augusztus 16-án a magyar küldöttség az ún. Maros-vonal tervét terjesztette elő, amely 69 000 km²-t juttatott volna vissza Magyarországhoz. A román delegáció elutasította a javaslatot.

⁴⁷ Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 71. sz. irat, 128. p.

⁴⁸ L. Balogh: i. m. 225. p.

⁴⁹ Pop, Valeriu (1892–1958): román politikus, 1936–1937-ben ipari és kereskedelmi miniszter. 1940–1942 között a külügyminisztérium beosztottja, a „magyar ügyek” „szakértője”.

⁵⁰ Aurică Simion: *Dictatul de la Viena*. Ediția a II-a. București, 1996, Editura Albatros, 231–233. p.

⁵¹ L. Balogh: i. m. 247. p.

⁵² A tervekről részletesen lásd uo. 229–232. p.

⁵³ A Țenescu-tervet lásd Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (A román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest. A továbbiakban: Arh. M.A.E.), fond 71/ Transilvania, vol. 41., f. 110–119. „D 19. b” elnevezéssel Arh. M.A.E., fond Conferința de Pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 216., 220.

terelnök tervét, amely demográfiai és gazdasági megfontolásokon alapult, egy augusztus 15-i, P. Leonida ezredes által szignált feljegyzésből ismerhetjük meg.⁵⁴ Az átadandó terület jóval nagyobb lett volna, mint a Țenescu-terv (feltehetően 7500 km²) esetében: mintegy 14 000 km². Megvalósulása esetén teljes körű magyar–román lakosságcserét hajtottak volna végre. A nagyvezérkar operatív osztálya, katonai megfontolásokról, súlyos bírálatokkal illette Gigurtu tervét. Leonida ezredes ezért azt javasolta, hogy az átadandó terület csupán 9500 km² legyen.⁵⁵ Mivel azonban Gigurtuhoz hasonlóan Leonida is az összes magyart át kívánta telepíteni, az átadandó terület nagyságát észak vagy dél felé még 1900 km²-rel megtoldotta volna. A román tervek⁵⁶ végül „fiókban maradtak”, mivel 1940 nyarán – Szász Zoltán szavaival élve – a magyar történeti-nacionalista állásponttal egy román etnikai-nacionalista álláspont szegült szembe.⁵⁷ s a kettő kibékíthetetlennek bizonyult.

A két ország közötti fegyveres konfliktus megelőzése érdekében augusztus végén Hitler úgy határozott, nagyhatalmi döntéssel keres megoldást a magyar–román vitára. Az új határvonalat, amit augusztus 30-án hirdettek ki Bécsben, Hitler feltehetőleg saját kezűleg rajzolta meg Berchtesgadenben, augusztus 27-én. Mivel a döntést egyelőre teljes titoktartás övezte, mind a magyar, mind a román kormány úgy vélte, augusztus 29-én, Bécsben kétoldalú tárgyalásokra kerül majd sor. A román vezetés ezért úgy gondolta, ezúttal konkrét határjavaslattal is előáll majd, ezt azonban a lakosságcsere végrehajtásától teszi függővé. Sabin Manuilă tanácsára egy „minimális” és egy „maximális” változatot fogadtak el augusztus 28-án: az első 10 000, a második 18 000 km² elvesztésével számolt.⁵⁸ A román küldöttség tagjai azonban útban Bécs felé, a vonaton kiderítették, hogy Manuilă előzetes számításai „tévések”, mivel „kb. 1 300 000 magyar átköltöztetése és letelepítése” *minimálisan* 18 000 km²-nyi terület átadásával járna, márpedig ez az eredeti *maximális* román javaslattal egyezett meg. Hosszas tanácskozás után végül Pop ötletét fogadták el, miszerint csak az áttelepített falusi, kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó magyar lakosoknak ajánlanak fel életteret. Az új javaslat így maximálisan 10 700, minimálisan 7500 km²-nyi területi veszteséggel számolt. A minimális terv nem foglalta magába a székelyek áttelepítését.⁵⁹

Mint ismeretes, ezek a tervezetek sem kerültek megvitatásra, hiszen augusztus 29-én Bécsben nem került sor magyar–román tárgyalásokra, másnap pedig a döntőbírósi határozat kihirdetésével a tengelyhatalmak képviselői kész tények elé állították a két küldöttséget.⁶⁰

⁵⁴ Lásd Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 41., f. 121–123. A „T I” nevű, hasonló javaslatot lásd Arh. M.A.E., fond Conferința de Pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 90., 94., 95.

⁵⁵ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 41., f. 122. Azonos az ún. „D 19”-es tervvel. (Arh. M.A.E., fond Conferința de Pace de la Paris (1946–1947), vol. 214., 216., 218.

⁵⁶ A Sabin Manuilă által elkészített tervezeteket a harmadik fejezetben ismertetjük.

⁵⁷ Szász: *Tévtutak keresése...* 18. p.

⁵⁸ Simion: i. m. 325. p.

⁵⁹ L. Balogh: i. m. 290. p. Az új területi javaslat maximális változata hasonlított az ún. Leonida-tervhez, míg a maximális változat nagyjából azonos lehetett a Țenescu-tervvel.

⁶⁰ Román–bolgár viszonylatban ellenben sor került egy korlátozott mértékű lakosságcsereére. Az 1940. szeptember 7-én aláírt craiovai szerződés nyomán a Bulgáriához került Dél-Dobrudzsából 1940 őszén mintegy 106 ezer román távozott Romániába, Tulcea és Constanța megyékből pedig kb. 60 ezer bolgár települt át Bulgáriába. (Sorina Bolovan–Ioan Bolovan: *Inițiativa românești...* 109–110. p.)

2.3. A lakosságcsere kérdése 1940–1944 között

A román politikai elit a második bécsi döntést követően sem adta fel a homogén román nemzetállam megteremtését célzó terveit, így a lakosságcsere gondolatát sem. Az Antonescu-rezsim idején a legfontosabb közvélemény-formáló „nemzeti ideál” a megcsonkított határok helyreállítása volt, elsősorban Észak-Erdély mindenáron való visszaszerzése. Az ebben az időszakban született különféle lakosságcsere-tervezetek⁶¹ így szinte kivétel nélkül Románia 1939-es határaiból indultak ki, és Nagy-Románia visszaállításával számoltak.

Az 1940. szeptember elején hatalomra került Ion Antonescu⁶² államvezető koherens „nemzetpolitikai” elképzelésekkel rendelkezett. Személyes jó viszonyban volt Sabin Manuilă-val, és minden fontos, a népességgpolitikát érintő kérdésben kikérte a véleményét.⁶³ Egyik legfőbb távlati célkitűzése a homogén nemzeti állam létrehozása, az összes nem román lakosnak az országból való eltávolítása volt. Az 1943. november 16-i minisztertanácsi ülésen például kilátásba helyezte, hogy a háború megnyerése esetén nincs más megoldás, mint a kisebbségek „elmozdítása” egy „reform” keretében, „ezen kisebbségi tömegek kiiktatása a román elem köréből”.⁶⁴ Hasonló nézeteket vallott Mihai Antonescu⁶⁵ miniszterelnök-helyettes is, aki a minisztertanács 1941. június 17-i ülésén kiemelte: a lakosságcsere a béke megoldások és a holnapi Európa etnikai, faji „megnyugtatása” szempontjából a jövőben fontos szerepet fog betölteni.⁶⁶

E politika alapjául szolgáló nézetek talán legteljesebb összefoglalóját Sabin Manuilă 1941. őszi lakosságcsere-tervében találhatjuk meg.⁶⁷ A neves román demográfus egy részletes tervezetet állított össze a magyar–román viszály végleges rendezéséről, a lakosságcsere romániai alkalmazási lehetőségeiről, amelyet 1941. október 15-én megküldött Ion Antonescunak. Mivel Manuilă a tervezetet az államvezetővel történt egyik találkozáját követően állította össze, az fő vonásaiban bizonyára Antonescu nézeteit is tükrözte. A dokumentum az 1940 előtti román határokból indult ki, s az elérendő fő célt az etnikailag homogén Románia létrehozása képezte. Ennek érdekében „az összes centrifugális szándékú kisebbséget a jövő román Romániájából át kell helyezni a határokon túlra, s az országba hozni az összes vér szerinti románokat, legyenek azok bárhol, s meg kell húzni a

⁶¹ Ezek közül Vasile Stoica 1941-es tervezetét a következő fejezetben tárgyaljuk.

⁶² Antonescu, Ion (1882–1946): 1931-től tábornok, 1941-től marsall. 1937–1938-ban rövid ideig honvédelmi miniszter. 1940–1944 között Románia teljhatalmú miniszterelnöke, „államvezető”. 1946-ban Bukarestben bíróság elé állítják, és kivégzik.

⁶³ Achim: *Romanian–German Collaboration in Ethnopolitics...* 141. p.

⁶⁴ *Evreii din România între anii 1940–1944*. Vol. II. *Problema evreiasca în stenograma Consiliului de Miniștri*. Volum alcătuit de Lya Benjamin. București, 1996, Editura Hasefer, 175. dokumentum, 524. p.

⁶⁵ Antonescu, Mihai (1904–1946): jogász, politikus. Ion Antonescu első kormányában igazságügyminiszter, később államminiszter és propagandaminiszter. 1941. június 21-én miniszterelnök-helyettesé, június 29-én pedig külügyminiszterré is kinevezik. 1946-ban Bukarestben bíróság elé állítják, és kivégzik.

⁶⁶ *Stenograma ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*. Vol. III. (aprilie–iunie 1941). Ediție de documente întocmita de Marcel-Dumitru Ciuca et al. București, 1999, 570. p., 1941. június 17.

⁶⁷ Közli Sorina Bolovan – Ioan Bolovan: *Problemele demografice...* i. m.; A tervezet ennek alapján magyarul ismerteti Szász Zoltán: *Tévtutak keresése...* 17–19. p.; Angol fordítását lásd Achim: *The Romanian Population Exchange Project...* 609–617. p.

román Románia, az örök Románia új határait, hogy a politikai határok pontosan megfeleljenek az etnikai határoknak.”⁶⁸ „Ideális” megoldásnak a lakosságcsere-tartotta. A „centrifugális” kisebbségektől (magyarok, oroszok, ukránok, bolgárok, szerbek) a több lépcsőben végrehajtandó, „teljes és kötelező lakosságcsere” révén szabadult volna meg. Ennek során Nagy-Románia területéről 3,5 millió lélek távozott, és mintegy 1,6 millió román érkezett volna. Ami az erdélyi magyarokat illeti, a tervezet szerint ők részben a Bácskába és a szerb Bánátba (az utóbbi terület Magyarországhoz kerülne), részben a Nagyszalonta–Nagyvárad–Szatmárnémeti sávba (a mintegy 5800 km²-nyi területet Románia átengedné Magyarországnak), a székelyek pedig Kárpátaljára költöznének a rutének helyébe, akiket viszont Ukrajnába telepítenének. Ezzel, illetve a többi kisebbség áttelepítésével egy 91%-os román nemzetállam jött volna létre, amelynek területe nagyjából 5000 km²-rel kisebb az 1939-es Nagy-Románia területénél.

Manuilă tervezete elsősorban a kedvezőtlen külső körülmények (a háborús fejlemények, a szomszédos országok egyetértésének és – feltételezésünk szerint – Németország jóváhagyásának hiánya) miatt nem valósulhatott meg. Bár a tervezet nem vált a kormány hivatalos programjává, az Antonescu-rezsim népességpolitikája mindvégig jórészt Manuilă eszméivel összhangban alakult.⁶⁹ Ezt bizonyítja az 1943. szeptemberi román–orosz–ukrán lakosságcsere-terv is,⁷⁰ amelynek nem voltak ugyan magyar vonatkozásai, mégis megemlítjük mint jellemző kordokumentumot. A tervezetet (amely egyébként az 1941-esnél jóval részletesebben taglalta a konkrét feladatokat) egy tárcaközi bizottság Corneliu Dragalina tábornok, Bukovina kormányzójának elnöklete alatt dolgozta ki. A bizottsági ülésekről készült összefoglalóból kiderül, a román kormány korábban úgy határozott, „teljes és végleges” megoldást kap a kérdés, ezért „késedelem nélkül” végre kell hajtani a lakosságcsere-t. Ez azt jelentette, hogy összesen mintegy 930 ezer orosz és ukránt kellett volna az észak-besszarábiai és észak-bukovinai, valamint a Duna torkolatánál lévő „kompakt szláv” területekről a Dnyesztertől keletre telepíteni, helyükbe pedig 400 ezer román (250 ezret Transznisztriából és 150 ezret a Bugtól keletre fekvő területekről) hozni. Megvalósulása esetén a lakosságcsere teljes és kötelező lett volna.

Nem találtuk nyomát a román szakirodalomban Dr. Victor Bolchiş Tordán, 1942. február 14-én kelt, igen terjedelmes román–magyar lakosságcsere-tervezetének.⁷¹ A dokumentumot Eugen Cristescu, a Különleges Hírszerző Szolgálat vezetője küldte meg 1942. március 3-án a Miniszterelnökség román–magyar kérdésekkel foglalkozó bizottságának, egy levél kíséretében. A levélből kiderül, hogy Bolchiş jogi végzettséggel rendelkezett, a titkosszolgálat „alkalmi informátora” és a C.E.C.⁷² nyugalmazott igazgatója volt.⁷³ A tervezet kiindulópontját az képezte, hogy a térségben egyre növekvő pánszláv veszély következtében mindkét ország elemei érdeke a köztük lévő tartós béke, bizalom, sőt a kölcsönös barátság légkörének a megteremtése. Ez pedig csak lakosságcserevel érhető el. A szerző két lehetséges változatot ismertetett. I. A magyarok számára fel kéne ajánlani Transznisztriában 3-4 megyét a kárpátaljai ruszinok áttelepítése céljából. Ezt követően a ruszinok helyébe az összes „székelyt és magyart” Kárpátaljára telepítenék Erdélyből,

⁶⁸ Idézi Szász: i. m. 18. p.

⁶⁹ Achim: *The Romanian Population Exchange Project...* 607. p.

⁷⁰ Arh. N.I.C., fond PCM, dos. 1155/1943, f. 6–9.; Ismerteti Achim: *Proiectul guvernului de la Bucureşti...* 395–421. p.

⁷¹ Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 359., f. 351–392.

⁷² C.E.C. = Casa de Economii și Consumațiuni, román pénzüzet.

⁷³ Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 359., f. 410.

majd Észak-Erdélyt újból Romániához csatolnák. Az erdélyi román lakosság tehát helyben maradna. 2. Ha a fenti elgondolást nem lehet megvalósítani, akkor Észak-Erdélyben a mostaninál „igazságosabb” határt húznának meg (stratégiai szempontokat, illetve a magyar és a román lakosság számarányát is figyelembe véve), és kölcsönös, kötelező lakosságcsere t hajtanának végre. Az elsőhöz képest ez a terv nagyobb áldozatokkal járna román részről, még mindig kevesebbel azonban, mint az esetleges háború, „akkor is, ha győzünk” – vélte Bolchiş.⁷⁴ Meggyőződése szerint „a grófok és a gazdag budapesti zsidók” mostani rezsimjével lehetetlenség kiegyezni, reményeket táplált viszont arra az eshetőségre, ha a nyilaskeresztes párt venné át a hatalmat Magyarországon, akiktől – legalábbis úgy vélte – nem idegen a lakosságcsere gondolata.⁷⁵ Bolchiş távlatilag Görögországgal, Szerbiával, Bulgáriával és Ukrajnával is elképzelhetőnek tartotta a lakosságcsere az erős, csak románok lakta Nagy-Románia megvalósítása érdekében.⁷⁶

Bolchiş tervezetét a Miniszterelnökségen a magyarországi viszonyok jó ismerője, Gheorghe Tite véleményezte.⁷⁷ A szerzöt „komoly és jóhiszemű” embernek nevezte, a lakosságcsere ötletében viszont semmi újat nem talált. hiszen az elvet „a román kormány már rég a magáévá tette”.⁷⁸ Realitásérzékről téve tanúságot, tévesnek tartotta Bolchiş véleményét a nyilaskeresztes pártról, leszögezve: Magyarországon ma egyetlen egy párt és a közvélemény sem fogadja el a lakosságcsere gondolatát, ha az területi áldozatokkal járna. A magyar–román népességcsere t Tite csak a második bécsi döntéshez hasonló nagyhatalmi beavatkozás esetén tartotta valós lehetőségnek.

A magyar vezetés valóban nem számolt lakosságcserevel vagy kitelepítéssel az erdélyi kérdés megoldásaként. Amidőn Werth Henrik vezérkari főnök 1941. augusztus 19-én egy memorandumában azt javasolta: az ezeréves magyar határokon belül élő összes szláv és román lakost telepítsék ki, hogy a Kárpát-medence kizárólag a magyarság élettere legyen. Bárdossy László miniszterelnök ezt határozottan elvetette, kivihetetlennek és károsnak minősítve az ötletet.⁷⁹ Az erdélyi magyar elit viszont továbbra is megosztott maradt a kérdés kapcsán. A kisebbségből többségi helyzetbe került észak-erdélyi magyar politikusok egy jelentős része a korábbi kisebbségvédelmi értékek helyett a „nemzetépítő” szemlélet híve lett, a háború utáni telepítések lehetőségét sem zárva ki.⁸⁰ Paál Árpád egyik 1941-es feljegyzése szerint például a kisebbségi lét kiküszöbölése „emberies” módozatának egyik útja az „átköltöztetés” lenne.⁸¹ A Dél-Erdélyben maradt Szász Pál viszont éppen ellenkezőleg, elítélte a nemzetállami törekvéseket, és a Szent István-i, többnemzetiségű birodalomban gondolkodott; úgy vélte, a népcserével nem oldhatók meg Erdély problémái.⁸²

Nehéz megállapítani, a társadalom egyes csoportjai miként viszonyultak a lakosságcsere kérdéséhez. Feltehetően mind román, mind magyar részről volt egy-egy réteg, amely

⁷⁴ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 359., f. 355.

⁷⁵ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 359., f. 353.

⁷⁶ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 359., f. 359. A tervezet további, legterjedelmesebb része jogászai pontossággal szabályozta a remélt lakosságcsere összes technikai részletét.

⁷⁷ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 359., f. 435–440.

⁷⁸ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 359., f. 435.

⁷⁹ Szinai Miklós–Szücs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai*. Második kiadás. 1963, Kossuth Kiadó, 59. dokumentum, 306–307. p.

⁸⁰ Bárdi Nándor: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. *Limes*, 2006. 2. sz. 58. p.

⁸¹ Horváth: i. m. 11. p.

⁸² Uo. 12. p.

szívesen áttelepült volna, a legtöbben azonban (talán) a másik népcsoporthoz tartozó személyek távozását kívánták. Sztankay Zoltán brassói magyar kir. konzul 1941. október 30-i jelentése szerint Dél-Erdélyben a „három erdélyi nemzet” (magyar, „szász”, román) fiatalosága a „koreszmék”, a türelmetlen nacionalizmus hatása alatt áll, és „át nem hidalható úr tátong” közöttük. Szerinte a nemzetiszocialista hatás alatt álló szász fiatalság kitelepítené Dél-Erdélyből a románokat, ugyanezt tennék a dél-erdélyi magyarok közül is sokan, ha Dél-Erdély visszakерülne Magyarországhoz, míg a vasgárdista befolyás alatt álló román fiatalok „lemészárolnák” a magyarokat ugyanúgy, mint sok zsidót Romániában.⁸³

3. Magyar–román lakosságcsere-tervek a román béke-előkészítésben 1945–1947 között

3.1. A román Béke-előkészítő Bizottság és a kisebbségi kérdés megoldása

A román Béke-előkészítő Bizottságot mint a külügyminisztérium technikai előkészítő szervét, a Mihai Antonescu által 1942 júniusában létrehozott, ún. Béke irodája⁸⁴ alapjain, 1945 februárjában alakították meg a karrierdiplomata Eugen Filotti⁸⁵ vezetésével.

A bizottságnak technikai előkészítő szerepet szántak. Főbb feladatait a következőkben jeölték meg: a) a jövőbeli békekonferencián Románia jogainak védelmét szolgáló, a külügyminisztérium irattárában található anyagok áttekintése és rendszerezése; b) a békekonferencián megoldásra váró kérdéseket tárgyaló tanulmányok elkészítése; c) az e kérdésekre vonatkozó hivatalos álláspont kidolgozásához szükséges javaslatok megfogalmazása; d) a szövetséges erőknek átnyújtandó memorandum-tervezetek előkészítése; e) a Románia jogainak és érdekeinek alátámasztására szolgáló térképészeti anyagok kiválasztása, rendszerezése, kiegészítése; f) az ország érdekeit szolgáló propaganda-kiadványok felülvizsgálata, a kiegészítésüket szolgáló javaslatok megfogalmazása.⁸⁶

A Bizottság közvetlenül a külügyminiszternek volt alárendelve. Munkája során minden olyan kérdést megvizsgált, amellyel az elkövetkezendő békekonferencián az ország esetleg szembesülhetett. Az elkészített javaslatokat a külügyminisztérium részére továbbította, amely a kérdés napirendre kerülése esetén hasznosította azokat.

A Béke-előkészítő Bizottság a kisebbségi kérdés két külön aspektusának tárgyalását tűzte napirendre: a Románia határain kívül élő román kisebbség, illetve a határokon belül élő nemzeti kisebbségek problémáját. A román béke-előkészítés abból indult ki, hogy a

⁸³ MOL K 28-40-M.E.-1941-0-25339. Besztercén, egy 1941 novemberében keltezett bizalmas magyar rendőrségi jelentés szerint a német és a román lakosság körében is azt híresztelték, hogy a szovjetellenes háború végeztével az erdélyi románságot „részint Besszarábiába, részben pedig a Dnyeszteren túlra” fogják áttelepíteni. (MOL K 28-372. tétel-I-25840/1941. sz. M.E. II.)

⁸⁴ A Béke irodájára vonatkozóan lásd Ardeleanu, Ion: „Biroul păcii”: Proiecte privind soluționarea problemei frontierelor României și realizarea unor bune relații în Balcani (1942–1943). In *Europa XXI*. I–II/1992–1993, Iași, 1993, 128–132. p.; Dobre, Florica: Ion și Mihai Antonescu scrutează viitorul. Biroul Păcii. *Dosarele Istoriei*, 1997. 2. sz., 8–11. p.

⁸⁵ Filotti, Eugen (1896–?): román diplomata. 1944 őse és 1945 márciusa között a Külügyminisztérium főtitkára, majd a Béke-előkészítő osztály vezetője, ezt követően a békekonferencián részt vevő román küldöttség politikai bizottságának technikai vezetője.

⁸⁶ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 9–10.

háború befejezése után – a felhalmozott tapasztalatok alapján – a kisebbségi kérdést „hatékonyabban” rendezik, mint 1919-ben.

A majdani döntéseket befolyásoló tényezők a Bizottság szerint⁸⁷ az alábbiak lehetnek. 1. Az a felismerés, miszerint az 1919-1920-as szerződészekben kidolgozott nemzetközi kisebbségvédelem nem volt hatékony; 2. a különböző államok által a kisebbségekkel szemben elkövetett túlkapasok ténye; 3. azon törekvés, hogy áttelepítéssel „kiiktassák” az olyan nemzeti közösségeket, amelyek jelentős szerepet játszottak a világháború kirobbanásában; 4. a szilárd elhatározás az államok közötti súrlódások okainak megszüntetésére vonatkozóan; 5. a probléma részleges megoldottsága egyes régiókban a görög–török, görög–bolgár, román–bolgár népességcsere, illetve a német kisebbség áttelepítése révén.

Mіндеzen tényezők a második világháború utáni békerendezés kapcsán Kelet-Közép-Európában többnyire előtérbe kerültek. Így nem csupán egy jellegzetes román gondolkodásmódot, hanem az egész korszakot és térséget átható – de sokak által nyíltan nem vállalt – szemléletet tükröztek.

A továbbiakban vizsgáljuk meg röviden az Emil Oprișanu⁸⁸ által elkészített elemzést.⁸⁹ A tanulmány az ország területén élő kisebbségek kérdésének megoldása érdekében azt javasolta, hogy a román kormány a hasonló problémákkal küszködő államok által már megtett lépések alapján dolgozza ki stratégiáját. Oprișanu azzal számolt, hogy a kisebbségi kérdés átfogó rendezésére kerül sor Európában, a térségben pedig népességcserével rendezik az ügyet. Úgy vélte, az alábbi országokban élő népcsoportokat érintheti majd az esetleges lakosságcsere, kitelepítés. 1. Csehszlovákia, Lengyelország, Szovjetunió, Jugoszlávia – németek; 2. Olaszország, Ausztria, Magyarország – horvátok és szlovének; 3. Ausztria, Németország, Lengyelország – csehek; 4. Magyarország, Jugoszlávia, Románia – szlovákok; 5. Németország és Csehszlovákia – lengyelek; 6. Lengyelország, Románia, Magyarország, Kárpátalja – ruszinok, fehéroroszkok, oroszok; 7. Románia, Csehország, Jugoszlávia – magyarok.⁹⁰

Oprișanu a határon túli románokat illetően is felvázolta a lehetséges megoldásokat.⁹¹ Ezek közül az egyik az országgal határos románlakta területek iránti követelés benyújtása lett volna. Ezt nem tartotta járható útnak, mivel szerinte ez még jobban elmérgesítette volna a szomszédos államokkal való viszonyt. Elvetette a határon túli románság iránt mutatott teljes érdektelenség taktikáját is, mivel ezáltal a kormány a kisebbségi jogok biztosítására vonatkozó garanciák nélkül áldozná fel a románságot. Ráadásul a balkáni államok ezt a gyengeség jeleként értékelnék, és területi követelésekkel jelentkeznének.

A magyar diplomáciához hasonlóan, a román is mérlegelte egy nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kidolgozásának szükségességét. Oprișanu az ötletet elvetette, mivel egy ilyen rendszerben szerinte mindig megtalálhatók a „kiskapuk”, továbbá konfliktusforrást is képezhet a balkáni államok között. A tanulmány ugyancsak elutasította a kétoldalú megállapodások és a helyi autonómia biztosításának lehetőségeit, mivel egyrészt a győztes államokkal szemben amúgy is nehéz volna azokat érvényesíteni, másrészt a kisebbségi románok továbbra is ki lennének szolgáltatva a többségnek.

⁸⁷ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 2.

⁸⁸ Oprișanu, Emil (1906–?): román diplomata. 1945 februárja és 1946 júliusa között a Béke-előkészítő Bizottság titkára.

⁸⁹ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 10–15.

⁹⁰ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 3.

⁹¹ A tanulmány a Balkán-félszigeten élő románság kérdését elemezte, nem foglalkozott a besszarábiai románok helyzetével.

Megoldásként a kötelező népszécszerét javasolta. Ennek végrehajtásával – Opiřanu véleménye szerint – megszűnne a környező országokkal való súrlódások legfőbb oka. Románia megszabadulna a szomszédos államokkal szimpatizáló népcsoportoktól, és nem utolsósorban a háborús veszteségeket is részben pótolhatná.

A román béke-előkészítés illetékesei a népszécszerét egy teljes kelet-európai rendezés keretében képzelték el. Arra számítottak, hogy az épp lezárult világháborús konfliktusból okulva, a teljes térség a homogén nemzetállam kialakítására fog törekedni. Ezt figyelembe véve, természetesnek tűnt, hogy a román béke-előkészítők is hasonló álláspontra helyezkedtek.

3.2. A román–magyar népszécsere-tervezetek

A népszécsere-terveket a Béke-előkészítő Bizottság megbizásából Sabin Manuilă dolgozta ki, fontosságukra pedig maga a külügyminiszter, Gheorghe Tătărescu hívta fel a Bizottság figyelmét. (A lakosságszere kérdése Tătărescut már az országnak a háborúba való belépése előtt foglalkoztatta. A Besszarábia és Észak-Bukovina átadása után, 1940 nyarán megjelent egyik tanulmányában⁹² az ország kisebbségi problémáinak megoldására a népszécszerét javasolta.)⁹³ Az elkészült terveket a Bizottság ülésein vitatták meg.

A román Külügyminisztérium Levéltárában, a Béke-előkészítő Bizottság iratai között két népszécsere-tervezet is található. Az első irat⁹⁴ a második világháború kitérését követően, Románia semlegességi időszakában született, a második⁹⁵ Vasile Stoica⁹⁶ készítette, és az 1941. november 23-i dátumot viseli. Az első, névtelen – de valószínűleg Sabin Manuilă által összeállított – tervezet célja az volt, hogy az országot a küszöbön álló konfliktus előtt nemzetiségi szempontból minél homogénebbé tegye, és lehetőség szerint megelőzze a kisebbségek által „provokálható” konfliktusokat. A második tervezeten érződik a megváltozott nemzetközi helyzet hatása, hiszen az időközben lezajlott változások (a második bécsi döntés, az ország belépése a háborúba, Besszarábia és Észak-Bukovina visszafoglalása) figyelembevételével készült. Mindkét dokumentum potenciális konfliktusforrásnak tekintette a kisebbségeket. Az első terv – az 1941-essel ellentétben – a lakosságszere nem kötötte össze területmódosítással.

Az első tervezet a háború legfőbb okának az etnikai problémákat jelölte meg; Románia számára is ezek jelentik az egyetlen veszélyforrást, ezért megoldást kell találni rájuk. A terv szerint a „kalács és korbács” módszerét kell használni. Ennek megfelelően megnyugtató közhangulatot kell kialakítani a Nemzetiségügyi Minisztérium által. E politika gyakorlati megvalósítására azonban kevés lehetőséget látott a szerző akkor, amikor „külföldről biztatják” a kisebbségeket. A „megnyugtató” lépéseket az ország politikájának igazolására kell majd a megfelelő időben felhasználni. A román külpolitika irányítói feltehetően tehát már ekkor tudatában voltak a kisebbségek irányába teendő békülékenyebb

⁹² Gheorghe Tătărescu: *Evacuarea Basarabiei și Bucovinei de Nord*. Craiova, 1940.

⁹³ Sorina Bolovan–Ioan Bolovan: *Inițiative românești...* 96. p.

⁹⁴ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 198–200.

⁹⁵ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 193–196.

⁹⁶ Stoica, Vasile (1889–?): román diplomata, a román küldöttség tagjaként részt vett az 1919–1920-as és az 1946–1947-es párizsi békekonferencián is. 1941–1944 között a román Külügyminisztérium Elemző osztályának igazgatója, fő feladata a béke-előkészítés. A háborút követően rövid ideig a Külügyminisztérium főtitkára.

intézkedések fontosságának, s a Petru Groza-féle, későbbi nemzetiségpolitikának (az erdélyi kérdéssel foglalkozó szakértők körében legalábbis) már jóval 1944 előtt volt bizonyos fokú megalapozottsága.

A legfontosabb kérdésnek a tervezet mégis a kisebbségek számarányának csökkentését tartotta. A nemzetiségi arányok módosítását két módszerrel szerette volna elérni: egyrészt ellenőrzött népszámlálás révén (amely bizonyítaná a románság számarányának növekedését), másrészt kitelepítések és népcserék megszervezésével. A cserék által az egyes népcsoportok ellenállását kívánta gyengíteni. A folyamatot úgy tervezte meg, hogy az hosszú távon a kérdéses népcsoport megszűnéséhez vezessen. A szudétanémet tapasztalat alapján reprodukciós, biztonságpolitikai és gazdasági elvek alapján határozta meg a lakosságcserében résztvevők és az abból kizártak körét. A kizártak között találjuk a reprodukcióra már alkalmatlan felnőtteket, az alacsony szaporulattal rendelkező városi kisebbségeket, a nem mezőgazdasági foglalkozásúak között például a politikai agitátorokat, akik a határokon kívül sokkal „veszélyesebbek”, valamint a vagyonosabb rétegeket, amelyek vagyonának likvidálása nehézségekbe ütközne. A kicserélendők körét a társadalom számára kevésbé fontos és könnyebben pótolható szakképzetlen munkásokra, fiatalokra és a szegényekre korlátozta a tervezet. A cél hosszú távon a homogén nemzetállam létrehozása és ezáltal a román nemzetépítés befejezése volt. (Németországnak a Romániával folytatott kereskedelem során felhalmozott hiányát szintén telepítéssel oldották volna meg azáltal, hogy a kitelepített németek vagyona fedezte volna a német tartozást.)

A Romániában élő kisebbségek (magyarok, zsidók, németek, oroszok, ukránok, törökök, bolgárok, szerbek, cigányok) *cseréjét* a tervezet csupán a semlegesség megtartása esetén tartotta követendő megoldásnak. A háborúba való belépés esetén az ország szövetéségei által nem védelt népcsoportok *egyoldalú kitelepítését* mindössze szervezési kérdésnek tekintette.

A Vasile Stoica által 1941-ben készített tervezet kiindulópontját Magyarország népesedési és földrajzi helyzete képezte. Stoica meg volt győződve arról, hogy Magyarországnak is érdeke a kisebbségek „centrifugális” erőit megtörni, és egy földrajzilag, stratégiailag koherens államot kialakítani. A magyar–román konfliktus egyetlen megoldásának az etnikai határok kialakítását tekintette. Mivel Erdély lakossága igen kevert, Stoica a határmódosítással összekapcsolt népcseréjét javasolta. A tervezet által kínált megoldások az alábbiak voltak.

1. Románia átadja Magyarországnak – részben vagy teljes egészében – a Zsombolya–Battonya vonalától nyugatra eső területeket.
2. Magyarország átadja Dombegyháza és Battonya községeket.
3. Románia lemond Magyarország javára a Zsombolya, Szerbecseryne (Srpska Crnja), Magyarcseryne (Nova Crnja), Csösztelek (Cesterek), Rogendorf, Itvarnok, Felsőelemér (Srpski Elemir), Tiszatarrós (Taraš) közti területről.
4. A román–magyar határ a Fekete-Körösnek a trianoni határt érintő pontjától északkeletre húzódna a dombokon át a Gutin- és a Máramarosi-hegyekig Pálosremetétől (Remeți) nyugatra, Kistécsőtől (Teceu) keletre szelve át a Tiszát, a Popadia hegy-csúcsig terjedve.
5. A magyarországi ruszinokat kitelepítik Ukrajnába.
6. A székelyeket áttelepítik a ruszinok által evakuált területre.
7. Az új határtól nyugatra eső románokat áttelepítik az új határvonaltól keletre.
8. A Székelyföld és az új román–magyar határ közé eső terület magyarjait e határvonaltól nyugatra: a Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad, Temes-Torontál megyékből, illetve az északnyugati Bánságból kitelepített románok helyére kell átköltöztetni.

A tervezet szerint a besszarábiai és bukovinai oroszokat is áttelepítették volna a Bug folyótól keletre. Nem mondtak le az 1940-ben Bulgáriához került Cadrilaterről, azaz Dél-Dobrudzsáról, ahová a bulgáriai, albániai és görögországi románokat telepítették volna, a szerbiai román kisebbséget pedig a Székelyföldre.

A dokumentum – amely sok tekintetben nagyon hasonlított az előző fejezetben már ismertetett, 1941. október 15-i, Sabin Manuilă-féle tervhez – igen ambiciózus volt. Fontos kiemelni, hogy szerzője, az angolbarátnak tartott Vasile Stoica 1940–1944 között is viszonylag befolyásos személynek számított a román Külügyminisztériumban, ezt követően pedig igen fontos szerepet töltött be a román béke-előkészítésben. Amint a tervezetből kitérünk, Stoica már 1941-ben az etnikai határok kialakítását tartotta szem előtt, számolva egy népességcserével összekapcsolt nyugati határmódosítással. Ez az elv jelenik meg a háború után készített tervezetekben is.

Az 1944 utáni tervezetek többnyire a második bécsi döntést megelőző magyar–román tárgyalásokra készített lakosságcsere-tervek „leporolását” jelentették. Elkészítésükkel most is Sabin Manuilă-t bízták meg, így nem meglepő, hogy Manuilă a már meglévő elemzése alapján felállított téziseit próbálta érvényesíteni.

A tervezetek célja az volt, hogy a döntéshozókat minden eshetőségre felkészítsék, és amennyiben időszerűvé válna a lakosságcsere kérdése, a román külügyminisztériumnak minden eszköz a rendelkezésére álljon. Ennek megfelelően nem csupán egyetlen egy – pontosan és végérvényesen kialakított – elképzelést mutattak be, hanem több lehetőség megfontolását ajánlották.

A lakosságcsere-tervek kidolgozásánál a romániai magyarságot – a lakóhelyük alapján – székelyekre, a Székelyföld és a határmente között élő szórvány-magyarokra és a határ menti megyék magyarságára osztották fel. Manuilă szerint 934 646 magyar lakott a történelmi Erdély területén, 97 849 a Bánságban és 320 795 a Partiumban.

A népességcsere legfontosabb érve a határok konszolidálása volt, mivel a román állam szemben „ellenséges” magyarság jelenléte a határ mindkét oldalán potenciális „veszélyforrást” jelentett a román állam számára.⁹⁷ Mindegyik tervezet csupán a földművelő lakosság esetében számolt területi kompenzációval. (A vidéki, falusi lakosság cseréje egyébként nem volt új ötlet: 1940. július 26-án, Berchtesgadenben, a Hitlerrel folytatott megbeszélésük során is latolgatták már a román vezetők ezt a lehetőséget.)⁹⁸ Ahol a románok száma nem kompenzálta volna a magyarok számát, bonyolult számolással új kritériumrendszert vezettek be. Ez történt a „T 2”-es és a „T 3”-as terv esetében is. A „T 2”-es vonal által jelölt terület például – amely magába foglalta Máramaros megye északnyugati felét, illetve Szatmár, Bihar és Szilágy megyék 2/3-át, Arad megye egynegyedét. Temes megye nyugati részét – nem fogadhatott volna be csak 651 950 magyart, amelyből 242 930 már a területen élt. (A térképet lásd a mellékletben.) Így tehát (román adatok szerint) a 988 268 erdélyi „falusi” magyarból 336 318 még mindig Romániában maradt volna.⁹⁹ Azért, hogy ne kelljen az átadandó területet növelni, bevezették a foglalkoztatási elvet. Kiszámították, hogy a vidéki magyarok 75,55%-a él földművelésből, a románok 88,46%-ával szemben. Ennek alapján, mivel a tervezet szerint csupán a földművelésből élőknek van szükségük földre, tehát területi kompenzációra, ezt a százalékot szorozták el, és így növelték a területi ellentételezés nélkül kitelepítendő magyarok számát.¹⁰⁰ A számítás

⁹⁷ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 87.

⁹⁸ Sorina Bolovan – Ioan Bolovan: *Inițiativa românești...* 99. p.

⁹⁹ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 167.

¹⁰⁰ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 131., f. 128.

szerint tehát a szóban forgó területeken élő románok „többet érnek”, és ezáltal több magyart lehet oda kitelepíteni. A tervek alapjául az 1930-as népszámlálás adatai szolgáltak.

A lakosságcsere-tervezetekben az etnikai elv alkalmazását tűzték ki célul. azonban Temesvár és Arad Romániához való tartozásának szükségességét gazdasági, illetve történelmi érvekkel is alátámasztották. Gazdasági szempontból fontosnak vélték, hogy a megyeszékhely körül lakó, fejlett gazdasági szinten levő népességet ne szakítsák el a megyeszékhelytől. A történelmi érv Temesvár esetében jelent meg: eszerint a magyarok telepesek, és csak a közelmúltban érkeztek a térségbe.

3.2. A lakosságcsere-tervezetek vitája

A lakosságcsere-tervezetek vitájára a Béke-előkészítő Bizottság két ülésén, 1945. augusztus 21-én és 24-én került sor. A Bizottság tagjai lényegesen eltérő álláspontokat vallottak a magyar kisebbség helyzetének megítélése során.

A Bizottság tudatában volt annak, hogy Romániában a kisebbségek helyzete a két világháború közötti időszakhoz képest jelentősen megváltozott. A háború előtt három (magyar, német, zsidó) kisebbségnek voltak jól artikulált érdekei, és ezeknek a megfelelő fórumokon próbáltak érvényt szerezni. A háború után a zsidó közösség nagyságrendileg kisebb lett. A német kérdést illetően a Bizottság abban bízott, hogy az „magától megoldódik”, mivel a szövetségesek beleegyeznek a közösség kitelepítésébe.¹⁰¹ Ilyen megfontolások alapján tehát a kisebbségi probléma a magyarságra redukálódott.

A népességcsere vitájában azon álláspont kristályosodott ki, hogy az ország számára a *trianoni határok védelme* az elsődleges. Jelentésében azonban a Bizottság – egyhangú álláspontként – azt is hangsúlyozta: bármilyen határmódosítás esetén, amelynek Románia kénytelen lesz esetleg alávetni magát, olyan népességcserét kell végrehajtani, hogy annak nyomán ne maradjon román lakos magyar uralom alatt, „*és ezzel párhuzamosan a magyarok létszáma is csökkenjen, leginkább a határterületeken.*”¹⁰²

A testületen belül kemény vita zajlott a nemzetiségi kérdés két szakértője, Sabin Manuilă és Zenovie Păclișanu között a népességcsere érdekében hozott áldozat mértékéről. A trianoni határok védelmezői szerint egy 20 000 km²-es határmódosítás túl nagy áldozat volna, és ha sort is kerítenének lakosságcsereére, még úgy is maradnának kisebbségek az országban: „*zsidók és cigányok; elveszítünk egy alkotót/konstruktívat, de ellenségeset, és megőrünk másokat, bomlasztókat, az etnikai tisztaságot csak nem tudjuk megvalósítani, és még területet is veszítünk.*”¹⁰³

Manuilă szerint a román nemzeti érdek megkívánja a népességcsere végrehajtását, hogy ezzel megoldódjon a magyar és a román nép közötti konfliktus. Ezzel a kijelentéssel Păclișanu nem értett egyet, és kizárta a Magyarországgal való megbékélés lehetőségét akár maradnak az ország területén a magyarok, akár nem, akár végrehajjták a népességcserét, akár nem.¹⁰⁴ A két szakértő egyetértett a magyarságnak az ország gazdasági életében betöltött fontos szerepével, ezen túlmenően mindketten a homogén nemzetállam elérését tűzték ki célul. Míg azonban Manuilă a „gyors megoldás” (népességcsere) híveként akár egy határmódosítást is elképzelhetőnek tartott, addig Păclișanu szerint a lakosságcsere túl nagy áldozatokkal járna (Nagyvárad, Szatmár, Nagykároly elvesztése), ezért inkább a lassú asszimilációt részesítette volna előnyben.

¹⁰¹ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 100.

¹⁰² Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 1–34.

¹⁰³ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 129.

¹⁰⁴ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 129.

Kettejük álláspontja a magyar kisebbség kilátásait illetően is eltért. Päclişanu szerint a két világháború közötti székely kivándorlás alátámasztja tézisé, miszerint a székelység sorsa a lassú beolvadás. Manuilă azonban a két világháború közötti időszakot úgy értékelt, hogy a magyarok „átmentek a kisebbségi lét vizsgáján”, és ezért nem osztozott az asszimilációban reménykedők nézeteivel.¹⁰⁵ Manuilă-t a második világháború és Észak-Erdély elvesztése készítette korábbi nézeteinek részbeni felülvizsgálatára. A két világháború közötti időszakban ugyanis az általa vezetett vizsgálatok még a románság magasabb népszaporulatát és hosszú távon a magyarság asszimilációját jósolták.¹⁰⁶ (Ezért, mint már utaltunk rá, Románia remélt etnikai homogenizálódását a „természetes” és „mesterséges” népmozgás együttes eredményeként képzelte el.) E kutatási eredmények publikálása után alig öt évvel, az említett események hatására, a lassú asszimilációval szemben Manuilă már egyértelműen és kizárólag csak a gyorsabb változás lehetőségével, a lakosságcserevel számolt.

Ion Christu¹⁰⁷ és Radu Crutzescu,¹⁰⁸ az európaiság eszméjére hivatkozva, a magyarokkal való megbékélés mellett foglalt állást. A grémium tagjainak döntő többsége ezt az álláspontot elvetette. Eugen Filotti, a bizottság elnöke kifejtette, hogy akik ilyen elveket vallanak, nincsenek tisztában az erdélyi realitásokkal,¹⁰⁹ Päclişanu pedig kiemelte: a magyarok nem mondhatnak le Erdélyről, mert „*amely nép lemond az imperializmusról, az halálra van ítélve.*”¹¹⁰ Sabin Manuilă így érvelt: habár a politikailag kényelmes megoldás a trianoni határok védelme és az asszimilációban való reménykedés lenne, ő nem hisz ebben: szerinte ez már több mint határkérdés, ez a román nemzet létének a kérdése.¹¹¹ Álláspontja azonban a bizottságon belül nem talált támogatásra, bár Filotti megjegyezte: „*ma nincs olyan ember Erdélyben, aki ne lenne a két nép közötti teljes szétválasztás híve.*”¹¹²

A Bizottság végül nem javasolta a kormánynak a lakosságcsereit az erdélyi kérdés megoldásaként, az elkészített tervezetek mégis mindvégig „kéznél voltak”, hogy egy Romániára kényszerítendő területátadás esetén fel legyenek készülve a népességcsere is.

¹⁰⁵ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 126.

¹⁰⁶ Az erdélyi nemzetiségek természetes szaporulatára (az 1930. december 29–1940. január 1. közötti időszakban) lásd az alábbi táblázatot. (Art Louis Roman: Demografia istorică în opera lui Sabin Manuilă. In Sorina Bolovan – Ioan Bolovan [szerk.]: *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*. Cluj-Napoca, 1995, Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, 39. p.)

Nemzetiség	Román	Magyar	Német	Zsidó
%	7,5	5,7	3,1	0,5

¹⁰⁷ Christu, Ion (1895–1953): román diplomata és közgazdász. 1940. februártól júniusig külkereskedelmi miniszter. Tagja mind az 1944. szeptember 12-i román fegyverszüneti egyezményt aláíró küldöttségnek, mind a párizsi békekonferencián részt vevő román delegációnak.

¹⁰⁸ Crutzescu, Radu (1892–?): román diplomata. A Külügyminisztérium politikai ügyosztályának igazgatója (1939), berlini, majd ankarai követ, ezt követően a Külügyminisztérium központi adminisztrációjában dolgozik.

¹⁰⁹ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 130.

¹¹⁰ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 129.

¹¹¹ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 129.

¹¹² Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 94., f. 130.

Kutatásaink jelenlegi fázisában nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozó adat, hogy a lakosságcsere mekkora támogatást kapott a kormányon belül; az a tény azonban, hogy a külügyminiszter jelenlétében tárgyaltak róla, és az ő felkérésére végeztek erre vonatkozó elemzéseket, némileg árnyalja a Petru Groza-kormány mindeddig „magyarbarátnak” titulált politikáját.

A megváltozott nemzetközi helyzet (a nagyhatalmak közötti ellentétek, a békefolyamatban Romániának szánt szerep) nem tette lehetővé a magyar–román lakosságcsereát, a második világháború után azonban az ország területén mégis jelentős népmozgások történtek. A legnagyobb mértékű népmozgást a német anyanyelvű lakosságnak a szovjetunióbeli kényszermunkára való elhurcolása képezte. Román források szerint 1945 januárjában több mint 70 000 munkaképes romániai németet hurcoltak el a román hatóságok aktív közreműködésével.¹¹³

A második világháborút követően Romániában erőszakos kitelepítésekre¹¹⁴ is sor került. 1946. április 16-án Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár a prágai román követtel folytatott megbeszélésén felvetette a Romániából kitelepített szlovákok kérdését.¹¹⁵ Nagyvárad környékéről ugyanis, rendkívül rossz körülmények között, mintegy 700 szlovákot szállítottak Pozsonyba. Clementis kifejtette, hogy amennyiben Románia a szlovákok kitelepítését óhajtja, a két ország között egyezményt kell kötni, a kitelepítés végrehajtására azonban csupán a magyar–szlovák lakosságcsere befejezése után kerülhet sor. Nincs tudomásunk arról, hogy további szlovákokat toloncoltak volna ki tömegesen, a két ország között pedig nem jött létre lakosságcsere-egyezmény.

A magyarokkal szemben nem került sor hasonló intézkedésekre, azaz erőszakos, tömeges kitelepítésekre, azonban a romániai magyarok is fenyegetettségben éltek ezekben az években. A csehszlovákiai precedens, a Romániában (mind az ún. történelmi pártok, mind a Román Kommunista Párt részéről) tapasztalható felfokozott nacionalista hangulat nyomására az áttelepítés kérdése a magyar kisebbséget is foglalkoztatta. Az erdélyi magyarságnak a Magyar Népi Szövetség hivatalos irányvonalával nem azonosuló vezetői (Márton Áron, Vásárhelyi János, Korparich Ede, Lakatos István, Szász Pál) az 1946. áprilisi, kolozsvári találkozójukon megfogalmazták javaslataikat az erdélyi kérdés megoldását illetően. Nyilatkozatukban egyebek mellett elítélték minden olyan megoldást, amely „az erdélyi kérdést a magyarság áttelepítésével kívánja megoldani”.¹¹⁶

A román elit mind bal-, mind jobboldalról a román nemzetállam iránti lojalitáshoz kötötte az erdélyi magyarságnak az ország területén való maradását. Nem sokkal az 1944.

¹¹³ Lásd Karl M. Reinert–Fritz Cloos: *Zur geschichte der deutschen in Rumienien, 1935-1945*. München, 1998; *Dokumentation der Vertreibung der deutschen aus Ost-Mittleeuropa*, Bd. III. München, 1984; Ignat Fischer: Date despre deportarea în Rusia a etnicilor germani din Banat. In *Analele Sighet* 2. 1995, 416–418. p.; Dumitru Șandru: Etnicii germani și detașamentele de muncă forțată din România, 1944–1946. *Arhivele Totalitarismului*. 1995, I. sz. 26–29. p.

¹¹⁴ Erőszakos kitelepítésről akkor beszélhetünk, ha azt nem előzi meg írásos egyezés az érintett felek között, amint az a mindkét fél által támogatott szecesszió, szétválás esetén szokott bekövetkezni. Salat Levente: *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. A kisebbségi lét normatív alapjai*. Marosvásárhely, 2001, Mentor Kiadó, 56. p.

¹¹⁵ Arh. M.A.E., fond Conferința de pace de la Paris (1946–1947), vol. 69., f. 86.

¹¹⁶ Nastasă, Lucian (coord.): *Minoritățile etnoculturale, mărturiile documentare: Maghiarii din România (1945–1955)*. Cluj, 2002, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 246. p.

őszi, erdélyi román bevonulást követően Ionel Pop, Erdély frissen kinevezett nemzeti parasztpárti kormánybiztosa¹¹⁷ így vélekedett erről *Az erdélyi változások emberséges módon fognak lezajlani* cím alatt leközlött interjújában. „Ha az erdélyi magyarok eléggé értelmesek lesznek és meg lesz a lelki erejük is, hogy elfogadják a realitást – Erdély örökké Romániához fog tartozni – és véglegesen lemondanak irreredenta törekvéseikről és ábrándjaikról, akkor végérvényesen bekapcsolódhatnak Románia nagy sorsközösségébe. Ilyen feltétel mellett számukra itt minden szempontból jobb körülményeket fogunk biztosítani, mint amilyenben a magyarországi vérrokonok részesülnek, és Románia hasznos állampolgárai lesznek. Remélem, hogy így fog történni. Ezen bizalom hiányában, szélsőséges megoldásra kell gondolnunk, a repatriálásukra.”¹¹⁸ Levéltári bizonyítékok hiányában nem állíthatjuk bizonyosan, hogy a Nemzeti Parasztpárt körében nyíltan megfogalmazódott volna a magyarság kitelepítésének szándéka. A fenti nyilatkozat mindenestre arra enged következtetni, hogy a párton belül feltehetően foglalkoztak a kitelepítés lehetőségével.¹¹⁹

A Petru Groza-kormány hatalomra kerülésével kialakult politikai helyzet mérföldkövekkel nagyobb előrelépést jelentett a magyarságnak az 1944. őszi állapotokhoz képest, azonban több százezer magyar továbbra is jogbizonytalanságban élt, hiszen nem rendelkezett állampolgársággal.¹²⁰ Még napjaink román történetírásában is tartja magát az a nézet, hogy a második világháború után, tekintettel a párizsi békekonferenciára és egy lehetséges népszavazásra, Magyarország meg akarta változtatni Erdély etnikai összetételét, bátorítva a magyar menekültek Erdélybe való visszatérését.¹²¹ Kutatásaink eddigi eredményei alapján viszont nem állapítható meg az állampolgársági kérdés és az esetleges kitelepítési/népszerűségi terv közötti kapcsolat. Lucrețiu Pătrășcanu igazságügy-miniszter 1946. június 8-i, kolozsvári beszédében 3-400 ezerre tette az illegálisan Románia területén tartózkodók, illetve azok számát, akiknek tudatosan nem adták meg az állampolgárságot. Az állampolgárság nélkülieket potenciális veszélyforrásnak tartotta, kijelentve: „az engedékenységünknek határa van. Határozottak vagyunk ennek az állapotnak a megszüntetésében”.¹²²

Azt, hogy ez nem pusztán „elszólás” volt a Román Kommunista Pártban akkor elég nagy befolyással bíró politikus részéről, az is bizonyítja, hogy baráti társaságban és szűkebb megbeszéléseken állítólag többször is hangsúlyozta: habár szükséges lett volna, de – Csehszlovákiával ellentétben – Románia elszalasztotta a magyarok kitoloncolását.¹²³ A

¹¹⁷ *A Monitorul Oficial* 1944. október 10-i, 234. számában jelent meg a Felszabadított Erdélyi Területek Közigazgatási Kormánybiztossága felállítását elrendelő 487-es számú törvény. Ionel Pop a Nemzeti Parasztpárt nagy tekintélyű vezetőjének, Iuliu Maniunak volt az unokaöccse.

¹¹⁸ *Curierul*, 1944. október 25.

¹¹⁹ Nagy Mihály Zoltán: *A román pártok magyarságpolitikája (1944. augusztus–1945. március)*. Kézirat, a szerző birtokában.

¹²⁰ Az állampolgársági kérdéssel kapcsolatban lásd Vincze Gábor: *Állampolgárság és kisebbségpolitika Romániában a II. világháborút követő években*. *Magyar kisebbség*, 1999. 2–3. sz. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m990217.htm>

¹²¹ Dumitru Șandru: *Mișcări de populație în România (1940–1948)*. București, 2003, Editura Enciclopedică, 338–339. p.

¹²² Florin Constantiniu: *P.C.R., Pătrășcanu și Transilvania (1945–1946)*. București, 2001, 151. p.

¹²³ L. Betea: *Maurer și lumea de ieri*. Arad, 1995, Editura Fundației Ioan Slavici, 223. p.

kitoloncolás gondolata valószínűleg Gheorghe Gheorghiu-Dej-től sem lehetett teljesen idegen; egyes emlékiratok szerint a Sztálinnal folytatott egyik megbeszélésén,¹²⁴ miután a román pártvezető a magyar „szélsőségesekre” panaszkodott, állítólag Sztálin is kifejtette a kérdéssel kapcsolatos nézeteit: „miért nem kergettétek ki [a magyarokat] az országból a horthysta csapatokkal együtt... mivel nem oldottátok meg a kérdést a megfelelő pillanatban az erőszak segítségével, most már nem marad más hátra, mint a konfliktusaitokat diplomáciai úton megoldani.”¹²⁵

Nem tudjuk, a második világháború után a romániai magyarság kitelepítése gondolatának mekkora támogatottsága lehetett a román politikai pártok vezetésében, azonban a forrásfeltárás jelenlegi állapotában megállapítható, hogy a román béke-előkészítés számolt ezzel az eshetőséggel, és az esetleges (Románia rovására történő) határmódosítást csak lakosságcserével összekapcsolva fogadta volna el. Mind a bal-, mind a jobboldali román pártokban találunk olyan magas rangú politikusokat, akik kevésbé burkoltan is megfogalmazták a kitelepítés lehetőségét. A korabeli román politikai helyzet ismeretében valószínűsíthető, hogy ezek nem véletlen megnyilatkozások voltak, hanem azt jelezték: a román politikai elit egy része számol a lakosságcsere, a kitelepítés lehetőségével.

Melléklet

„T 2”-es vonal

Forrás: Arh. M.A.E., fond Conferința de Pace de la Paris (1946–1947), vol. 131.

¹²⁴ A megbeszélésre feltehetően 1945 végén került sor.

¹²⁵ Beta: i. m. 260. p.

**„A népeket kihajcsák a legelőre és ök azt viszik getoba
akit akkarnak”**

Internálótábor Lengyel községben¹

**„The Folks are Driven to the Green and then They Take
the Ones They Want to the Ghetto”**

Internment Camp in the Village of Lengyel

On the grounds of the entitlement that the Provisional National Government received from the National Assembly, it made three essential decisions: 1. having accepted the conditions of the Soviet Union it signed the cease fire treaty in Moscow on 20th January 1945, 2. it initiated the reorganization of civilian public services and the impeachment of right-wing extremists and pro-war individuals in connection with the treaty, and finally 3. it ordered the division of land properties on 17th March 1945.

All the three initiatives had an essential effect on the German who lived in Hungary and when sorting out all the three issues the means of internment was used.

The study presents the circumstances among which the German minority members were kept in an internment camp in the village of Lengyel in Tolna county, as well as the anomalies between the legal regulation and the practical application of internment.

A nemzetgyűléstől kapott felhatalmazás alapján az Ideiglenes Nemzeti Kormány kinevezését követően három alapvető fontosságú döntést hozott: 1. elfogadva a Szovjetunió feltételeit 1945. január 20-án Moszkvában aláírta a fegyverszüneti egyezményt, 2. megkezdte a közigazgatás reorganizálását, és ezzel összefüggésben a szélsőjobboldali és háborúpárti személyek felelősségre vonását, s végül 3. 1945. március 17-én elrendelte a földosztást.

Mindhárom döntés alapvetően érintette a magyarországi németiséget, s mindhárom kérdés megoldásakor az internálást eszközként használták.

Az internálások jogi szabályozása

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény Magyarországot elvileg független, szuverén államnak ismerte el, de ennek gyakorlati érvényesítését a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) működése és jelenléte az elkövetkező években jelentős mértékben korlátozta.² Magyarország első ízben a fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettséget a háborús bűnösök felelősségrevonására, illetve a német állampolgárok internálására.

¹ A magyarországi németek 1945. évi internálásának története földolgozatlan. Ez a tanulmány ennek a kutatásnak az első eredményeit foglalja össze.

² Balogh Sándor–Gergely Jenő–Izsák Lajos–Jakab Sándor–Pritz Pál–Romsics Ignác: Magyarország a XX. században. Budapest, 1985. 35.

A közép-európai országokban a szovjet vezetés alatt álló szövetséges ellenőrző bizottságok a koalíciós kormányokon belül elsősorban a baloldal erőit támogatták.

A minisztertanács 1945. február 9-i ülésén foglalkozott az országnak a fegyverszüneti egyezményrel összefüggő kötelezettségeivel. Az egyezmény 8. pontja értelmében Magyarországnak garanciát kellett vállalnia a német állampolgárok vagyontárgyainak, illetve értékeinek elidegeníthetlenségére. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság azoknak a magyar állampolgároknak a vagyonát is be akarta vonni e rendelkezés hatálya alá, akik Németországban tartózkodtak, vagy korábban a Volksbundnak tagjai voltak. A magyar kormány viszont kitarított amellett, hogy ezek az emberek magyar állampolgárok, s így ez a vagyon nem vonható be a jóvátételi kötelezettség körébe. A német állampolgárok internálásáról szóló 302/1945. M.E. sz. rendelettervezetet is – kihirdetve 1945. február 27-én – ekkor tárgyalta a testület.³ Néhány hónappal később került sor a rendelet hatályának kiterjesztésére azokra a volt magyar állampolgárokra, akik magyar állampolgárságukat az SS kötelékébe való önkéntes vagy kényszerű jelentkezésük révén elvesztették. Az 1945. május 14-én kiadott belügyminiszteri rendelet értelmében a családtagok, valamint a betegek és öregek internálására is lehetőség nyílt.⁴ Baranya vármegye főispánja május 9-én a mi-

³ Fehér István szerint „e rendelet alapján indultak meg németlakta megyéinkben az internálási eljárások.” In: Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, 1988. 22. A rendelkezésre álló töredékes statisztikai adatok azonban ezt a feltevézést nem támasztják alá, inkább a földreform-rendelet (600/1945. ME. sz.) és a népbíráskodásról szóló (81/1945. ME. sz.) rendelet alapján, illetve az ezek által szabályozott eljárásokhoz kapcsolódva került sor a hazai németek tömeges internálására. A 302/1945. ME. számú rendelet alapján kifejezetten a volt birodalmi német állampolgárok internálására került sor. Az ő számuk nem volt túl magas, a vármegyei jelentések összesítő adatai alapján 1946-ban 120 körül volt a számuk, még a hazájukba visszatérni nem tudó – elsősorban jugoszláviai, romániai – külföldi állampolgárságú németeket sem tartalmazzák ezek, a KEOKH-nak küldött jelentések. Pedig ez utóbbiak létszáma időszakonként a tízezret is elérte. – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2.5.2. ORFK internálási iratok (1.d.)

⁴ Halmosy Dénes szerk.: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, 1983. 585. – Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÓL) Bács-Bodrog vármegye főispánja 479/1945. A kormány május 4-i ülésén foglalkozott a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásával, pontosabban az annak betartását gátló és megnehezítő körülményekkel. Az előterjesztés – amit a külügyminisztérium fegyverszüneti osztálya állított össze – a német állampolgárok internálásával kapcsolatban, leszögezte: „E pont rendszeres végrehajtását az a tény nehezíti, hogy e tekintetben nemcsak a magyar, hanem a szovjet hatóságok is, egymástól függetlenül tevékenykednek. További komplikációt okoz az is, hogy a szovjet hatóságok nemcsak német állampolgárokat, hanem német ajkú vagy német nevű magyar állampolgárokat is internálnak. Ennél az eljárásnál a szovjet hatóságok gyakran nem is veszik tekintetbe, vajon az illető a „Volksbund” tagja volt-e vagy sem, úgyhogy a magyar államhoz hűséges és fasisztaellenes elemek is meg nem érdemelt elbánásban részesülnek. Ilyen esetekről a magyar hatóságok csak a kormányhoz befutó panaszok és kérelmek útján szereznek tudomást.

Ezért kívánatos volna, hogy a szovjet hatóságok részletes névjegyzékeket bocsássanak a magyar kormány rendelkezésére, kit és hol internáltak német mivolta vagy németbarátság gyanúja vagy más politikai ok miatt. Enélkül rend és rendszer a kérdés igazságos és tökéletes liquidálásában nem érhető el.” – In: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* Budapest, 1997. A. kötet. 399.

niszterelnökhöz küldött beadványában kifogásolta a rendelet kiterjesztését azokra, akiket éppen a magyar és a német állam között megkötött szerződés révén kényszerítettek az SS-be. Sokan a kényszersorozáson sem jelentek meg, vagy szökéssel, bujkálással igyekeztek a bevonulási kötelezettséget kijátszani. A miniszterelnök válaszában a fegyverszüneti szerződés előírására hivatkozik, amely – szerinte – nem tesz lehetővé egy ilyen jellegű különbségtételt. A főispán által fölvetett problémát azonban súlyosnak, valósnak tartja, ezért küldi el a bel- és a külügyminiszternek azzal a megjegyzéssel, hogy kívánatosnak tartaná, ha a kényszersorozás által állampolgárságukat veszített személyek a „rendőri őrizet alá helyezésre vonatkozó jogszabályok keretein belül minden lehető könnyítést” megkapnának addig is, amíg a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal a kérdést nem tisztázzák.⁵

2.

Az államigazgatás újjászervezését a kormány végül is nem a nemzeti bizottságokra támaszkodva, hanem a régi közigazgatási struktúra „megtisztítása” és politikailag megbízható elemekkel való feltöltése révén valósította meg. A közigazgatási apparátus megbízhatóságának fölülvizsgálatára igazoló bizottságokat hoztak létre.⁶ A bizottság alapszempontja az volt, hogy a vizsgált személy 1939 utáni magatartása „sértette-e a magyar nép érdekét”. Az igazoló bizottságnak az e szempont alapján vétkesnek talált személyek internálására is lehetősége nyílt.

Az 1945. február 5-én hatályba lépett, a népbíraskodásról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet fő célja is az volt, hogy „mindazok, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb elnyerjék büntetésüket”. A háborús büntetben, népellenes büntetben vagy népellenes vétségben elmarasztalt személyeket halállal, fegyházban, börtönben vagy fogházban letöltendő szabadságvesztéssel, internálással, vagyonelkobzással, állásvesztéssel vagy foglalkozástól való eltiltással, a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével sújthatta a népbíróság. A rendelet többek között háborús bűnösnek mondja ki azt a személyt, aki magyar állampolgár létére a német hadsereg vagy biztonsági szolgálat (SS, Gestapo) kötelékébe lépett.⁷ A rendelet nem tett különbséget az SS-be önként és kényszerrel besorozottak között, továbbá nem nevesíti a Volksbundot sem mint fasiszta, demokráciaellenes szervezetet. Ugyanakkor a tagjai ellen ebben az időszakban megkezdődő nagyszámú eljárás azt mutatja, hogy de facto annak tekintették. A népbírósági tanácsok a pártok által delegált öt tagból álltak, akik a kijelölést nem utasíthatták vissza. Az igazságügy-miniszter minden tanács mellé szakképzett tanácsvezető bírót és helyettes bírót jelölt ki. Az eljárás során a vádat a népügyész képviselte, akit a nemzeti bizottságok ajánlása alapján az igazságügy-miniszter nevezett ki. A népbíróságnak csak a halálbüntetést, teljes vagyonelkobzást vagy állásvesztést kimondó, a három évi szabadságvesztést, illetve 20 000 pengő pénzbüntetést meghaladó ítélete ellen lehetett fellebbezni a Népbíróságok Országos Tanácsához.

Az internálás – amelyet főbüntetésként szabhatott ki a testület – legkisebb tartama hat hónap, leghosszabb tartama két év lehetett. Az ítéletben megszabott idő eltelte után azon-

⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). A Nemzeti Kormány Miniszterelnökségének iratai (1944) 1945–1949. (A továbbiakban: Miniszterelnökség iratai) 2115/1945.

⁶ A kormány az Ideiglenes Nemzetgyűléstől kapott felhatalmazás alapján az igazoló bizottságok létrehozását az 1945. január 4-i, 15/1945. M.E. számú rendeletben írta elő.

⁷ 81/1945. M.E. számú rendelet 13.§. 4.pontja.

ban az internálótáborba utalt csak abban az esetben volt szabadonbocsátható, ha internálása alatt példás magatartást tanúsított. Ellenkező esetben az internálótábor parancsnoka az elítélt fogvatartását további 8 hónappal meghosszabbíthatta, de az internálás leghosszabb tartama ebben az esetben sem haladhatta meg a két évet.⁸

A népbíráskodásról szóló rendelet 1945. május 1-jén hatályba lépő módosítása⁹ több esetben szigorította a büntetési tételeket, kiegészítései pedig pontosították a korábbi fogalmi meghatározásokat, nevesítve más szervezetek mellett a Volksbundot is. Nevezetesen: „Népellenes büntetben bűnös az is: ... aki anélkül, hogy evégből vele szemben közvetlenül vagy közvetve kényszer alkalmaztatott volna, a németek által Magyarországon szervezett Volksbundba tagként belépett, vagy fasiszta, illetőleg demokráciaellenes pártban, szervezetben, vagy alakulatban tisztséget vállalt, avagy tagként tevékeny működést

⁸ A második világháborút megelőzően, az 1914. évi L. törvénycikk (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912. évi LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről – 1914. decembertől) teremtett lehetőséget a rendőrhatalom felügyelet alá helyezésre és őrizetbe vételre.

„10. § A minisztérium felhatalmazása alapján a belügyminiszter elrendelheti, hogy olyan egyének, akiknek az ország bizonyos vidékén tartózkodása a hadviselés szempontjából az állam érdekeire vagy a közrendre és a közbiztonságra aggályos, e vidékről – tekintet nélkül községi illetőségükre – kitilthatók és az ország más vidékein rendőrhatalom felügyelet vagy a szükséghez képest őrizet alá helyezhetők.” Ennek részletes szabályait a belügyminiszter az igazságügyminiszterrel egyetértésben volt hivatott kidolgozni. Látható, hogy az internálás lehetősége a korábbi időszakban csupán a hadi cselekményekkel összefüggésben fogalmazódott meg.

E törvénycikket azonban a későbbiekben a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk helyezte hatályon kívül, 1939 márciusától, amelyet végül 1960 decemberében, az új honvédelmi törvénnyel (1960. évi IV. törvény) hatálytalanítottak. Az új jogszabály vonatkozó bekezdése elhagyta a korábbi, a hadviselésre való közvetlen utalást, valamint rendelkezett az internáltak munkavégzéséről és ellátásáról is.

„150. § (1) A minisztérium elrendelheti, hogy azokat a személyeket, akiknek bizonyos községben vagy az ország bizonyos részeiben való tartózkodása a közrend és a közbiztonság vagy más fontos állami érdek szempontjából aggályos vagy gazdasági okokból káros, községi illetőségükre tekintet nélkül abból a községből, illetőleg az országnak abból a részéből ki lehet tiltani. Az ilyen személyeket akár tartózkodási helyükön, akár az ország más helyén rendőrhatalom felügyelet vagy a szükséghez képest rendőrhatalom őrizet alá is lehet helyezni.

(2) A jelen § alapján rendőrhatalom őrizet alá helyezett személyeket képességeiknek megfelelő munkára lehet kötelezni.

(3) A jelen § alapján kitiltott s rendőrhatalom őrizet alá helyezett személy eltartásáról, ha magát vagyonának jövedelméből vagy keresetéből eltartani nem tudja, amennyiben eltartására köteles és képes hozzátartozója sincs, az állam gondoskodik; ilyen esetben az eltartás fejében azt a személyt is képességeinek megfelelő munkára lehet kötelezni, aki nem áll őrizet alatt.

(4) A rendőrhatalom őrizet alá vétel részletes szabályait a jelen § keretében a belügyminiszter az igazságügyminiszterrel egyetértve rendelettel állapítja meg.”

Az internálási eljárások gyakorlatilag egészen 1945. június második feléig a Horthy-korszak rendeletei alapján folytak.

⁹ 1440/1945. M.E. számú rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945. május 1.

fejtett ki”.¹⁰ A rendelet ugyanakkor nem tartalmazza a népbíróság által kiszabható büntetések között az internálást. Ezzel az internálásoknak nemcsak a végrehajtása, de államigazgatási kényszerintézkedésként való kezdeményezése is egyértelműen rendőrségi hatáskörbe került. Nyilvánvalóan összefüggésben állt ez azzal, hogy a Magyar Kommunista Párt vezetői nem voltak megegyedve az antifasiszta számonkérés addigi eredményeivel, s már a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. március 28-i ülésén fölmerült, „hogy oly esetben, ahol nincs elég ok a népbíróság elé utalásra, de az illető fasiszta, nyilas, munkatáborba utalható legyen.”¹¹

Gyakorlatilag ezt a szempontot érvényesíti az az Erdei Ferenc által 1945. június 21-én kiadott 138.00/1945. számú, nyilvánosságra nem hozott belügyminiszteri rendelet, amely szabályozta az internálásnál, rendőrségi felügyelet alá helyezésnél követendő eljárási szabályokat. A rendelet kimondja: „Azokat az egyéneket, akik a 81/1945. M. E. sz. és 1440. M.E. sz. rendeletben meghatározott büntettek, vagy vétségek elkövetésével a rendelkezésre álló adatok szerint nem gyanúsíthatók ugyan, de korábbi, vagy jelenlegi fasiszta, népellenes magatartásuk miatt veszélyesek, vagy általában az ország demokratikus szellemében való újjáépítését gátolni igyekezzenek, közigazgatási eljárás alá vonni. A velük szemben alkalmazandó közigazgatási rendszabály, amely tehát nem megtorló, hanem csupán megelőző intézkedés, a 8130/1939. M.E. sz. és a 760/1939. sz. rendelet alapján kétféle: rendőrhatalósági őrizet alá helyezés (internálás) és rendőrhatalósági felügyelet alá helyezés.”¹²

Erdi a rendelet szükségességét a nem egységes rendőrhatalósági eljárásokkal indokolta, ugyanakkor elismerte, hogy a rendeletben szabályozott eljárásra, amikor is a felek meghallgatása nélkül hozott „ítéletek” alapján kerül sor őrizetbe vételükre, lakóhelyükről való kitiltásukra, olyan intézkedések, „amelyekre csak rendkívüli körülmények között kerülhet sor olyankor, amikor ezt magasabb állami érdekek indokolják.” A belügyminiszteri rendelet azzal, hogy lehetővé tette a bírósági ítélet nélküli internálást, lényegesen bővítette a politikai rendőrség hatáskörét. Az internálást az illetékes politikai osztály vezetőjének javaslatára a főkapitány is elrendelhetette.¹³ Azokban az esetekben, amikor a népbíróságok felmentő ítéletet hoztak, egy szintén titkos belügyminiszteri rendelkezés az érintettek preventív célzatú internálását tette lehetővé, amivel a rendőrhatalóságok éltek is.¹⁴

¹⁰ 1440/1945. M.E. számú rendelet 12.§. 2. pont.

A 81/1945. és 1400/1945. ME rendeleteket utóbb módosító, a népbíráskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről szóló 1947. évi XXXIV. törvény szerint a népbíróság által kiszabott fegyház- vagy börtönbüntetés esetén be kell számítani azt az időt, amit a vádlott háborús vagy népellenes bűncselekmény, illetőleg magatartás címén a bűnvádi eljárást megelőzően internálásban töltött [2. § (2)]. Hasonlóan rendelkezett a büntetés végrehajtására vonatkozó egyes kivételes rendelkezésekről szóló 1948. évi VII. törvény is (8. §).

¹¹ Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle*, 1997. 7. szám. 87. p.

¹² A rendelet teljes szövegét közli Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle*, 1997. 7. szám. 90–94. p.

¹³ Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi szemle*, 1997. 7. szám. 89. p.

¹⁴ Zinner Tibor: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések, igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985. 1. szám. 120–121. p.

A nemzetgyűlési választásokról szóló 1945. évi VIII. törvény kizárta a választójog gyakorlásából azt, aki a törvény hatálybalépésekor (szeptember közepén) internálva volt, aki a „600/1945. M.E. sz. rendelet 5. §-a értelmében hazaárulónak, háborús, vagy népellenes bűnösnek minősül, ... vagy önkéntes jelentkezéssel német, fasiszta katonai vagy rendfenntartó alakulatba belépett. ... vagy ismét felvette német hangzású családi nevét, és ellene a hivatkozott rendelet 4. §-a alapján e törvény hatálybaléptéig ilyen okból az elközbírási eljárás megindult”.¹⁵

Bibó István, már 1945-ben, *A magyar demokrácia válságá-ról* írott elemzésében az internálási eljárásokkal kapcsolatban leszögezte: „Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszóval: egy sivár, embergyötrő nagyztem, mely népi igazságéltelnek túl közvetett, jogász értéktű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri. Ha valami, ez a lehető legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra. Ne felejtjük el, hogy tartósan internálva azok vannak, akikkel szemben népbírószági eljárásra nincs ok.”¹⁶

3.

A hazai németiség felelősségre vonásának kérdése 1945 márciusában – a földreform- rendelet elfogadását követően – került a politikai és a törvényhozási viták középpontjába. Az 1945. március 17-én elfogadott rendelet kimondja, hogy „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, a nemzetiszocialista és egyéb vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait.”¹⁷

A vagyonuktól megfosztott németek összeköltöztetésére jogi felhatalmazást a 110. 136/1945. BM rendelet adott. A 600/1945. M.E. sz. rendelet – azonos elbírálás alá veszi a fasiszta vezetőket, a háborús bűnösöket és a Volksbund tagjait – maga sem mentes az elfogultságtól, ám különösen a végrehajtás során ezen túlmenően is lehetőséget adott a kollektív megítélésre. Az eredeti elképzelésen túl, amely a parasztság nagy tömegeinek földhöz juttatását tűzte ki célul, ezekben a hetekben kellett megoldani az ismét hazátlaná vált bukovinai székelyek és a szomszéd országokból nagy számban érkező menekültek elhelyezését is. A körülmények hatására a rendelet hatályát olyan német nemzetiségű személyekre is kiterjesztették, akik egy törvényes vizsgálat során aligha kerülhettek volna a vagyoneklobzásra ítélt közé.

¹⁵ Később az országgyűlési választásokról szóló 1947. évi XXII. törvény némileg differenciált e téren:

„6. § (1) (...) 6/a. aki a választások idején rendőrhatszági őrizetben (internálva) van,

6/b. aki a felszabadulást követően az 1947. évi június hó 1. napja előtt politikai okokból elrendelt rendőrhatszági őrizetben (internálva) volt, kivéve, ha a rendőrhatszági őrizetet abból az okból szüntették meg, hogy elrendelésének nem volt kellő ténybeli alapja,

6/c. aki június hó 1. napján politikai okokból rendőrhatszági felügyelet alatt állt.”

Utóbb, az 1949. évi IX. törvény módosította az 1947-es törvényt: a b.) pontból kivette az 1947-es dátumra való utalást, a megváltoztatott c.) pont szerint pedig az összeírás, illetve a helyesbítés napján politikai okból rendőrhatszági felügyelet alatt állók lettek kizárva a választójogból.

¹⁶ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. In: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Budapest, 1994. 50. p.

¹⁷ 600/1945. M.E. sz. rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról, *Magyar Közlöny*, 1945. 10. szám.

A rendelet a II. világháború után a hazai németekkel szemben hozott jogkorlátozó intézkedések sorában – megítélésünk szerint – különös jelentőséggel bír. Elsősorban azért, mert a kormány és a pártok kollektív bűnösséget és ezzel együtt a kollektív büntetést elhárító nyilatkozatai ellenére ezzel a rendelettel a hazai német lakosság széles rétegeinek vagyoni korlátozása vált lehetővé, tekintet nélkül a személyes felelősségre és a külön lefolytatott egyéni eljárásokra. Másrészt azért, mert első ízben ennek a törvénynek a segítségével próbáltak teljesen eltérő célokat – nevezetesen a földbirtokreform végrehajtását és a háborús bűnökkel vádolható német nemzetiségű személyek megbüntetését – összekapcsolni és megvalósítani. A különböző célkitűzések így egymás függvényévé váltak.

A kormánynak a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló 1945. május 4-ei rendelete csak utalt a „fasiszta németek” kitelepítésére, és a „részletesebb szabályozást egy másik, később kiadandó kormányrendeletben ígérte.¹⁸

A németek internálására vonatkozóan egyértelmű rendelkezést tartalmazott a Népgondozó Hivatal hatáskörét kiterjesztő 3820/1945. M.E. sz. rendelet.¹⁹ A rendelet értelmében azokat, akikről a nemzethűségi járási bizottságok azt állapítják meg, hogy hitlerista (volksbundista, fasiszta, nyilas stb.) szervezetben vezető szerepet játszottak, a földreformról szóló jogszabályokban meghatározott hátrányokon felül rendőrhatalósági őrizetbe kellett venni. Együttélő feleségüket, kiskorú gyermeküket, amennyiben a határozat következményei alól mentesítve nem voltak, az internálás helyére kellett költöztetni. A bizottság a felvett jegyzőkönyv egy példányát a belügyminiszter által e célra kijelölt másodfokú rendőrhatalósághoz terjesztette fel, amely meghozta az internálási határozatot, másodpéldányát a Megyei Földbirtokrendező Tanács, harmadpéldányát pedig a Népgondozó Hivatal kapta.

Tolna vármegye és a székely telepések

A magyar és a román kormány 1941. május 11-én írta alá a bukovinai székelyek hazatelepítéséről szóló megállapodást. A magyar kormány döntése alapján a visszacsatolt Bácskába, az elűzött dobrovoljácok helyére telepítették őket.²⁰ A front közeledtével 1944 őszén azonban újabb „honfoglalásra” kényszerültek. A kormány 1944. október 6-án adta ki a hadművelési terület kiürítéséről szóló rendeletét. Ezekben a napokban mozdult el lakóhelyéről Dél-Bácska lakossága, köztük a székelyek csoportja is. Új letelepedési helyül Zala és Vas megye volt kijelölve számukra. Gáspár Simon Antal így vall erről. „1944. október 8. Hirtelen jött a parancs előkészítés nélkül: székely telepések meneküljenek! Két hétig tartott ez a keserves menekülés a repülőgépektől kísérve szüntelen bombázva és gépfegyverezve. Keserves két hét életemnek legszomorúbb időszaka... 1944. október 22-én végre megállapodtunk, Zala megyében... Nemesszentandrásan.”²¹

A gyalog vagy fogattal érkező menekültek általában kétségbeesett körülmények között éltek. Legtöbbször alig tudtak valami élelmiszert, ruhát magukkal hozni, felszerelési tárgyaik nem voltak. A községek, ahol ideiglenesen elhelyezkedtek, maguk is csak korlátozottan tudtak segítségükre lenni, hisz az emberáradat nőttön-nőtt. Tolna megye rendőrkapitánya 1944. október 10-én közli az alispánnal, hogy a Duna–Tisza közti terület kiürítésére kerül. A falvak néha több helyről – alispán, főszolgabíró, járási gazdasági felügyelő –, egymásnak ellentmondó utasításokat kaptak a „hátravonással” kapcsolatban.

¹⁸ 1710/1945. M.E. számú rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945. május 10.

¹⁹ *Magyar Közlöny*, 1945. június 30.

²⁰ A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Budapest, 1987. 65.

²¹ Forrai Ibolya: *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Budapest, 1987. 188–189. p.

Ezekben a napokban érkeztek az első székely menekültek Tolna megye területére. A menekültügyek intézését a kinevezett államtitkár, Schell Péter nem győzte, ezért október 30-án a belügyminiszter helyi bizottságok alakítását rendelte el. A dr. Boronkai Károly menekült polgármester által vezetett bizottság – tagja volt még egy szociális előadó és egy számvevőszéki tanácsos – segítette az alispánt a menekültek ügyeinek intézésében.²² De megmozdult a helyi lakosság is a menekültek ellátása érdekében. Páriban a székely telepesek részére élelmiszereket gyűjtöttek azzal, hogy az ellenértéket az előjáróság téríti meg. Bonyhádon dobszó útján jelentették be az asszonyok által szervezett gyűjtést. A megyei hivatalok november első felében beszüntették tevékenységüket, és a székely telepesek a következő hónapokban minden szervezett segítség nélkül, kiszolgáltatottan, védtelenül bolyongtak a hadszíntérré vált ország útjain.²³

Bár a német csapatok még 1945 első hónapjaiban is be-be csaptak Tolna megye területére, a harcok alapvetően december első napjaiban befejeződtek. A „szekszárdi orosz katonai parancsnok felhívása és engedélye” alapján a vármegye főjegyzője Schultheisz Rezső már 1944. november 18-án arról értesíti a járás főszolgabírót, hogy a vármegyei közigazgatás megkezdte működését. Ez a tevékenység azonban – a körülményeket figyelembe véve – mind területi, mind tevékenységi körét tekintve meglehetősen korlátozott lehetett. A körlevél tudatja azt is, hogy a megyei kommunista párt határozata folytán a főispáni teendőket Klein Kálmánt bízta meg, ugyanakkor a főszolgabírókat a járásuk állapotáról szóló tájékoztató jelentés megtételére szólítja fel.²⁴

Valójában 1944. december 10–12-e táján Klein Kálmán és Senye Sándor, Szekszárd polgármestere kezdte meg az élet legfontosabb mozzanatainak, a közigazgatás újraindításának a megszervezését. Az első hetekben telefonösszeköttetés híján megyeszerte lovas küldöncökkel továbbították a különféle rendelkezéseket és a szovjet parancsnokság kívánalmait. „Bonyhád községben egy 20 tagú bizottság alakult, mely felvette az érintkezést az orosz katonasággal és a helyi ügyeket intézte. .... A helybeli orosz parancsnok elrendelte, hogy az összes és főleg élelmiszerkereskedések nyissanak ki, a hivatalok, iskolák kezdjék meg működésüket, a kisiparosok, gyárok dolgozzanak stb.

... Hivatali ténykedésünk egyelőre abban merül ki, hogy továbbítjuk az orosz parancsnokság rendelkezéseit a községekhez, ami igen nehéz dolog”²⁵ – írta a völgyeségi járás jegyzője.

A kérések mindenekelőtt az értékek – rádiók, fegyverek, autók, kerékpárok – összegyűjtésére, a szovjet katonai kórházak és az alakulatok legalább részbeni élelmezésének biztosítására és a front mögötti közmunkák megszervezésére vonatkoztak. Az alispánnak 1944. december 25-én Sebunin generális parancsára 3000, 15 és 50 év közötti munkaképes férfit kellett mozgósítania, akiket 6 napra Dunapentelére hídépítési munkákhoz rendeltek ki.

1945 első napjaiban az ország más területeihez hasonlóan, Tolna megyéből is nagyszámú német nemzetiségű személyt szállítottak ki a Szovjetunióba. Az alispán január 9-én fogatokat rendelt Szekszárdra, az ott már összegyűjtött németek elszállítására, s egyben téli ruhanemű gyűjtését is kezdeményezte ezen személyek részére. A községek azonban

²² Tolna Megyei Levéltár (a továbbiakban: TMÖL) Tolna megyei alispán általános iratai 16228/1944. – 17995/1944. Valamint: „A nehézségekről: Szekszárdra menekülők elhelyezése.” – *Tolnamegyei Újság* 1944. szeptember 30.

²³ TMÖL Bonyhád dobolási könyve, 1944. november 3. – Pári dobolási könyve, 1944. november 5.

²⁴ TMÖL Tolna vármegye alispánjának iratai 1872–1944. 3./II. 1944.

²⁵ TMÖL Tolna vármegye alispánjának iratai 1872–1944. 10./ 1944.

a kérést nem tudták teljesíteni. A völgyeségi járás főjegyzője jelentésében arra hivatkozik, hogy Bonyhádon is összegyűjtöttek 1500 német származású személyt, s nekik előbb az ő elszállításukról kell gondoskodni. Ez „január 7-én meg is történt. A fölős kocsik számát nem tudom, mert az elszállítást az orosz parancsnokság és katonaság végezte, ennek következtében én abban semmit nem rendelkezhettem.”²⁶

A földreform-rendelet megjelenését követően, Tolna megye községeiben is március végére, április elejére megalakultak a községi földigénylő bizottságok. A bizonytalanság hatására a sváb községekben nem, vagy csak nagyon kevés földigénylő jelentkezett. Így sok helyütt a földosztó bizottságok sem alakultak meg. A Völgyeségi járás 28 községe közül – a bonyhádi főszolgabíró március 29-ei állapotokat tükröző jelentése szerint – csak 22-ben alakult meg a földigénylő bizottság. A főszolgabíró jelentésében azonban több olyan községet is felsorol, ahol csak néhányan jelentkeztek földért, így vélhetően ott sem működött a bizottság.²⁷ A földigénylők jelentős része idegenkedett attól, hogy az általa ismert személyektől elvett területekre jelentse be igényét. Erre utal, hogy a földért jelentkezők száma ott volt magasabb, ahol a birtok gazdája nem helyben lakott, így őt az igénylők személyesen nem ismerték.

A megye kommunista főispánja március 31-én kelt jelentésében tett javaslatot a Megyei Földbirtokrendező Tanács vezetőjének a bukovinai székelyek csoportos letelepítésére.²⁸

A telepek elhelyezésére vonatkozó főispáni tervzet

Járás	Község	Család	Személy
Dombovári	8	129	528
Dunaföldvári	1	88	435
Tamási	4	52	222
Simontornyai	2	52	?
Völgyeségi	1	?	?
Összesen	16	321	1185

A főispáni kezdeményezés nyomán a székelyek valószínűleg megkapták a földeket, bár a részletek megállapítása még további kutatásokat igényel. Ezt erősíti Kerék Mihálynak az Országos Földhivatal ügyvezető igazgatójának 1945. április 17-én a Tolna megyei Földbirtokrendező Tanácshoz írott levele is. E szerint: „A Bukovinából hazatelepített székelyek mintegy 3800 család (mintegy 14 000 lélek) a bácskai telepek elhagyása után a Dunántúl különböző részein szétszórva ideiglenesen helyezkedtek el. Ezeknek ... lehetőleg zárt egységben soron kívül való azonnali letelepítését a Tanács szükségesnek látja és a letelepítésükre az eddig megszerzett hiányos adatok alapján is legalkalmasabbnak találja a tolnavármegyei völgyeségi járásnak a sváb lakta községeit, valamint az ezzel eset-

²⁶ A jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján sem az elszállítottak számát, sem az akció lebonyolításának módját pontosan nem ismerjük. – TMÖL Tolna vármegye alispánjának iratai 4/1945.

²⁷ Az egyes községek földigénylőinek száma: Nagyvejkén 20, Bataapátiban 1, Bonyhádon 31, Cikón 6, Mőcsényben 4, Kétyen 84, Murgán 34, Kakasdon 3, Izményben 2, Kisdorogon 79, Bonyhádvarasdon 6, Tabódon 9, Kisvejkén 96, Lengyelben 100, Závodon 39, Majoson 1, Mázán 13, Győrén 4, Mórágyon 7, Tevelen 38, Váralján 33, Zombán 239. – TMÖL Bonyhádi járás főszolgabírájának iratai 823/1945.

²⁸ TMÖL Tolna vármegye főispánjának iratai 63/1945.

leg szomszédos területeken lévő sváb nemzetiségű községeket. .... a letelepítésük érdekében sürgősen intézkedjék és jelölje ki azokat a községeket, amelyek a székelyek csoportos letelepítésére alkalmasak.”²⁹ A fentiek egyrészt bizonyítják, hogy nem Bodor György volt az első, aki a székelyek földhöz juttatásával és összetelepítésével foglalkozott, másrészt igazolják azt is, hogy április utolsó napjaiban kezdődhetett meg a völgyességi járás német nemzetiségű lakosainak tömeges összeköltöztetése, internálása. Erről tanúskodik Várhegyi György és Horváth József május 9-ei jelentése is, amelyben a Magyar Kommunista Párt vezetőinek számolnak be tevékenységükről:

„Ezért gyakorlatban az elkobzást úgy oldottuk meg, hogy akinek házában egy bundos, vagy háborús bűnös SS katona van, az e házban lakókat mind kitelepítettük. ...Hogy a kiürítést gyakorlatban el tudtuk végezni, legnagyobb mértékben köszönhattük a völgyességi járás rendőrkapitányának, aki teljes mértékben hozzásegített bennünket, hogy ez végbe mehessen. Húsz rendőrrel kezdtük meg a munkát. Naponta két falut ürítettünk ki, mégpedig a gyakorlatban a következőképpen: a rendőrség hajnalban megszállta ezeket a falukat, és a falu népét dobolás útján egy rétre összegyűjtötték. ... Ez idő alatt a pécsi Volksbund-listáról a FIB-el megállapítottuk, hogy teljes-e. A falu népéből kiválasztották a listán szereplő bundosokat és hozzátartozóikat, és ezek részére összeállítottak a nekik szükséges holmiból és élelemből egy nagy csomagot, és kocsikkal elindították őket Lengyel községbe, ahol egy nagy kastélyba lettek ideiglenesen elhelyezve. Mikor ott több ezer bundos össze lett gyűjtve, a munkabírókat a rendőrség kiválasztotta, s ezeket a vármegye különböző helyein használták fel munkára. A munkaképteleneket kb. 70 km-re lévő Györköny, Bikács, Németkér sváb községekbe szállították. A megérkező székelyekből azonnal megalakítjuk a nemzeti bizottságot és a földigénylő bizottságot. Munkánkban támogatást nem nyertünk sem a közigazgatás, sem a pártok részéről. Egyedül a Völgyességi járás rendőrségének volt köszönhető, hogy ezt végre lehetett hajtani. Két héttel a munkánk elkezdése után leérkezett az FM-ből Bodor telepítési megbízott.”³⁰

A kommunista kiküldöttek egyébként beszámolójukban Bodor tevékenységét negatívan értékelték, mert „ő is székely ember és egy nimbuszal veszi körül a csángókat”, továbbá a pártharcoktól függetleníteni akarja őket. Hasonlóan elítélő véleményt fogalmaztak meg a székelyekről, akik „nagyon elmaradott állapotban vannak, teljesen korrumpálódtak, a lopás mindennapos náluk, és azt hangoztatják, hogy az itteni településük csak ideiglenes jellegű”. Éppen ezért javasolják a párt vezetőinek, hogy nagyobb létszámú katonaságot vagy rendőrséget – mintegy 200 főt – küldjenek a járásba, mert ezt a területet úgy kell kezelni, „mintha frontvonal lenne”.³¹

²⁹ A telepéseknek a kijelölt községekbe történő irányítását Németh Kálmán esperes és Molnár Ambrus telepes gazda vállalta magára. -TMÖL Tolna Megyei Népgondozó Hivatal (Szekszárd) iratai 9/1945.

³⁰ Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) . 274. f. 10.cs. 34. ö.e.

³¹ A beszámolóból kiderül, hogy a kommunista párt, kihasználva a földreform lehetőségeit, a törvényi lehetőségeken túl, mintegy „saját hatáskörben” igyekezett a székelyek letelepítését megoldani. Az akcióval kapcsolatban kevés forrás lehetőséget kínál, valószínűleg azért, mert maga a párt sem akarta ezt nyíltan felvállalni. Bizonyítja ezt az is, hogy az úgy minden kellemetlen vonatkozását később maguk is Bodor Györgyre, illetve a NPP-ra

Miután a Völgyességi járásban lévő nagybirtokok felosztása megtörtént, 1945 áprilisában már nyilvánvaló volt, hogy további telepítéseket csak a volksbundista birtokok igénybevételével lehet végrehajtani. Erre a járás azért is alkalmasnak látszott, mert lakosságának 75%-a német nemzetiségű volt. továbbá az ott lakó agrárnépesség életmódja hasonlított a székelyekéhez. Ebbe a telepítési akcióba kapcsolódott bele a Bajcsy-Zsilinszky politikai köréhez tartozó Bodor György, aki a Nemzeti Parasztpárt támogatásával – melynek maga is tagja volt – egy székely szervezetet akart létrehozni a fővárosban. Ehhez azonban szükség volt a szétszórta székelyek egy tömbben való letelepítésére. Kerék Mihály³² az Országos Földhivatal újonnan kinevezett vezetője támogatta barátja javaslatát. Kovács Imre segítségével Erdei Ferenc belügyminiszter hozzájárulását is megszerezték, bár „látszott – írja Bodor –, ő sincs tisztában azzal, hogy ennek a kérdésnek súlyos belügyi vonatkozásai vannak”.

Bodor György április 25-én érkezett Bonyhádra. Itt azonnal lefoglalt egy irodát, kinevezte magát kormánybiztosnak, és munkához látott. Április 29-éig, tehát négy nap alatt, tíz községet üritett ki, és mintegy 1500 családot (6000 fő) telepített le. A „székely vármegye” szervezésének híre gyorsan terjedt, és napokon belül útnak indultak a zalai, a bakonyi falvakban maradt székelyek is. A Tolna megyében történő gyülekezés tervét alátámasztotta erős összetartozás-érzésük, egymást erősítő hitük, és a németek kitelepítéséről szállongó hírek. A székelyek folyamatos áramlása miatt a megnövekedett feladatokat a Telepítési Hivatal nem tudta ellátni, ezért egyre szélsőségesebb megoldásokat választottak. Bodor már április 29-i levelében ezt írta feleségének: „A lengyeli Apponyi kastélyt koncentrációs tábornak neveztük ki.” A táborban uralkodó állapotokról egy panasztevő május 11-én írt levelében a következőket olvashatjuk: „A népeket kihajcsák a legelőre és azt viszik a gettóba akit akkarnak... És a Lengyeli kastélyba vagyis gettóba egypár dolgot említenek a Tekintetes Főispán urnak. Ott van külön szoba ahol csak toll van és oda visznek be akit ők akkarnak és össze vissza verik és [hempergetik]. Nappal és északa ép ugy mint öreg vagy fiatal a dolgukat csak a szobában végezhetik... Kivételes esetek is előfordulnak, például öneik megfelelő lányokat, az örzésükre örszobába visznek.”³³ A Lengyelben létesített tábor ügye többször foglalkoztatta a Bonyhádi Nemzeti Bizottságot. Sorozatosan tiltakoztak a rendőrség fellépése ellen. Ezek hatására Bodor György ígéretet tett hathatós intézkedésekre, anélkül is inkább, mert az alispáni helyszíni szemle és a foglyok vallomása – a nemi erőszak kivételével, amit valószínűleg nem mertek bevallani – igazolta a vádat.³⁴

igyekeztek háritani. Az azonban Bodor beszámolóiból is kiderül, hogy őt megelőzően pesti kiküldöttek dolgoztak már ezekben a községekben, és gyakorlatilag ő csak egy elkezdett folyamat folytatója, illetve befejezője lett. A kommunista kiküldöttek beszámolója szerint egyébként 2200 családot telepítettek le a Lengyeli járásban, mintegy 21 900 kat.h. földet osztottak szét. – PIL. 274.f. 10.cs. 34.ö.e.

³² Kerék Mihály (1902–1990) kögazdász, agrárpolitikai szakértő; a két világháború közötti időszakban a népi írói mozgalomhoz kapcsolódva több kiváló, a mezőgazdaság helyzetével foglalkozó szakmunkát írt. Részletesen foglalkozott többek között a magyarországi földreform lehetőségeivel, a közbizleti szövetkezetek gazdasági és földbirtokpolitikai szerepével, valamint egy új magyar szociálpolitika kidolgozásának szükségességével.

³³ A vármegyei főkapitány közli, hogy a kivizsgálás nem vezetett kellő eredményre, a beadvány névtelensége miatt. – TMÖL Tolna megyei főispán általános iratai 798/1945.

³⁴ TMÖL Bonyhádi Nemzeti bizottság jegyzőkönyve, 1945. május 30. – Wirth József: A lengyeli internáló tábor. In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből.* 1988. II. 229–234.

A telepítés minden mozzanatát törvénytelen módon intézték. Az egyes községeket karhatalommal körülzárták, és a kizavart svábok helyére azonnal székelyeket telepítettek. „Ebben a kényszer helyzetben az egyedül lehetséges megoldást választottam – írta Bodor jelentésében. Megkértem a járási politikai rendőrséget, hogy állapítsa meg a német fasiszták névsorát. ...Megkönnyítette a politikai rendőrség munkáját az is, hogy a Bund pécsi irodájában a Kommunista Párt megtalált egy sajnos hiányos listát. Ez volt a kiindulási alap. ...A politikai rendőrség e névsor alapján közölte velem, hogy egy községben hozzávetőleg mekkora terület és hány ház áll rendelkezésre. Ehhez mért számban telepítettem be az elhelyezésre váró magyarságot. E magyarság megalakította azután a földigénylő bizottságot, s a rendőrség által készített lista szerint benyújtotta a kobzási javaslatot”.³⁵ A vagyoneklobzások elleni fellebbezéseket két nap alatt tárgyalta meg a Megyei Földbirtokrendező Tanács.

A karhatalom tevékeny közreműködése nélkül – mint ahogyan beszámolójában írta – Bodor nem tudta volna elképzeléseit megvalósítani. Szekszárdon három, önálló hatáskörű – politikai, büntügyi, polgári – osztály működött. A politikai osztály vezetőinek kinevezéséhez a főispán és a szekszárdi szovjet parancsnokság hozzájárulása kellett. A nagyobb községekben és a járási székhelyeken a kommunisták vezetésével alakult meg a rendőrség. Tolnában, Bonyhádon, Dombóváron nemcsak a vezetők, de a személyzet is a Kommunista Párt soraiból került ki.³⁶

A tényleges kitelepítéseket végrehajtó karhatalom kegyetlenkedései, a visszaélések elleni lakossági tiltakozások hatására az orosz „controll Comissio” is írásbeli tájékoztatást kért Bodor Györgytől, aki kitérően válaszolt: „A kitelepítéskor a rendőrség ideiglenes őrizetbe vette a német fasiszták egy részét. Azért tette ezt, hogy a telepések beköltözésekor az összeütközést és rendbontást megakadályozza.”³⁷

A kormánynak is tudomása volt az atrocitásokról. Az egyre nagyobb méretű társadalmi nyomás hatására a május 14-i pártközi értekezlet foglalkozott a bukovinai székelyek elhelyezésének problémájával. Erdei Ferenc belügyminiszter a kérdés exponálásakor leszögezte, hogy „a minisztertanács és azt megelőzőleg a pártok központi értekezlete is úgy határozott, hogy ezekkel kapcsolatban elsősorban a hazajutást kell elősegíteni, azonban a székelyek közül is marad fenn egy rész, amely szintén a letelepítendőkhöz tartozik.”³⁸

Azt Erdei is elismerte, hogy „Tolna megyében, egészen pontosan 22 községben a földművelésügyi minisztérium, illetve a földhivatal bizonyos mértékű megbízása alapján és részben az én tudomásommal is néhányan, különösen Bodor György nevezetű megbízott, a 22 sváb községnek a lakosságát mozgosította, hogy helyet csináljon a magyaroknak, és a svábokat gyűjtőtáborokban tartják együtt, és megoldásra vár a sorsuk.”³⁹ De az értekezlet azon túlmenően, hogy a székelyekről általában negatív véleményt fogalmazott meg, és az egész korábbi telepítési akciót elhibáztattnak ítélte, Bodor György tevékenységének

³⁵ MOL Belügyminisztérium Népgondozó Osztálya iratai 2504/1945.

³⁶ TMÖL Bonyhádi járás főszolgabírójának iratai 139/1945., 143/1945.

³⁷ MOL Földművelésügyi Minisztérium Telepítési Osztályának iratai 50588/1945. A jelentés június 19-i keltezésű, ami arról tanúskodik, hogy Bodor „kormánybiztosi” felügyelete után is még hetekig tevékenykedett.

³⁸ Ismételt haza, illetve Romániába való visszatelepítésük tervével a későbbiekben nem foglalkoztak. – Tóth Ágnes: Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. 343. In: Bács-Kiskun Megye múltjából XI. Kecskemét, 1992. 330–383.

³⁹ Tóth, 1992. 344. p.

fölfüggesztését nem szorgalmazta. Nem kínált megoldási alternatívát sem a székelyek – akiknek a minél nagyobb számú hazatelepítése mellett foglalt állást – sem a törvénytelenségek elszenvetői számára. Jogorvoslatról vagy törvényességi felülvizsgálatról az értekezleten nem esett szó.

A tömeges tiltakozások hatására a Lengyelben fogvatartottak egy részét hazaengedték. Az eredeti tulajdonosok és a betelepítettek közötti összeütközések napirenden voltak. „Kérem, hogy a házamból a telepeseket méltóztassék ki teni vagyis máshová hejezni, amennyiben nem hejesen járólnak el velünk, a saját tehenemet minden további nélkül kivezetik az istálóból és oda adták rokonaiknak gabonámat le aratták szénáimat stb mindent magukénak tulajdonitanak⁴⁰ – írja Michler Ferencné hógyészi lakos.

Bodor május közepén Budapesten tett látogatása során maga is érzékelhette a tevékenységével és személyével kapcsolatban kialakult fenntartásokat. „Erdei – írja visszaemlékezésében – hűvös volt, úgy látszott, hogy kellemetlen már számára ez az egész székely-telepítési ügy.” Bodor György május 28-án kapta meg a megbízásának visszavonásáról szóló írásbeli parancsot, azzal a szóbeli kiegészítéssel, hogy a megkezdett községekben a földbirtok-politikai teendőket fejezze be. Visszautazva Bonyhádra, a hátralévő 4-5 napban lázas ütemben még keresztülhajtotta az elkobzásokat és betelepítéseket.⁴¹ Néhány nappal később a következőket jelentette: „A német fasiszták vagyonára a földreformot hivatalunk az alábbi községekben bonyolította le:

Község	Elkobzásra ítélt családok száma	Betelepített családok száma
Aparhant	149	80
Bátaszék	661	232
Bonyhádvarasd	193	95
Cikó	363	157
Duzs	89	85
Györe	45	40
Hidas (Baranya vm.)	395	202
Hógyész	184	90
Izmény	129	90
Kalaznó	120	100
Kéty	110	104
Kisdorog	204	149
Kisvejlke	52	30
Kakasd	169	154
Kismányok	129	60

A táblázat folytatódik!

⁴⁰ TMÖL Tolna megyei alispán általános iratai 49/1945.

⁴¹ Bodor György 1945. július 4-én írja meg, immár Budapesten a tevékenységéről szóló jelentését. Az ezen a napon tartott pártközi értekezleten, amely Bodor jelentését megtárgyalta és elfogadta, a Szociáldemokrata Párt képviselői nem vettek részt. Néhány nappal később tett észrevételeikben kifogásolták a német nemzetiségűek anyanyelvi alapon történő hátrányos megkülönböztetését, mert az a kollektív bűnösség elfogadását jelenti. Elfogadhatatlannak tartották, hogy ezekben a falvakban csak az új telepesekből szerveződjék meg a rendőrség, valamint érthetetlennek tartották a jegyzők és a tanítók áthelyezésére tett javaslatot is. – MOL Belügyminisztérium Népgondozó Hivatal iratai 2504/1945.

Község	Elkobzásra ítélt családok száma	Betelepített családok száma
Lengyel	293	60
Möcsény	99	45
Majos	144	110
Mucsfa	118	60
Nagyvejke	68	50
Nagymányok	151	40
Tabód	130	40
Tevel	240	163
Závod	104	90
Zomba	241	120
Összesen	4350	2446

Lélekszám szerint úgy az elkobzásra került németek, mint a magyarok 12 500 főre becsülhetők.⁴² A következő hetekben a Megyei Földbirtokrendező Tanács az elkobzásokat és juttatásokat újra tárgyalta. Ennek köszönhetően néhány elkobzott földbirtokot visszaadtak. A Népgondozó Hivatal által 1945 novemberében készített jelentés szerint Bodor György Tolna megye 26 községében 2712 családot, Baranya megye 7 községében 588 családot telepített le. A letelepítettek származás szerinti megoszlása: bukovinai székely 3000, moldvai csángó 110, boszniai és horvátországi magyar menekült 190 család.⁴³

A lengyeli internálótábor

A német nemzetiségű lakosok internálására – mint ahogyan azt a fentiek is alátámasztják – elsősorban a földreform végrehajtásával szoros összefüggésben került sor. A korszak kusza jogi viszonyainak, valamint a jogbiztonság erőteljes hiányosságainak ismeretében nem meglepő, hogy erre a telepítést végrehajtóknak – 1945 júniusáig, a 138.000/1945. B.M. sz. rendelet kiadásáig, illetve július 1-jéig, a járási nemzethűségi igazoló bizottságok felállításáig – semmilyen jogszabályi felhatalmazásuk nem volt. Az Országos Földbirtokrendező Tanács megbízásából működő Bodor Györgyéknek legfeljebb a földreform során, a vagyontuktól megfosztott németek összeköltöztetésére lehetett jogi felhatalmazásuk. A németek internálásának jogi problémáira rávilágít Bóné Gyula menekültügyi kormánybiztos május 20-án Donáth Ferencnek írt levele is. Bóné megbízása a szomszéd országokból menekült magyarok elhelyezésére szólt, ezért utazott Szekszárdra, majd Pécsre. Szekszárdi tartózkodása alatt konzultált Bodor Györggyel és dr. Kardos Lászlóval a Megyei Földbirtokrendező Tanács Budapestről kiküldött vezetőjével is. Arról tájékozódott, hogy milyen utasításra szedték össze a svábokat, mivel az ő megbízását szabályozó

⁴² MOL Belügyminisztérium Népgondozó Hivatal iratai 2504/1945.

⁴³ Az adatok a Népgondozó Hivatal néhány hónappal későbbi, a földreformot elemző jelentéséből származnak. – MOL Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II./28. Ezek az adatok összességében megegyeznek Füzes Miklós korábban közzé tett kutatási eredményeivel. – Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs, 1990. 19–22. p.

110.136/V./1945. B.M. sz. rendelet csak a svábok összeköltöztetését teszi lehetővé, internálásukat, a lakóhelyükről való elszállításukat nem. Kardos és Bodor álláspontja szerint azonban csupán a „legalitás látszatának megőrzésével kell a telepítést végrehajtani.”⁴⁴

A lengyeli internálótábor felállítására 1945. április 20-a körül került sor. A választást befolyásolhatta az Apponyi kastély nagysága is. A megye területén – bár ennek megállapítása további kutatásokat igényel – bizonyosan internálótáborok működtek még Nagymányok, Tolna, Bátaszék, Szekszárd, Györköny, Simontornya településeken. A községi orvos, dr. Schreck Ádám április 29-én egészségügyi vizsgálatot tartott a táborban, amelynek során 140 embert megvizsgált. A táborban tapasztaltakról a járás főjegyzőjének korrekt, tárgyilagos beszámolóét írt:

- „ 1. Közvetlenül a kastély bejárata előtt – tőle jobbra és balra – egy-egy 8 m hosszú és ½ m. mély latrinát találtam, amely penetrás büzt áraszt az egész környéken.
2. Magában az épületben – egy csigalépcső feljratban – a volt orosz kórház árnyékszékét rendezett be, helyesebben ezt árnyékszéknek használta. Ebből szintén bűz áramlik a környező szobákba.
3. A vizet egy 4-500 m-re fekvő kútból hozzák egy 780 literes vaslajtban. Ez a víz tiszta, szagtalan, jóízú, ivásra is használható.
4. A folyosókban – szalmán – az emberek zsúfoltan fekszenek; ez a hely huzatos, hideg, az elhelyezettek pedig a közlekedést akadályozzák, sőt helyenként lehetlenné teszik.
5. A sötétség beálltával semmiféle világítóeszköz nem áll rendelkezésre. Ez éjjel minden közlekedést lehetlenné tesz.
6. 8 tuberkulotikus a többiekkel együtt van, ami a fertőzési lehetőségeket nagyfokban növeli, ugyancsak találtam egy trachomást is.
7. A kisgyermekek – köztük 6 hetes csecsemő is – a felnőttekkel egy helyiségben vannak fürdetési, vagy lemosási lehetőségek nélkül.
8. A kastély lakói meleg ételben eddig nem részesültek, ami főleg a gyermekek-re lehet végzetes.
9. Gyógyszerek, kötszerek nem állnak rendelkezésre.
10. Férfiak és nők, valamint a gyermekek együtt vannak.
11. Mosakodási tisztálkodási lehetőség alig van.
11. Az őrség tagjai – megfigyelésem szerint – a kastély lakóival emberségesen bántanak.”⁴⁵

Az orvosnak semmiféle intézkedési joga nem volt, ezért a járási főjegyzőtől a „tapasztalt hiányok maradéktalan kiküszöbölésé”-t kérte. Azaz: a latrinának oltott mésszel való azonnali fertőtlenítését, a mindennapi mosakodáshoz, mosáshoz és iváshoz szükséges víz biztosítását, minden helyiségben a világításról való gondoskodást, továbbá az internáltak legalább napi egyszeri tápláló meleg étellel való ellátását. Nyomatékosan kérte a fertőző, és lázas betegek azonnali elkülönítését, lehetőség szerint kórházba szállítását, a tettség terjedésének megakadályozását, valamint a gyerekeknek az édesanyjukkal közös helyiségben való elhelyezését. Ezen helyiségeknek hűvös időben való fűtését, a csecsemők fürdetéséhez melegvíz és szappan biztosítását, továbbá napi 1 liter forralt tejjel való ellátásukat alapvetőnek nevezte. Külön kérte egy 24 éves, teljesen vak és egy 93

⁴⁴ MOL Belügyminisztérium Népgondozó osztályának iratai 9/1945.

⁴⁵ TMÖL A Völgyeségi járási főjegyző iratai 3170/1945.

éves összetört ember elbocsátását is, valamint a másodnaponkénti orvosi rendelés és ellenőrzés bevezetését.

A járási főjegyző néhány nappal később – május 4-én dr. Nusser Antallal – személyesen tájékozódott a táborban. s az orvos által kifogásolt alapvető egészségügyi körülmények – betegek elszállítása, szappan biztosítása, latrina fertőtlenítése – biztosításáról intézkedett. Jelentésében kitért az őrszemélyzet magatartására vonatkozó bejelentésekre is. „Miótán az őrség több tagja ellen panasz merült fel, hogy a foglyokat bántalmazták, őket kioktattam és utasítottam egy emberséges bánásmódra. Sallay tizedest a főszolgabírónál személyesen feljelentettem. A tollkamrát, melybe állítólag büntetésből szokták az örök az embereket bezárni, leszögeltettem, mert kitarítása nem lehetséges.”⁴⁶

A belügyminiszter a tavasz folyamán a megyei rendőrségek újjászervezését miniszteri kiküldöttekkel ellenőriztette. Ékes István miniszteri osztálytanácsos május 25-i jelentésében számolt be a megyében tapasztalható, nemcsak a rendőrséget érintő közállapotokról. Ekkor a vármegye rendőrkapitánya Varga György, főispánja Cser Sándor volt, akik a belügyminiszter megbízásából érkeztek néhány hónappal korábban a megyébe. Mindketten a kommunista párt tagjai voltak. Ékes István miniszteri osztálytanácsos átszervezéseket kezdeményezett a rendőrségnél. Varga Györgyöt a megyei kapitányság vezetése mellett a központi (völgyeségi) járás kapitányi teendőivel is megbízta. Szekszárd új rendőrkapitánya dr. Tóth Elek, a város politikai osztályának vezetője Varga Jenő, a megyei politikai osztály irányítója pedig Hantos László lett, aki a belügyminiszter megbízásával Ékes Istvánnal együtt érkezett a megyébe.⁴⁷ A miniszteri kiküldött a rendőrség technikai ellátottságát a körülményekhez képest megfelelőnek tartotta, bár elismerte, hogy kiképzés még nem folyt, s különböző zsákmányolt fegyverekkel, polgári ruhában, karszalaggal teljesítenek szolgálatot. Ennél is súlyosabbnak ítélte azonban a megyei rendőrség szervezettségi, személyi feltételeit. A „vármegye községeiben egymástól elszigetelten, önállóan működő rendőrségek vezetőségébe a helyi pártok javaslatára sok helyen olyan emberek kerültek, akik a múltban Tolna megyében egyáltalán nem voltak ismeretesek... az ország különböző részeiből e vármegye területére menekült nyilasok, vagy a reakció képviselői kerültek vezető állásokba.”⁴⁸

⁴⁶ Az őrség részére szappant küldött ki, továbbá az orvosokat a másodnaponkénti ellenőrzésre utasította, hogy az esetleg fellépő ragályos betegségeket fokozottabban ellenőrizzék. Végül leszögezte: „A telepet még több alkalommal is megszemlélem.” – TMÖL A völgyeségi járási főjegyző iratai 3170/1945.

⁴⁷ Szekszárd rendőrkapitánya eddig Schmelák Károlyné volt. A megyei politikai osztály vezetését Dániel Béla látta el, akit a völgyeségi járási kapitányság politikai osztályának vezetésével bízott meg.

⁴⁸ MOL Belügyminisztérium. Elnöki Osztály iratai 135543/1945.

Figyelemre méltó, hogy az ekkor még megerősített Varga György és Cser Sándor ellen augusztusban a Megyei Nemzeti Bizottság támadást indított. A főispánt mint a közellátásért felelős kormánybiztost azzal vádolták, hogy az összegyűjtött élelmiszert Budapesten saját hasznára értékesítette. Az ebben az ügyben kihallgatott, már előzetes letartóztatásban lévő Popovits György története a fentiekre is reflexió. A Varga Györggyel régebb óta személyes kapcsolatban álló Popovitsot áprilisban kérték fel arra, hogy legyen Varga munkatársa, amit ő elvállalt, de arra kérte Varga Györgyöt, hogy nyilaskozásba jelezze Cser Sándornak, nehogy neki ebből később bármilyen kellemetlensége legyen. Cser Sándor Popovitsot 5-6 napi szekszárdi tartózkodása után kinevezte Bátaszék főjegyzőjévé. Mindaddig ott működött, míg egy pesti tartózkodása során föl nem ismerték, és le nem tartóztatták. – MOL Belügyminisztérium Elnöki Osztály iratai 7350/1945.

Nehezményezte Ékes István azt is, hogy a községi rendőri szervek teljesen önállóan, központi – megyei – irányítás nélkül működnek, a megyei főkapitányság csupán politikai rendészeti szempontból látja el feladatát. Nevezetesen: már 230-240 fő, volt nyilas párttagot a szekszárdi fogházba internáltak, akik ellen a népbírósági eljárás megkezdődött. A népbíróságnak ekkor már három tanácsa is működött Szekszárdon, a felállítása óta eltelt két hétben 25 ügyet tárgyaltak. „A nyilasoktól függetlenül, részben Cser főispán, részben Senye alispán, másrészt Varga vármegyei rendőrvezető döntése alapján kb. 2500 Volksbund tagot gyűjtöttek össze, ezek közül Szekszárdon kb. 80-at, Györköny községben kb. 220-at, Lengyel községben kb. 1200-at. Ezeknek a Volksbund tagoknak esetei kivizsgálás alatt egyáltalán nincsenek, nem is biztos, hogy a Volksbundnak tagjai voltak, csupán német, illetve sváb származásuk miatt lettek összegyűjtve. Vagyonukat jórésztben a helybeli politikai pártok foglalták le és vele azon gazdálkodnak – írta a minisztériumi tisztviselő⁴⁹”

A lengyeli internálótáborban uralkodó viszonyok miatt panaszt nyújtott be az Országos Népgondozó Hivatalhoz a szociáldemokrata párt pécsi szervezete. E panaszok kivizsgálására a vármegyei tisztikar 1945. május 27-én ismét kiszállt a táborba.⁵⁰ A tábornak ekkor 680 lakója volt, 478 nő és leány, valamint 202 férfi és fiúgyermek. Az elhelyezéssel kapcsolatos bejelentések egy részét nem tartotta megalapozottnak a bizottság, illetve azok élet csökkenteni igyekezett. A szobák túlszűfoltóságát például elsősorban azzal indokolta, hogy az egy faluból származók együtt akarnak maradni. Megfelelőnek tekintik a kétnaponkénti orvosi ellenőrzést is. A napi egészségügyi teendőket ellátó Deckinger Károly volt egészségügyi katona munkáját pedig nagy ügybuzgalommal és hozzáértéssel végzett tevékenységnek minősítették. Megállapították ugyanakkor, hogy a hónap elején a tisztálkodással kapcsolatban tett intézkedéseket – mosdótálak elhelyezése a szobákban, tiszta víz biztosítása mosóteknőkben, szalma pótlása – a tábor személyzete nem hajtotta végre, „sőt a polgárőrök szobája a legnagyobb rendetlenségben volt szemlekor.”

Az élelmezésükről az internáltak maguk gondoskodtak. Az otthon maradt hozzátartozók, illetve a falubeliek hozták be számukra az ételmezt.⁵¹ A tábor három helyiségében ekkor már konyha is rendelkezésükre állt, melegítésre vagy főzésre.

Megállapította a bizottság, hogy az őrszemélyzet egy parancsnok (tisztes) két beosztott rendőrből és nyolc polgárőről áll. Ez utóbbiakat esetenként a környező falvakból rendelték be 24 órás szolgálatra, és fegyverük nem volt. A források azt bizonyítják, hogy nem volt egyszerű a táborparancsnok személyének megtalálása, sőt azt sem tudjuk, hogy erre valójában sor került-e. A Tolna megyei rendőrkapitány ugyanis május 19-én először Hortobágyi János rendőrőrmestert vezényelte ki a faddi őrs állományából, aki azonban a magyar honvédség kötelékében dolgozott, így nem vehette át megbízatását. Ezt követően Fekete Lajos alhadnagy többször is megbízást kapott a táborparancsnoki feladatok ellátásá-

⁴⁹ A beszámoló nem tesz említést a székelyek letelepítéséről, pedig nyilvánvalóan tudomással bírt róla. – MOL. Belügyminisztérium Elnöki Osztály iratai 135543/1945.

⁵⁰ A bizottság tagjai voltak: Senye Sándor alispán, dr. Egerszegi István vm. főjegyző, Könyves Zoltán a Tolna vármegyei Földbirtokrendező tanács völgységi járási előadója, valamint a völgységi járás főjegyzője, Vér Béla.

⁵¹ Ezt az általános gyakorlatot támasztja alá, hogy a vármegyei főkapitány 1945. június 30-án megbízta Ribling Lajos rendőrségi alkalmazottat, hogy Kölesden az onnan származó volksbundisták részére családtagjaiktól, rokonaiktól élelmiszert gyűjtsön. Továbbá a községi előjáróságot fentnevezett támogatására szólította fel. – TMÖL Magyar Államrendőrség Tolna Megyei kapitányságának (Szekszárd) iratai 341/1945.

ra, aki azonban május 27-éig még csak szolgálatra sem jelentkezett. Így az őrség ellenőrzésével Jancsesz Antal járási rendőrkapitányt bízták meg, akinek tevékenysége az őrség meglepetésszerű ellenőrzésében ki is merült.⁵²

Május elejétől a munkaképes személyek munkára való kiadása is lehetővé vált. Nyilván befolyásolta ezt a tavaszi mezőgazdasági munkák dömpingje, illetve az egyes településeken rendelkezésre álló munkaerő elégtelensége. Ipari üzemek, magánszemélyek, gazdálkodók is kérvényezhették internált személyeknek munkára való kiadását. A dokumentumok tanúsága szerint a kérelmeket teljesítették, már csak azért is, mert így az internált őrszéséről és ellátásáról a munkaadónak kellett gondoskodnia. A munkaadónak az internáltak után, az ellátáson túl, napi 10 pengő napszámért kellett munkabér címén a járási főjegyzői hivatalban befizetni. Az már igazán annak az időszaknak a morbiditását jellemzi hogy a járási főjegyző az átvételi nyugtán a következőt írta: „a volksbundos munkások munkabéréből befolyt összeget az orosz hősi emlékmű költségének fedezésére... felvettem.”⁵³ 1945. augusztus 31. után a vármegyei rendőrkapitány szóbeli utasítása értelmében a munkások díja megegyezés alapján a munkásokkal közvetlenül elszámolható volt, és azzal az érintett személy szabadon rendelkezhetett. A lengyeli internáló táborból időszakonként, 4-5 napra, esetleg néhány hétre is nagyobb számban – egy-egy csoport általában 10–15 főből állott – kerültek dolgozni Zombára, Bonyhádra, Tevelre, elsősorban a 30. kat. hold körüli gazdaságokba, illetve Nagymányokra a bányauzembe. Egyes kérelmezők esetében emberiességi szempontok is szerepet játszhattak, hiszen a munkaadók személy szerint kérhették ki a munkásokat, így baráti, családi szálak is közrejátszhattak abban, hogy 70 éven felüli internáltakat is kikértek munkára.

Az első napok teljes kiszolgáltatottsága és bénultsága után az internáltak, illetve családtagjaik mind nagyobb számban ostromolták szabadon bocsátási kérelmeikkel a vármegyei rendőrkapitányt, Bodor kormánybiztost, a Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsot vagy a Népgondozó Hivatalt. Már önmagában ez is jelzi azt a mérhetetlen bizonytalanságot és jogi kuszaságot, ami az internálásokat körülvette. Ez természetesnek tekinthető, hiszen ha egy eljárásra nincs jogi felhatalmazás, hogyan lehetnének kidolgozottak annak jogorvoslati szabályai.

A kérelmezők községi önkormányzataiknak, a nemzeti bizottságoknak, a földigénylő bizottságoknak, vagy egyszerűen tanúknak a nyilatkozataival igazolták ártatlanságukat, a magyar társadalomhoz való lojalitásukat, azt, hogy a Volksbundnak nem voltak tagjai. Az első kérelmek már április utolsó napjaiban megfogalmazódtak.

Naukircher József bonyhádi lakos Bodor Györgyhöz írott kérelmében fia 4 éves kislányának kéri szabadon bocsátását, aki anyai nagyjával került a lengyeli táborba. Fia jelenleg a magyar hadseregben teljesít szolgálatot, menyét januárban elvitték Oroszországba. A kislány ezért került anyai nagyjához, majd vele együtt táborba. A kislány kiadását Bodor engedélyezte.

Hahn Boldizsárné, szül. Wagner Annáért tíz cikói lakos állt ki, akik bizonyították, hogy nevezett sohasem volt a Volksbund tagja. Ők kérelmüket Kardos Lászlóhoz, a Megyei Földbirtokrendező tanács vezetőjéhez nyújtották be, aki a tábor parancsnokát április 27-én a következőkre utasította: „... a táborból engedjék szabadon, és adják át Wagner Jenő úrnak, a Bonyhádi Segély Egylet üv. igazgatójának, aki a fent nevezett személyért felelősséget vállal.”

⁵² Ezekben a napokban Fekete Lajos elfoglalhatta állomáshelyét, mert az iratokon szerepel az aláírása. – TMÖL A Völgységi járási főjegyző iratai 3170/1945.

⁵³ TMÖL A Völgységi járási főjegyző iratai 3170/1945.

A tömeges tiltakozások és a nem egységes eljárás készthette arra az alispánt, hogy a mentesítési eljárásokra vonatkozóan valamiféle szabályozást kérjen a belügyminisztériumban. Írásbeli utasítást nem, csak Zöld Sándor államtitkár szóbeli felhatalmazását kapta meg a következőkre: a Hűségmozgalomban kezdetektől részt vett személyeket és családtagjaikat azonnal szabadon lehetett bocsátani; a többi kérelmezőnek be kellett szereznie közsege nemzeti bizottságának igazolását arról, hogy a Volksbundnak nem volt tagja. Ezen eljárási szabályok gyakorlatilag nem tartalmaztak új elemet, már korábban is hasonló gyakorlat alakult ki. Annyiban azonban meghatározó jelentőségük volt, hogy az alispán május 27-én a táborban tartott személyes ellenőrzésekor kihirdette azt. A beadott kérelmek száma egyik nappól a másikra megsokszorozódott. A kérelmekről, illetve az eljárásról általánosságban elmondható, hogy Bodor György Bonyhádon tartózkodásának időpontjáig – május vége – a kérelmeket általában ő hozzá nyújtották be, amit ő támogató megjegyzésével látott el. Ezt követően adta ki az illetékes rendőrkapitányság a napiparancsot, ami alapján a táborból az internáltat kiengedték. Az iratok megfogalmazása, a szóbeli kérelemre, Bodor megkeresése nélkül kiállított egyre nagyobb számú szabadon bocsátási napiparancs jelzi viszont azt is, hogy az eljárás fokozatosan átkerült a rendőrség hatáskörébe. Az egész akció valódi célját és értelmét a Bodor által a kérelmekre rávezetett záradék magyarázza: „Engedélyezem, hogy Lengyel községből Püspöknádasra visszatérhessen, azonban ezen engedélyem nem vonatkozik a vagyon elkobzására, ennél fogva nem térhet vissza a saját házába sem, hanem csak más nem bundista házban tartózkodhat fellebbezése elintézéséig, vagy további intézkedésig.”⁵⁴

Nyilvánvaló volt tehát, hogy a korábbi eljárást nem akarták azzal megkérdőjelezni, hogy a szabadon bocsátottak akárcsak házaikba is visszatérhessenek. Éppen ezért meghatározó szempont volt az is, hogy a kérelmező eltartót, illetve szállásadót meg tudott-e nevezni.

A kérelmek csupán néhány sorosak, de ebben a néhány sorban fölsejlik egy-egy ember élete, küzdelme, semmivé válása, mint ahogyan látható a támogató nyilatkozatok hivatalos mondatai mögött, az azokat aláírók embersége, segítőkészsége is. Ennek bizonyítására és mementóként válogattunk néhányat közülük.⁵⁵

1. „Bizonyítvány. Alulírottak, cikói lakosok bizonyítjuk, hogy Krász Ádám és neje Herbert Anna, akik Cikón 161. hsz. alatt laknak, a Volksbundnak soha nem voltak tagjai. ... kérjük szabadon bocsátásukat. Mindkettő nyolcvan éven felül van. Cikó, május 11. Krász Jakab bíró, Sziegler János FB elnök, Kiszler János, Schenk Miklós, Muszong Ádám, Schmálcz János” – Nyilatkozat. Alulírott kijelentem és kötelezem magam arra, hogy Krász Ádámot és nejét Herbert Annát életük végéig házamba fogadom és eltartom. Cikó, május 11. Muszong János.”
2. „Kormánybiztos úr! 1945. május 22-én Nagymányok községben lefolytatott internálási eljárással kapcsolatban Lengyel községbe került Czeiczl József 1886. évbéli születésű nyugbéres bányamunkás és felesége szül. Laufer Erzsébet nagymányoki lakosok is, akik teljesen vagyontalanok. Ezek gyermeke Sricz Richardné szül. Czeiczl Erzsébet, jelenleg Budapesten mint gyári munkás dolgozik a hadi üzemben és minthogy férje ismeretlen helyen van, gyermekeit lehozta Nagymányok községbe a nagyszülőkhöz. Ezen gyermekek közül a legidősebb 15

⁵⁴ TMÖL A Völgységi járási főjegyző iratai 3170/1945.

⁵⁵ A kérvények megtalálhatók a Völgységi járás főjegyzőjének következő jelzetű iratcsomójában. – TMÖL A Völgységi járási főjegyző iratai 3170/1945.

éves, a legkisebb 9 hónapos a 7 közül. Ezen gyermekek jelenleg teljesen elhagyatottan állanak itt, minden gondozás nélkül. Nevezetteknek semmiféle rokona nincsen, nincs olyan egyén, akit a törvény szerint kötelezni lehetne a gyermekek gondozására. Czeiczl József és feleségének a táborból való kiengedése feltétlenül indokolt lenne és minthogy vagyontalanok különösebb érdekeket a kiengedésük nem sért. Nevezettek egyébként sem voltak szereplő egyének, hanem csak csendes szereplő tagok. Nevezettek kiengedését a fentiek alapján kérem tisztán a 7 ellátatlan gyermekekre való tekintettel. Nagymányok, 1945. május 23. körjegyző.”⁵⁶

3. „Nyilatkozat. Alulírottak kijelentjük, hogy az őrizetes táborból való elbocsátásunk után a lakásunkból esetleg hiányzó tárgyak hiánya, vagy elkallódása miatt kártérítéssel senki ellen nem fordulunk. Lengyel, 1945. május 27. Wágner Péterné, Gász Jánosné.”⁵⁷
4. „Véghatározat. Özv. Hitzel Jánosné szül. Felds Erzsébet majosi 74 éves őrizetben lévő egyént a becsatolt orvosi bizonyítvány alapján és aggkorára tekintettel elbocsátani rendelem. Elszállításáról, eltartásáról és orvosi kezeléséről leánya Hesz Henrikné izményi 101. sz. alatti lakos gondoskodik, ki erre a községi előljárásnál írásbeli kötelezettséget vállalt. Hogy elbocsátott a Volksbundnak nem volt tagja, azt majos község nemzeti bizottsága igazolta. Elbocsátásáról a lengyeli táborparancsnokot értesítem. Vér Béla főszolgabíró.”

A lengyeli tábor főszámolására a vármegyei főkapitány 22/5. sz. utasítására 1945. június 28-án került sor. A tábor létszáma ekkor 57 fő volt. A főkapitányi utasításra csak utalást találtunk, annak pontos tartalmát nem ismerjük. Az eljárásból, illetve a névjegyzéken található indoklásokból arra lehet következtetni, hogy elsősorban a rossz egészségi állapotú személyeket engedték szabadon. Megdöbbentő, hogy a tábornak még ekkor is lakója volt egy 5 hónapos csecsemő, egy 3 éves kislány csakúgy, mint több, 13–15 éves gyerek vagy 70 éven felüli idős ember. A szabadon bocsátottak túlnyomó többsége – 28 személy – nagymányoki lakos volt, ahonnan az internálásokat május 22-én hajtották végre. A főjegyzői utasítás értelmében, amit a helyi rendőrségnek is megküldött, ők lakóhelyükre visszatérhettek, azzal a megkötéssel, hogy amennyiben régi lakásukat már elkobozták, oda nem költözhetnek be. Fenntartották továbbá rendőri felügyeletüket is, ezért lakóhelyüket nem hagyhatták el, a helyi rendőrségen pedig heti rendszerességgel jelentkezniük kellett.

Az elbocsátottak között volt Zwick Anna 16 éves teveli lakos is. Miután szülei igazolták, hogy tagjai voltak a „Hűséggel a Hazához” mozgalomnak, kiskorú lányuk viszont nem volt tagja a Volksbundnak, esetében a rendőrségi felügyeletet is megszüntették.

28 személyt Fekete alhadnagy Szekszárdra kísért, internálásuk ott folytatódott.

Bár a Tolna vármegyei rendőrség Bodor György számára a gyors és forradalmi módon végrehajtott telepítési akcióhoz minden segítséget megadott, a tömeges internálások tarthatat-

⁵⁶ Bodor a kérelemnek helyt adott, a táborban megjelent a legidősebb gyermek nagyszülei szabadon bocsátásáért, de miután a kormánybiztos írását nem tudták elolvasni, nevezettek nem engedték el. A körjegyző ismét interveniált a táborparancsnoknál érdekében, mondván: „A kormánybiztos úr azt üzeni, hogyha nem engedik el a két személyt, akkor hívják fel telefonon a kormánybiztos urat, aki szóban is megadja az engedélyt.” – TMÖL Völgysegi járási főjegyző iratai 3170/1945.

⁵⁷ Az aláírások kézzel írottak, az irat öt aláírást tartalmaz, másik hármát nem tudunk kiolvasni.

lanságát maga is érezte. Ezért a megyei rendőrség politikai osztálya május végén javaslatot dolgozott ki, figyelembe véve a jogi lehetőségeket és a már elkezdődött folyamatokat. A tervezet kidolgozója egyértelműen leszögezte, hogy a 302/1945. M.E. sz. rendelet alapján a külföldi állampolgárok, valamint az SS-be önként vagy kényszerrel beléptek – akik elvesztették magyar állampolgárságukat – internálására kerülhet sor. Internálótábornak – a megyében ez az eljárás 600–700 embert éríthet – a Tolna községben lévő gyalogsági lak-tanyát javasolta. A tábor működéséhez 2 táborparancsnok és legalább 25 rendőr kinevezését kérte. Az internálások végrehajtásához az SS-be beléptettek és családtagjaik névjegyzékének összeállítását sürgette a járási főjegyzőktől. Ezen névjegyzékek alapján hozná meg a rendőrség az internálási végzéseket. Az így táborba kerülők a tábor területét nem hagyhaták el.

Ettől az eljárástól élesen elkülöníti a Bodor György vezetésével végrehajtott telepítések, az eljárást következetesen 'összetelepítésnek', 'munkaszolgálatra való igénybevételnek', a táborokat pedig 'gyűjtőtáboroknak' nevezi. Ilyen gyűjtőtáborok létrehozását járásonként javasolta, mert így a járási őrszemélyzet a táborok őrzését el tudja látni, az összegyűjtésre kerülőket pedig nem kell távolra szállítani. A gyűjtőtáborokba szállított volksbundisták élelmezését maga is az otthon maradt családtagoktól várta. Közmunkára való igénybevételüket támogatatta, de csak átadási jegyzékkel, a munkaadó őrzési felelőssége mellett. Ugyanakkor azonnali tisztázandónak tartotta, hogy „milyen volksbundistákat, illetve német ajkúakat” lehet őrizetbe venni, a gyűjtőhelyről való elbocsájtást pedig milyen szerv és milyen elbírálás mellett engedélyezheti. Elfogadhatatlan az is – hangsúlyozta – , hogy a kitelepítési kormánybiztosság úgy indít útnak esetenként 800–1000 embert egyes gyűjtőhelyek felé, hogy annak pontos befogadóképességéről, a körülményekről nem tájékozódik, az őrző személyzetről, az ellátásról, az orvosi felügyeletről nem gondoskodik Véggkövetkeztetésként a javaslattevő hangsúlyozta, hogy „szükséges és fontos az internálótábor és gyűjtőhely éles különválasztása”, míg internálótáborba német állampolgárokat és internálási végzéssel arra ítélteteket lehet szigorú őrizet alatt tartani, addig gyűjtőhelyre volksbundistákat vagy a földigénylő biztosság által vagyonekobszra ítélt egyéneket kell őrizetbe, illetve munkaszolgálatra igénybe venni, „sorsuk felőli további kormányintézkedésig.”⁵⁸

1945 tavaszán a német nemzetiségű magyar állampolgárok tömeges internálása, gyűjtőtáborba hurcolása, nemcsak törvénytelen, de embertelen módon is zajlott le. Az a közkeletű érvelés, hogy Magyarország történelmi, forradalmi időket élt, amelyben az egyéni sérelmek nem olyan fontosak – hamis és védhetetlen álláspontnak bizonyult. „Ez történelmi távlatban lehet igaz, de az eseményeken belül élő ember erre nem hivatkozhatik. Aki benne él egy konkrét felelősségben, annak, ha arról hall, hogy a maga felelőssége körében igazságtalanság és embertelen szenvedés történik, nincs joga a történelemre és forradalmi időkre hivatkozni, hanem az a dolga, hogy odarohanjon és orvosoljon. Ha ezt elmulasztja, akkor a történelem s a történetíró mondja meg, s nem ő, hogy amit az alatt alkotott, mi alatt ezt az orvoslást elmulasztotta, történelmi cselekedet volt-e, vagy sem. Minden okunk megvan rá, hogy e vonatkozásban nyugtalanul nézzünk a magunk felelőssége elé.”⁵⁹

⁵⁸ TMÖL Tolna Megyei Népgondozó Hivatal (Szekszárd) iratai 34/1945.

⁵⁹ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból.* Budapest, 1994. 49. p.

Krisch András

Egy mentesítési kísérlet kudarca. A soproni németek kitelepítése

The Failure of a Release Attempt. The Exile of the Sopron Germans

The issue of the relocation of Sopron's German population because of the 1921 referendum can be considered as an exceptional one because Sopron could not have remained part of Hungary without the votes of the German living in Sopron. Therefore 25 years later the Sopron Germans rightfully expected a return for their votes that their chosen home, Hungary, and the Hungarian authorities' understanding and a well-deserved prize of staying in the city which they voted to be long to Hungary. The Evangelical and the Catholic Church the city council and the local organization of Small Holders' Party attempted to draw attention to this unjust state of affairs and the relocation order's collectivity and immorality. Their attempt to save at least part of Sopron's German population could not have succeeded and did not succeed in spite of the Prime Minister's verbal promise. Sopron lost its nearly every fourth citizen in spring 1946.

A soproni és Sopron környéki németek elűzésének, a címben vázolt speciális jellegé egy 25 évvel korábbi országos, vagy még inkább nemzetközi jelentőségű eseményéből következik, ez pedig az 1921. december 14–16-án lezajlott népszavazás, amely a környék hovatarozásáról volt hivatott dönteni. Sopron mint a nyugat-magyarországi németiség legnagyobb számban lakott városa, 1277-ben kapott szabad királyi városi rangot, ami a népszavazás egyik jelentőségét adta, hiszen ezzel Magyarország egy újabb valamikori szabad királyi városát veszítette volna el, lett volna egy szomszédos ország határvárosa. Sopron a szomszédos ausztriai és délnémet területekről való bevándorlásnak köszönhetően már a 14. századtól kezdve német többséget tudott felmutatni. Míg 1880-ban a lakosság 21%-a volt magyar anyanyelvű, addig 1930-ban már 56%. Beszédese a következő adat is, mely szerint 1880-ban a 23 222 soproniból 12 928 nem beszélt magyarul, 1930-ban 35 895 lakosból már csak 4582 nem tudott magyarul.¹ Ha a dunántúli városokhoz képest némileg később is, Sopronban is megindult az asszimiláció. A németiség az abszolút többséget 1920-ban, a népszámlálás szerint már elveszítette, mindezek ellenére a német nyelv hétköznapi használata továbbra is jellemző volt. Sopronra, még a két világháború között is, mint kétnyelvű városra tekinthetünk.²

¹ *Sopron topográfija*. Szerk.: Heimler Károly. Sopron, Röttig-Romwalter nyomda Bér-
löi, 1936. 89. p.

² A magyar politika és a közvélemény is gyakran használta, használja a magyarországi németiségre a „sváb” szót. A nyugat-magyarországi németek viszont soha nem voltak svábok, mivel ez a vidék a zárt német nyelvterület részét képezi és nincs összefüggésben a török kiűzése utáni német betelepítésekkel, amely során a Magyarországra telepített németeknek is csupán 1-2%-a volt valóban sváb származású. Sopronba és vidékére a 13–14. századtól kezdve több hullámban érkeztek németek, elsősorban a szomszédos osztrák, cseh és dél-német területekről. Mollay Károly: *Ödenburg: Helységnevéjítés és településtörténet*. Bp., Athenaeum, 1942. 42. p.

A forrásokból kiderül, és a visszaemlékezők szerint is, a „svábozás” Sopronban és környékén 1946 körül vette kezdetét.

Míg a dualizmus idején elsősorban a magyarok városba áramlása csökkentette a németiség összlakosságához viszonyított arányait, addig az I. világháború után megindult az erőteljesebb asszimilációs politika.

A két világháború közötti magyar kisebbségi politika Sopronban sem volt különösen előzékeny a nemzetiségekkel szemben, holott az 1921-es, osztrák részről máig vitatott, népszámlálás alkalmával a német ajkúak legalább fele a Magyarországhoz tartozás mellett voksolt, az ő lojalitásuk nélkül Sopron ma osztrák államterület lenne. A magyar állam kezdettől fogva diszkriminatív intézkedéseket (névmagyarosítás, a kisebbségi nyelvhasználat jogainak sérelme, engedélyek felülvizsgálata és jutalmak odaítélése „politikai megbízhatóság” alapon) hozott velük szemben. Bár az itteni németiség egésze a „gyanúsak” kategóriájába tartozott, leginkább mégis a szőlőműveléssel foglalkozó gazdapolgárokkal szemben érezte a városvezetés az ellenszenvét. A gazdapolgárok életmódjukban, szokásaikban, nyelvükben és vallásukban viszonylag zárt és egzisztenciálisan független tömböt alkottak. A környező falvak német ajkú lakosságával egyetemben sikeresen ellenálltak a magyarosító törekvéseknek, a katolikus és nacionalista kormánypárti kurzust nem voltak hajlandók támogatni.³

A '30-as évek pángermán és nemzetiszocialista propagandája a soproni németek körében is számos szimpatizánstra talált. Bár a Volksbund komoly küzdelmet folytatott az itteni németiség megnyeréséért, fáradozását nem kísérte a remélt eredmény. 1941-ben a város lakosságának ugyanis 81,4%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát, holott a magyar anyanyelvűek száma csak a népesség 68,9%-át tette ki.⁴ Ennek oka abban keresendő, hogy az akkori átpolitizált légkörben a német nemzetiség megvallásához és kinyilvánításához sokak számára olyan felhang is társult, miszerint az tudatos szakítás a magyar államisággal. Erre a lépésre pedig a német anyanyelvűeknek csak kissé több mint a fele szánta rá magát (7698 fő), ők elsősorban a már említett gazdapolgárok sorából kerülhettek ki.

A soproni németiség, amelynek egy része 1921-ben kifejezte lojalitását Magyarországhoz, 25 évvel a népszavazás után, 1946 elején joggal várta a megérdemelt jutalmat és a külön elbánást, bizott abban, hogy vagyonát nem veszíti el, és nem kell elhagynia hazáját. Reményeikben azonban csalódnuk kellett.

A kitelepítési rendelet, amely a hazai németiségre kimondta a kollektív bűnösséget (12 330/1945), és végrehajtási utasításának megjelenése után nyilvánvaló lett, hogy az eredeti szellemben való végrehajtás Sopron város multikulturális és multietnikus, több évszázada működő társadalmát szétzúzza, arról nem is beszélve, hogy a város a II. világháborúban Budapest után arányaiban a legnagyobb károkat szenvedte el. A mai napig ismeretlen előttünk azok száma, akik még 1945-ben a front elől menekülve hagyták el a várost. Míg 1941-ben Sopronnak kb. 40 000 állandó lakosa volt, addig 1946 tavaszán csupán 32 000 fő körül mozgott. Egyetlen józan érőnek sem lehetett célja, az amúgy is sokat szenvedett város német lakosságának kitelepítése. Kérdés volt persze, hogy a németiség mely csoportját és hogyan, milyen ürüggyel lehetne mentesíteni. Még 1946 elején is sokan hihetetlennek tartották, hogy a háborúban sokat szenvedett, és emberéletben is komoly veszteséget elszenvedő Magyarország, lemond ennyi polgáráról. Sokaknak felfoghatatlan volt, hogy a zsidók deportálása után embereket ismét erőszakkal fognak lakóhelyükről kiszakítani és annak elhagyására kényszeríteni.

³ Tóth Imre: A németiség helye és megítélése Sopronban 1918 és 1941 között. *Soproni Szemle* 58. (2004) 219–241. p.

⁴ Dr. Thirring Lajos: Anyanyelv, nemzetiség és vallás 1941-ben. *Kisebbségvédelem* 7. (1944) 23. p.

A több hónapig tartó mentesítési kísérletek kezdetei 1946. január elejéig nyúlnak vissza. A soproni evangélikus egyház különösen érintve volt a német ügyben, hiszen tagjai jelentős része volt Volksbund tag, a hívek pedig sokszor írárták be gyerekeiket a Volksbund által fenntartott iskolába, mivel itt az oktatás nyelve német volt. Ez az egyház és a Volksbund között komoly ellentéteket is szült.

Miközben a magyar politikai elit egy jelentős része soha vissza nem térő alkalmat látott a németek kitelepítésében, a helyi társadalom általában másképpen szemlélte az eseményeket. Jól példázza ezt a város és vármegye háború utáni első főispánjának szemlélete, aki 1945. április 20-án érkezett a városba. A kispap Hám Tibor⁵ első intézkedései között szerette volna a németeket átrakni a határ túloldalára. E célból létre is hozott egy telepítési bizottságot, de sikerült őt a kormánynak leinteni.⁶ A főispán kezdeti radikális nézetei személyes tapasztalatai hatására teljesen megszelídültek. Egy évvel később, 1946 tavaszán ugyanis már minisztériumi tisztviselőként a soproni „mentesítőknek szállította” az információt, és a soproni németek ügyében járt el.

A kitelepítési rendelet megjelenésére és ismertté válására Sopronban nagyon hamar reagáltak. Az első lépést az evangélikus egyház tette meg azzal, hogy a kérdésben természetes szövetségként felvette a kapcsolatot a katolikus egyházzal, és közös álláspontot alakítottak ki. Az egyházak némileg érintve is érezhették magukat, hiszen az 1941-es népszámlálás során az őket felkereső, bizonytalan hívek számára azt a tanácsot adták, hogy bátran vallják be német anyanyelvüket, és hozzá magyar nemzetiséget adjanak meg. A soproni Katolikus Konvent élén ekkor Házi Jenő állt, személye meghatározó az 1946. januárt követő események sorában. Fenti tisztsége mellett ugyanis nemcsak a városi levéltár vezetője volt, hanem ami jelen esetben a kapcsolat rendszere miatt nagyon fontos, a Független Kispapdapárt soproni vezetőségének tagja is. Házit, bár sokan támadták – különösen a Kommunista Párt részéről – német barátsággal vagy szimpátiával, sem 1946-ban, sem azt megelőzően nem lehetett vádolni. Már 1941-ben is sokat fáradozott, hogy a népszámlálás során a magyarság minél nagyobb arányt érjen el a németéssel szemben. Cselekedeteiben fontos szerepet játszott Pozsony megyei, vásáruiti származása, egyben meggyőződése volt, hogy a németek kollektív büntetése után a csehszlovákiai magyarságra is hasonló sors várhat. Emellett persze felismerte a rendelet igazságtalan voltát és annak a város társadalmára és gazdaságára kifejtett káros hatásait is. A két egyház képviselői minimális célként a magyar nemzetiségű, német anyanyelvűek mentesítését tűzték ki célul. Az idő sürgetett, ezért már 1946. január 15-én postára került az a felirat, melynek gondolatai alapként fognak szolgálni a későbbi, immár városi támogatással megíródott levélhez. A szerzők gazdasági érveket sorakoztattak fel a kitelepítés ellen: Amennyiben minden német anyanyelvűt kitelepítenének, akkor „a város fejlődése szempontjából ez olyan katasztrófát jelentene, melyhez fogható ezer éves fejlődése során még nem érte.” Történelmi érveket is felsorakoztattak: „Sopron virágzó iparát, kereskedelmét, messze külföldön híres szőlőművelését és bortermelését a város levéltárában őrzött

⁵ Hámot a főispáni tisztségben 1946. március 11-től Kóczán István, Hegykő község bírója követte.

⁶ A főispán Sopron központtal, a vármegyére kiterjedő hatáskörrel áttelepülési bizottságot állított fel, élére pedig biztost nevezett ki. Ez a bizottság azonban nem csak előkészületeket tett, hanem Harkán és Balfon telepített is. Ezzel a Népgondozó Hivatal telepítési terve került veszélybe. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. (A továbbiakban: GyL.) A Népgondozó Hivatal nyugat-magyarországi kirendeltségének iratai. (a továbbiakban XXIV.2.) I. d.

egykorú oklevelek bizonyossága szerint azoknak a nyugatról állandóan bevándorló német iparosoknak, kereskedőknek és kisgazdáknak köszönheti, akik az 1277. évi városalapító kiváltságlevél alapján a városban szabadon letelepedhettek, és foglalkozásukat akadály nélkül üzhették. [...] Ennek a magyar haza iránti köteles hűségének legutóbb az 1921. december 14-én lefolyt népszavazás során adta ország világ előtt fényes bizonyosságát, amikor Magyarországon a legeslegelső demokratikus választás során a lakosság 73%-a tett hitet a magyar haza mellett. A magyar nemzetgyűlés Sopronban ezt a hűségét az 1922. évi XXIX. törvénycikkben örökítette meg, és a „Civitas Fidelissima” jelzővel bővítette ki a címerét. Felhívták a figyelmet arra, hogy 1921-ben a soproni német szavazatok nélkül a népszavazási terület nem maradhatott volna Magyarországnál.” A felirat szerzői⁷ szerint az a 4935 fő, akik 1941-ben a magyar nemzetiség mellett német anyanyelvet adtak meg, őket kell most mentesíteni, mert ők szavaztak Magyarországra. A helyzet ennyire valószínűleg nem lehetett egyszerű vagy sablonos, de a mentesítési kérelmet megpróbálták egy jól meghatározható csoportra körülhatárolni. A levelet a következőképpen zárták: „Mivel az a meggyőződésünk, hogy a német, de egyéb idegen anyanyelv megvállása is Magyarország ezer éves hagyománya szerint nem lehet bűn, és ez büntetést nem vonhat maga után, ez okból alulírott soproni rk. és ev. hitközségek azzal a kéréssel fordulnak Miniszterelnök Úrhoz, hogy a vonatkozó rendeletet változtassa meg olyan értelemben, hogy mindazok a német anyanyelvű magyar állampolgárok, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, minden további igazolás nélkül mentesíttessenek az áttelepítés alól, ha pedig országos viszonylatban ez az indokolt kérésünk nem lenne bármi okból teljesíthető, úgy Sopron városára és környékére nézve a felhozott indokok alapján feltétlenül rendeltessék el mint megérdemelt jutalom az 1921. évi népszavazáskor tanúsított államhűség fejében.”⁸

Január 16-án a kitelepítési rendelet végrehajtási utasítása megérkezett a városba. A híre összeült a városi tanács és megállapodtak, hogy Budapestről tájékozódási céllal az 1941. évi népszámlálási lapokat beszerzik. Január 19-én Házi Jenő a tanács megbízásából első ízben érkezett Budapestre, ahol azonnal felkereste a Statisztikai Hivatalt. Itt megtudta, hogy az ívek megvannak, és már ekkor szembesült a hivatal álláspontjával, mely szerint a népszámlálás adatainak felhasználása teljesen törvénytelen és aggályos.⁹

Házi kihasználva párt- és egyházi kapcsolatait, felkereste Varga Béla kisgazdapárti alelnököt is. A beszélgetés során ígéretet kapott a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű soproniakat és Sopron megyeieket mentesítik a kitelepítés alól, ha nem voltak tagjai a Volksbundnak, önként nem léptek be az SS-be, nevüket nem németesítették vissza.

⁷ Házi Jenő dr. r.k. konventelnök, főlevéltáros; Prickler János evang. egyházközségi felügyelő, bankigazgató; Papp Kálmán r.k. konventalelnök, városplébános, apát; Ziermann Lajos evangélikus esperes-lelkész, a konvent egyházi elnöke.

⁸ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SL.) Soproni Kitelepítési és Telepítési Bizottság iratai. (A továbbiakban: SKTB. XXIV. I.) 28. d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

⁹ Az 1929: XIX. tc. nem tette lehetővé személyes adatoknak az adatszolgáltatón kívül, hatóságok, hivatalok részére való kiszolgáltatását. A Központi Statisztikai Hivatal kitelepítésben játszott szerepére ld. Bank Barbara–Öze Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig.* München–Backnang, 2005.; *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Összeállította Czibulka Zoltán, Dr. Heinz Ervin, Dr. Lakatos Miklós. Készült a Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztályán. Bp., 2004.

A mentesítésért az FKGP felelősséget is vállalt, a mentesítés helyi előkészítésével Varga Béla Házi Jenőt bízta meg.¹⁰ A soproni németek kitelepítésével kapcsolatban az első, bizakodásra okot adó ígélet tehát már január 20-án elhangzott.

Házi hazaérkezése után a tanácsülés elfogadta a fővárosi útról beszámolóját. Némi vita után elhatározták egy újabb felirat megfogalmazását és elküldését a kormánynak. Vita a mentesítendők csoportjáról alakult ki, ugyanis talán felbátorodva a fővárosban könnyen jött ígéretekben, egy eredménytelen bővítési kísérletre került sor. E szerint mentesítést kaptak volna azok is, akiknek volksbundos belépési nyilatkozatukon az aláírást meghamisították és azt igazolni tudták. További feltétel lett volna, hogy az SS-be nem léptek be, és nevüket nem magyarosították vissza. A német nemzetiségűeket abban az esetben mentesítették volna, ha nem voltak Volksbund-tagok, önként SS-katonának nem mentek, és nevüket nem németesítették vissza. Valójában itt a kormány azon eredeti elképzelését fedezhetjük fel, mely szerint csak a volksbundisták és az SS-ek kerültek volna kitelepítésre. A tanács döntését a Kisgazdapárt soproni vezetőségének állásfoglalásától tette függővé. Itt azonban ezt nem támogatták, mert az ellenkezne a közgyűlés álláspontjával, így alapvetően maradtak az eredeti elképzelésnél. Ebben a szellemben fogalmazták meg a Sopron városi tanács feliratát is, amelynek alap gondolatai és érvelése megegyezett az egyházak által megfogalmazottal, viszont ragaszkodtak ahhoz, hogy a magyarhű németiséget ne csak mentesítsék (a kitelepítendők maximum 10%-át lehetett mentesíteni, tehát ne ezt a kérést merítsék ki), hanem vonják ki a rendelet hatálya alól.¹¹

A feliratot Komlós Géza nemzetgyűlési képviselő személyesen vitte Budapestre, és adta át Tildy Zoltánnak és Varga Bélának. Tárgyalásai során Varga ezúttal semmi biztosat nem tudott ígérni, Tildy viszont örvendetes fordulatról számolt be a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) részéről. E szerint a soproniak kérését teljesíteni tudja, a végleges válasza azonban egy hetet várni kell. Február 10-ére megérkezett Komlós is az újabb hírekkel. A belügyminiszter titkára, illetve egy miniszteri tanácsos közölte vele, hogy a magyar nemzetiségű németeket kivették a rendelet hatálya alól, a német nemzetiségűek 10%-a mentesíthető. Mivel a soproni politikus számára a hír nem volt elég hiteles, ezért hat nap múlva ismét a fővárosba utazott.¹² Az új miniszterelnök, Nagy Ferenc a parlamentben úgy beszélt, hogy a magyar nemzetiségű németek itthon maradhatnak. A belügyminiszter viszont semmilyen változásról nem tudott, és a kormányfő szavait sem értette. A miniszterelnök és a kommunista belügyminiszter, Nagy Imre, illetve az őt 1946 márciusában követő Rajk László szavai közötti eltérésre a későbbiekben is számos példa lesz. Közben Budakalászból Komlós szerint 6000 németet vittek el, köztük olyanokat is, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Budapest után Győr, majd Moson megye következett, ezután pedig Sopron.¹³

A Magyar Közlöny február 17-i száma közölte, hogy Náray József lesz Győr, Sopron és Vas megyék területén a kitelepítési kormánybiztos. Rendelkezéseit minden közigazga-

¹⁰ A következő pár sor kíséretében: „dr. Házi Jenő úrnak. Felkérlek, hogy megbeszélésünk szerint vedd kézbe a magyar nemzetiségű svábok ügyét. Szíves barátsággal: Varga Béla 1946.1.21.”

¹¹ SL. XXIV.1.SKTB. 28.d.

¹² Ezekben a napokban Házi úgy írt egy pesti ismerősének, hogy az ügy 99%-ban nyeresre áll. – SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

¹³ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

tási hivatal és szerv köteles volt végrehajtani, beleértve a szakminisztereknek alá rendelt hivatalokat is.¹⁴ Ez egy újabb lépés volt a megvalósítás felé. Meghiúsult tehát a soproni kiscgazdák azon elképzelése, hogy a kormánybiztos kiscgazdapárti legyen, illetve a bizottságban 2/3-os többségük érvényesüljön.

Papp Kálmánnal, a város plébánosával történt egyeztetés után ezúttal Vas Károly a kiscgazdák soproni elnöke és Parragi György képviselő indult Budapestre. A miniszterelnökhöz azonban nem lehetett bejutni, mivel a parlament előtt tüntetést tartottak a „reakciós tisztviselők” ellen. Így Hám Tibor korábbi soproni főispánnal tudtak csak tárgyalni, aki szerint a németkérdésben semmi változás nem állott be. Egy lehetőséget látott, a 10%-os mentesítési kvótát Sopron esetében titokban 1-2%-kal emeljék fel. Ezért megüzente Házinak, kezdjék meg a megbízható emberek egyenkénti mentesítését. Mikor Házi Jenő számonkérte Varga Béla és Tildy Zoltán korábbi ígérését, Vas Károly véleménye az volt, hogy Tildy nem különb Rákosi Mátyásnál, Varga Béla, pedig hazudott. Hám üzenetét megfogadásra alkalmasnak találták, ezért felszólították a Kiscgazdapárt tagságát, ha érintve érzik magukat, akkor jelentkezzenek a pártirodában a szükséges jegyzőkönyv felvétele céljából.¹⁵ Már itt látszott, hogy a pártérdekek és a párttagság milyen fontos szerepet fog játszani.

Április 1-jén a Kiscgazdapárt „mentesítési bizottsága” Házi elnökletével összeült. Három kategória felállítását határozták el: 1. magyar nemzetiségű, 2. német nemzetiségű, 3. német anyanyelv mellett volksbundisták és Waffen-SS-katonák voltak. Az események azonban felgyorsultak. Április 5-én Ziermann Lajos evangélikus esperes megüzente, hogy a Sopron melletti Ágfalvára megérkezett a kitelepítési bizottság. Még aznap délelőtt a soproni városházán járt a kitelepítési kormánybiztos helyettese, és három rendeletet hozott. Ezek a lakosság általános összeírásával, a kormánybiztosság elszállásolásával és a kitelepítési névjegyzékek elkészítésével voltak kapcsolatban. Kapóra jött Hám Tibor volt főispán április 7-i soproni tartózkodása,¹⁶ aki azonban semmi konkrétumot nem tudott. Javasolta viszont, hogy 9-én délután 1-kor keressék fel őt a Kiscgazdapárt központjában. Így 9-én reggel Házi Jenő, Papp Kálmán és Vas Károly soproni elnök vonattal ismét a fővárosba utazott. A második útnak is kettős célja volt. Egyrészt kideríteni a januári memorandum sorsát, másrészt kikérni a Központi Statisztikai Hivatalból az 1941-es népszámlálás adatait, mivel az áttelepítési biztos különféle jegyzékek összeírására adott utasítást, amiket ezek alapján lehetett összeállítani. A találkozó Hámmal a megbeszélte helyen és időben létre is jött, Nagy Ferenc viszont éppen Moszkvába repült, így elhatározták Czupi Bálint képviselővel együtt, hogy a belügyminisztert keresik fel. Útközben csatlakozott hozzájuk Parragi György képviselő is, illetve a Belügyminisztérium épületében Kóczán István főispán. Fél óra várakozás után megjelent „egy Rajk nevű kommunista tanárember”, aki nem fogadta őket. Hamarosan Kiss Roland államtitkár küldött a soproni bizottságért. Ígéretet tett, hogy írásban összefoglalják az elhangzottakat, azt a minisztertanács elé viszi. A második végrehajtási utasításról nem tudott. Este Varga röviden vázolta Magyarország

¹⁴ SL. XXI.1.b. Sopron Megye és Sopron Város főispánjának iratai, közigazgatási iratok (Főispáni iratok). 7.d.

¹⁵ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

¹⁶ Ezen a napon jelent meg a Soproni Újságban, hogy mind a polgármester, mind dr. Molnár István tanácsnok, illetve dr. Sántha Ferenc aljegyző betegszabadságon vannak, továbbá három másik főtisztviselő is távol van a városházától. Felmerülhet a kérdés, hogy a politikusok távolmaradása az ügyektől mennyiben tekinthető passzív ellenállásnak? – *Soproni Újság*, 1946. április 7. 1. p.

helyzetét. Szerinte a Kisgazdapártnak semmi hatalma nincsen, mindent az oroszok tartanak kezükben, akik a kommunistákon keresztül gyakorolják hatalmukat. Ezért nem tudott a német kérdésben a segítségükre lenni. Az angolszászok azt szeretnék, ha a magyarok fel-lázadnának, de segítséget nem adnak. Azt tanácsolta, hogy ragadják ki a miniszterelnök parlamenti beszédéből és a pécsi beszédből¹⁷ a németekre vonatkozót, és ezeknek a végrehajtását kérik a felterjesztésben.¹⁸

Április 10-én Házi kora reggel megfogalmazta és Hám Tibor hivatalában gépbe mondta a memorandumot. Az államtitkár elfoglaltsága miatt ezt a titkárságon hagyta. Még aznap kiderült, hogy kb. egy hete a Statisztikai Hivatal a Népgondozó Hivatalnak megküldte a Sopron vármegyére vonatkozó anyagot, tehát a német anyanyelvűek jegyzékét nem sikerült megszerezni, „...a végzet elindult.”¹⁹

Április 11-én Házi Jenő megtette a tanácsnak jelentését. A memorandumot a tanács ezúttal is utólag helyeselte, vagyis továbbra is támogatták a német anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek mentesítését. Egyedül Molnár József polgármester-helyettesnek volt különvéleménye, ő csupán a 10%-os mentesítés mellett volt, mivel ez volt pártjának. a Kommunista Pártnak is a véleménye, és csak ezért vállalta a felelősséget. A tanács tagjai közül azonban senki nem csatlakozott hozzá. Elhatározták, hogy Kiss államtitkárnak pótlólag elküldik az első memorandumot is.²⁰

A felirat lényeges pontjai a következőképpen hangzanak:

- [...] „Mindezek alapján SOPRON város tanácsa azt kéri a Belügyminiszter Úrtól,
- 1.) hogy Sopron város esetében a kitelepítési rendelet oly módon változtassék meg, hogy mindazok a német nyelvű polgárok, kik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, az 1941. évi népszámláláskor egyetemlegesen²¹ vonassék ki a rendelet hatálya alól.
  - 2.) hogy Sopron város városi jellege megőriztessék, e célból a mentesítésekre engedélyezett 10% teljes egészében mentessék ki, és a legmesszebbmenő körülményekkel mérlegelés alá az összes szempontok gondos elbírálásával.
  - 3.) Hogy az 1.) és 2.) alatti kérések teljesítésének akadályra ne legyen, kérjük végül erre való tekintettel, hogy a már megindult kitelepítési eljárás mindaddig függesztessék fel Sopron városára nézve, amíg jelen kérvényünk elintézését nem nyer.²²

Belügyminiszter Úr!

Sopron város és vármegye főispánjának utasítására a Belügyminiszter Úr figyelmét két, az 1921. évi népszavazásban részt vett községre is bátorodom felhívni: Nagycentket nem számítva, amely színmagyar és Kópházától eltekintve, amely többségé-

¹⁷ Ebben lényegében a miniszterelnök elutasítja a kollektív büntetést, és helyette egyéni elbírálást helyezett kilátásba.

¹⁸ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*; SL. Sopron Város Levéltára (SVLt.) XXI.504. Polgármesteri Hivatal iratai (Polgm.Hiv.i.) 1946. 41.d. XV.9/946.

¹⁹ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

²⁰ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

²¹ Kiemelések itt és később is az eredeti szöveg szerint.

²² A 3. pontot Házi Jenő Papp Kálmán javaslatára vette fel.

ben horvát, a fennmaradó hat német községből Fertőboz és Fertőrákos lakossága szintén dicséretesen viselkedett, e községek ugyancsak érezték a népszavazáskor tanúsított hűségük jutalmát.

Budapest, 1946. évi április hó 10. napján

A Sopron városi tanács megbízásából:

Városi főlevéltáros”.

A város részéről a helyi németiség érdekében megtett lépésekkel foglalkozott április 13-án a Nemzeti Bizottság. Pálffy Miklós bizottsági tag napirend előtti felszólalásban a következőket mondta el: „A magyarság megnyugvással vette tudomásul a sváb kitelepítéssel kapcsolatos potsdami értekezlet határozatát, a kitelepítési rendeletet és végrehajtási utasítást, melynek értelmében a magyar nemzet megszabadulhat azoktól az elemektől, akik lehetetlenné tették a magyar nemzet egészséges kialakulását és évszázadok folyamán elvágták a lehetőségét annak, hogy a magyarság a saját céljainak megfelelően végezhesse munkáját. Éppen ezért nagy megdöbbenéssel vettem tudomásul, hogy amikor Sopron környékén megindultak a kitelepítéssel kapcsolatos munkálatok, a városnak egyes politikai téren nem hivatott elemei megindították a sváb mentési akciót és pedig oly formában, hogy Sopron városra vonatkozóan az eredeti sváb rendelet módosítását kérték Budapesten. A magyar nemzetiségű, és német anyanyelvű egyéneket egyetemlegesen ki akarják vonni a kitelepítés alól. Ezt a munkát tudomásom szerint Papp Kálmán városplébános, vitéz Házy Jenő városi főlevéltáros és dr. Medgyaszay Emil főügyész vette kezébe, akik ebben az ügyben a minisztériumban el is jártak.”²¹ Az elnök ezt követően előadta, hogy nála van egy városi átírat, mellékelve a január 26-i, miniszterelnöknek címzett felirattal és az április 10-i, belügyminiszternek írt kérvény is, ez utóbbit egészében, az előzőt viszont csak részleteiben olvasták fel. Ezt követően Molnár József polgármester-helyettes mint városi politikus igyekezett a kialakult helyzetet elmagyarázni és rekonstruálni. A végrehajtási utasítás megjelenése után a tanács úgy döntött, hogy az említett memorandumot elküldi a miniszterelnöknek és a város speciális helyzetére hivatkozva kéri a kb. 4900 német anyanyelvű és magyar nemzetiségű mentését. A polgármester a pártok vezetőit összehívta, mivel az álláspontokat akarta megismerni, de ők a rendeletről való eltérést a háborút lezáró béke megkötése előtt nem tartották szerencsésnek. Ennek az értekezletnek az időpontját nem tudta Molnár megmondani, de elképzelhetőnek tartotta, hogy csak a tanácsülés után történt meg. Ha viszont a polgármester a tanács tudomására hozta a pártok állásfoglalását, akkor a második memorandum megfogalmazóinak felelőssége sokkal súlyosabb, hiszen ez esetben az április 10-i memorandum szembehelezkedik a pártok állásfoglalásával.

Molnár József elmondása szerint a polgármestert nem tudta megkérdezni, hogy tájékoztatta-e a tanácsot, mivel megbetegedett, neki pedig a fővárosba kellett utaznia. Erre az időre Szenczi Villibáld tanácsnok kapott a város ügyeinek intézésére megbízást. Így nem tudni, kik és miért hívták össze a rendkívüli tanácsülést (a résztvevők sem ismertek), ahol elhatározták, hogy Házy Jenőt Budapestre küldik, hogy meghozza a választ a januári memorandumra. A budapesti eseményeket már ismerjük. A heves vita után a Nemzeti Bizottság szavazott a tanácsi memorandum támogatásáról. Medgyessy Kornél (FKGP) szavazata ellenében a bizottság 13:1 arányban ezt elutasította. A tanács felfüggesztéséről és az eljárás megindításáról (akik az út szervezésében részt vettek, azokat bocsássák el, és

²¹ SL. XVII. I. Sopron Városi és Sopron Megyei Nemzeti Bizottság iratai. (A továbbiakban: SNB.i.) 2.d.

kerüljenek „B” listára) a döntést későbbre halasztották, amíg pontosabb információik nem lesznek.²⁴ Különösen a Nemzeti Parasztpárt és a Kommunista Párt kavart vihart a fővárosi látogatásból, és ők támadták a Kisgazdapártot. Ezt megkönnyítette, hogy a Polgári Demokrata Párt és a szocialdemokraták nem voltak egységeseek, a szakszervezet pedig a kommunistákkal tartott.²⁵

A heves vitát kiváltó ügyről a sajtón keresztül a széles nyilvánosság is értesüléseket szerezhethet. A kommunista *Új Sopron*-ban „Hazaárulás a tűztorony alatt” címmel vezércikk jelent meg, „főbűnősként” Házit említve. A cikk írója, Pajzs István személyes kirohanást intézett elsősorban „vitéz Házy” ellen. Az újságíró érdekes szemlélete szerint ez az egész akció csak a vármegye nyugalmat düljra fel. Az ügynevezett „svábmentők” körét, akik kihasználták a polgármester betegségét, illetve helyettese budapesti útját, egész egyszerűen hazaárulóknak és reakciósoknak nevezte, akik tevékenysége immáron rendőrségi ügy. Pajzs cikkét azzal fejezte be, hogy „ki a nép ellenségeivel a közhivatalokból, ki a svábmentő közalkalmazottakkal a soproni Városházáról!”²⁶ Válaszként a Kisgazdapárt lapjában a Soproni Újságban, Vas Károly a Kisgazdapárt soproni szervezetének elnöke „Hazaárulás, vagy becsületlen magyar álláspon?” címmel utasította vissza a vádakot, és tárta az olvasók elé a helyzetet. Vagyis a hivatalos küldöttség a városi tanács feliratát adta át Kiss Roland államtitkárnak. A miniszterelnök maga is elismerte, hogy Sopron külön elbírálást érdemel a népszavazás miatt, ilyen hangnemen nyilatkozott Kiss Roland is. A Kisgazdapárt visszautasított minden vádat. Végül tiltakoztak az olyanok vádaskodása ellen, akik csupán néhány hónapja kerültek Sopronba, mert ők nem tudhatják, „milyen sziszifuszi munkát végeztek itt soproni magyarok a magyarság érdekében 1921-ben csakúgy, mint 1941-ben. [...] Erkölcsi kötelességünk megvédeni azokat, akik német anyanyelvük ellenére jobb magyaroknak bizonyultak, mint sok magyar nyelvű, akit megszedített a propaganda.”²⁷ A pártok közötti rivalizálás és vádaskodás egyre erősödött, ugyanakkor az egyes pártokhoz tartozó újságokban is számos ellentmondást találunk. A Kisgazdapárt lapja április 17-én arról tudósított, hogy Ágfalván a kitelepítésre ítélt fiatalok táncol, az öregek pedig beszélgetnek, sörözgetnek, vagyis egy hamis, idilli képet rajzolt Radó Ferenc az újságíró (a családot eredetileg Rauchbauernek hívták). Ugyanez az újság november 24-én már szemrehányást tesz a kitelepítések okozta súlyos zavarok miatt.²⁸

Április 16-ára a Nemzeti Bizottságban is lecsillapodtak a kedélyek, és csak a polgármester ellen lefolytatandó vizsgálathoz ragaszkodtak, miután a tanács egy levélben megmagyarázta a kialakult helyzet okát, vagyis Házi elsősorban a Statisztikai Hivatalba ment az 1941. évi ívek beszerzése céljából. Ez azért fontos, mert a polgármester köteles minden soproni polgárt összeírni, és listát készíteni az áttelepülésre kötelezettekről, a mentesítettekről, a meghaltakról, elköltöztöttekről, távollevőkről és külön az 1941 óta a városba költöztöttekről.²⁹ A helyzet enyhülésében szerepe volt Molnár József polgármester-helyettes-

²⁴ SL. XVII.1. SNB.i. 2.d.; SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946.

²⁵ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

²⁶ *Új Sopron*, 1946. április 14. 1. p.

²⁷ *Soproni Újság*, 1946. április 16. 1. p.

²⁸ Hiller István: Adatok a soproni németek kitelepítéséhez. *Soproni Szemle* 43. (1989) 155.

²⁹ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

nek is, aki kötelességének érezte a tanács tekintélyét a Nemzeti Bizottság április 15-i ülésén megvédeni, miután kronologikusan ismertette a tanács kitelepítéssel kapcsolatos lépéseit, intézkedéseit. Mulasztásról szerinte nincs is szó, illetve hangsúlyozta, hogy a tények nem igazolják a látszatot. Felelősségre vonásról csak egyes személyek esetében kerülhet sor. Kóczán főispán is hangsúlyozta, hogy a küldöttség csupán tájékozódó jelleggel tartózkodott a fővárosban és a népszavazási terület amúgy is különleges elbánást érdemel. Kókai Zoltán kommunista párti bizottsági tag is enyhülni látszott, bár hangsúlyozta azt a téves véleményét, hogy a kitelepítést a nagyhatalmak erőltették Magyarországra, és azt végre kell hajtani. Ezek után különösnek tartotta „vitéz Házy Jenő” és Medgyaszay Emil ténykedését, azt saját kezdeményezésnek tekintette, és szerinte ez kimeríti a „svábmentést”. Továbbra is fenntartotta álláspontját, hogy a nevezetteket függesszék fel, a tanács ellen pedig indítsanak eljárást. Véleménye szerint Sopron 1921-ben nem a németek, hanem az itt élő magyarok mentették meg. Kókai meglátásait Vas Károly próbálta helyre tenni, és kérte a tanács álláspontjának elfogadását, amelyet egyébként a miniszterelnök, a belügyminiszter, Varga Béla házelnök és a Kisgazdapárt is oszt, sőt a miniszterelnök szerint mindhárom nagyhatalom kifogásolja a kitelepítési rendelet egyes szakaszait. Kovács János bizottsági tag pedig Házy Jenőt vette védelmébe, hiszen magyarságához nem férhet kétség, sőt neki is köszönhető, hogy 1941-ben a statisztikai mérleget a magyarság felé sikerült billenteni. Heves vita után végül is úgy döntöttek, hogy a Nemzeti Bizottság feladata az esetleges visszaélések kivizsgálása, vagyis a tanács minden kitelepítéssel kapcsolatos álláspontját, határozatát megvizsgálják.³⁰

Az idő múlt, és még mindig nem volt sok konkrét eredmény, ezért április 17-én a katolikus és az evangélikus konvent nevében egy újabb feliratot készített Házy a miniszterelnöknek. Ebben hivatkoztak a miniszterelnök pécsi beszédére, amelyben nem a kollektív büntetést, hanem az egyes egyének megbüntetését és kitelepítését helyezte a kormányfő kilátásba, továbbá, kiknek a magyar állameszme iránti hűségük nem ingott meg, azok a kitelepítést elkerülik. A két konvent kérte végrehajtási utasítás e szellemben való módosítását, illetve ismét felhívták figyelmét Sopron speciális helyzetére.

Időközben a városba érkezett a kitelepítési bizottság, mely munkáját gözerővel és lelkiismeretes pontossággal kezdte meg. Ezért egy újabb küldöttséget állítottak össze. Ezt Komlós Géza és a főispán Kóczán István vállalta, illetve az utolsó pillanatban csatlakozott a helyi szociáldemokraták képviselőjében Kovács László titkár és Bársony István gyárigazgató³¹ is. Bár ők eredetileg csak a munkásokat akarták menteni, sikerült rávenni őket a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségűek mentesítésére.³² Nagypénteken (április 20-án) sikerült a miniszterelnökkel beszélniük, aki megígérte, hogy kedden Rajk László belügyminiszterrel megtárgyalja az ügyet, amit a rendkívüli minisztertanács elé

³⁰ SL. XXI. I. b. Főispáni iratok 7. d.; XVII. I. SNB. i. 2. d.

³¹ A Fésűsfonó gyár igazgatója.

³² A *Soproni Világosság* április 30-i, első száma közölte a Szociáldemokrata Párt soproni szervezetének kitelepítéssel kapcsolatos álláspontját, mely szerint kezdettől fogva helytelenítették a kollektív felelősségre vonást. Mikor pedig a kitelepítés megkezdődött, akkor Sopron speciális helyzetére igyekeztek felhívni a figyelmet, hiszen a náci birodalom szomszédságában, a Volksbund-terror virágzása idején is német nyelvű polgárok és munkások ezrei meg tudták őrizni hűségüket az országot iránt. Aki magyar nemzetiségűnek vallotta magát, nyugatra nem menekült, az megérdemli a mentesítést. Ha pedig a mentesítési keret a „civitas fidelissima” számára kevésnek bizonyulna, akkor ezt fel kell emelni.

visz. Kijelentette, hogy Sopronból egyetlen magyar nemzetiségűt sem telepítenek ki. A küldöttséghez Budapesten csatlakozott Parragi György képviselő is. Nagyszombat este (21-én) Komlós már a soproni állomáson beszámolt az útról Házinak. Április 20-án megjelent az első kitelepítési lista³³ a Festőteremben.³⁴

Miközben egyre nagyobb aktivitással és nem sok kézzelfogható eredménnyel folytak a Házi Jenő köré csoportosultak mentesítési kísérletei, április közepétől helyi szinten is megkezdődtek azok az előkészületek, amelyek a kitelepítés közeledtét jelezték. Mivel a kormánybiztosság a város önkormányzatát nem függesztette fel, ezért a kitelepítés előkészületeként több feladatot is végre kellett hajtani. Egyrészt a városnak fel kellett készülnie a megérkező kormánybiztosság fogadására, elszállásolására és a szükséges infrastruktúra biztosítására, másrészt a lakosság felmérése miatt összeírást rendeltek el, harmadrészt a kitelepítendőök vagyonát kellett leltár, illetve zár alá venni, ami nagyon sok visszaélésre adott okot.

Náray József kormánybiztos április 3-án Mosonszolnokról küldött utasítást arról, hogy a város a kitelepítés zavartalan lebonyolítása érdekében teljesítse az általa kívántakat, különösen hivatalának és ennek személyzetének elhelyezését. Pontos utasításokat adott az irodai infrastruktúrával (39 íróasztal, 2 telefon, 100 szék, 11 szekrény, illetve irodai személyzet) kapcsolatban is. Saját maga és helyettese számára például egy telefontal ellátott irodát, négy íróasztalt, hat széket, egy iratszékényt, egy írógépet és négy beosztottat kért. Figyelme nem kerülte el az étkezőhelyiség, konyha és raktár biztosításának kérése sem. Fontos volt a megfelelő mennyiségű és használható WC is, illetve a jó ivóvízről is gondoskodni kellett.³⁵

A lakosság összeírását április 14-én kezdték meg a városházi tisztviselők, ez alkalommal a kijelölt összeírók és felülvizsgálók délelőtt 10-kor átvették a Városházán a lapokat. Mindenkitől felelősségteljes munkát kértek. Az összeíró-lapokat utcánként, azon belül házanként és családonként csoportosítva, a tervezettnél egy nappal később, 19-én reggel 9-kor voltak kötelesek a felülvizsgálóknak átadni.³⁶ A várost és Brennbérgányát 60 körzetre osztották. Minden körzet élén egy vagy két összeíró állt, illetve 2-3 körzetenként egy felülvizsgáló. Miután a leadás megtörtént, kötelesek voltak 19-e és 25-e között is mindennap rendelkezésre állni, hogy a szükséges pótlásokat elvégezhessek. A felülvizsgálók április 25-én délelőtt 9 és 11 óra között voltak kötelesek az anyagot átvételi elismervény ellen-

³³ A kitelepítési listákat a város a helyi nyomdánál rendelte meg, és kereskedelmi forgalomba is kerültek. Tizenhat darabot a város részére rendelt meg a polgármester, többek között saját maga és helyettese számára, továbbá a főjegyzőnek, adóhivatalnak, Nemzeti Bizottságnak és a levéltárnak. SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946.

³⁴ A képzőművészeti alkotások kiállítási terme – SL. XXIV.1.SKTb. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

³⁵ SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946. 1946. április 24-én a Náray József vezette III. számú Kitelepítési Oszlop karhatalmi alakulatai még Mosonszentjánoson tartózkodtak. A kormánybiztosság alárendeltségébe ekkor a III. számú mozgó karhatalmi zászlóalj (bűnügyi és politikai nyomozó csoport) tartozott. Az egység összesen 169 főből állt. Ahhoz, hogy Sopronban meg tudjanak birkózni a kitelepítéssel, erősítésre volt szükség, ezért Budapestről útnak indítottak 100 rendőrt, illetve a soproni főkapitányság állományából 140-en álltak rendelkezésre, akiket rendőr-tájékoztató tanfolyamról rendeltek vissza. Magyar Országos Levéltár XIX-B–1-r. Belügyminisztérium elnöki iratai. 92. tétel.

³⁶ SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 42.d. XV.9/946.

ben a Városháza III. ügyosztályán leadni.³⁷ A határidők nagyon szorosasak voltak, ezek tartása csakis a munka kárára mehetett. Ebben részben a nem elegendő létszámú helyi tisztviselő kirendelése is szerepet játszott. Sokan beteget jelentettek, vagy csupán összeírói feladatukat nem tudták, nem akarták ellátni, amit a Kommunista Párt hazaárulásnak minősített. Április 17-én a kitelepítési bizottság első csoportja, a III. számú Áttelepítési Kormánybizottság Összeíró Bizottsága váratlan megérkezéssel a munka lendületet kapott. A beérkező íveket kezdték feldolgozni, csoportosítani. Megjelentek a kormánybiztos falragaszai a város utcáin. Ezekből a két nyelven kinyomatott falragaszokból mérhetetlen cinizmus sugárzik, hiszen „hazatelepülésről”, „demokratikus módszerekről” beszél.³⁸

A kitelepítés, illetve annak előkészületei nemcsak a város tárgyi (frógépek, lámpa, asztalok, ezek egy része soha nem került vissza a Városházára), hanem személyi állományát is jelentősen igénybe vette, ami által a munka igencsak akadozott, hiszen az irodai személyzet nagy részét a különféle bizottságokba osztották be. Az irodai felszerelés nagyfokú igénybevétele és későbbi vissza nem szolgáltatása miatt, maga a polgármester, Fábján Lajos értesítette az osztályvezetőket, hogy készítsenek leltárt, a hiányokat pedig hozzák a miniszteri biztos tudomására.³⁹

Az egyik legsúlyosabb következményekkel járó feladat volt a kitelepítési rendelet hatálya alá esők vagyonának leltározása. A belügyminiszter 70.010/1946 rendeletének 9. §-a szerint az áttelepítésre költözettek vagyona 1945. december 29-től zár alá került, abból semmit nem lehetett elidegeníteni. A vagyonról leltárt kellett felvenni, ezt egy öttagú bizottság végezte, élén a polgármester által kinevezett tisztviselővel. A kitelepítendőek névjegyzékének közzététele után a rendelet szerint a leltározást azonnal meg kellett kezdeni. A polgármester április 19-én ki is jelölt húsz közigazgatási tisztviselőt, illetve tíz tartalékot, akik semmilyen körülmények között nem kaphattak felmentést.⁴⁰

A leltározás körüli munkákban a rendőrségre is nagy feladat hárult. A miniszteri biztos 31/1946 M.B. rendeletében (dátum nélkül) elrendelte az áttelepítésre kötelezetteknek a leltározás megkezdését, az állatok és gabona begyűjtését, illetve a járművek, varrógépek, fényképezőgépek és permetező eszközök összegyűjtését. Ezen munkálatok foganasítására a rendőrkapitányság feladata volt. A begyűjtésre kijelölt személyzet közvetlen parancsnokául Orbán Ödön főhadnagyot nevezte ki a biztos. Az ő feladata volt a csoportok és a szolgálat megszervezése. A kisebb tárgyakat a polgármester megbízottjának a Városházán kellett leadni, a nagyobbakat pedig szintén egy polgármesteri tisztviselőnek a Lehár utcai óvóhelyen. Ezen felül minden gépjárműre a rendőrkapitányságon bejelentkezési kötelezettséget írt elő a rendelet. Mivel a rendőrség állománya ezen feladatok ellátására kevés volt, megkezdték a polgárőrség megszervezését is.⁴¹ A leltározás gyakorlati végrehajtása Sopronban is, akárcsak országszerte rengeteg visszaélésre, lopásra, hanyag kezelésre adott alkalmat. Gyakran előfordult, hogy a lezárt házakat ismeretlenek feltörték. Maguk a leltározók is elutalajdonítottak sok mindent, vagy a gazda mentette ki még a kitelepítése előtt tulajdonát a magyar falvakba, vagy éppen Ausztriába. Mivel már

³⁷ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

³⁸ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

³⁹ SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946

⁴⁰ SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946

⁴¹ SL. XXIV.5. A Magyar Államrendőrség Sopron Városi és Járási Kapitánysága 1927–1950. 2.d.

januárban sejteni lehetett, hogy kit fog a kitelepítés érinteni, ezért a termelési bizottság elnöke felhívta a polgármester figyelmét, hogy a gazdapolgárok állataikat a törvényes út megkerülésével értékesítik, ami ellen fel kell lépni.⁴²

A miniszteri biztos, Szigeti Szabó Tibor rendőr-alezredes a főkapitányság vezetőjén és Molnár József polgármester-helyettesen keresztül április 19-én a kitelepítésre kötelezettek javainak megőrzése érdekében elrendelte a város körülzárását. A város területén 21 és 5 óra között tilos volt a közlekedés. Szabad mozgást többek között csak a rendőrök, orvosok és a kitelepítési bizottság tagjai élvezhettek. A vasúton érkezőknek a menetjegy megőrzése mellett a legrövidebb úton haza kellett menniük. A város területét akár vonaton, akár autóval, csak a Főkapitányság Politikai Osztályának vezetője igazolványával lehetett elhagyni. „Szabadmozgási igazolványt” kaphattak azok, akik a határba jártak földjeiket megművelni, de nem érintette őket a kitelepítés. Visszavonásig szesztilalmat is elrendeltek.⁴³

Az események 1946-ban Húsvét alkalmával is továbbperegtek. Húsvéthétfőn (április 22-én) ugyanis Balogh István államtitkár⁴⁴ (eredetileg a miniszterelnököt várták) érkezett Sopronba a Kisgazdapárt megyei nagygyűlése alkalmából. A Petőfi téren legalább 20-25 ezer⁴⁵ ember gyűlt össze.⁴⁶ A legrészletesebben a Kisgazdapárt lapja, a *Soproni Újság* számolt be a Petőfi téren elhangzottakról. Hám Tibor arra kérte az egybegyűlteket, hogy bizzanak a miniszterelnök döntésében, mert a Sopron megyei kitelepítéssel külön fog foglalkozni. Parragi György is érintette a kitelepítés kérdését. Beszédében említést tett az 1934-ben írt, „Veszélyben a Dunántúl” című röplapjáról.⁴⁷ Úgy érezte, hogy Sopron vármegye lakossága megértette az abban leírtakat, a küzdelmet a Volksbund ellen, többek között ezért is volt a megyében a legkevesebb nyilas. Most viszont szükségszerű azok kitelepítése, akik a magyar nemzetet hátra döfték, de Sopron helyzete nagyon speciális, hiszen itt a németek 1921-ben hűségesek maradtak a hazához, és 1941-ben is a német anyanyelv mellett a magyar nemzetiséget adták meg. Ha nem követték el bűnök, akkor őket nem szabad kitelepíteni.⁴⁸ Az elhangzott beszédek alapján felcsillan a remény a német anyanyelvűek mentesítésére és az egyéni elbírálásra.

A reménykedőknek azonban csalódnuk kellett. Sopron a várva várt speciális elbánást nem kapta meg. A bizonytalanságot érezte az evangélikus egyház is. Mivel a rendelet végrehajtása bármikor bekövetkezhetett, ezért az evangélikus lelkészek a veszélyeztetett 86 német és 60 magyar konfirmandust április 25-én megkonfirmálták. Hanzmann Károly és Ziermann Lajos lelkészek így írták le ezt az eseményt: „Délután 6 óraker harangzúgás közt, s óriás néptömeg jelenlétében vonultunk be templomunkba. [...] A leánykák mind fehér, a fiúk mind sötét ruhában. Hatalmas templomunkban zsúfolt embertömeg: ca. 3500-an. [...]

⁴² SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946.

⁴³ SL. XXIV.1. SKTB. 34.d.

⁴⁴ A kisgazda politikus már márciusban elismerte, hogy Potsdamban szó sem volt kollektív büntetésről, mivel ez „fasiszta módszer”. Ezek után szavahihetősége erősen megkérdőjelezhető. Bank Barbara–Öze Sándor, 2005. 16.

⁴⁵ A tér méretei és a visszaemlékezők szerint is némi kritikával érdemes ezt a számot kezelni.

⁴⁶ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

⁴⁷ Parragi György: *Veszélyben a Dunántúl. Korunk Szava Népkönyvtára.* 20. szám. h. n., é. n. A '30-as évekbeli kisebbségi kérdésre a német–magyar kapcsolatokban ld. Tilkovszky Loránt: *Teufelskreis: die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938.* Bp. Akadémiai Kiadó, 1989.

⁴⁸ *Soproni Újság*, 1946. április 25. 2–3. p.

Tudok uralkodni érzelmeimen és nem tartozom a síró-rívó, megrikató papok kategóriájába, de be kell vallanom, hogy ritkán esett oly nehezemre szolgálni, mint ez alkalommal. Evangéliumszerű és alkalmoszerű akartam lenni, noha fojtogatta torkomat a fájdalom. Az egész hatalmas gyülekezet is úgyszólván végigsírta 14 perces prédikációimat.” Ziermann Lajos esperes a zárszóban Lackner Kristóf egy képére és ennek feliratára hivatkozott: „Mergitur, non submergitur.” (Alámerül, de el nem süllyed.) „Sopron városa és lakossága, a kitelepített és itthon maradt rész süllyedt, de nem fog elsüllyedni. Isten tesz majd róla.”⁴⁹ A sietség teljesen indokolt volt, mivel már április 27-én délután elindult az első szerelvény, amely korábban internált volksbundistákat és családtagjaikat szállította. 28-án pedig a német anyanyelvűek bevagonírozása indult meg.⁵⁰ Ezzel a kitelepítés gyakorlati végrehajtása megkezdődött, a kísérletek a mentesítésekre azonban nem fejeződtek be.

Május 2-án Vas Károly és a főispán⁵¹ is visszatértek a fővárosból, ahol sikerült tárgyalni a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel is. Az összeülő minisztertanács ismét ígéretet tett, hogy a magyar nemzetiségűek, ha nincs ellenük más kifogás, maradhatnak. „Nincs sok bizodalom ennek respektálásához – írta Házi,” pedig mint látni fogjuk, ezúttal valós ígéretéről volt szó. Az új információk szerint a miniszterelnök tényleg mindent elkövet, de két tényező miatt nehéz bármit is elérni. Az egyik a belügyminiszter, Rajk László hajthatatlan-sága, aki mögött az oroszok állnak, és akire még Rákosi Mátyáson keresztül is hatni próbáltak, a másik pedig az a félelem, hogy Ausztria⁵² felveti Sopron kérdését, tehát a szomszédos országot befejezett tények elé kell állítani.⁵³

⁴⁹ Soproni Evangélikus Levéltár (SEL) 96/1946. irat.

⁵⁰ Hanzmann 2000. 209.

⁵¹ A főispán április 30-ai, miniszterelnökhöz írt levelében tette szóvá a soproni kitelepítés visszasságait. Megjegyezte, hogy olyanok is a listán vannak, akik már évekkal ezelőtt meghaltak, viszont több volksbundista is mentesítést kapott. Az észrevételek alátámasztására mellékelte a városi tanács határozatát és a Kisgazdapárt által összeállított névjegyzéket. Feliratában megemlítette a Húsvéthétfőn tartott kisgazdapárti gyűlést is, ami miatt most sokan joggal bíznak a mentesítésben. Kérte, hogy a Kitelepítési Bizottság eddigi munkáját vizsgálják felül. – SL. XXI.1. Főispáni iratok. 7.d.

⁵² Jäger Ernő és Pfeiffer Jánost, Sopron Ausztriához való csatolása érdekében kifejtett tevékenysége miatt a bíróság hazaárulás vádjával 6 év fogházra ítélte. Burgenlandi tartományi vezetőkkel is felvették a kapcsolatot, de akciójuk kitudódott. Sopron elcsatolásának a félelme végigkísérte a háború utáni éveket. Böhm Vilmos stockholmi követ szerint a „kiebrudalt hazaárulók” a külföldi sajtóban próbálják világgá kürtölni, hogy Sopron nem magyar, hanem német város. Erre a hírre jelent meg 1947. januárjában a „Magyar Sopron” című munka, melyben ennek ellenkezőjét igyekeznek bizonyítani. – SL. XVII.1. SNB. i. 2.d.

Az MTI jelentése szerint május végén az osztrák költségvetés parlamenti tárgyalásakor került fel Sopron Ausztriához való csatolásának gondolata. A területi vitát kétoldalú tárgyaláson szerették volna megoldani. Az etnikai elvre ekkor már nem hivatkozhattak volna az osztrákok. Természetesen az ügyről hamarosan kiderült, hogy nem területi jellegűek. Ellenben az *Új Sopron* egy 1946. május 29-i cikkben a burgenlandi magyarság „sanyarú sorsára” hívta fel a figyelmet, hiszen nincs nekik sem magyar iskolájuk, sem magyar templom, újság és még a hivatalokban sem beszélhetnek magyarul. Ausztria tehát nem akarja a kisebbségi kérdést megoldani. Haladó gondolatok, bár az újság azt sem vette észre, hogy a magyarországi németek már a szülőföldön maradással is beérték volna. Az *Új Sopron* által használt mérce nem azonos.

⁵³ SL. XXIV.1. SKTB. 28.d. Házi Jenő: *In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.*

Rajk belügyminiszter május 3-i leiratában felmentette Náray Józsefet.⁵⁴ A közlőny május 7-i számában megjelentek szerint (32.780/1946 B.M.) Náray a továbbiakban csupán a III. oszlop vezetését látta el, és felmentésre került a Sopron vármegyére kiterjedő miniszteri biztosi rangjából. A belügyminiszter Balogh Andort a II. Áttelepítő Oszlop menetvonalára kiterjedő hatáskörrel miniszteri biztossá nevezte ki (32.776/1946 B.M.), így a soproni és Sopron megyei kitelepítésekért is ő lett a felelős.⁵⁵

1946 tavaszára Nagy Ferenc miniszterelnök felismerte a kitelepítési rendelet igazságtalan voltát. Szükségesnek tartotta a végrehajtási rendelet módosítását, mert csak így lehetett volna a németeket nagyobb számban mentesíteni. A módosításhoz Rajk László belügyminiszteren kívül elsősorban a Szovjetunió képviselőit kellett meggyőzni. Ehhez kapóra jött Key altábornagnak, a SZEB amerikai képviselőjének a levele, amelyben felhívta a figyelmet, hogy a magyar kormány rosszul értelmezi a potsdami határozatokat, mert ezek nem kényszerítő jellegűek. Hosszas tárgyalások után sikerült rávenni a SZEB helyettesét Szviridov altábornagyot arra, hogy a német anyanyelvűeket, de magyar nemzetiségűeket kivegyék a rendelet hatálya alól, amennyiben nem vettek részt államellenes mozgalmakban. A tábornok azonban kikötötte, hogy a rendelet a belügyminiszternek csak egy titkos utasítása lehet a kitelepítést végrehajtó szervekhez és közigazgatási hatóságokhoz, publikálni nem lehet.⁵⁶ Ennek Sopronban súlyos következményei lettek.

Az április 25-i pártközi megállapodás eredményeként megszületett egy új végrehajtási utasítás, amelyet csak május 7-én foglaltak rendeletbe, ez 10-én jelent meg a közlőnyben (ez a Soproni Világosság a Szociáldemokrata Párt értesülése, a rendelet valójában nem szerepel a közlőnyben), a városhoz viszont csak a kitelepítések befejezése után, június 7-én érkezett meg. Az új rendelet szerint a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű, nemzethűségüket bizonyítani is tudó személyek kitelepítését fel kellett volna függeszteni, vagyis amiért Sopronban már hónapok óta folyt a harc, végre elérhette volna célját. Így olyan, pusztán német anyanyelvűeket is kitelepítettek, akik soha nem vétettek a magyar állameszme ellen, és a fenti utasítás értelmében mentességet kellett volna kapniuk.⁵⁷

Ez a 70.010/1946 B.M. rendelet végrehajtásának újabb szabályozása volt, amit a biztos és környezete nem vett figyelembe.⁵⁸

Azonnal felmerült Náray biztos felelőssége. A két kitelepítési biztosság (II. és III.) és a mentesítő bizottságok tagjai azonban azt állították, hogy ők nem tudtak erről a rendeletről. E szerint a május 10-e után, a fenti kritériumoknak megfelelőket teljesen jogszerűtlenül telepítették ki. Tárczy-Hornoch Antal szerint Nárayt kell felelősségre vonni, mert a miniszteri rendeletet nem tartotta be, amúgy pedig a németek kollektív büntetésével rossz példával jár a magyar kormány a csehszlovák előtt. Felvetette a felelősség kérdését a polgármester és főispán is a belügyminiszternek írt levelükben. Náray József és Sógor Gyula, a mentesítési bizottság elnöke ellen meg is indult a belügyminisztériumi vizsgálat, amit különösen a Kisgazdapárt képviselői szorgalmaztak. Mók rendőrhadnagyot, a bizottság politikai be-

⁵⁴ SL. XXI.1. Főispáni iratok. 7.d.

⁵⁵ *Új Sopron*, 1946. május 10. 2. A kitelepítési oszlopok hatóköre adott esetben több megyére is kiterjed. A III. útvonala Veszprém, Győr, Moson, Sopron megyére terjedt ki, míg a II. Vas, Somogy, Baranya megyére, de a fentiek szerint ezt rugalmasan kezelték. Fehér 1988. 86. p.

⁵⁶ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Bp., Európa–História 1990. 266–267. p.

⁵⁷ SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 27.d. 1.1/1946.3.

⁵⁸ 32.920/1946. B.M. számú rendelet alatt. A rendeletet közli: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Bp. 2004. 217. p.

osztottját időközben elbocsátották. Ennek során kiderült, hogy a belügyminiszter a rendelet május 13-án minden miniszteri biztosnak és mentesítő bizottságnak megküldte. A soproni késedelmes érkezésért nem állapítható meg, hogy kit terhel a felelősség, Nárayt pedig már nem lehetett felelősségre vonni, mert megbízatásából felmentették.⁵⁹

A vizsgálat tehát eredménytelenül fejeződött be. Felmerülhet bennünk azonban a kétely, mennyiben nevezhető a miniszteri biztos bűnösnek. Nem csak arról van szó, hogy bűnbaknak kiáltották ki? Hiszen, ha a biztosság valójában megkapta az új rendeletet, akkor kérdés, hogy valóban Náray az események egy személyű felelőse? Ma már tudjuk, hogy 1946 tavaszára a pártok között kiéleződtek az ellentétek. Ehhez hozzájárult a mentesítések miatti konfliktus, illetve március–áprilistól érezhető az USA azon szándéka, hogy a kitelepítés ütemét csökkentse, illetve akár fel is függessze. Nagy Ferenc miniszterelnök már az április 1-jei kormányülésen elismerte a kitelepítés igazságtalan kollektív voltát amit elsősorban az USA képviselői tettek szóvá. A kisgazda miniszterelnök az egyéni elbírálást és a magyar nemzetiségűek mentesítését igyekezett elérni. A fenti rendelet szabotálásában viszont a Kommunisták Pártja azon célját fedezhetjük fel, mely szerint a bányavidékek német lakosainak mentesítését szorgalmazta, elsősorban a nyugati határszél rovására.⁶⁰ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a kommunista belügyminisztérium ezen szándékát kell a háttérben látni, és a rendelet már említett titkossága sem könnyíti meg a tisztánlátást. A rendelet késedelmes érkezésének és helyi szabotálásának sok oka lehetett, ezek között a szándékosságot sem zárhatjuk ki, de erre bizonyító adattal nem rendelkezünk.

Az utolsó kitelepítési listát Sopronban május 13-án függesztették ki, ez közel 1000 embert érintett, és Házi szerint a mentesítések viszonylag könnyen mentek. Végeredményben azonban a soproni mentesítési kísérletek vereséget szenvedtek. Kérdés persze, hogy mindez a rendelet pontjai szerint történt-e, vagy pedig esetszerűen. A megindult, és mint láttuk, eredménytelenül befejeződött vizsgálat mindenestre ennek ellentmond.

Mivel egyik rendeletnek sem volt visszamenőleges hatálya, ezért akik később erre hivatkozva próbáltak hazatérni, azokat a belügyminisztérium elutasította. A kitelepítések a rendelet elhallgatása miatt a régi mederben zajlottak tovább, a kitelepítő vonatok folyamatosan hagyták el a várost. Hanzmann Károly evangélikus lelkész 1946 májusában a következőket írta a kitelepítettekről: Ezeket (...) a szétszórott embereket, akik a soproni talajból nőttek ki és ennek a soproni talajnak gondos, szakavatott ápolói voltak, másokkal pótolni nem lehet. Sopron és vidéke elpusztul nélkülük. Evvel a keménynyakú, de végtelen szorgalmas és alapjában vallásos néppel áll, vagy bukik az az ősrégi soproni gyülekezet, amely templomokat, iskolákat épített és fenntartott, mely a Dunántúlnak kimagasló őrtornya volt. Ez az ősrégi gyülekezet csak úgy lehet továbbra is kimagasló őrtornya Dunántúlnak, ha híveinknek ártatlanul kitelepített részét, nevezetesen a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségűeket sietve visszatelepítik.⁶¹ Hasonlatként a franciaországi hugenotta üldözésre utalt, amikor „ezerszámra lökte ki a rövidlátó kormányzat fiai legjobbjait.”⁶² Nagyon jól látta meg a lelkész azt a tényt, hogy Sopronban a magyarosodás jóval később indult meg, mint más dunántúli városokban, ezt egyébként a földrajzi fekvés is érthetővé teszi, hiszen a városnak mindig is élénk gazdasági és kulturális kapcsolata volt a szomszédos Ausztriával és annak fővárosával, Béccsel. A lakosság többsége azonban közömbös

⁵⁹ SL. SVLt. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946; *Soproni Világosság*, 1946. május 17. 3. p.

⁶⁰ Tóth 1993. 127. p.

⁶¹ Hanzmann 2000. 213. p.

⁶² Hanzmann 2000. 212. p.

volt a nemzetiségi kérdéssel szemben, de hogy minden nép ragaszkodik az anyanyelvéhez, az természetes.⁶³

1946 nyarán a polgármester és a főispán jelentést írt a belügyminiszternek, melyben összefoglalták a tapasztalt hiányosságokat, hibákat. A kitelepítendőek névjegyzékében szerepelnek elhaltak, deportáltak, időközben megváltozott utcanév alatt kétszer is felvettek, ugyanazok a személyek leánykori és asszonynev alatt. A mentesítő névjegyzék nem teljes, mert nincsenek rajta, akik öregség, betegség vagy nem szállíthatóság miatt kerültek mentesítésre. A vagonlisták teljesen használhatatlanok, mert csak azoknak a neveit tartalmazza, akik vagonjegyért jelentkeztek, és nem azokét, akiket ténylegesen vagonba raktak. A nevek írásmódja is hemzseg a hibáktól. „Mindezek alapján pontosan a kitelepítettek csak úgy állapíthatók meg, ha az összes személyeket a városi nyomozó lenyomozza és ennek során a kitelepítés ténye kétségbe vonhatóan beigazolást nyer, de akkor is számolni kell azzal, hogy a német anyanyelvűek közül többen is visszaszivárogtak.”⁶⁴

Sopron 1946 májusában, a kitelepítések lezárulása után, soha nem látott pusztulás képét mutatta. A város még messze nem heverte ki a világháború pusztításait, épületei jelentős része még mindig romokban hevert, a háború következtében több ezer polgára menekült külföldre, az orosz csapatok jelenléte nehezítette a mindennapi életet. A kitelepítés ezt a nehéz helyzetet továbbrontotta. Egész utcák, negyedek haltak ki, ellátási zavarok léptek fel, a hátra maradt német vagyon fosztogatása miatt megromlott a közbiztonság.

Egy népcsoport kollektív megbüntetése mindenképpen elítélendő dolog. De különösen igaz ez a soproni németiségre, hiszen polgárosodott rétegei nélkül 1921-ben a népszavazás során a terület nem maradhatott volna Magyarországnál. „Hálából” őket 25 évvel később, ami a történelemben nem számít nagy időnek, elűzték. Hiábavalónak bizonyultak a helyi szinten megindított mentesítési kísérletek, a soproni németiség nagyobb csoportjait nem lehetett megmenteni. Kivételek persze voltak, hiszen a Sopron melletti Brennbergbányán dolgozó bányászok megmenekültek, ugyanígy egy-egy iparág nélkülözhetetlen munkásait is lehúzták a listáról. A soproni németek kitelepítésének speciális helyzete az 1921-es népszavazás mellett abban is keresendő, hogy a Trianon utáni Magyarország legnagyobb német többségű városa maradt. Bár ez az arány 1941-re a hivatalos magyar statisztika szerint már csökkent, a város még mindenképpen kétnyelvű volt. Itt tehát nem egy faluval, hanem egy várossal kellett a bizottságnak megbirkóznia. Sikerral, hiszen a legnagyobb káosz és szervezetlenség közepette sikerült a város teljes társadalmát, gazdaságát szétzilálni. Az okozott kárra már a kitelepítés után napokban sokan rádőbbsentek. Nemcsak az ellátási zavarokra kell gondolnunk, hanem arra is, hogy az agyonbombázott város újjáépítése akadoni kezdett.

A soproni és környéki németiség speciális helyzetét az is adta, hogy Sopron elcsatolásának a félelme mint a kitelepítés alternatívája, végigkísérte a háború utáni éveket. Jäger Ernő és Pfeiffer Jánost, Sopron Ausztriához való csatolása érdekében kifejtett tevékenysége miatt a bíróság hazaárulás vádjával 6 év fogházra ítélte. Ők a burgenlandi tartományi vezetőkkel is felvették a kapcsolatot, de akciójuk kitudódott.⁶⁵

Sopron az utolsó szerelvény május 16-án hagyta el. Hatvan évvel a tragikus események után sem tudjuk pontosan hány embert telepítettek ki a városból. Mind a szakirodalom, mind a levéltári források eltérő eredményeket adnak. Ma is csak megbecsülni tudjuk, hogy 1946-ban a „legműségebb város” 7000-8000 polgára volt kénytelen szülőföldjét elhagyni.

⁶³ Hanzmann 2000. 211. p.

⁶⁴ SL. SVLt. XXI. 504. Polgm. Hiv. i. 1946. 27.d. I.1./1946.

⁶⁵ Mindezt megerősíti az evangélikus püspöki kar levele is. SEL. 50/1946. Az evangélikus püspöki kar miniszterelnökhöz írt levele. 1946. február 23.

„Nem tudtam beilleszkedni, hogy ott maradjak”*

„I could not adapt to Say”

In the Biography interview the Bóly peasant does not only tell the circumstances of his relocation, his escape back and his motivations, but by telling the brief history of the village he puts the events of the 20th century into symbolic context. Besides the life of the narrator the reader receives a view on the greater family and the community of the village too.

Na most az elején fogom kezdeni. Szóval Bóllyról, valamikor 1093-tól vannak az első feljegyzések. A régi falu a mostani temetőnek a helyén volt, ott volt a templom is, és a török időktől 1526-ig, a mohácsi vészig csak magyarok laktak ezen a vidéken, vannak egyes nevek is, följegyzések, hogy milyen nevűek voltak. A huszonhatos mohácsi vész után a falu teljesen elpusztult. A százötven éves török uralom alatt csak pusztaság volt itt, nem volt lakott hely. Amikor a törököket visszaverték 1686-ban, Nagyharsányánál volt egy csata, és abban a csatában Batthyány Ádám gróf – mert a földesuraknak volt saját hadseregük – itt állomásozott ezen a környéken, mielőtt a csatába indult. És ezt a vidéket megismerte, és a háború után – mikor a törököt kiűzték –, adományként kérte ezt a részt, és meg is kapta a haditetteinek az érdemeiért. Tehát az első földesúr itt Batthyány Ádám gróf volt. Ő kezdte – nem is ő, hanem a felesége –, ő korán meghalt, az ezerhétszáz éves elején, rácoakat, szerbeket telepítettek ide, és azok voltak az első telepesek itt Bóllyon. Ezek a rácoak itt csak szolgálatot teljesítettek az uradalomnál, nem tudom, milyen testöröknek, öröknek neveztek. Szóval nem volt földbirtokuk. Az első német telepesek 1730-ban jöttek ide, két család. És ezeket követve 1738-ig már nyolc család települt ide. Ezek állandóan gyarapodtak, mindig mentek a visszajelzések Németországba, hogy a vidéket itt be kell telepíteni. A Batthyányak ezt a részt telepítették ide, Bóly meg a környéke, a tőlünk északra eső részt a pécsváradai apátság, tehát egyházi birtokosok, azok telepítették oda a németeket. A németek mikor idetelepültek, gyarapodtak, 1744-ben épült a templom, és a templompépítés után nagy számban települtek ide, úgy hogy 1746-ban már százhatvan német ház volt a faluban. És állandó nézeteltérések voltak, mert a németek a kezdeti időszakban öt évig adókedvezményt kaptak, tehát nem kellett adót fizetni, és a rácoknak ez szemet szűrt. Állandóan nézeteltérések voltak a rácoak és a németek között. És akkor a földesúr, a Batthyány Fülöp – az volt akkor már a földesúr –, az a rácoakat a szomszéd községbe telepítette, Töttösre. Tehát akkor csak németek maradtak itt Bóllyban. 1767-ben kaptak egy privilégiumot, Mária Terézia megadta a pontokat, hogy milyen könnyebbülést vagy mit tudom én, mit adtak a jobbágyoknak, és akkor kezdett nagyon gyarapodni a község. Úgyhogy az ezernyolcszáz éves elején már kétszáz felett volt a bólyi házaknak a száma, tehát egy házban nem csak egy család lakott, mindig ott volt az

* A Magyarországról kitelepített németek közül mintegy 10–15 ezer személy visszazökött. Ennek folyamatnak a körülményei – a visszazököttek motivációi, az államhatárol viszonyulása, reintegrációjuk – még nincsenek feltárva. A közölt interjú annak a kutatásnak a keretében készült, amely a folyamatot a levéltári források és az oral history segítségével is feltárja.

egész család, a felmenők, három generáció is élt egy házban, nem úgy volt, mint manapság, hogy mindenkinek külön lakása volt. Három generáció: a gyermekek, szülők, nagyszülők, volt, ahol még dédszülők is éltek. A faluban nagyon sok iparos volt. Mindenféle iparos létezett, nem tudom hány, nem tudom pontosan, meg kéne ezt nézni, hány asztalos, kovács, szíjgyártó, kötélgyártó, szóval sok iparos dolgozott, a környékbeli falvakban itt rendelték az iparosoktól az ipari dolgokat. Például voltak nagy vásárok, ahol vásároltak szobaberendezéseket, bútorokat. Mert ezeket mind itt vették és a reformkorig, az 1830-as évekig nem volt különbség az iparosok és a parasztok között sem népviseletben, sem beszédben. A reformkorban sok fiatal segéd vagy iparos elment külföldre, Ausztriában tanultak, csak németek voltak, ilyen vándorlegények, és ezek az osztrák nyelvjárással keverték az itteni tájszólást. És akkor az iparosok is másképp beszéltek és a parasztok is másképp beszéltek. A parasztnál megmaradt az eredeti, ősi nyelvjárás, az iparosok inkább az irodalmi némethez viszonyultak a beszédjükkel. A szabadságharc idején – szintén, mint most is – két pártra szakadt a falu, voltak a Kossuth-pártiak és a császárpártiak. Egész szép számmal vettek részt a magyar honvéd hadseregben az itteni polgárok, volt itt egy illető, itt született, Sippert János volt a neve, és az volt a segédtisztje Kiss Ernőnek, a tizenhárom aradi vértanúból. És ez, mikor kivégezték, akkor ő neki adta az imakönyvét, hogy juttassa el az imakönyvet haza, a feleségének. Ez az illető aztán idekerült Bólyra, és itt volt, mint postamester működött, tanító volt a képzettsége, és a postahivatalt vezette egészen a haláláig. 1803-ban halt meg, és itt van Bólyon eltemetve. Utána jöttek a földosztások. Akkor 1854-ben az itteni plébánosnak a javaslatára tagosították a földeket, akkor egy tagban kapták a parasztok a földjüket. Békésen megvoltak iparosok, parasztok az első világháborúig. Na akkor már kezdődött. Egy ideig szerb megszállás alatt volt ez a rész itt Bóly-Pécsig, és a szerbek kiűzése után már a német katolikus egyesületnek volt egy szervezetek, ez agította itt a német ajkúakat, akik beléptek ebbe a szervezetbe, és ennek a szervezetnek volt nem a jogutódja, hanem ebből alakult ki a Volksbund, a harminc évek végén, harminckilencben. Addig békés együttélésben voltak a családok, az emberek, nem volt harc egymás között, utána meg testvér testvér ellen, szülő rokon ellen. A német ideológia teljesen megfertőzte az itteni lakosságot, akkor kettészakadt megint a falu. Itt aztán negyvenegyben, vagy mikor volt a népszámlálás, negyvenegyben, akkor meg volt adva, hogy milyen anyanyelvet mond az illető, milyen nemzetiséget vall, és akkor már a Volksbundnak az elnyomása révén azt akarták elérni, hogy magyar nemzetiséget vallottak a magyar érzelműek, és német anyanyelvet. A németek, ugye azok német anyanyelvet és német nemzetiséget vallottak, a volksbundisták. És ebből kifolyólag azt hitték, hogy ezáltal meg lesznek védve, majd a háború után jöttek az üldözések, a kitelepítések, kollektív büntetés, tehát minden németet háborús bűnösnek nyilvánítottak. Szóval először is Biharból hoztak ide telepéseket. Az első kitelepítések nem is kitelepítések, hanem kilakoltatások akkor történtek, negyvenötben, akkor ezek települtek le a volksbundistáknak a házaiban. És később megjött a kormányrendelet, megkezdődtek a telepítések, mert az első telepítést Budaörsön kezdték 1946. februárban, az volt az első szerelvény, amelyik Németországba került, utána itt, Bólyon 1946. júniusban történt az első kitelepítés. Ez úgy történt, hogy a községházán, valamikor községháza volt, nem volt tanácsháza vagy városháza – ki volt függesztve, hogy kik voltak a volksbundisták, kik vallottak német nemzetiséget, és kik vették vissza a német nevüket. Mert voltak sokan, akik magyarsították a két világháború között a neveiket, és akik visszavették, azok a kitelepítési listára kerültek. Na itt kezdte az apám, nem voltunk mi volksbundisták, mindig ellenségei voltunk a hitleri ideológiának, negyvenegyben történt egy sorozás a magyar és a német állam közötti megegyezéssel, minden német származását az SS kötelékébe be

lehetett sorozni. Mit volt mit tenni, negyvennégy augusztus 15-én volt Bólyon a sorozás. A német sorozás. Az embereket megfélemlítették, ugye aki nem megy el, jönnek, és elviszik a fekete autón. Mindig azt mondják, hogy ha valakit elvisznek a koncentrációs táborba, mindig a fekete autóval ijesztgettek. Voltak mégis sokan, akik megszöktek, nem mentek el a sorozásra, ha valaki itthon maradt, azt erőszakkal – jött a karhatalom –, bevitték a községházára és besorozták. Mi fiatalok, akik nem szimpatizáltunk a németekkel – volt egy lehetőség, hogy aki önként bevonul a magyar hadseregbe, annak nem kell a német hadseregbe bevonulnia – itt Bólyon ötvenhatan jelentkezünk. Akik még nem voltak hadkötelesek, mert a huszonhármasok már katonakötelesek voltak, a huszonnégy-huszonöt-huszonhat-huszonhétben születettek még nem voltak katonakötelesek, de sorozásra el kellett volna menni, a német hadseregbe besoroztak volna. És akkor önként jelentkezünk, és bevonultunk a magyar hadseregbe. És akkor így kimaradtunk, nem kellett a németekhez bevonulni. A többiek voltak olyanok, akik elszöktek, nem vonultak be a német vagy a magyar hadseregbe, utána visszajöttek, de akkor már nem keresték, nem történt semmi bántódásuk. Ki tudta ezt előre, mert akkor mindenki ezt csinálta volna! De hát nem tudta, az emberek féltek, ha valakit elvisznek, elvisznek Dachaubá vagy Mauthausenbe, valamilyen koncentrációs táborba, akkor vége van. És akkor a magyar hadseregben, itt Pécsen kiképeztek minket. Jött a front, közeledett negyvennégy őszén, október–novemberben. Kisköszegnél itt jött át a Dunán az orosz hadsereg. Akkor oda levitték az önkénteseknek a zömét. Két részre osztottak minket, az egyik rész visszavonult, én azok közé kerültem, a többiek meg a frontra kerültek. Itt lent, Kisköszegnél egy jó páran el is estek, szóval meghaltak a támadásban. Mi meg a front előtt menekültünk végig, gyalog, mert gyalogosok voltunk, gyalog kellett végigjárni az egész országot, gyalog mentünk egész Pozsonyig. Pozsonyban jött egy szerelvény, hála Isten, most már vonattal visznek minket tovább. Bevagonfóztak a marhavagonokba, átment a határon Pozsonyújfalunál és túl Ausztriában Marchegg, az volt az első állomás, ott megint kiraktak minket. Dévényújfaluban beraktak, átvittek a határon, mert attól féltek, hogy nem megyünk át a határon gyalog, és akkor el tudtunk volna szökni. Ilyen rafináltan oldották meg, hogy betettek minket abba a szerelvénybe, és átvittek a határon és onnan meg újból mentünk tovább, visszavonultunk gyalog. Ez pont negyvennégy Szilveszterén történt. Pestet akkor kezdték ostromolni, de mi Felvidéken voltunk Érsekújvárnál, ott voltunk elszállásolva egy hónapig, onnan vittek minket ki Ausztriába. Ott aztán megint csak, ahogy jött a front, úgy vittek, úgy mentünk, mert az ezredparancsnok nem akart orosz fogságba kerülni. Nem volt már olyan szigorú az ellenőrzés, gyalog mentünk végig egész Passauiig, ez már Németországban volt. Az orosz megszállás csak Linzig tartott, az Enns folyóig, az volt a demarkációs határ, tehát már az amerikai zónában voltunk. Ott az amerikai zónában jöttek az amerikaiak, március 9-én vége volt a háborúnak, és a megszállás előtt az ezredparancsnok mindenkit megkérdezett, aki ismeri a nyelvet, vagy németül tud, az mehet. Szóval felozslatta az egész ezredet. Mi hát németül tudtunk, és mindjárt elmentünk, egy parasztagzdaságban elhelyezkedtünk, akik meg maradtak, azok ottmaradtak, de hát akkor ezek, mikor megszállták az amerikaiak, fogságba kerültek. Mi nem voltunk fogságban, tehát onnan, mikor megszállták azt a részt az amerikaiak, mi fogtuk magunkat és mentünk hazafelé. Mert arról volt szó, hogy vége a háborúnak, mindenki mehet, ahova akar. Mentünk jó ideig, negyvennégy júniusában megindultunk, és vonultunk az orosz–amerikai határig Ausztriában, és akkor mondták ott az illetők, hogy ne menjünk át az orosz zónába, mert ott elvisznek minket hadifogságba. De az embert hajtotta a hönvág, haza akart menni, haza akart kerülni, és onnan aztán mi mégis átmentünk. Megyünk már egy jó pár kilométert, mondom a haveroknak, akikkel együtt voltunk: „Látod, még-

sem igaz, hogy az oroszok elkapnak minket és elvisznek.” De amikor már egy tíz kilométerre bent voltunk az orosz zónában, akkor kezdtek minket összefogdosni. Akkor már nem mehettünk szabadon, betettek egy lágerbe, egy bekerített rész, amikor összejött egy nem tudom mennyi egyén, akkor fogták, és gyalog vitték minket tovább Magyarország felé. Voltak németek, osztrákok. Magyarok, mi hátul voltunk. Külön voltak a németek, külön az osztrákok, és akkor azt mondták, megyünk Bécsig, ott kapunk dokumentet, elbocsátó levelet és mehetünk haza. Mentünk Bécsig, de nem kaptunk elbocsátó levelet. És akkor azt mondták, hogy megyünk tovább. Mentek a németek, az osztrákok, ezek mentek előbb tovább, mondom: „Hát a németek nem kapnak innen elbocsátót?” Ez valahogy már szöveget ütött a fejünkbe, hogy ez nem stimmelhet. És akkor azt mondták, Sopronig megyünk, ott kapjuk a papírokat. Elmentünk Sopronba, betetereltek minket Sopronköhidán a fegyháznak az udvarára, az volt a hadifogolytábor, és ott sem kapott senki elbocsátó levelet. Utána, mikor kivitték a vasúttállomásra, akkor már tovább szállítottak volna vonattal, akkor én, meg az az illető, aki velem volt, megszőktünk. Jobbról-balról kísérték a századokat, vagyis a foglyokat, és ott azt mondom: „Na, gyerünk!” Volt ilyen bokros rész, belebújtunk, hátha sikerül, mert az ember fiatalon mindenre el van szánva, nem gondoltuk, hogy itt agyon is lehetnek. De sikerült ott maradnunk, a többiek elkerültek aztán Romániába, Foksániba, ott volt egy gyűjtőtábor. Mi meg onnan, én meg a haverjaim vonatra szálltunk Sopronban, mi még katonaruhában voltunk, és jöttünk hazafelé. Itt már akkor a Vörös Hadsereg volt, a magyar katonák a Vörös Hadseregben szolgáltak. Nekünk új ruhánk volt, a vonaton jöttek ezek a magyar honvédek, leszédtek rólunk az új ruhát, akkor már június volt, meleg volt, nem maradt más, csak az ing meg az alsónadrág. Nadrág nem is volt. Egy mohácsi tag, az adott nadrágot, és így kerültünk haza. Hazajöttünk, a többiek se kerültek Oroszországba, mert akkor megszűnt, tovább nem szállították ki hadifoglyokat. Ezek is visszajöttek Romániából, Foksániból. Ezek is hazajöttek, de hát három vagy négy hónappal később, mint mi. És akkor itt voltunk, mindenki megvolt, a szüleink, mindenki nagyon megőrült, hogy végre itthon vagyunk. Akkor mentek a mindennapi dolgok tovább. Az oroszok meg a németek elvitték a lovakat, marhákat, mindent, üres volt minden. Újból előről kellett kezdeni. De utolsó percekben vitték el, mert huszonhatodikán** jöttek, ez vasárnap volt, a főutcán még összeszedték az összes állatokat, és hajtották tovább. De a mellékutakból már nem tudták összeszedni. Minden házban meghagytak egy tehenet, és a többi marhát meg mindent elvitték. A szederkényiek azt mondják, ott már utolérték őket az oroszok, nekünk volt egy tehenünk, soha nem volt kint az istállóból, állandóan zárt helyen volt, és egyszer csak, azt mondja az anyám – én meg nem voltam itthon, ez a háború után volt közvetlen – ott áll a tehén kint a kapu előtt és elkezdett bögni, bebocsátást kért. Hat kilométerrel hazajött, soha nem volt még kint a házból, és hazatalált, tudta, hogy honnan vitték el, és nekünk maradt, már két tehenünk volt. És a háború után, mikor hazajöttünk, lovak nem voltak, azokat elvitték mind az oroszok, akkor marhákat fogtak be a járómba, soha nem volt tehénfogat nálunk, mindig csak lófogatok voltak. Azzal kínlódtunk egy fél évig, akkor lassan megint lovakat lehetett szerezni, itt-ott egy ilyen gebét, ilyen öreg lovat, máshonnan megint. És akkor folyt tovább az élet, megint próbáltunk, szóval lassan kihevertük ezeket a csapásokat, amit elvitték, amit elraboltak tőlünk, nemcsak a marhákat, hanem a disznókat meg a disznóvágási készítményeket, mindent elvitték az oroszok. A feleségem mondta, az ő anyja süttött kenyeret, kész volt a kenyér, kivette a kemencéből, ott volt a pisztollyal, fogta a kenyeret, betette a zsákba, megint a család kenyér nélkül volt. Újból kellett dagasztani, akkor még volt búza

meg lisztkészlet, azt lehetett. De hát ez volt, újból kellett és nem csak ezt, hanem sok mindent, amit értek, azt vittek. És megerőszakolták a nőket, el kellett bújni a lányoknak, mindig mind elbújtak akkoriban, nem maradt kint senki. Azt mondják, sokszor fekete kendőben öregasszonyoknak álcázták magukat, az öregasszonyokat nem nézték. Tudom, a testvéreim pincében voltak, nem tudom mennyi ideig, amíg az átvonulás megvolt, addig mind ott bujdosnak. És akkor jöttek a nehéz dolgok. Kezdték összeírni, hogy milyen formában lehet elvinni a németeket, milyen kollektív büntetésben részesül, és kik lesznek azok. Mondtam az előbb már, Volksbund, német nemzetiség, és akik szerették a német neveiket. Ki volt függesztve: húsz kilogramm ételmet, nyolcvan kilogramm különféle ruhaneműt, ágyneműt vihet minden család. És 1946. június 18-án itt, a bolyi vasútállomáson kiállt a szerelvény, de abba a szerelvénybe kerültek bolyi, szóval Németboly volt akkor még ez a falu, Töttös, a szomszéd falu, aztán Nagybudmér és Borjád. Ez a négy falu került ebbe a szerelvénybe. Ezt a szerelvényt Németország amerikaiak által megszállt területére vitték. Azok fogadták be a kitelepülteket. De hát akkor pont telítettség volt, és nem akarták elfogadni ezt a szerelvényt, de addig jártak utána, már mindenki be volt vagonírozva, és mégiscsak az ötödik napon kaptak engedélyt, akkor jött a mozdony, váratlanul eléállt és vitte az embereket. Amíg a vasúton állt a szerelvény, a rendőrség vigyázott, de hát mindenki, sokszor én is hazajöttem – mert voltunk mi, a szüleim, hogy az apámnak is német nemzetisége volt, a húgom meg én –, én mindennap hazajöttem, és valamit hoztam, amit a házból el lehetett csenni, azt vittük le a vagonba. Mert a húsz kilón kívül, ha valakinek több volt, azt elkobozták. De utána már nem nézte senki. Szóval megvolt a lehetőség, hogy mindenfélét tudtunk még becsempészni. És minden este hazajöttem a házba, aludtam a mi házunkban. Nem volt még lezárva semmi, ott voltam, és reggel megint visszamentem a szerelvénybe. Voltak többen, akik ezt csinálták, és mivel ilyen váratlanul jött a szerelvény, mikor ilyen váratlanul indították, sokan nem is voltak lent, hanem itthon voltak, és így visszamaradtak. Nem tudtak elmenni. A szülők elmentek, volt, akinek a fia vagy a lánya itthon volt pont akkor, és nem tudott elmenni. Tudom, a sógorom is itthon volt, és a szülei meg a húga lent voltak a vagonban, és visszament, akkor már elment a szerelvény. Utána ment Pécsre, ott sem érte már utol a szerelvényt. Már elment Nagykanizsáig, nem tudta már utolérni, és így akkor itt maradt a nagyszüleivel Bolyon. A többiek kikerültünk hét napi utazás után Hessenbe, Bad Schwalbachban, ott állt meg a szerelvény, és onnan osztották az embereket a táborokba. Volt öt tábor – én nem tudom most név szerint –, tehát a közösség szét lett szakítva. Így szűnt meg a falunak a közössége, iparosokat inkább az ipari területekre vitték, és a parasztokat a mezőgazdasági részre vitték. Mi is mezőgazdasági – mivel földműveléssel foglalkoztunk –, mezőgazdasági faluba kerültünk, ott beosztottak mindenkit, kapott egy kis szobát, meg egy kis lakást, a fiatalokat meg beosztották. Mondjuk, nálunk volt egy – ahová én kerültem –, egy család, két aszszony volt, nem volt férfi, tehát odakerültem, én vezettem a gazdaságot ott, a húgom pedig szintén egy illető parasztházba került, cselédek voltunk, cselédnek néztek minket, mindig azt mondták, jönnek a menekültek. Hát mondom, nem vagyunk mi menekültek, minket kiűztek, mégis mindig azt mondták, jönnek a magyar cigányok, ez volt az általános. Szóval az, hogy nekünk sincs semmi, aztán jönnek, még felfalnak minket ezek a külföldiek! Németországban nagyon rossz helyzet volt a háború után, minden csak jegyre ment, egy hónapban kaptunk 500 gramm, egy fél kiló húst egy fejre. Krumplit elég sokat, krumpli az volt, de amikor arról volt szó, hogy csak krumplival, jóformán azzal kell, hogy ellássa magát, azzal étkezhet csak jóformán, az is kevés volt. Szóval akkor nagyon sokan éheztek. Akik mi, a parasztházaknál voltunk, ott mégsem kellett éhezni, mert egy parasztházban mégis volt tej, csibe, tojás, mindenféle, de nem tudunk, nem tud-

tam beleilleszkedni, hogy ott maradjak. Közben a húgomnak volt egy udvarlója, az orosz fogságban volt, de az is hazakerült, és egy illető, aki szintén vele jött haza, annak a szülei kint voltak, és azzal az illetővel üzent, hogy jöjjön haza a húgom, mert az ő szülei, ennek a sógoromnak a szülei is ki voltak telepítve. És amikor tudták, hogy itthon van a fiú, akkor fogták magukat és illegálisan megindultak haza. Voltak többen, nemcsak ők, hanem volt egy ilyen kis csoport, többen voltak bolyiak, volt, akinek a menyasszonya kint volt, elment és elhozta a menyasszonyát, a sógoromnak a szülei ezekkel jöttek haza. Mi még maradtunk. Novemberben, mert ott az történik a németeknél aratás után – nem így volt, mint nálunk, hogy asztagba rakták a búzákat és csépeleték, valamikor voltak szőlőskertek és itt csépeleték nyáron a búzákat meg a gabonát –, ott meg nagy pajtákba hordták és a pajtában maradt egészen őszig, amikor be voltak fejezve a külső munkák, akkor mentek a házakhoz csépelni. A húgom mindenáron haza akart jönni, hát akkor mondom, én majd hazakísérem, de azt megvárom, míg ezt a gabonát elcsépeljük, mire ez száraz helyre kerül, nem akartam a családot... ennyi ideig ott voltam, hát ezt végig akartam csinálni. Ők aztán beleegyeztek, nem volt mit beleegyezni, nem tudtak visszatartani. Fogtuk magunkat és [1946] november 18. Vagy nem tudom hányadikán elindultunk, illegálisan felszálltunk a vonatra. Volt egy unokatestvérem, ez is német katona volt és fogságba került, ez a háború után kijött oda, mert az anyja ki volt telepítve, de az apja még fogságban volt, Oroszországban. És ez is azt mondja, ő is jön velünk Bolyba vissza, az anyja ott maradt, de ő is eljött.

– *Szülők nem jöttek?*

– Nem, a szülők nem, a szüleim maradtak. Én is azt mondtam, hogy visszajövök majd, de a húgomat hazakísérem, utána még visszajövök. Szóval feketén, illegálisan kellett menni, nem kaptunk mi eltávozási engedélyt. Mentünk a határig, ott kiszálltunk, mentünk gyalog. Kifűrkésztük, hol van a határ, a zöldhatáron átmentünk, túl Ausztriában újból felszálltunk a vonatra, és mentünk tovább. Útközben elkaptak az osztrákok, és figyelték, látták, hogy sokan utaznak ide-oda, hogy hova megyünk. Mi azt mondtuk, hogy haza, Magyarországra. Mert ha valaki azt mondta, hogy innen kifelé, azt visszatoloncolták. Nem akarták, hogy Magyarországról még többen menjenek ki így feketén, de én azt mondtam, én Magyarországra akarok menni, minden további nélkül továbbengedtek. Egészen a határig, ott megint kiszálltunk a vonatból Sopronnál, túl Németkeresztúr, Deutschkreutz volt a falu. Sopronnál éjjel volt, és a vasútállomás közelében volt egy kukoricatábla, valamikor a kukoricakévéket összeállították a földeken, és mondtam a húgomnak meg az unokatestvéremnek, ti maradjatok itt, én bemegyek, körülnézek az állomáson, hogy mikor indul vonat, hogyan lehet továbbjutni. Ők ott maradtak. Ez nagy reszkir volt, mert akkor már volt ott, nem tudom, milyen gyár, és egy éjjeliőr kiabált: „Állj!” Láttam, hogy valaki jön. Én megeredtem, futásnak indultam, el tudtam menni a vasútállomásra, és megnéztem, hogy reggel négykor indul a vonat. Ott voltunk három óra után, visszamentünk az állomás felé. Vártunk, de ott is elbújtunk, mert a vasútállomáson általában volt rendőrség, meg igazoltatták az embereket. De sikerült, feketén felszálltunk, a vonat megindult. Akkor már itt magyar forint volt, mert nekünk nem volt forintunk, mert akkor a pengő, szóval az infláció után a magyar pengő értékét veszítette, nem volt pénzünk. Valahogyan voltak gyógyszereink, aszpirin, mert az hiány volt Magyarországon, az volt nekünk, azt én próbáltam valakivel elcsérelni, hogy adjon, nem tudom, mennyi forintot, és akkor tudtam jegyet váltani. A jeggyel csak Szombathelyig tudtunk menni, annyi pénzünk volt akkor. Szombathelyen hogyan tovább, ha haza akarunk jutni, hát valahogyan mégiscsak kell... Kínáltuk az aszpirint, bementem a szombathelyi püspökségre, mondtam, hogy ez és ez a helyzet, mert gondoltam, hogy a papok csak nem fognak beárulni

minket, nem? Megsajnálta minket, és adott valamennyi pénzt, azon tudtunk két jegyet venni Pécsig. De hát hárman voltunk. Most két jeggyel utaztunk! Mi ketten, a harmadik elment, mikor jött a kalauz, az félrement. Nekünk átlukasztották a jegyünket, és akkor odaadtuk az illetőnek, az unokaöcsémnek: „Na most te ülsz ide!” Minket már nem néztek, mert a kalauz már tudta, hogy nekünk már lekezelte a jegyünket, akkor ennek is megnézte, ez is le volt kezelve. Tehát feketén utazott az egyik személy. De hát Pécs előtt valahogyan lebuktunk, mert elkapott a kalauz, hogy csak két jegyünk van, és utána bevitték az állomásfőnökségre, át akartak adni a rendőrségnek, de hát könyörögtünk, hogy ne tegyék, mi megfizetjük, mert itthon volt a nővérem már Bólyon, meg voltak rokonok, akik nem települtek ki, azoktól majd megkapjuk a pénzt, és visszafizetjük a jegynek az árát. Így is történt, elengedtek, nem adtak át a rendőrségnek, akkor feladtuk a pénzt a vasútnak, nem is tudom, hova kellett, Pécsre, azt hiszem oda kellett küldeni. Itt voltunk a nagybácsimnál, itt volt a nővérem és a húgom. És kezdődött megint a kálvária. Kezdték összeszedni azokat, akik feketén, illegálisan hazajöttek. Mindig jöttek, csináltak egy razziaát éjszaka, akit el tudtak kapni, azt elvitték, Pestre vitték a toloncházba, ott egy pár személy összejött, kivitték a határra, ott meg kirakták: „Menjete át most Ausztriába!” Elment a rendőr, ők meg fogták, visszajöttek a vonaton, és visszajöttek megint. Így történt. De engem és a húgom egyszer sem kaptak el, mert volt a községházán egy illető, egy kisbíróféleség, az minden nap mondta, amikor volt ilyen razzia: „Az éjjel jönnek, vigyázzatok!” Akkor elmentünk, kint aludtunk a szérún, a szalmakazlon, nyár volt még. Jöttek, de akit nem találtak, másnap már nem keresték. Volt egy asszony, előtte jött haza, azt minden egyes alkalommal elkapták. Nem volt senki, aki figyelmeztesse, aztán már a végén minket kezdett szidni, hogy mi hogyan tudjuk meg, hogy minket soha nem kapnak el! Őt is visszavitték a határig, nem tudom hányszor, annyiszor visszajött. Hát persze, olyanok is voltak, akik feljelentették az illetőt. Az [asszony] nem volt folksbundos, csak német nemzetisége volt annak is, de volt egy jóakarója, aki állandóan feljelentette. És ez így ment 1949 májusáig, amikor aztán jött egy kormányrendelet, hogy aki Magyarországon él – mert ugye mi hontalanok voltunk, nem volt magyar állampolgárságunk –, visszakaphatja a magyar állampolgárságot, csak jelentkezni kellett a rendőrségen, tehát bejelentkeztünk, és akkor megkaptuk. És attól kezdve nem vittek, nem fogtak össze bennünket, nem toloncoltak, de osztályidegenek maradtunk mindvégig. Közben, negyvenhét februárjában az apám Németországban agyvérzést kapott, és meghalt három napon belül. Nem tudta megemészteni ezt a kitelepítési igazságtalanságot. Kint Németországban meghalt. De mi már, én meg a húgom már negyvenhat végén itthon voltunk, az meg februárban meghalt. És akkor édesanyám egyedül volt. Voltak rokonok, voltak ismerősök, azért felkarolták, segítettek neki mindig, állandóan csak sírt meg írt, hogy ő nem bírja már, és most össze akarnak minket rakni időseket egy szegényházba vagy öregotthonba, és ő ezt nem akarná. Nagyon rossz volt még Németországban, még élelmiszerjegyeket adtak. Akkor celofánpapírba kis szelet kolbászokat raktunk, és azt betettük a levélbe és elküldtük, meg is kapta. Mindet, ahányszor küldtünk. De akkor nem lehetett, közvetlen Németországba írni, hanem először Ausztriába, mert Ausztriába lehetett levelet küldeni, és ott a háború alatt egy ismerős háznál voltam, mikor mondtam, hogy szétoszlattak minket, ahhoz a családhoz küldtem mindig a levelet, és ezek meg továbbküldték onnan Németországba, az édesanyámnak. Tehát mindig örült, mindig kapott egy kis hazai kolbászt. Erős levél volt mindig. De mindig írta, hogy nem bírja, és mit csináljon kint. Fogtam magam, és negyvenkilenc tavaszán újból fölültem a vonatra, és illegálisan kimentem Németországba. Átmentem a határon, akkor már vasfüggöny volt, ott volt a szögesdrót, azon kellett átbújni, és ott volt egy ismerősöm, katona ismerősöm, Szombathelyen találkoztam

vele, mikor mentem kifelé. Azt mondja: „Jaj, ne menj le, le van aknázva a határ!” De hát annyira hajtott a vágy, én az anyámat akarom, megtörténhetett volna, de sikerült. Föl-emeltem a drótot, átbújtam, kettős kerítés volt, két sor szögesdrót, és kimentem Ausztriába. Linznél elkaptak az osztrákok, én már tudtam a verziót, hogy mit kell mondani. Azt mondja: „Hová készül?” „Megyek Magyarországra, megyek arra.” Otthagytak, mentem, és újból felültem, és mentem kifelé. Szintén a német határon megint feketén átmentem, átléptünk, és az volt a szerencsém, a német–osztrák határon, ahol voltam annál a családnál a háború után, ez pont a határ mentén feküdt. Volt egy kis patak, az volt a határfolyó, hát nem volt széles, talán, mint ez a szoba és azon... mindig tudtam, hogy hol kell átmenni, ez nekem nem volt probléma. és ezen kimentem, ott voltam egy hónapig kint Németországban, mindent elintéztet az anyám, minden dolgot. Akik rokonaink voltak kint, azoknak volt itthon maradt – szülőknél vagy rokonoknál – holmijuk, akkor cseréltünk. Ő otthagya az övét azoknál, itthon meg megkapta azoknak a holmiját, amit itt hagytak. Tehát nem volt ruhaneművel probléma, két bőröndöt vittünk, amibe a nagyját össze tudtuk szedni. És akkor egy ottani család, szintén volt egy öreg bácsi, idős bácsi már, annak a felesége is itt maradt. Az öreget a fiával meg a családjával kitelepítették, az asszony az tiszta magyar volt, Szentkirályi, az volt a neve, tiszta magyar volt, nem telepítették ki. Az öreg kint volt, az asszony meg itthon. És akkor jött a fia, hogy az apját nem vinnék-e el, hát itt van az anyja, szóval a felesége Magyarországon, Pécssett laknak. Hát, mondom, nem olyan szívesen, mert ez nem olyan egyszerű, ilyet reszkirozni, egy öregembert, és azzal indultunk. És szintén sikerült megint így átjutnunk a határon – mert az osztrák–német határon, ugye ahogyan mondtam, azt ismertem – a magyar határ előtt akkor egyszer megállítottak az osztrákok: „Hova mennek?” „Megyünk erre.” „Na jól van, akkor menjenek!” Nem toloncoltak vissza. Mentünk a határig, megint felemeltük a drótot, megint át kellett bújni a szögesdróton, és az öreg meg azt mondja: „Jaj, fölakadtam!” Mondom: „Ne kiabáljon, ha ezek meghallják, akkor végünk van!” Kínlódtunk, mire ki tudtuk szedni a szögesdrótból, és át tudott kecmeregni ő is, hát akkor hálás volt, a felesége is itthon, hála Isten, hogy haza tudott jutni. Így sikerült hazajutnia az anyámnak. Akkor még legény voltam, még nem voltam nős, és a nővérem itt volt, ott volt az anyám nála, meg én is, azok nem voltak kitelepítve. És ott voltunk egészen... közben a húgom férjhez ment az udvarlójához, aki hazajött orosz fogságból. Akkor odament az anyám a húgomhoz, és a gyereket ő nevelte, két kislányuk született nekik, ott volt 1953-ig, 1953-ban én nősültem meg, és akkor énhozzám költözött az anyám, és velünk volt egészen a haláláig. 1953-ban osztályidegenek voltunk, kuláknak minősítettek. Nekem nem volt semmim, a szüleimnek volt vagyona. Én nem tudtam a szüleimet megválogatni, azokat kell elfogadni, akik vannak, nem? Nem tudtunk, csak olyan piszkos munkát vállalni. Középiszkolám volt, de egy terményraktárba szerződtem le egy másik haverral zsákolónak. Reggel hattól este nyolcig hordtuk a zsákokat, a nehéz búzás, árpás zsákokat a magtárnak. Ott van a templommal szemben, most a múzeum van benne, oda hordtuk a búzát. Csak ilyen munkát tudtam vállalni, amit másik ember nem csinált. Volt egy raktárosunk, ugye káder volt, egy pár elemi iskolája volt, nem tudta bevezetni a könyvelést, meg a dolgokat a raktárba, a bevételt, kiadást, mindig precízen mindent le kellett könyvelni. Ezeket én csináltam. Ötvenhatig, nem, ötvennégyig a Gabonaforgalmi Vállalathoz tartoztunk, az igazgató hozzájárulásával megadták nekem, nem kellett a raktárban dolgoznom, hanem bérelszámoló lettem. Én csináltam a bérszámfejtést, és a raktári bevételeket és kiadásokat én könyveltem. Azóta ezt csináltam, utána meg technikumot végeztem, mezőgazdasági technikumot, ott technikus oklevelet kaptam. Akkor már könnyebb volt, utána már ügyintéző lettem a Gabonaforgalminál. Ötvenháromtól egészen nyugdíjkoromig ott, ennél a vállalatnál dolgoztam.

– *Említette, hogy a nővére itt maradt. Őt miért nem vitték ki?*

– Volt két kitelepítés Bólyon. Az első kitelepítésnél mondtam, hogy kik kerültek sorra, a második kitelepítésnél, negyvenhétben, a nővérem akkor még itthon volt, negyvenhétben volt a második kitelepítés. Akkor már nem voltak német nemzetiségek, nem voltak volksbundisták, de hát a Beneš-dekrétum a felvidéki magyarokat áttelepíti Magyarországra. Mit volt mit tenni, a legmagyarhűbb németeket is ki kellett telepíteni, akinek német anyanyelve volt, hiába voltak háborúsodások a volksbundistákkal a német anyanyelvűeknek, annyira gyűlölték egymást, de mégis az ő helyükben nem volt mi mást tenni, őket is kitelepítési listára tették, és 1947. szeptember 3-án kitelepítették őket. És így került a nővérem is kitelepítésre. És azok, akik akkor kitelepültek, ezek kikerültek már a DDR-be, a Demokratikus Németországba, mindannyian hazaszöttek. Nem maradt kint senki, az összes kitelepült közül három család maradt kint Németországban. A többiek mind, vannak, akik a vonatról szöttek haza, van, aki kintről megszökött, átmentek a Szövetségi Köztársaságba, és onnan jöttek haza. Mind hazakerültek, mind hazajöttek. A feleségemék – ezek is a második kitelepítésnél voltak listán – és ezeket a legbrutálisabb módon telepítették ki, úgy, mint a rablógylkosokat vitték, hogy nem volt előre meghatározva, na most te készülj fel, mert kitelepítés lesz, mint az elsőnél, legalább humánusabb volt, mindent megmondtak. Nem volt szép dolog, hogy az emberrel mindent elvettek: de legalább megmondták, hogyan készüljenek, hogyan menjenek el. Itt semmi: jöttek, itt volt Bólyon – a környéken voltak a kitelepítések –, Bólyon volt a szálláshelyük a kocsiknak. Mindennap mentek az autók. „Na ma hova mennek?” – figyelték a bólyi lakosok, a kitelepítési kocsik merre mennek. Na elmentek erre, mondjuk, Szederkény, Máriakéménd, ezt a részt vitték szerelvénybe, és azon a napon szintén nézték Bólyon, mert nem tudta senki, hogy ki kerül sorra a kitelepítéskor, nem tudta senki, azért figyelték, hogy ha lehet, el kellett bújni, vagy szökní. És akkor azon a napon, mikor itt volt a kitelepítés, akkor is nézték, na mennek a kocsik, elmentek megint, Pécs felé mentek, na már ma Bólyon nem lesz kitelepítés. Itt van a mohács–pécsi országút, Szajknál bejön Bólyba, Szederkénynél kimegy a főútra megint, ez ilyen mellékút, a bólyi. Jöttek a kocsik, na mennek Szederkény felé. Ilyen rafináltan csinálták, elmentek, visszajöttek, Szajkról befordultak, Bólyon voltak, lezárták az összes házat, a falut, senki ki, senki be. Lezárták, mindenhova bementek a biztosok: „Tessék húsz kiló élelmet, fél órát adunk, és visszük magukat!” Ilyen disznóságok voltak. Mit tud az ember fél óra alatt, mikor nem készült fel, mit tud összeszedni? A legcsúnyábban bántak el velük. Ez volt a legnagyobb bűnük, amit csináltak itten. Így történt. Van, aki a szerelvényhez ment, van, aki itthon el tudott már szökní hátul, a kerteken keresztül, mindjárt elmentek, valahogyan, mert voltak olyan kertek, hogy a másik utcába nyíltak, szóval, aki hátul a kertjén el tudott menni, azt már az utcán nem keresték. Ott elbújtak, és amikor vége volt, akkor el tudtak menni. Volt, akit elvittek, Mohácson lett a szerelvény kiállítva, elmentek Sásdíg, ott pihenő volt. Ott ugyanaz volt, hogy nem vették át a keletnémetek, nem akarták már átvenni, telítettség volt már ott is. És akkor az a szóbeszéd járta: „Nem vesznek át minket, elvisznek Szibériába. Oroszországgal!” Az ember mindent el tudott képzelni. Ott állt a vonat három vagy négy napig Sásdon, volt egy kút az állomás mellett, mindig kimentek az emberek vízért, és nem mentek vissza. Így aztán megszöttek. A feleségemék is azt csinálták, otthon már meg volt beszélve: a család, akik itt maradtak, volt egy unokanővére, az unokanővérenek a férje volt a párttitkár, azok meg elmentek kocsival oda Sásdra, és megvárták, mire kijönnek ő meg a nagyanyja meg az apjuk meg a testvérek kijöttek, akkor kocsira szálltak, eljöttek haza. Volt egy bátyja, az meg bent volt a vagonban, azt mondja: „Én nem fogom itt hagyni ezt a sok cuccot, ágyneműt, meg ruhát, meg mindenfélét!” Ő meg kiment Németországba azzal a cuccal, amit akkor be tudtak

csomagolni, és el tudtak vinni magukkal. De hát ő nem maradt kint, amikor kint volt, akkor mindent elherdált, eladott, és ő is eljött haza. Tehát nem kellett volna kísérni azt a sok dolgot, amit nem akart, hogy elveszen. Ő is hazajött. A többiek is mind hazajöttek, három család kivételével. Egy fél évig tartott, mire mindegyik haza tudott jönni. Van, akit útközben elkaptak. A második kitelepítés volt a legcsúnyább. A leghűségesebb magyarokat, mert svábok voltak, de magyarnak vallották magukat, a nemzetiszocializmusnak az ellenfelei voltak, és pont ők jártak a legrosszabbul.

– *Amikor Önök jöttek vissza, a nővéruk meg már itt volt, tehát ő hamarabb visszajött Németországból, mint Önök?*

– Igen.

– *Mennyivel hamarabb, fél év, egy év?*

– Egy-két hónappal csak. A második kitelepítésnél is toloncoltak, akiket össze tudtak fogni, azokat is elvitték Mohácsra. A húgom már férjnél volt, volt már egy kisgyereke, egy lánya, az Edit, hat-hét hónapos volt. Akkor elvitték a rendőrségre Mohácson, összejött egy csomó ember, vitték őket a toloncházba, Pestre. Ő meg valahogyan kinézett, látta, hogy nincs senki a folyosón, és kiszökött. A gyerekekkel a karján gyalog jött haza Mohácsról, tizenhat kilométerről, csak azért, hogy ne kelljen elmenni nekik. Itthon mindjárt keresték, elbújt, nem találták meg, a férjét meg a szüleit vitték ki a toloncházból, vitték ki a határszélre. Levél volt a határállomás, ott kirakták: „Na most menjetek át, ahova valók vagytok!” Ők meg fogták magukat, és – ahogyan mondtam – visszajöttek a vonattól. Elment a rendőrség, megint visszajöttek. Szóval ezek nagyon csúnya dolgok voltak.

– *Sokan visszajöttek, mondták, hogy miért jöttek vissza?*

– Nézze, én nem tudtam beilleszkedni, nekem mind a hét generációm itt született, én nem tudtam megbékülni, és akik a keleti zónába kerültek, azok meg pláne, ott meg nem volt semmi étel-miszer, bányába kellett nekik dolgozni éhbérért. Nem bírták az emberek, nem bírták. Azt mondja: „Mit vétettem, én mindig magyarhű ember voltam, és nekem itt kell rostokolni a náciizmus mellett?” Persze, nem tudták megemészteni, hogy... Egy magyar-nak könnyű magyarnak maradni Magyarországon, de egy svábnak magyarnak maradni a hitleri időszakban, milyen nehéz volt, mit gondol? A magyar az magyar volt, azt nem bántották, de a németet állandóan üldözték, állandóan üldözték, a németek, a náci állandóan üldözték. Itt a szomszéd faluban is volt egy illető, hazajöttek ezek a sváb SS-esek, akik bevonultak, és összeszóvalkoztak, agyonverték az illetőt, mert nem volt az ő véleményükön. És a templom melletti sáncban elsáncolták. Nem lett semmi bajuk akkoriban. Úgy vágták oda, mint az ember egy legyet, odacsaptak, és vége.

**A második világháború utáni
népeségmozgások hatása Mezőberény etnikai
és vallási összetételére**

**The Impact of the Post War Migration
on the Ethnic and Religious Composition of Mezőberény
After the 2nd World War**

Nowadays Mezőberény is a little town in Békés County in the Trans-Tisza region with a population of 11 thousand inhabitants. It was resettled in the 1720-s when the Evangelic Slovakian from the Highlands (the recent Middle-Slovakia) and the Evangelic German from the Rhenish provinces of the Germanic-Roman Empire and Reformed Hungarian became the inhabitants of the settlement with two religions and three languages. They were the people who could live together in peace and understanding (just like other mixed population areas in the Carpathian basin). From the beginning of the 20th century the effect of natural assimilation and Magyarization could be felt. During the 2nd World War and the following years minor tensions could be perceived between the nations in the town because of external policy affairs. Almost five hundred people from the partially assimilated German community of the town was relocated to Germany's contemporary area under American occupation, to Stuttgart's surroundings while others arrived there as refugees. One fifth of the total five-thousand assimilated Slovakian community, over a thousand people moved to Gúta (Kolárovo) and to its surroundings in the recent Slovakia between 1946–48 (according to the Hungarian–Czechoslovakian population exchange treaty). Since the beginning of the late 40-s the Mezőberény citizens have tended to take on their nationality in a decreasing number owing to mainly the effect of migration and assimilation.

A második világháborút követő években a trianoni országterület nemzetiségi lakosságát jelentős migrációs hatások érték. A németek kitelepítése és a magyar–csehszlovák lakosságszere lebonnyolítása számos egyéb más tényezővel (gyorsuló asszimiláció, a hagyományos kisebbségi közösségek felbomlása) együtt, döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy e két, viszonylag népes honi kisebbségünk lélekszáma az ötvenes–hatvanas évekre jelentősen visszaessen, nemzeti identitása pedig meggyengüljön. Az, hogy ez a folyamat miként érintette az egyes kisebbségi közösségeket azt a helyi viszonyok is meghatározták. Így egyebek mellett erőteljes befolyást gyakorolhatott az említett migrációs folyamatokra, hogy az egyes közösségekben a XIX. század második felétől milyen mértékben érvényesültek az asszimilációs tendenciák, pontosabban ez a folyamat (főként a németek esetében) miként tükröződött a második világháború alatti népszámlálási statisztikában. A XX. század első felének helyi gazdasági-társadalmi viszonyai is mindenképpen hatottak a kisebbségek negyvenes évekbéli migrációjára. Paraszti közösségek esetében alapvető, hogy milyen földbirtokszerkezet gyökeresedett meg az említett településeken a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben (évszázadban). Jelentkeztek-e a településen megoldásra váró súlyosabb szociális feszültségek? Hogyan változott a helyi társadalom, megmaradt zárt paraszti közösségnek, vagy érvényesültek a modernizációs tendenciák is? E

rövid tanulmány egy Békés megyei kisváros, Mezőberény példáján keresztül mutatja be a kényszerűségből és az egyének önkéntes elhatározása alapján végbement második világháború utáni migráció etnikai-felekezeti és részben demográfiai hatásait.

A berényi magyarok és kisebbségiek harmonikus együttélése a második világháború időszakáig

A Tisza, a Maros és a Körösök által határolt alföldi térségben a XVIII. századi újratelepítéstől a „színmagyar” nyelvterület a XX. század közepéig egy viszonylag nagyobb kiterjedésű vegyes lakosságú (szlovák, német, román) területsávot fogott közre, amelyből napjainkra legalábbis statisztikai értelemben mindössze néhány sziget maradt fenn. Az említett területsáv északi határán található részben a homogén magyar nyelvterülethez kapcsolódva Mezőberény is. A település sajátossága ugyanakkor, hogy lakossága etnikai összetételéből adódóan nemcsak az említett térséghez, hanem a békés–csanádi, evangélikus szlovákok lakta területsávhoz is kötődött, míg helyi német ajkú evangélikus közösségét lényegében „szigetjellegűként” tarthatjuk számon.

A Kettős-Körös bal partjától mintegy 5 km-re fekvő település 1723-ban éledt újjá, amikor Madarász András vezetésével a Felvidékről, a mai Közép-Szlovákia területéről, főként a történelmi Nógrád, Kishont, Gömör és Zólyom megyékből érkeztek evangélikus szlovák (tót) ajkú telepesek, akiknek döntését (költözési hajlandóságát) nemcsak a kilátásba helyezett jobb életlehetőségek befolyásolták, hanem a szabad vallásgyakorlás ígérete is. Békés megye új földesura a XVIII. század elejétől a Habsburg-ház jóvoltából az osztrák származású, egyébként római katolikus Harruckern János György lett, aki minden bizonnyal saját gazdasági érdekeit, az adományként kapott békési területek megműveléséhez szükséges munkáskezek biztosítását szem előtt tartva, vált fogékonyvá a vallási türelem iránt.

Az újratelepítés során Harruckern igyekezett elkerülni a vallási és etnikai súrlódásokat, ezért egy-egy helységben lehetőség szerint azonos ajkú és vallású jobbágyokat helyezett el. Néhány esetben – így többek között Mezőberényben is – eltért ettől az elvétől, vagyis vallásilag és nyelvileg vegyes népességű települések megalakításához is hozzájárult. 1725-től a lutheránus németek is megjelentek Mezőberényben. Többségük a Német-római Birodalom nyugati részéről, a Rajna vidékéről (Svábföld, Württemberg, Hessen) érkezett. A kutatások szerint dialektusuk a Darmstadt és Zwingenburg környékén beszélt nyelvhez áll legközelebb. De szerencsét próbáltak olyanok is Berényben, akik németországi hazájukat elhagyva, hosszabb-rövidebb időt már valamelyik magyarországi településen (Harta) töltöttek. Végül 1731-ben református magyarokkal gyarapodott az új település lakossága, akik főként a Tiszántúl közeli védettebb (folyómelléki) részeiről költöztek ide. Berény tehát a XVIII. század közepére kifejezetten protestáns, ugyanakkor „kétvallású”, de háromajkú településsé, jobbágyfaluvá vált.¹ A folyamatosan kiépülő belterületen az egyes nemzetiségek viszonylag elkülönülten helyezkedtek el egymástól (Tótvég, Németség, Magyarvég), jóllehet ezek a határok nem voltak merevek, vagyis nem árok vagy más jól látható sáv választotta el a különböző ajkú berényieket (1. ábra).² Mindegyik etnikai-vallási csoport igyekezett kialakítani a településen belül a maga kis központját, ahol a közösség templomát, parókiáját és iskoláját találjuk. A XVIII–XIX. század fordulója körüli időszak jelenti a nagyobb építkezések első szakaszát. Ekkorra épültek fel a protestáns

¹ Az újratelepítésről: Bonyhai M. 1934. 19–30. p., Szabó F. 1973. 93–111. p.

² 1. ábra. Forrás: MKHN 1930., Bonyhai M. 1934. 188–214. p. és Szabó F. 1973. II. 155–225. p. adatai alapján szerkesztve.

felekezetek templomai. 1789-re készült el a német evangélikus templom, 1797-ben szlovákok. 1804-ben pedig a reformátusok szentelheték fel új templomukat.³ A berényiek által német templomként ismert, főként a barokk stílus jegyeit magán viselő épület a település legrégebbi építészeti emléke. 1745-ig a német és szlovák ajkú evangélikusok egy gyülekezetet képeztek, lelkészük és anyakönyvük is az említett időpontig közös volt.⁴ A népesség folyamatosan gyarapodott, a XIX. század elején már közel hat ezren éltek a településen. A század közepére pedig meghaladta a nyolc és fél ezret a lakosok száma (1. táblázat).⁵ E jelentős demográfiai változás annak ellenére következett be, hogy a már Berényben letelepült szlovák családok közül számosan részt vettek Nyíregyháza 1755. évi újraterelítésében. A későbbi évtizedekben többen az Arad megyei Apatelekre és Fazekasvarsándra, valamint a Csanád megyei Nagylakra költöztek.⁶ A berényi német családok egy kisebb része pedig 1819-ben az Arad megyei Szemlakon, 1830-ban pedig a Mezőberényvel szomszédos Gyomán kezdett új életet.⁷

A kiegyezést követő évtizedben már a tízezer feletti népességű települések között találjuk Berényt, amely a dualizmuskori közigazgatási átszervezés következtében elvesztette városi jogállását, és nagyközségként integrálódott a polgári kor közigazgatási rendszerébe. A XIX. századi összeírások alapján továbbra is egy csaknem kizárólagos (90% feletti) protestáns többségű és erősen nemzetiségi jellegű település képe rajzolódik ki. Megfigyelhető, hogy a magyarság aránya már az 1805 és 1881 közötti évtizedekben is másfélszeresére növekszik, ami a reformátusok és a római katolikusok lélekszámbeli gyarapodásával magyarázható. Az evangélikusok száma csaknem megegyezik a németek és szlovákok számával. Az etnikai képet valamelyest árnyalja, hogy a XIX. században a megtelepedő zsidó vallású népesség nagyobb hányada is német anyanyelvüként regisztráltatta magát. Az 1851-ben megszervezett status quo ante alapon álló hitközségben 1881-től szilárdult meg a magyar nyelv használata, a zsinagóga építését pedig 1884-ben fejezték be.⁸ A település ötödik templomát, a római katolikusot 1886-ban szentelték fel, építésében és a helyi római katolikus egyház támogatásában kiemelkedő szerepet vállaltak az egykori földesúr a Harruckern–Wenckheim család leszármazottai (Fejérváry és a Kárász család). A folyamatosan növekvő számú katolikusok között az uradalom különböző rangú alkalmazottait, a beköltöző értelmiségieket és közzolgáltatásban tevékenykedőket éppúgy megtaláljuk, mint a helyi cigányság képviselőit vagy az 1850–1860-as években az éhínség elől menekülő kisszámú felvidéki (főként Sáros megyei) szlovákokot.⁹

A XIX–XX. század fordulójától pedig a kis helyi centrumokban vagy azokhoz közel létesültek az óvodák, részben a magyar nyelv tanításának elősegítésére is. Ez utóbbiak azonban nem egyházi alapításúak voltak, hanem községiek. A húszas évektől ugyancsak etnikai alapon szerveződtek meg a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek (Tót, Német és Magyar Hangya). A község centruma a XIX. század utolsó évtizedétől a német templom környékén épült ki (Kossuth tér).

³ A település templomainak történetéről és művészettörténeti vonatkozásairól: Bartók J. 1984. és é. n.

⁴ Szabó F. 1973. I. 108–109. p.

⁵ I. táblázat. Forrás: Skolka A. 1813. 153. p., Palugyay I. 1855. 205–206. p. és Az 1881. évi népszámlálás II. köt. 46. p.

⁶ Novákné 2003. XXXV. a.

⁷ Bonyhai M. 1934. 32. p.

⁸ Ujvári P. 1929. 592–593. p.

⁹ Szabó F. 2004. 504. p.

A mezőberényihez hasonló etnikai és felekezeti sokszínűséggel (magyar, német, román, illetve római katolikus, református, görögkeleti) találkozunk a közeli Gyulán is. Ott azonban a két városrész (Németgyula és Magyargyula) a XIX. század közepéig külön igazgatás alatt állt. Mezőberény viszont alapításától fogva egyetlen települést (igazgatási egységet) képezett. A települést mindhárom náció a kezdetektől fogva magáénak érezte, annak igazgatásában egyformán vettek részt, a tisztségeket pedig a lakosság arányszámának megfelelően évszázadokon keresztül megosztották. Számos kárpát-medencei településhez hasonlóan Mezőberényben is megvalósult a különböző ajkú és vallású emberek békés együttélése, amit legfeljebb csak alkalmanként zavartak meg a lakosság etnikai sokféleségéből adódó súrlódások. Skolka András evangélikus lelkész, a gimnázium első igazgatója német nyelvű munkájában a következőket írta a helyi hatóság XIX. század eleji működéséről: „A három náció közötti harmónia a faluban példás. Az egyházi és iskolai ügyekben minden nációnak van egy esküdt előljárója, akit a presbitériumból választanak meg; egyébként azonban van egy falubíróság, amelyet mindhárom náció tagjaiból arányosan állítanak össze. Ha a bíró szlovák, akkor egy magyar a törvénybíró, ha viszont német vagy magyar a bíró, a törvénybírónak szlováknak kell lennie, mert a szláv nemzet olyan nagy létszámú, mint a másik kettő együttvéve.”¹⁰ Hasonló berényi tapasztalatokról számolt be közel másfél évszázaddal később Féja Géza nevezetes szociográfijában, a Viharsarokban is Fajták békéje: Mezőberény címmel. „Mezőberény négy kerületet számlál. A magyarok és németek egy-egy, a szlovákok pedig két városrészt ültek meg. A fajták nyelvüket s jellegüket mindmáig megőrizték, de ennek ellenére évszázados békében éltek s a hatalmi kérdésekben is bölcsen kiegyeztek. Két magyar, két német s három szlovák esküdt szorgoskodik a községházán, a lakosság számaránya szerint.”¹¹ A továbbiakban azonban új jelenségre a németországi nemzeti-szocializmus berényi (magyarországi) térhódításának veszélyére hívta fel olvasói figyelmét, amiben – Féja megítélése szerint – néhány helyi német fiatal is részt vállalt, felrúgva a korábbi példamutató együttélést.

Az újratelepítés óta háromnyelvűvé vált települést a XIX. század második felétől a mezővárosok közé sorolja a történeti-néprajzi szakirodalom. A mezővárosok jellemzői közé tartozik a nagykiterjedésű határ és a belterületet körülvevő tanyavilág, aminek szerves kapcsolata megmaradt a belterülettel.¹² A paraszti családok életük aktív részét, felnövekedő korukat a tanyán, a mezői munkák helyszínén éltek le, míg gyermeküket és időskorukat városi házukban töltötték el. Mezőberény területe, – amely a XIX. század elejétől a XX. század közepéig lényegében alig változott – megközelítette a 25 és fél ezer kat. holdat (14,6 ezer ha).

A tanyavilág a nemzetiségi lakossággal rendelkező alföldi mezővárosokban sajátosan befolyásolta a kisebbségi hagyományok megtartását. Főként Nyíregyháza, de Békéscsaba vagy Szarvas esetében is a külterületiek döntő hányada szlovák (szlovák gyökerű) volt, ezért ebben a zárt paraszti közösségben jobban meg tudták őrizni az őseiktől örökölt nyelvet, szokásokat, a szlovák kulturális hagyományokat, mint a városiak, ahová jelentős számú beköltözés történt más településekről is.¹³

Mezőberényben azonban e tekintetben árnyaltabb a kép. A feudalizmus időszakában a jobbágytelek részét képező parcellák szétszórtan helyezkedtek el a határban, amelyeket

¹⁰ Skolka A. 1813. 168. p.

¹¹ Féja G. 1937. 144–145. p.

¹² Erdei F. 1939. 157–159. p., 181. p.

¹³ Gyivicsán A. 1993. 218. p., Az 1930. évi külterületi népszámlálási adatok (MSK 83. köt. 318–323. p.)

részben nyomásos rendszerben műveltek meg. A belterülettől távolabbi nyugati határrészekben azonban már a XVIII. század végétől ún. tanyaföldeket alakították ki, ahol már a II. József által elrendelt katonai felmérés térképei szerint felépültek az első nyári szállások, a tanyák előzményei. Érdekességként említendő, hogy a tanyaás gazdálkodás lehetőségét mindhárom berényi paraszti népesség kihasználta. a magyar szállás szó pedig átkevert nyelvükbe (Salasch. sálaš). A mezőváros paraszti közössége nagy nehézségek és aprólékos egyeztető munka árán az 1870-es évek elejére végrehajtotta a tagosítását, aminek során a gazdák korábbi hat-nyolc, a határ különböző részein fekvő szántóterülete mindössze két részletre, egy ún. tanya földre és ugarra oszlott.¹⁴ A tanyaosodás virágkora azonban Mezőberény esetében is – más délkelet-alföldi településekhez hasonlóan – az 1850 és 1950 közötti évszázadra tehető. A tanyavilágban azonban nem alakult ki olyan mértékű elkülönülés a különböző ajkú családok között, mint a belterületen. Kimutatható ugyan néhány határrészen az egyes nációk nagyobb súlya, így Kereki és Tótkeselyűs szlovák, a Feketeugar német vagy Belenta magyar többsége. A berényi tanyavilág tehát a különböző nyelvű családok találkozási és együttélési helyévé vált, ahol a magyarnak mint közvetítő nyelvnek a szerepe előtérbe került. A XIX. század utolsó harmadától számos berényi család vásárolt földet a szomszédos magyar lakosságú települések külterületi határrészén. Az 1930-as évek elején mintegy 6 ezer kat. holdra becsülték a tulajdonukban levő földterületet. míg a berényi határban mindössze 400 kat. hold körüli volt az „idegen” tulajdon.¹⁵ A szlovákok inkább észak felé, Köröstarcsa és Körösladány irányába terjeszkedtek, míg a németek földvásárlási hajlandósága főként a békési határban volt erős. Ez utóbbinak az is következménye lett, hogy számos berényi német fiatal az első világháború előtti évtizedekben éppen itt a tanyavilágban, a magyar szomszédok segítségével gyakorlatilag „anyanyelvi” szintre emelhetette az elemi iskolában megszerzett magyar tudását. Itt sajátította el többnyire a jellegzetes, az irodalmi normától alig eltérő „bíkísi” dialektust¹⁶. A harmincas években már érzékelhető, hogy a berényi tanyákon élő evangélikusok is a belterületiekénél nagyobb arányban vallják magukat magyar anyanyelvűnek (2. táblázat).¹⁷

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a település földtulajdonviszonyai kedvezően alakultak, a nagybirtok ugyanis a község termőterületének csak ötödére terjedt ki. A két világháború közötti évekre pedig a földparcellázásoknak és a Nagyatádi-féle földreformnak köszönhetően csak néhány százalékot foglalt el az uradalom. A helyi társadalomban tehát a polgári korszakban meghatározó szerepet töltötték be a középparaszti (20–50 kat. hold) rétegek (2. ábra).¹⁸ A módosabb és a középparaszti paraszti családok között is jelentős számban képviseltették magukat a németek. Erőteljesebb földvásárlásukról már a XIX. század közepén készült községleírás is megemlékezik, miszerint „az ingatlanvagyon, mint az itteni magyaroktól, úgy a szlovákoktól az itteni németek megvásárolják”.¹⁹

A vegyes házasságok szórványosan a két evangélikus felekezet tagjai között már a XIX. század közepén is előfordulnak. Jeszenszky Károly akkori evangélikus lelkész ugyanis ép-

¹⁴ Szabó F. 1973. II. 231. p., Novák L. 1997. 240. p.

¹⁵ Bonyhai M. 1934. 165. p.

¹⁶ Rückné 1998: 82. p.

¹⁷ 2. táblázat. Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények (MSK) 83. köt. 150–151. és a 314–315. p.

¹⁸ 2. ábra. Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények (MSK) 105. köt. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemei adatai az 1935. évben. 290–291. p. adatai alapján szerkesztve.

¹⁹ Novákne 2004. XXXV. a.

pen a szlovák gyülekezet fogyásának okai között sorolja fel, hogy a szlovák férj a német gyülekezetbe követi feleségét, mivel annak nyelvét nem érti, ezért vallástalanná válik.²⁰ A két világháború között főként a tanyavilágban, de az iparosok között is a korábbiaknál nagyobb arányban oldódott a párválásztás terén az endogámia.

Berényben is más településekhez hasonlóan az iskolák államosításáig a közoktatásban jelentős szerepet tölthettek be az egyes felekezetek. Az elemi iskolák megalapítása mellett néhány évtizedre Mezőberény a dél-alföldi evangélikusság szellemi központjává vált. Itt hozta létre ugyanis a Békés–Bánáti Esperesség evangélikus főgimnáziumát, amely 1834-ig működött a településen, amikor is Szarvasra helyezték át, ahol azóta is folyamatos az oktatás, csak az iskola fenntartója változott.²¹ Az iskola helyszínének megválasztásakor az alapítók azért döntöttek Mezőberény mellett, mert egyrészt majdnem a vármegye közepén fekszik. Másrészt pedig, „mert az itt külön-külön élő három különböző nemzet miatt a tanulói fűsűg a három országos nyelv közül azt, amely még ismeretlen volna számára, meg tudná tanulni, eközben aszerint, hogy milyen nyelvre van szüksége, tetszés szerint szállást és ételt kaphatna az egyik vagy másik vagy a harmadik népnél.”²² A lutheránus értelmiség számára a felekezet magyarországi megjelenésétől fogva természetes volt a híveik anyanyelvéből adódóan a háromnyelvűség.

A két evangélikus gyülekezet esetében gyakorlatilag az 1820-as évekig beszélhetünk kifejezetten anyanyelvi oktatásról. A magyarnak mint közvetítő nyelvnek a tanítása már a XXVIII. század végén megkezdődött, és szerepe a reform-országgyűléseknek a magyar államnyelvet érintő rendelkezéseivel párhuzamosan, sőt attól függetlenül is egyre fontosabbá vált. A dualizmus korában, főként pedig a két világháború közötti időszakban tovább csökken az anyanyelvi oktatás súlya. Az anyanyelven történő írás és olvasás mellett, a hitoktatásban (Ó- és Újszövetségi történetek, Luther-káté, egyházi énekek és imádások) mindvégig megmaradt a szlovák, illetve a német nyelv használata, jóllehet az első világháború utáni évektől, sőt már korábban is, a konfirmációs vizsgára az anyanyelv mellett magyarul is fel kellett készülniük a gyermekeknek.²³ A két világháború közötti évtizedekben a berényi evangélikus elemi iskolák gyakorlatilag az ún. C. típusú, nyelvoktató iskolaként szerepeltek.²⁴ Az egyházi szertartásokon, főként az istentiszteleteken őrződött meg legtovább az anyanyelvhasználat, jóllehet mindkét evangélikus felekezet a két világháború közötti időszakban minden vasárnap magyar nyelvű szertartást is tartott. Ezek a rendszerint korai időpont miatt a főzést felvállaló háziasszonyok, valamint a fiatalabb korosztályok (polgáristák, inasok, leventék) és néhány értelmiségi, tisztviselő jelentek meg. A gazdatársadalom és az idősebbek azonban még a harmincas–negyvenes években is ragaszkodtak a hagyományokhoz, a gyermekkorban megtanult énekekhez, az őseik nyelvén történő igehirdetéshez, a templom utáni beszélgetésekhez. A temetésekben a különböző ajkú (tanyasi) szomszédok, ismerősök jelenléte miatt is a húszas-harmincas évektől, sőt már ezt megelőzően is terjedt a magyar nyelv használata, leginkább kétnyelvűek voltak a szertartások. Az imákat, a bibliai textust mindkét (magyar–szlovák vagy magyar–német) nyelven megszólaltatták, a búcsúztató pedig leginkább már csak magyarul hangzott el.²⁵

²⁰ Novákné 2004. XXXVII. a.

²¹ Szabó F. 1973. II. 13–32. p.

²² Skolka A. 1813. 172–173. p.

²³ Rückné 2005. 38. p., Novákné 2005. 387. p.

²⁴ Tilkovszky L. 1989. 136–137. p.

²⁵ Rückné 2005. 67–70. p.

A berényiek által használt anyanyelv mind a szlovákok, mind pedig a németek esetében (más településekhez hasonlóan) jelentősen eltért az irodalmiétól. A dél-alföldi (berényi) szlovákok nyelve számos archaikus vonást őrzött a XVIII. századból, továbbá jelentős hatást gyakorolt rá az evangélikus egyház által használt ócseh egyházi nyelv „biblistina”, és egyre inkább erősödött a hungarizmus, a magyar szavak, kifejezések átvétele is. A németek esetében a rajnai frank nyelvjáráshoz társultak bizonyos irodalmi német normák, és természetesen a magyar nyelv hatása is nyomon követhető a helyi dialektusban.

Mezőberényben csak 1914-ben nyílt meg az első állami elemi iskola, ahol kizárólag magyarul oktatták a gyermekeket. A Kereki határrészen levő községi iskolában is magyarul volt a tanítás nyelve, és itt az istentiszteleteket is magyarul tartották a két evangélikus és református gyülekezet rendszeresen kijáró lelkészei. Az első világháború után további három állami (Klébelsberg) iskola épült. Így a harmincas évek elején az evangélikus, tehát a szlovák és német ajkú (származású) gyermekek közel egyharmada kizárólag magyar tanítási nyelvű iskolába járt.²⁶ Nagy jelentőségű a település életében az 1895-ben alapított polgári fiú és leányiskola is, amely nemcsak a magasabb műveltség megszerzésében játszott fontos szerepet, hanem az „etnikai korlátok” lebontásában is. Itt az oktatás kizárólag magyar nyelven folyt, a németet pedig idegen nyelvként tanulták. A különböző ajkú fiatalok életük legfogékonyabb szakaszában köthettek egymással barátságot, az iskola és a cserkészlet hazafias szelleme a húszas években létrehozott leventével együtt elmélyítette a nemzetiségi fiatalokban is a magyarsághoz való tartozás érzését. Ezt látszik igazolni, hogy a húszas években a tanulók közel 60%-a szlovák (tót) és német származású gyermek volt, mégis a polgáristák 99%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát.²⁷ Az egyre inkább közkedvelté váló polgári iskolának is köszönhető, hogy a berényiek iskolázottsági szintje a XX. század első évtizedeiben előrehaladt. 1941-ben a hat éven felüliek közel 8%-a végzett legalább nyolc osztályt, ami akkor gyakorlatilag a polgári iskola befejezését jelentette. E mutató tekintetében Berény megelőzte a szomszédos Békést, illetve megközelítette Szarvast és Orosházát, a megye gazdasági központjává váló Békéscsabától és megyeszékhely Gyulától azonban elmaradt.²⁸

A dualizmus időszakában alapított helyi egyesületekben, olvasóköri körben – bár egy részük nemzetiségi alapon szerveződött (Magyarvégesi Olvasókör, Társadalmi Olvasókör, Tótvégesi Olvasókör) – az anyanyelvi művelődés mellett vagy helyett a húszas évektől már a magyar nyelvű ismeretszerzés, a magyar kultúrával való megismerkedés került előtérbe.²⁹ Az alföldi mezővárosok többségéhez hasonlóan a húszas–harmincas években Mezőberényben is csak mérsékelten csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya. 1941-ben ugyanis a berényiek még több mint kétharmada tevékenykedett az agrárágazatban. Az iparban pedig mindössze hetede, és az iparihoz hasonló volt a terciér ágazat helyi súlya is. Az ipari foglalkoztatottak egyik része önálló (kisiparos) volt, míg a munkások többsége a textilüzemekben, malmokban és téglagyárakban talált munkalehetőséget.³⁰

A kisebbségiek magyar társadalomba történő integrálódását segítette, hogy az országos pártok (Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a különböző erősen

²⁶ Bonyhai M. 1934. 207–208. p.

²⁷ Bonyhai M. 1934. 210. p.

²⁸ Történeti Statisztikai Kötetek (TSK). Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint 323–324. p.

²⁹ Bonyhai M. 1934. 125–132. p.

³⁰ TSK. Az 1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint. 364–367. p.

jobboldali, szélsőjobboldali eszmeiségű szerveződésekben) helyi csoportjaiban együtt tevékenykedtek a különböző ajkú berényi polgárok. Egyebek mellett a Kisgazdapárt országos újjászervezésében, az 1930. évi Békési program kidolgozásában is mindhárom nemzetiséghez tartozó berényiek (Bartolf Mihály, Schultz Mihály, Filó Sámuel, Szabó Árpád) kezdeményező szerepet játszottak.³¹ A német és szlovák iparosok közül pedig számosan az SZDP támogatói és tagjai voltak.

Magyarország más településeihez hasonlóan Mezőberényben is a harmincas évek végén, negyvenes évek elején nyílt lehetőség arra, hogy a kisebbségek kulturális igényeik elismertetésén túl legalább részben politikai céljait is megfogalmazzák. A húszas–harmincas években az asszimilációt feltartóztatni, a szlovák nyelvet és kultúrát ápolni szándékozó békés–csanádi szlovák aktivisták között alig találunk berényi illetőségűt. A magyarországi (Békés megyei) kiadású, főként evangélikus egyházi sajtótermékek (Čabiansky kalendár, Evanjelický hlásnik, Slovenska rodina) olvasói között azonban minden bizonnyal nem kis számban akadtak berényi lakosok is, mivel az említett kiadványokat a településen is terjesztették.³² A szlovákokhoz hasonlóan a helyi németek asszimilációt mérséklő tevékenységéről sem rendelkezőnk megbízható adatokkal. Így egyebek mellett nincs feltárva az sem, hogy működött-e berényi szervezete a Német Népművelődési Egyesületnek Berényben. A helyi kisebbségi politikusok mozgolódásairól jobbra a harmincas évek második felétől szólnak az eddig feltárt levéltári források, illetve az erre épülő feldolgozások. A bécsi népcsoport-egyezményhez kapcsolódóan Mezőberényben a Volksbund 1940. december 8-án alakult meg. A Bund helyi megszervezésében és tiszántúli csoportjainak kiépítésében jelentős szerepet játszott a mezőberényi illetőségű N. Schultz József, aki a harmincas évek elején-közepén nemcsak műszaki ismereteit bővítette németországi tanulmányútján, hanem megismerkedett a nemzetiszocialista eszmével és a német népiségről alkotott új típusú politikai elképzelésekkel is.³³ A Volksbund helyi tagjainak száma megközelítette a hatszázat, más források szerint számuk ennek duplája volt. A tagok társadalmi hovatartozását illetően nincsenek számszerűsíthető adataink. A visszaemlékezések szerint a szervezők és az irányítók általában a jobb módú vállalkozó és földműves családokból kerültek ki. A tagok többségét azonban inkább a szerényebb körülmények között élők (kisparasztok, iparossegédek, munkások) tették ki.³⁴ A Volksbund megjelenése és tevékenysége – más településekhez hasonlóan – a berényi németek körében is vizsályt okozott. Előfordult ugyanis, hogy a korábban összetartó többgenerációs nagycsaládok egyik fele a Bundhoz („bundás”), a másik fele pedig a Hűség Mozgalomhoz („hűhás”) csatlakozott. Az utóbbi népszerűsítésében Monostori (Maász) Márton és Bartóki (Bartolf) József tanítók végeztek kiemelkedő munkát, aminek eredményességét jelzi, hogy a berényi németek (német gyökerűek) legalább fele (kb. 1800 személy) egyetértett célkitűzéseikkel, elfogadva a természetes asszimilációt és főként a magyar haza mindenek felettiségét.³⁵ A mezőberényi németiséget erősödő asszimilációja miatt a Volksbund veszélyeztetettként könyvelte el, ezért a korábbi C-típusú egyházi iskola mellett ún. anyanyelvi, vagyis A-típusú elemi iskolát és óvodát is megnyitott, ahová főként a szervezethez tartozók járaták gyermekeiket.

³¹ Szabó F. 1973. I. 377–379. p.

³² Tóth I. 1986. 273–277. p.

³³ Szabó F. 1973. I. 387–390. p., Spannenberger, N. 2005. 389–398. p.

³⁴ Rückné 2005. 71–72. p.

³⁵ A mezőberényi Hűségmozgalom törzskönyve. BML Gyula X. 3., Szabó F. 1973. I. 389–390. p., Monostori M. 2006. 5–11. p.

Szlovák vonatkozásban a Jednota, a Szlovák Nemzeti Egység Pártja berényi működéséről is rendelkezünk néhány adattal. A párt tevékenységét a magyar kormány igyekezett a visszatért felvidéki területekre (Érsekújvár és Kassa környékére) korlátozni, a trianoni országterületen pedig akadályokat (rendőrségi ellenőrzés) állítani a szervezők elé. A Jednotának nem sikerült szélesebb támogatói bázisra szert tennie Berényben sem. Főként a szélsőjobboldali (nyilas) pártok szlovák származású tagjait igyekeztek összefogni, de a szlovák nyelv és kultúra ápolását célul tűző pl. baloldali egyének is lehettek (voltak) tagjai között.³⁶

A két világháború közötti évtizedekben a mezőberényi németek és szlovákok XIX. század végétől kezdődő asszimilációja a tanulmányban jelzett okok miatt felgyorsult (3. táblázat).³⁷ A folyamat a németek körében volt erősebb. 1941-re a helyi német közösségnek már több mint fele magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallotta magát, a szlovákok esetében azonban a szlovák anyanyelvű magyar nemzetiségűek voltak többségben (3. ábra).³⁸ Az ő esetükben az anyanyelv nagyobb megtartó erővel bírt, mint a berényi németeknél.

A berényi németek második világháború utáni kálváriája 1944–1948

A háború utolsó hónapjaiban az országnak német csapatok által történő megszállása, a Volksbund-tagok egy igen szűk rétegének harsány pángermán propagandája, magyarellenes megnyilvánulásai fokozták a magyar társadalomban már korábban is meghúzódó németellenes indulatokat, ami a háború befejezése után felerősödött. A Németország háborús szerepe miatti általános németellenes hangulat, sőt hisztéria azonban nemcsak Magyarországon és Kelet-Közép-Európa országaiban volt érezhető, hanem Nyugat-Európát, sőt az Amerikai Egyesült Államokat is magával ragadta, és a birodalmon kívüli németiséget is érintette. Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény szerint a háborúból fokozatosan kilépő ország (más vesztes államokhoz hasonlóan) a béke megkötéséig az antifasiszta koalíció nagyhatalmainak képviselőiből álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) felügyelete alá került. Így az ország német anyanyelvű és/vagy nemzetiségű állampolgárait érintő minden intézkedést Magyarországon a SZEK-nek is jóvá kellett hagyania, jóllehet ez az alávett helyzet is felvetheti (e kérdésben) a magyar kormány és háború utáni új magyar politikai elit felelősségét.³⁹

A magyarországi németeket a második világháború utolsó hónapjaiban, illetve a béke első éveiben három súlyos csapás érte. A szovjetunióbeli kényszermunkára történő elszállítás, a „málenki(j) robot”, a szülőföldön való maradás vagy az elűzetés mellett történő teljes vagy részleges vagyonek Kobzár és végül a Németország különböző megszállási övezeteibe történő kitelepítés. Így hasonló sors jutott ezekben az években osztályrészesül a

³⁶ Szabó F. 1973. I. 391. p.

³⁷ 3. táblázat. Forrás: MSK 42. köt. 278–279. p., 69. köt. 114–115. p., 83. köt. 150–151. p., TSK Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint 188–189. p. KSH Levéltára (Budapest) A 44. 29–30. d. (Az 1949. évi népszámlálás)

³⁸ 3. ábra. Forrás: Az 1941. évi népszámlálás 494–495. p., valamint TSK Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. 59. p. adatai alapján szerkesztve.

³⁹ A magyar kormánynak a németek kitelepítésében játszott szerepéről: Tóth Á. 1992.: A szerző egyebek mellett közli a pártközi értekezlet 1945. május 14. jegyzőkönyvét 343–364. p. és Ginder, Paul (1995) újságcikke a magyar kormány felelősségét, kezdeményező szerepét feszegeti.

berényi német (német gyökerű) közösségnek is. A „büntetés” típusa és mértéke ország-részenként, településenként és családonként ugyan lehetett eltérő, de legalább egy-egy elemét a berényiek is aligha kerülhették el.

A honi németésre nehezedő első sorscapás, az oroszországi (ukrajnai) munkaszolgálat nemcsak a népszámláláskor németiségüket (anyanyelvként vagy nemzetiségként) megvallókat érintette, hanem a német gyökerű, családnevű egyéneket is, sőt az ország bizonyos térségeiben (Északkelet-Magyarország, Budapest és környéke) a magyar lakosság egy részét is. Az 1944 ősztől a Vörös Hadsereg megszállása alá került Tiszántúlról és Északkelet-Magyarországról a szovjet katonai hatóságok 1945 első hónapjaiban közel 20 ezer embert hurcoltak el jóvátételi munkára, akiknek több mint ötöde 4300 fő volt Békés, Csanád és Csongrád megyei illetőségű. A nagyobb német közösségek közül Elekrol 983, Gyuláról 550, Mezőberényből 558, Almáskamarásról pedig 320 főt irányítottak kényszermunkára.⁴⁰ A német származásúak regisztrálásának alapját az a parancs képezte, amelyet a Vörös Hadsereg 1944. november 22-én adott ki a közvetlen mögöttes területeken végzendő közmunkák megszervezéséről és elvégzéséről. A nők esetében 18-tól 30 éves korig, a férfiaknál pedig 17-től 45 éves korig írták elő a közmunka-kötelezettséget a német származásúak számára. Így összeírandó lett minden német nevű egyén, függetlenül attól, hogy beszéli-e a német nyelvet, vagy milyen volt a nemzetiségi-anyanyelvi önbevallása.⁴¹

A „németek” számbavételét az egyes településeken a helyi nemzeti bizottságok vagy kistanácsok végezték el. Az új helyhatósági szervezetek a régi rendszer (Horthy-korszak) közigazgatási apparátusának szétesése után alakultak meg a németellenes baloldali és a polgári demokratikus elveket képviselő pártok aktivistáiból, akikhez alkalmanként kétes egzisztenciák is csapódtak. A háborús helyzetből és a katonai megszállásból következően ezek a tanácsok kénytelenek voltak a Vörös Hadsereg parancsait, ez esetben a lakosság nemzetiségi összeírására vonatkozó felszólítását teljesíteni. Számos alkalommal a tanács tagjai a lakosság javára igyekeztek kamatoztatni a szovjetekkel kiépített kapcsolataikat, akadtak azonban olyan aktivisták is, akik a katonai hatóságok előírásait túllicítálva küldtek embereket munkaszolgálatra.⁴² Az elhurcolt 558 mezőberényi több mint harmada (209 fő) volt nő. A korhatárt is alaposan kitolták, a férfiak esetében ugyanis az 1899 és 1928, míg a nőknél az 1903 és 1929 között született korosztályok képviseltették magukat leginkább. A munkaszolgálatra induló férfiak többsége az idősebbek, tehát a század elején születettek közül került ki, de sok tizenéves fiút (1927-es és 1928-as születésűek) is érintett az elhurcolás. A nők esetében főként az 1920 után születettek szerepelnek legnagyobb számban.⁴³ Az 1914 és 1924 közötti férfi korosztályok többsége 1945 elején katonai szolgálatot teljesített, vagy már hadifogolyként sinylődött, így közülük kényszermunkára keveset tudtak igénybe venni. Az egy éven aluli gyermeket nevelő anyákat lehetőség szerint mentesítették. A berényiek döntő többségét Ukrajnába (Sahti, Novo Sahti, Krivoj Rog) szállították bánya- és mezőgazdasági munkára. A berényi kényszermunkások négyötöde (448 fő) Szabó Árpád kispazda földművelési miniszter, egykori mezőberényi polgári iskolai igazgató közbenjárására 1947 júliusának végén térhetett haza.⁴⁴ Az elhurcoltak tizede azonban már nem találkozhatott szeretteivel, mert nem élte túl a fizikai és lelki megpróbáltatásokat, nem kevesen pedig a hazatérésüket követő években haltak meg.

⁴⁰ Zielbauer Gy. 1990a. 36-37. p., Erdmann Gy. 1990. 8-9. p.

⁴¹ Zielbauer Gy. 1990a. 35. p.

⁴² Monostori M. 2006. 20-21. p.

⁴³ Zielbauer Gy. 1990a. 220. p.

⁴⁴ Erdmann Gy. 1990. 120-125. p.

A második, ugyancsak hosszan elhúzódó megpróbáltatást a honi (mezőberényi) németek számára az ún. vagyonekhozás jelentette, aminek különböző végrehajtási fázisai gyakorlatilag 1950-ig elhúzódtak, és lényegében az 1945. évi földreform magyarországi végrehajtásához kapcsolódtak. 1945 tavaszán (600/1945. M. E. rendeket) került sor egyebek mellett az ún. hazaárulók földjeinek kártalanítás nélküli kisajátítására. Hazaárulók közé pedig egyebek mellett a nyilas nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetőket, a Volksbund-tagokat, továbbá a háborús és népellenes főbűnösöket sorolták. A kitelepítettek ingóságai és ingatlan vagyona ugyancsak elkobzásra (állami tulajdonba) kerültek. 1947 tavaszán a magyar–csehszlovák lakosságcsere megkezdésekor (a felvidéki magyarok letelepítésének megkönnyítésére) újabb korlátozó intézkedéseket hoztak a még Magyarországon tartózkodó magyar állampolgárságú németek (nemzetiségük és/vagy anyanyelvük) számára.⁴⁵

A földreform során 1945 júniusának végéig Mezőberényben 159 tulajdont sajátítottak ki, megközelítőleg 3,7 ezer kat. hold területtel. 1948 utolsó napjaira már 354 birtokot érintett a reform, aminek során közel 5 ezer kat. hold mezőgazdasági terület cserélt gazdát. Az elkobzott egykori „német” házakról, tanyákról mind ez ideig nem készültek pontos kimutatások, számuk együttesen mintegy 70–80-ra becsülhető. Az igénybevett birtokok száma Békés megyében is ott a legnagyobb, ahol a „népszámlálás szerinti” németek éltek. Eleken 1948 végére közel kétezer birtokos közel 12 ezer kat. hold földterületét használták fel a reform céljaira. Mezőberény esetében is a kisajátításra (elkobzásra) kerülő mezőgazdasági ingatlanok többsége a németeké volt. Kivételt képez a település egyetlen, felosztásra került nagybirtoka a kisebb községi földekkel együtt, valamint néhány „nem német” jobboldali politikai aktivista földje. Így a korábban a berényi németek tulajdonában levő és a földreform céljaira felhasznált mezőgazdasági ingatlanok területe mindenképpen felülmúlja a 3 ezer kat. holdat. Ebben azonban a berényi határban levő földeken túl a szomszédos településeken levő berényi német tulajdonú ingatlanok is benne foglaltatnak.⁴⁶

Mint közismert, 1946 és 1948 között a trianoni országtérületről mintegy 200 ezer német anyanyelvű és/vagy nemzetiségű egykori magyar állampolgár volt kénytelen elhagyni szülőföldjét, továbbá több tízezerre tehető azoknak a németeknek a száma, akik a háború utolsó hónapjaiban a közeledő Vörös Hadsereg elől menekültek Németország területére. A visszavonuló német csapatok ennek ellenére csak szerényebb mértékben tudtak érvényt szerezni a kiűritési parancsoknak, hiszen a magyarországi németeknek mintegy nyolcada-tizede hagyta el szülőföldjét.

Az 1945 utolsó napjaiban kiadott 12.330/1945. M. E. számú rendelet lényegében minden magyarországi német (német anyanyelvű vagy nemzetiségű) kitelepítését előírnyozta. Mentességet csak azok kaphattak volna, akik valamelyik demokratikus pártnak vagy szakszervezetnek már 1944 előtt tagjai voltak, továbbá azok a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű állampolgárok is szülőföldjükön maradhattak volna, akik „hitelt érdemlően igazolják, hogy a magyarsághoz való nemzethű magatartásukért üldöztetést szenvedtek”. A későbbi, 12.200/1947. számú Korm. rendelet azonban csak a német nemzetiségűek áttelepítését írta elő. Mint közismert, a kitelepítési listák összeállításakor az 1941. évi népszámlálási adatokat vették alapul. E szerint Mezőberény akkori 14 578 lakosából 1691 személy vallotta magát német anyanyelvűnek, 844 pedig német nemzetiségűnek.

⁴⁵ Fehér I. 1988. 191–232. p. (A magyarországi németeket sújtó rendeletek többségét a szerző könyve függelékében közli.)

⁴⁶ Dér L.–Szabó F. 1975. 457–459. p.

gúnek. A németül tudó berényi polgárok száma pedig 2660 volt. A mezőberényieket, elmentében a dunántúli és bácskai német közösségekkel csak 1946-ban kényszerítették a szülőföld elhagyására, míg az utóbbi helységekből még 1947–1948-ban is indítottak szelvényeket Németország akkori szovjet megszállási övezetébe.

A kitelepített berényiek lélekszámáról az első, nyilvánosságra hozott adatot az 1973-ban megjelent *Mezőberény története* I. kötetében találjuk. A szerző az 1949. évi birtokföldreform és népszegstatisztikai összesítés alapján 926 főben jelölte meg a kitelepítettek számát.⁴⁷ A monográfiában szereplő adatot az *e* témával foglalkozó szakirodalom is átvette. Fehér István (1988) „A kitelepítések területi és számszerinti megoszlása” című táblázata szerint 1946. december 1-jéig 12 megye 154 településéről 116 783 személy távozott Németország akkori nyugati (amerikai) zónájába, akik közül a Békés megyei illetőségűek 926-an, míg Csanád megyeiek 5336-an voltak. Békés megyében csak egyetlen települést érintett a népmozgás, addig Csanádban kilencet. Fehér István említett könyvének egy másik táblázata, amelyik a kitelepítések 1946. évi nyári állapotát mutatja be, szintén 12 érintett megyéről tesz említést. Az érintett községek száma csak 108, míg az elköltözők lélekszáma (116 945 fő) meghaladja a decemberit. Az összegzés szerint (1946 nyaráig) egyebek mellett Békés megye egyetlen településéről 455, míg Csanád megye 9 községéből 6140 főt kényszerítettek távozásra.⁴⁸

A levéltári források szerint 1946 májusának első napjaiban kényszerből távozók száma nem érte el az ötszázat. Egy 1946. decemberi kimutatás szerint, amelyet Réti József, a Községi Földigénylő Bizottság jegyzője aláírásával és az említett bizottság pecsétjével hitelesített, 490 kitelepített berényi nevét sorolta fel lakcímmel együtt.⁴⁹ A névjegyzékben külön megjelölték azokat, akiknek neve nem szerepelt a Földigénylő Bizottság kimutatásában. Az I. Kerületi Evangélikus Gyülekezet Levéltárában található „Kitelepítettek névjegyzéke” csaknem teljesen megegyezik az említett névsorral. Két személy azonban kétszer szerepelt, így a névjegyzék 488 személy adatait (anyja neve, születési éve) és lakcímét tünteti fel vagononkénti bontásban.⁵⁰ A berényiek (e névlista szerint) a IV. kitelepítő csoport VI. szelvényén a 17-től a 34. vagonokban érkeztek meg mintegy tíznapos út után Németország akkori amerikai megszállási övezetébe, a malmsheimi menekülttáborba. Többségük új lakóhelye az elkövetkező években Stuttgart és környéke (Esslingen) lett. A VI. szelvényen a berényiekkel együtt utazott a kitelepítésre kijelölt eleki család utolsó csoportja is, az első 16 vagonban minden bizonnal ők foglaltak helyet. (Mint közismert, Elekről közel 4 ezer személyt kényszerítettek elköltözésre.) A *Viharsarok* c. napilap helyszíni tudósításában viszont más információkat közölt. „Mezőberény állomásán olyan a zsvaj s tolongás, mint a Keletiben volt hajdanában. Az állomásépület baloldalán 30 kocsi áll „berényi”, jobboldalán 7 kocsi „eleki” szerelvénnyel látható. Egy-egy kocsiban 20-30 személyt helyeznek el – mondja a vasutas. Egyelőre nem minden fülke telt meg, ma hétfőn kezdtek a telepítők a vastagjába, kb. 700-an vannak a már bevagonirozottak, 200-220 család.”⁵¹ A sajtótudósításból azonban nem derül ki, hogy a 200–220 család, illetve 700 fő mindegyike berényi illetőségű, vagy pedig az elekiekkel együtt értendő. Zielbauer György 1990-ben közzé tett tanulmányában is hasonló számról (926 főről) tesz említést,

⁴⁷ Szabó F. 1973. I. 435. p.

⁴⁸ Fehér I. 1988. 114. és 133. p.

⁴⁹ Békés Megyei Levéltár (BML) Földhivatali Iratok (Fh. Ir.) XXIV. h. 201/68.

⁵⁰ I. Kerületi Evangélikus Gyülekezet Levéltára (I. KEGYL), Mezőberény. Gyülekezeti iratok, levelezések 1944–1949.

⁵¹ Viharsarok, 1946. május 8.

forrásként a Mezőberény története monográfiát jelölve meg.⁵² Az I. Kerületi Evangélikus Gyülekezetnek az esperesi hivatalhoz küldött 1947. januári jelentése is megemlékezik a kitelepített és a munkaszolgálatban sínylődő gyülekezeti tagokról. „A vezetésünk alatt I. Kerületi Evangélikus Keresztény Egyházközségnek Mezőberény területén kb. 2000 a lélekszáma. Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, mert a gyülekezet nagyrészt német származású emberekből áll, és a múlt májusában a kitelepítés folytán 500 ember, volt egyháztagnak került el a gyülekezetből, hadifogságból vissza nem tért férfiakon kívül Oroszországba deportáltatott két éve 1945. január 10-én kb. 500 fiatal férfi és nő, akik közül eddig csak szórványosan érkeztek vissza testvéreink. A háború előtti lélekszáma a Mezőberény területén fekvő gyülekezetnek, az anyagyülekezetnek 3 ezren felüli volt. Legjobb becslésünk szerint a mai állapotot a 2000 szám fedi. Az adófizető egyháztagnak száma 530, a többi családtaggal rendelkező, de egy adóalanynak számító családot is beleértve.”⁵³

A berényi német közösséghez tartozók közül 1946 májusának első napjaiban 488 személyt telepítettek ki, akikhez 1946 és 1948 között további mintegy 150 fő csatlakozott. Többségük az orosz vagy angolszász hadifogságból, illetve az oroszországi, ukrainai kényszermunkatáborból követték Németországba hozzátartozóikat. Az 1944. szeptember végén, október elején az akkori közigazgatási jelentések szerint 100-120 berényi német család (450-500 személy) engedelmesskedett a kiürítési parancsra, és indult el nyugatra, leginkább Németország vagy Ausztria területére. A Vörös Hadsereg elől menekülő többsége, (kb. 300 fő) helybeli németek közül került ki. Így a Mezőberényből önként vagy kényszerűségből távozó németek (német származásúak) lélekszáma felülmúlja a 900-at. A Mezőberény története által idézett lélekszámban (926 fő) tehát a kitelepítettek kívül, a családjukat önként vagy kényszerből Németországba követő és a front, a Vörös Hadsereg elől menekülő németek (német származásúak) is benne foglaltatnak.

A berényi szlovákok önkéntes, Csehszlovákiába történő költözése 1946–1948

A II. világháború utáni években a szövetséges nagyhatalmak segítségével újjászerveződő Csehszlovákia vezetői, mindenekelőtt Beneš elnök és köre egy tiszta szláv nemzetállam megteremtését tűzte ki célul. Elgondolásuk szerint ugyanis az első Csehszlovák Köztársaság 1938/39. évi felbomlását az akkori országterületen élő német és magyar kisebbség okozta. A nemzetiségek nélküli Csehszlovák Államot azonban nem a néprajzi (etnikai elvek) figyelembevételével kívánták megvalósítani, hanem az ország területén élő ún. „nem államalkotó” népcsoportok (németek és magyarok) eltávolításával. (Az 1938. november 2. ún. első bécsi döntés utáni magyar–szlovák határt csaknem teljes egészében a néprajzi elvek szerint húzták meg.) 1945 tavaszán–nyarán – Kárpátalja kivételével, amely a Szovjetunió része lett – Csehszlovákia 1920. évi határait állították vissza, ezért ismét jelentős lélekszámú, kb. 3,5 milliós kisebbség (német és magyar) került az újjáalakuló köztársaság fennhatósága alá. „A területet megtartva, de nemzetiségek nélkül” elv készítette Beneš elnököt és politikus társait arra, hogy egyszerűen elűzze az országból az ott élő nem szláv ajkú népcsoportokat, sőt Csehszlovákiának az ún. pozsonyi hídfő kiszélesítésére (három korábban Magyarországhoz tartozó község elcsatolására) is lehetőséget adtak az 1947. évi párizsi békeszerződésben. A csehszlovákiai németek csaknem teljes kitelepítését si-

⁵² Zielbauer Gy. 1990b. 84–85. p.

⁵³ I. KEGYL Gyülekezeti, iratok, levelezések 1944–1949. 7/1947. január 14.

került is elfogadtatni a nagyhatalmakkal az akkori csehszlovák kormánynak, míg az ország területén élő magyar lakosság helyzetének rendezését a két érintett államra bízta. A győztesek oldalán helyet foglaló Csehszlovákia tárgyalási pozíciói, nemzetközi mozgásteret sokkal kedvezőbb volt, mint a vesztesek közé számító Magyarországé.

Az 1945. április eszjén nyilvánosságra hozott ún. kassai kormányprogram a csehszlovákiai németek mellett az országban élő magyarokat is megfosztotta állampolgárságuktól. 1945/46-ban további. a magyarokat és a németeket sújtó rendeleteket (vagyonelkobzás, kényszermunka, börtönbüntetés, internálás stb.) léptettek életbe. A magyar nyelv használatát pedig kizárólag a családi érintkezésre szorították vissza. 1945 nyarától a szlovákiai magyarok ezreit kényszerítették – ingóságai nélkül – szülőföldjük elhagyására. 1945 őszén–telén pedig több ezer szlovákiai magyar férfit deportáltak csehországi kényszermunkára. Közben 1945 őszén megindultak a diplomáciai tárgyalások Magyarország és Csehszlovákia között a nemzetiségi kérdés rendezésére.⁵⁴ 1945 nyarán ugyanis a csehszlovák fél felvetette annak lehetőségét, hogy az állama területén élő magyarok egy részét „cseréljék ki” a trianoni országterületen élő szlovákokkal, míg a többi magyart pedig egyoldalúan fogadja Magyarország, és helyezze el őket a kitelepítendő magyarországi németek ingatlanjaiban. A nehéz szociális körülmények között élő pitvarosi szlovákok már 1945-ben küldöttséget menesztettek Beneš elnökhöz, és kérték gyors áttelepítésüket Csehszlovákiába. (A Csehszlovákia területén kívül rekedt csehek és szlovákok hazatelepítésének (repatriálásának) ügye egyébként már a húszas évek óta jelen volt a csehszlovákiai politikai életben, de igazán erős lendületet csak a II. világháború alatt és után kapott.

A magyar kormány tárgyalások útján kívánta rendezni a csehszlovákiai magyarság helyzetét, illetve a magyarországi szlovákok repatriálásának ügyét. Ezért 1946. február 27-én megkötötte az ún. magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményt, amely összességében igen hátrányos volt Magyarországra és elsősorban a felvidéki magyarság számára. A magyar diplomácia azonban mégis úgy vélte, hogy a nemzetközi elszigeteltség miatti kényszerhelyzetben (háborús vesztesként) nem tehetett mást, mint az egyezmény vállalását.

Az egyezmény minden. Magyarországon élő, magát szlováknak vagy csehnek valló személy számára biztosította a lehetőséget, hogy önkéntesen Csehszlovákiába költözzön (I. cikkely). Szintén az egyezmény tette lehetővé a Csehszlovák Állam számára, hogy a Magyarországról önkéntesen kitelepülni szándékozókkaal azonos lélekszámú csehszlovákiai magyart jelöljön ki kötelező magyarországi áttelepítésre (V. cikkely), továbbá Magyarország vállalta még a csehszlovák fél által „háborús bűnösnek” nyilvánított magyarok egyoldalú befogadását is (VIII. cikkely). Rendelkezett még az egyezmény – az 1946. évi XV. törvény – egyebek mellett arról is, hogy a kicserélendő népesség ingóságait (bútor, gazdasági felszerelés. állatállomány) minden korlátozás nélkül magával viheti új hazájába, míg az ingatlanjai arra az államra szállnak, amelynek területén azok találhatóak.⁵⁵

1946 tavaszán, ugyancsak az egyezmény alapján a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) megszervezte magyarországi toborzóközreteit, hogy az itt élő szlovákokat megismertesse az egyezménnyel, és közülük minél nagyobb számú áttelepültöt regisztráljon. (Mezőberényt a XV. számú Békéscsabai körzethez kapcsolták.) A CSÁB tagjai, akik között elsősorban szlovákiai politikusokat, tanítókat, művészeket, lelkészeket találunk, egyebek mellett Mezőberényt is felkeresték és nyilvános gyűléseket tartottak, ahol legin-

⁵⁴ Kertész I. 1995. 231–270. p. (A lakosságcsere külpolitikai vonatkozásairól)

⁵⁵ A lakosságcsere-egyezmény hivatalos közzététele (1946. évi XV. tc.). Az 1946. évi Országos Törvénytár – Corpus Iuris 39–49. p.

kább a kedvezőbb csehszlovákiai gazdasági lehetőségekre hívták fel hallgatóságuk figyelmét. Továbbá azt hangsúlyozták, hogy aki nem települ át, az végleg elvesz a szlovákság számára, mert az egyre gyorsuló asszimiláció következtében rövid időn belül az alföldi (berényi) szlovákok teljesen eltűnnek a magyar tengerben. Alkalmanként azonban rémhírek „kiszivárogtatásától” sem riadtak vissza a békéscsabai körzet agitátorai. Egyebek mellett azt terjesztették, akik most nem települnek át, azokat később a magyar kormány viteli Csehszlovákiába (a kitelepítendő németekhez hasonlóan) húsz kilós csomaggal. A CSÁB és a lakosságcsereért aktív támogató Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja által szított olykor élesen pánszláv és magyarellenes indulatokat a berényi szlovákok (szlovák származásúak) csak egy elenyésző kisebbsége osztotta. Még azoknak a családoknak a többsége is mentes volt a magyarellenes indulatoktól, akik az átköltözés mellett döntöttek. Bár a kitelepülés vagy itthon maradás kérdésében a magyarországi (berényi) szlovákok (szlovák származásúak) szabadon határozhattak, mégis a döntés nem kis gondot, családi konfliktust okozott. Számos család esetében a családtagok egyik fele menni, míg a másik fele maradni akart. Ilyenkor igen élesen jelentkeztek a családon belüli vagyoni viták, hogyan osszák meg a családi vagyont, vagy mi történjen a haszonélvezeti joggal stb. A magyar állam ugyanis a felvidéki magyarok letelepítésének érdekében érvényesítette az egyezményben foglalt jogait, és nem engedélyezte többek között azt sem, hogy a kitelepülők itt maradó családtagjaikra írassák ingatlanjaikat vagy legalább azok egy részét. (A csehszlovák hatóságok sem engedélyezték az általuk kitelepítésre kijelölt magyar családoknak, hogy ingatlanjaik felett szabadon rendelkezzenek.) A csehszlovákiai átköltözést választó berényiek többsége is a jobb életkilátások reményében írta alá a jelentkezési (szlovák) lapját, míg mások korábbi vélt vagy valódi (nemzetiségi) sérelmeik miatt úgy gondolták, hogy Szlovákiában szlovákként kívánják további életüket leélni. Néhány családfőt pedig megriasztott a nyilas múltja miatti nemegyszer indokolatlanul szigorú (háború utáni) felelősségre vonás, az állandó zaklatás és a kilátásba helyezett részleges vagy teljes vagyonelkobzás, s ezért fogott vándorbotot.

Mezőberényben 1946 nyarán közel 1800-an jelezték kitelepülési szándékukat.⁵⁶ A jelentkezők közül azonban csak mintegy 1100-an költöztek át ténylegesen, az általuk visszahagyott földtulajdon megközelítette az 1400 kat. holdat.⁵⁷ A csehszlovák állampolgárságot választó berényi családok többsége kisbirtokos vagy napszámos, idénymunkás volt, akik leginkább 5 kat. hold alatti mezőgazdasági ingatlant, és negyed-fél vagy egész házat (tanyát) mondhattak magukénak. Rajtuk kívül kis számban iparos és középparaszti családok (10–20 kat. hold) is vállalkoztak átköltözésre, elvéve egy-két közalkalmazott is akadt közöttük. Az 1941. évi népszámlálás szerint Mezőberényben 3161 szlovák anyanyelvű és mindössze 594 szlovák nemzetiségű személyt tartottak nyilván. (A szlovák nemzetiségűek csaknem mindegyike egyúttal szlovák anyanyelvű is volt.) A szlovák gyökерű (szlovák származású) berényiek száma azonban ennél jóval több volt. A negyvenes évek elején ugyanis a II. kerületi (tót) Evangélikus Gyülekezet kb. 5500 tagot számlált, továbbá az akkori berényi baptista közösséghez is tartozott mintegy félszáz szlovák származású személy. A lakosságcsere-egyezmény alapján a csehszlovák fél minden magyarországi szlovák vagy részben szlovák származású személy áttelepülésével számolt. Így Mezőberényből elméletileg akár öt és fél ezren is átköltözhetek volna Szlovákiába. A szlovák gyökерű népességnek azonban még harmada sem kívánt csehszlovák állampolgár lenni, és csak ötöde hagyta el véglegesen Magyarországot. A lakosságcsere idején már több mint

⁵⁶ A kitelepülésre jelentkezők számára vonatkozóan Kugler J. 2000. 185. p.

⁵⁷ BML–Bm. Fh. Ir. XXIV. 201 h./138.

kétszáz éve Mezőberényben élő szlovák származású népességnek négyötöde döntött úgy szabad akaratából, hogy szlovákként vagy magyarként (az akkori sokkal kedvezőbb csehszlovákiai gazdasági kilátások ellenére is) szülőföldjén kíván maradni, és egyéni boldogulását itt szeretné megtalálni.

A Csehszlovákiába kitelepültek többsége Gútára és a városhoz közeli falvakba (4. táblázat)⁵⁸ került. Néhány családot már 1946–47-ben a Szudéta-vidékre irányítottak a csehszlovák telepítési szervek, 25-30 berényi család pedig első kisal földi (gútai) telepítési helyéről költözött oda. Jóllehet az áttelepültek mindegyike a korábbi (magyarországinál) kedvezőbb anyagi körülmények közé került, mégis a honvágy, az idegen környezetet az idősebbeket ugyanúgy megviselte, mint a Berénybe került hasonló korú felvidékieket.

A magyarországi szlovákokkal ellentétben a felvidéki magyarok 1945 után nem dönthettek szabadon sorsukról. Számos magyar (kb. 300 ezer fő) 1946 nyarán–őszén reszlovakizációval (a hatóságok előtt magát és családját szlováknak nyilvánítva) próbálta meg állampolgári jogait visszaszerezni. A reszlovakizációnak ellenálló felvidéki magyarok (kb. 350-400 ezer fő) közül kerültek ki azok, (kb. 60 ezer fő), akiket 1946 őszén, 1947 telén embertelen körülmények között (30 fokos hidegben, fűtetlen vagonokban) csehországi kényszermunkára vittek a csehszlovák hatóságok, míg a vagyonosabb magyar családok többségének (kb. 180 ezer fő) kötelező magyarországi áttelepülést írtak elő.⁵⁹ A lakosságcsere tényleges lebonyolítása azonban közel egy évig váratott magára. Az érdekelt felek ugyanis nem tudtak megállapodni az ingóságok szabad átvitelének kérdésében, jóllehet erről már az egyezmény is rendelkezett. A Szlovák Telepítési Hivatal szakemberei 1946 őszére elkészítették az ún. ingatlancsere-névjegyzéket, az ikresítési íveket, amelyek alapján azután 1947–48-ban a tényleges cserét végrehajtották. A CSÁB Békéscsabai körzetéhez tartozó és önkéntesen áttelepülő mezőberényi és megyesegyházi szlovák családokat az áttelepítésre kijelölt gútai magyar családokkal kapcsolták össze.⁶⁰

A Csallóköz keleti szegletében fekvő több mint tízezer népességű, nagy határú mezőváros, Gúta kiterjedt tanyavilággal rendelkezett. A feudalizmus évszázadaiban az Esztergomi Érsekség birtokát képező településen az ármentesítés előtt (a XIX. század végéig) kiterjedt rét- és legelőgazdálkodást folytattak. A helyi társadalomban meghatározó súlyuk volt a 15–35 magyar hold birtokkal (8–20 ha) rendelkező gazdáknak.⁶¹ A csallóközi településen mindössze alig hatszázan éltek a reszlovakizáció lehetőségével, míg a Szudéta-vidékre szállított gútai kényszermunkások száma családtagokkal együtt megközelítette az ezernyelcszázat.⁶²

Mezőberénybe június 13-án érkezett meg az első „betelepülő” szerelvény a zászlókkal feldíszített vasútállomásra. A visszaemlékezések szerint a berényi községi elöljáróság nevében Krafcsik Gábor nyugalmazott gazdasági iskolai igazgató, a telepítési bizottság elnöke az érkezőkhöz a következő szavakat intézte: „Otthonról haza jöttetek felvidéki magyar testvéreink.” A felvidéki magyarok többsége 1947. június második felében Gútáról érkezett Mezőberénybe (5. táblázat).⁶³ Mivel a Mezőberényből és Megyesegyházáról el-

⁵⁸ 4. táblázat. Forrás: BML–MÁK (Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság) XXIV. 2/5. Kitelepítési jelentések, BML Fh. Ir. 201 h./140., 141. 142. Kitelepítési jelentések adatai alapján szerkesztve.

⁵⁹ Vadkerty K. 1996. Az 1946 decembere és 1947 áprilisa között a magyarlakta szlovákiai településekről indított transzportok részletes adatai 127–136. p.

⁶⁰ MOL (Magyar Országos Levéltár) MÁK XIX–A–15/d 65–66.

⁶¹ Fehérváry M. 1992. 21–26. p.

⁶² Angyal B. 1997. 27–33. p.

⁶³ 5. táblázat. Forrás: BML Fh. Ir. XXIV. 201h/138–139. Betelepítési jelentések alapján

költöző szlovák családok kevesebb ingatlant hagytak vissza, mint az áttelepített gútai magyarok, ezért őket csak részben tudta a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) az említett két településen elhelyezni. A családok másik felét így Pitvarosra, Kondorosra és Tótkomlóra irányították.

1947 őszén és 1948-ban további csatai, megyercsi, nagymegyeri és más településekről érkező családokat irányított a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) Mezőberénybe. A be- és kitelepülő családok ingatlanvagyonáról igen részletes vagyonleltárt vettek fel. Ezt a gyakran 30–40 oldalas, kétnyelvű dokumentumot csaknem mindegyik felvidéki család napjainkig megőrizte. A megérkezés, illetve a kirakodás után kezdődhetett meg a rendelkezésre álló ingatlanvagyon (ház, tanya, műhely, szántóföld) szétosztása. A magyarországi telepítési törvény 15. kat. holdban maximálta az egy-egy család számára juttatható mezőgazdasági ingatlan nagyságát. Ennél nagyobb földterületet azonban egyetlen család sem kaphatott, jóllehet számos gazda a Felvidéken 20–50 kat. holdat, vagy még ennél is tekintélyesebb birtokot hagyott. A telepítési bizottságban a helyi politikai pártok és érdekképviseleti szervezetek mellett a felvidékiek képviselői is helyet kaptak.

A Berénybe betelepített családok mintegy 70%-a számára a Szlovákiába költözők itt maradt ingatlanjait osztották ki. Így a felvidéki családok többségét az ún. Újtelepen, az ún. Tótvégen és vegyes lakosságú peremrészeken helyezték el. Sokan lettek ingatlanulajdonosok a Kereki tanyákon is (vö. I. ábra és 6. táblázat⁶⁴). 1947 őszétől a telepítési biztosság kénytelen volt a berényi németek elkobzott ingatlanjait is felhasználni, mivel a kormánybiztosság újabb felvidéki családok mezőberényi elhelyezéséről intézkedett. Jóllehet a betelepült magyar és a berényi őslakos fiatalok között 1947/48-ban még voltak kisebb-nagyobb feszültségek, amelyek alkalmanként verekedéssé fajultak, a berényi őslakosság többsége azonban megértéssel és szeretettel fogadta a község új polgárait. A felvidékiek pedig rövid időn belül tudomásul vették a megmásíthatatlan tényeket, akaratok ellenére ezután itt kell leélni életüket, és igyekeztek beilleszkedni a helyi viszonyok közé. Nem egy gútai család már 1947 nyarán, a megérkezésük utáni hetekben egyútt aratott tőt (szlovák) szomszédaival, és a mai napig tartó jószomszédi viszony alakult ki közöttük.

Az idősebbek azonban nehezen szokták meg új környezetüket, lélekbén egészen halálukig a csallóközi vagy Garam menti otthonaikban voltak. A fiatalabbak természetesen könnyebben alkalmazkodtak. Már 1949/50-től évről évre egyre többen választották házastársukat a berényiek közül. Napjainkra pedig a több mint 800 egykori, zömében római katolikus felvidéki magyar, illetve leszármazottaik az őslakos evangélikus szlovákok és németek, valamint a református magyarok mellett és velük gyakran családi kapcsolatba kerülve „negyedik nemzetiségként” népcsoportként integrálódtak a helyi társadalomba, lettek a város megbecsült polgárai.

Érdekeségként megemlíthetjük, hogy Mezőberény országosan is jelentős szerepet játszott a lakosságcsere által előidézett népességmozgásban. 1946 és 1948 között közel 60 ezer szlovák (szlovák származású) személy költözött el önként Magyarországról, akiknek mintegy 2%-a (1100 fő) berényi illetőségű volt. Ugyanezen években kb. 90 ezer felvidéki magyar érkezett (nagyobb részben a lakosságcsere keretében) a trianoni országterületre. Közülük minden századik (850 fő) városunk lakója lett.

A második világháború utáni népességmozgások hatással voltak a település lakosságának népességszámára és vallási összetételére is (vö. 3. táblázat). A németek kitelepítése és a szlovákok önkéntes elköltözése következtében kétezerrel csökkent az evangéliku-

⁶⁴ 6. táblázat. Forrás: BML Fh. Ir. XXIV: h. 201/68., BML–MÁK XXIV. I/3. adatai alapján.

sok lélekszáma, míg a római katolikusoké csaknem kétszeresére növekedett. A reformátusok számának mérséklet emelkedéséhez részben a lakosságcsere, részben pedig a természetes népességnövekedés járult hozzá. A két világháború közötti kis lélekszámú zsidó közösség tagjainak tragédiáját is jelzik a táblázat adatai.

Összességében megállapítható: A második világháború utáni, a népesség etnikai összetételéből eredő és főként külpolitikai okokra visszavezethető két migrációs hullám nemcsak a ténylegesen elköltözőkkel csökkentette a berényi (térsgbeli), sőt honi németek és szlovákok lélekszámát, hanem gyengítette a szülőföldjükön maradó kisebbségi identitását, nyelvi-kulturális kötődését is, egyúttal felgyorsítva a XIX–XX. század fordulójától meginduló asszimilációjukat is (7. táblázat).⁶⁵

Irodalomjegyzék

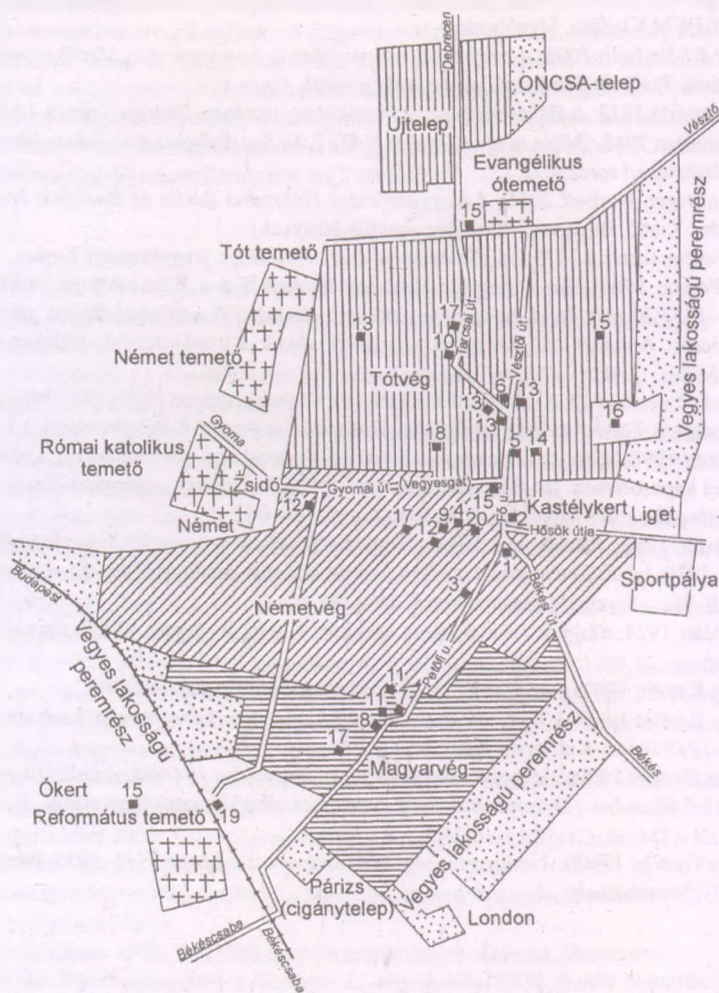
- Angyal Béla 1997: *Gúta 1945–1949*. Liliom Aurum, Dunaszerdahely.
- Bartóki József 1984: *A mezőberényi német evangélikus templom*. Nagyközségi Tanács, Mezőberény
- Bartóki József é. n.: *A mezőberényi szlovák evangélikus templom*. Városi Önkormányzat Képviselőtestülete, Mezőberény.
- Bonyhai (Eiler) Mihály 1934: *Mezőberény monográfiája*. Baltha Nyomda, Mezőberény.
- Dér László és Szabó Ferenc (szerk.) 1975: *Békés megye 1944–1945-ben*. MSZMP Békés Megyei Bizottsága, Békés Megyei Tanács V. B., Békéscsaba.
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (1974. hasonmás kiadás)
- Erdmann Gyula (szerk.) 1990: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- Fehérváry Magda (szerk.) *Gúta hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében*. Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Komárom.
- Féja Géza 1937: *Viharsarok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (1980. hasonmás kiadás)
- Ginder, Paul 1995: Legendák a svábok kitelepítéséről. *Magyar Hírlap*, 1995. február 15.
- Gyivicsán Anna 1993: *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Kertész István 1995: *Magyar békeillúziók 1945–1947*. Európa Könyvkiadó, História. Budapest. (Extra Hungariam)
- Kugler József 2000: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest
- Monostori (Maász) Márton 2006: *A hűség ára*. Berény Nyomda, Mezőberény. (Dr. Monostori Ernő kiadása),
- Novák László 1997: Településnéprajzi tanulmányok. *Ethnica*, Debrecen.
- MKHN (Mezőberényi község házszám- és névjegyzéke)* 1930. Baltha Nyomda, Mezőberény.
- Novákné Plesovszki Zsuzsanna 2003: Id. Jeszenszky Károly és műve. Hegyi Nyomda, Mezőberény. (*Historia Ecclesia Bereniensis No. 1.*)
- Novákné Plesovszki Zsuzsanna 2005: *Felekezeti-iskola-interkulturalitás (A mezőberényi szlovák evangélikus népoktatás 1723–1890 között)* Kézirat – PhD-értekezés ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola szlavisztikai program.

⁶⁵ 7. táblázat. Forrás: Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint 188–191. p., Zielbauer Gy. 1990b. 85–86. p., Kugler J. 2000. 184–186. p. és a KSH Levéltára (Budapest) A 44. 29–30. d. (Az 1949. évi népszámlálás) adatai alapján

- Palugyay Imre (Ifj.) 1855: *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*, Heckenast G., Pest.
- Rückné Kádár Judit 1998: A magyar nyelv 19. századi térnyerése a berényi német ajkú evangélikus gyülekezetben. In: *Berényi Kalendárium 1999–2000.* (Szerk. Nagy Ferenc). BEM Kiadása, Mezőberény
- Rückné Kádár Judit 2005: *A német nyelv térvesztése és revitalizációja Mezőberényben.* (Kézirat, Tessedik Sámuel Főiskola, Békéscsaba)
- Skolka András 1813: A Békés vármegyei Mezőberény történeti-földrajzi leírása. (A kézirat kiadása 1988, Békés megyei Tanács V. B. T. K. Sz., Békéscsaba. *Fekete könyvek Kultúrtörténeti sorozat 12.*)
- Spannenberger, Norbert 2005: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között.* Lucidus Kiadó, Budapest. (Kisebbségkutatás könyvek)
- Szabó Ferenc (szerk.) 1973: *Mezőberény története I–II. kötet.* Nagyközségi Tanács
- Szabó Ferenc 2004: Sáros megyei szlovákok letelepedése a Körös–Maros vidékére 1853–1857 között. In: *Köszöntőkönyv Krupa András 70. születésnapjára.* (Szerk. Gyivicsán Anna et al.) Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba. 500–518. p.
- Tilkovszky Loránt 1989: A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Magyar–Csehszlovák Történeztudományi Vegyesbizottság, Budapest. (*Hungaro–Bohemicaslovaca 3.*)
- Tóth Ágnes 1992: Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. In: *Bács-Kiskun megye múltjából.* (Szerk.: Iványosi–Szabó Tibor) Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét. 330–382. p.
- Tóth István 1986: Adalékok a Békés megyei szlovákok anyanyelvi művelődéséhez 1919–1939. In: *Különlenyomat a Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1984/85–1. évi kötetéből.* Móra Ferenc Múzeum Szeged. 267–285. p.
- Ujvári Péter 1929: *Magyar zsidó lexikon.* Makkabi Kiadó, Budapest. (2000. évi reprint kiadás)
- Vadkerty Katalin 1993: *A reszlovakizáció.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- Vadkerty Katalin 1996: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi közmunkája 1945–1948 között.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Zielbauer György 1990a: *Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása. (Dokumentumkötet).* Magyarországi Németek Szövetsége, Budapest.
- Zielbauer György 1990b: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955.* Pannon Műhely, Szombathely

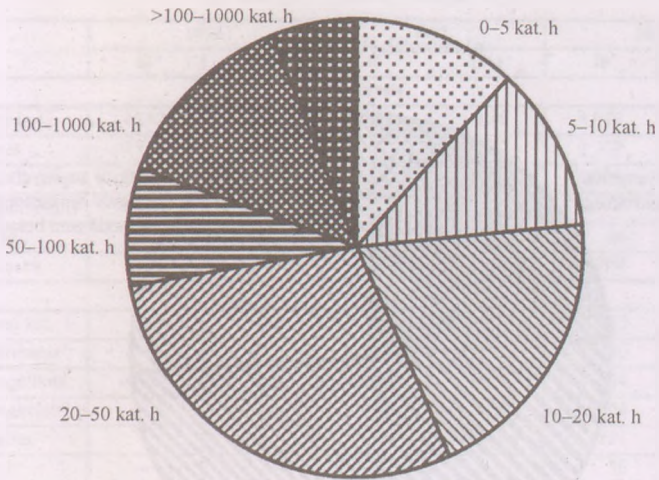
Mezőberény belterülete a második világháború előtti években

Fontosabb középületek:

1. Községháza	11. Református elemi iskolák
2. Kastély	12. Német evangélikus elemi iskolák
3. Polgári iskola	13. Szlovák (tót) evangélikus elemi iskolák
4. I. ker. (német) evangélikus templom	14. Római katolikus elemi iskola
5. Római katolikus templom	15. Állami elemi iskolák
6. II. ker. (tót) evangélikus templom	16. Községi gazdasági iskola
7. Református (magyar) templom	17. Községi óvodák
8. ún. Magyar Hangya	18. Zsinagóga
9. ún. Német hangya	19. Vasútállomás
10. ún. Tót Hangya	20. Piac tér

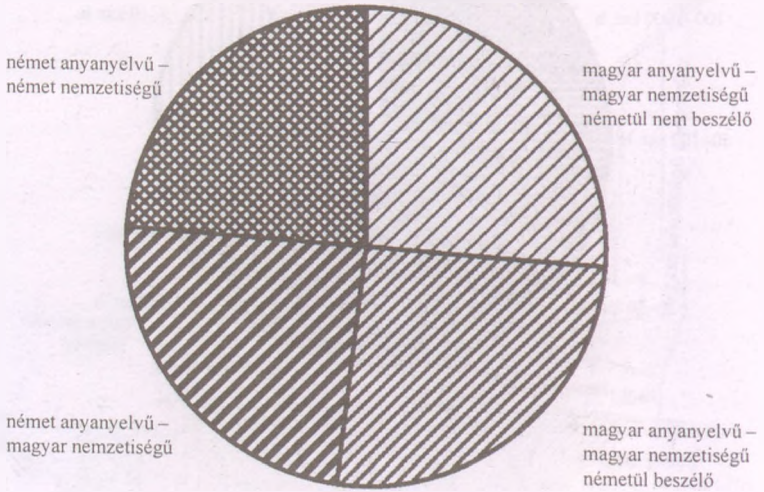
Az egyes birtokportok részesedése Mezőberény területéből (1935)

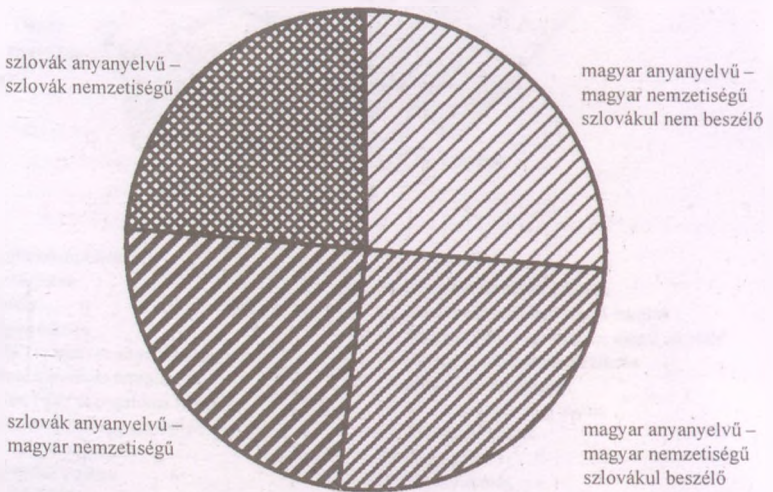

A mezőberényi németek és szlovákok „asszimilációs szintje” a második világháború alatti években

a) németek (kb. 3500 fő)

b) szlovákok (kb. 5500 fő)

**A Mezőberényben élők etnikai és felekezeti összetételének alakulása
a XIX. században**

	1805		1852		1881*	
	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)
Anyanyelv						
Magyar	1252	21,6	2309	26,9	4 070	35,8
Német	1716	29,7	2245	26,2	2 762	24,3
Szlovák (tót)	2715	46,9	3790	44,2	4 502	39,6
Román (oláh)	106	1,8	126	1,4	8	0,1
Egyéb	–	–	109	1,3	26	0,2
Összesen	5791	100,0	8579	100,0	11 368	100,0
Felekezet						
Római kat.	46	0,8	196	2,3	513	4,5
Református	1206	20,8	2113	24,6	3 130	27,5
Evangélikus	4433	76,6	6035	70,3	7 294	64,2
Görögkeleti	106	1,8	186	2,2	104	0,9
Izraelita	–	–	49	0,6	271	2,4
Egyéb	–	–	–	–	56	0,5
Összesen	5791	100,0	8579	100,0	11 368	100,0

* Részben korrigált lélekszám az anyanyelv esetében.

**A bel- és külterületi népesség anyanyelvi és felekezeti megoszlása
Mezőberényben (1930)**

	Belterület		Külterület		Összesen	
	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)
Anyanyelv szerint						
Magyar	5 804	54,0	2587	70,7	8 391	58,2
Német	1 803	16,7	394	10,8	2 197	15,3
Szlovák	3 135	29,2	674	18,4	3 809	26,4
Egyéb	11	0,1	2	0,1	13	0,1
Összesen	10 753	100,0	3657	100,0	14 410	100,0
Felekezetek szerint						
Római kat.	784	7,3	335	9,2	1 119	7,8
Református	2 638	24,5	1223	33,4	3 861	26,8
Evangélikus	7 091	66,0	2053	56,1	9 144	63,4
Izraelita	166	1,5	–	–	166	1,1
Egyéb	74	0,7	46	1,3	120	0,9
Összesen	10 753	100,0	3657	100,0	14 410	100,0

**Mezőberény népessége etnikai és felekezeti megoszlásának változása
1910–1949**

	1910		1920		1930		1941		1949	
	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)
Anyanyelv										
Magyar	5 382	40,5	6 610	49,0	8 391	58,2	9 720	66,7	12 904	94,5
Német	2 977	22,4	2 935	21,8	2 197	15,2	1 691	11,6	18	0,2
Szlovák	4 919	37,0	3 919	29,1	3 809	26,4	3 162	21,7	725	5,3
Egyéb	7	0,1	13	0,1	13	0,1	5	0,0	5	0,0
Összesen	13 285	100,0	13 477	100,0	14 410	100,0	14 578	100,0	13 652	100,0
Felekezet										
Római kat.	668	5,0	777	5,7	1 119	7,8	1 293	8,9	2 226	16,3
Református	3 427	25,8	3 592	26,6	3 861	26,8	3 946	27,1	4 231	31,0
Evangélikus	8 777	66,1	8 768	65,1	9 144	63,4	9 071	62,2	7 050	51,7
Görögkeleti	64	0,5	61	0,5	51	0,4	29	0,2	19	0,1
Izraelita	280	2,1	216	1,6	166	1,1	152	1,0	14	0,1
Egyéb	69	0,5	63	0,5	69	0,5	87	0,6	112	0,8
Összesen	13 285	100,0	13 477	100,0	14 410	100,0	14 578	100,0	13 652	100,0

4. táblázat

**A mezőberényi szlovákok kitelepülésének menetrendje
1946 és 1948 között**

A kitelepülés időpontja, a szerelvények száma	A kitelepülő		A letelepítés helye
	családok	személyek	
	száma		
1947. 06. 02–06. 23. Sl. 81., 83., 85., 87., 97., 99., 101., 103.	233	936	Gúta
1948. 03. 01–12. 31. Békéscsabáról indított szerelvényeken, különböző időpontokban	28	109	Érsekújvár, Komárom, Kamocsa, Szimő és egyéb ismeretlen települések
1946. 09. 01.–1948. 12. 31. Egyoldalúan befogadottak, egyéni- leg vagy hadifogságból érkezők különböző időpontokban		72	Szudéta-vidék, Gúta és ismeretlen helyek
Összesen	261	1117	

**A felvidéki magyarok letelepítése Mezőberényben
1947–1948-ban**

A megérkezés időpontja, a szerelvények sorszáma	Az érkező		A korábbi felvidéki lakóhely
	családok	személyek	
	száma		
1947. 06. 13.–1947. 06. 27. Ma. 93., 94/I., 94/II., 96/I., 96/II., 103/I., 103/II., 103.III.	133	579	Güta
1947. 10. 11.–1947. 12. 20. Ma. 224/II., 224/III., 224/IV. és egyéb szerelvényeken	21	75	Vágfarkasd, Csata, Bajka, Garammikola
1948. 04. 20.–1948. 07. 15. Ma 274/a., 301., 309. és más szerelvényeken	21	102	Megyercs, Nagymegyér, Udvard
1948. 09. 01.–1948. 12. 10. Különböző Ma, D és R jelzésű szerelvényeken	26	106	Komárom, Diószeg, Csata és Bodroghközi települések (Csamahó)
1947. 08. 01.–1948. 12. Különböző Ma, illetve D és R jel- zésű szerelvényeken	17	69	Güta
Összesen	216	931	

6. táblázat

**A második világháború utáni népességmozgások Mezőberény egyes részein
(1946–1948)**

Településrész	Önkéntesen kitelepült szlovák	Kitelepített német	Betelepített felvidéki magyar
	családok száma		
Tótvég	72	5	58
Újtelep	51	2	31
Németvég	11	61	10
Magyarvég	4	7	–
Vegyes lakosságú peremrészek	26	34	19
Külterület	47	39	38
Ismeretlen településrészek	60	50	32
Összesen	271	198	188

**A szlovák és német anyanyelvű népesség lélekszámának alakulása
néhány délkelet-alföldi településen 1941 és 1949 között**

Település	Szlovák anyanyelvű (fő)				Német anyanyelvű (fő)			
	1941	Ki- települt* (1946– 1948)	1949	Változás 1949/1941	1941	Ki- telepítet- ték** (1946)	1949	Változás 1949/1941
Mezőberény	3 162	1079	725	-2 437	1691	490	18	-1673
Békéscsaba	16 781	7799	5820	-10 961	–	–	–	–
Szarvas	3 858	1670	420	-3 438	–	–	–	–
Tótkomlós	8 296	3211	4936	-33 360	–	–	–	–
Csanádalberti	1 371	971	236	-1 135	–	–	–	–
Pitvaros	2 576	1988	540	-2 036	–	–	–	–
Elek	–	–	–	–	5714	3492	35	-5670
Almáskamarás	–	–	–	–	2222	1339	30	-2190

* A ténylegesen elköltözők száma ennél magasabb, korábbi lakóhelyük azonban nem azonosítható be.

** Mezőberény esetében csak az 1946 májusában kitelepített személyek szerepelnek

Idegenként az őshazában

As a Foreigner in the Ancient Homeland

As a result of the orders, which were made as part of the collective revenge following the 2nd World War, some 200–220 000 German nationals, who were Hungarian citizens, were forced to leave Hungary. This essay attempts to introduce the several-generation-long process of adapting and the different stages of this process by the illustration of the Northern-Bácska Germans from their arrival to West-Germany to the 1990-s.

The author briefly analysis the major elements of the refugee-policy of the German Republic, the benefits which were provided by the state and indemnification opportunities. The major focus is: how is it possible that a population with mostly agrarian origins could make it in a modern society which was being industrialized and which was rejective in the beginning, but later they observed the efforts of the Swabians loathingly, and in the end with appreciation.

The study concludes that the Germans who came from Hungary and settled in Western-Germany integrated successfully owing to the refugee policy of the state and their own efforts, but it has to be noted that major differences can be observed between generations. While segregation was not curious among the older generations the second and third generations of the refugees did not consider returning to Hungary and they were planning to stay in Western-Germany for life.

Az elűzött észak-bácskai németek beilleszkedése Nyugat-Németországban

A második világháborút követően a közép-kelet-európai német kisebbségeket minden országban az ún. *kollektív bűnösség* jegyében fogant intézkedések sújtották. Ezek keretében került sor a csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek elűzésére (kényszerű kitelepítésére), amelynek során legalább 15 millió embernek kellett elhagynia hazáját és vagyonát nemzetiségi hovatartozása miatt. Jugoszláviában ugyan államilag szabályozott kitelepítésre nem került sor, ám ott a német kisebbséghez tartozókat gyűjtőtáborokba hurcolták, embertelen körülmények között tartották fogva őket, és ennek során több tízezer életüket veszítették. A nemzetközi tiltakozások miatt végül felszámolt táborok túlélői ezután nagyrészt szintén Nyugat-Németországba távoztak.¹

A Magyarországon a világháború előtt a mintegy félmillió németiséget elsőként a diszkriminatív rendelkezéseket is tartalmazó földreformrendelet sújtotta, hiszen valamennyi háborús bűnösnek, a Volksbund tagjainak a földjeit elkobozták, s a hazaárulónak bélyegzett svábok földigénylőként sem léphettek fel lakhelyükön.² A földreform ezen túl az országban komoly migrációs hullámot is elindított, amelynek során az addig kizárólag vagy nagy részben németek által lakott településekre nincstelen magyar földigénylőket

¹ Vö. Weber, Karl (szerk.): *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*. Band IV. Menschenverluste- Namen und Zahlen. München, Sindelfingen, 1994.

² Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–48. Bp., 1993. 52–54. p.*

irányítottak, akik csak a németek rovására juthattak földbirtokhoz. Ugyancsak a kollektív büntetések sorába tartozik az 1945/12330. sz. kormányrendelet, amely – a potsdami konferencia által megadott engedély alapján – mindazon magyarországi németek *kitelepítéséről* rendelkezik, akik a Volksbund tagjai voltak, a Waffen-SS kötelékeiben szolgáltak, az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallották, illetve korábban magyarosított családnévüket visszanevetesítették. A rendelet ilyenformán nem tett különbséget egyéni felelősség tekintetében, és abban sem, hogy valaki önként vagy kényszersorozás útján került a német haderő kötelékébe.³ A rendelet alapján mintegy 170 000 német nemzetiségű állampolgárt űztek el az országból, akiket egyúttal állampolgárságtól és vagyonuktól (földbirtok, ház, állatok stb.) is megfosztottak. A magyarországi németiség összvetése ennél azonban jóval nagyobb, ugyanis sokan a szovjet front közeledtével a német haderővel együtt, többé-kevésbé önként távoztak az országból (főképp a Volksbund legfanatikusabb hívei), a kitelepítésre ítélték hadifogságból visszatérő családtagjai követték családjukat Németországba, és olyanok is többen voltak, akik már a kitelepítési akciók lezárulta után maguk kezdeményezték Németországba településüket. Ezek nagyrészt olyan személyek, akiket – idős koruk vagy nélkülözhetetlen szakmájuk miatt – mentesítettek a kitelepítések alól, ám végül követték elűzött családjukat, rokonságukat. Így az országot etnikai hovatarozása miatt elhagyni kényszerülő (a német szakirodalomban egységesen elűzötteknek nevezett) németek száma mintegy 220–230 000 fő lehetett. Az elűzöttek döntő része Nyugat-Németországba, míg az utolsó, 1947-es akciókban kitelepítésre került németek a szovjet zónába kerültek. Utóbbiak sorsával e dolgozat keretében nem foglalkozunk.

A csonka Bács-Bodrog megyében (Felső-Bácskában) élő németek száma a háború előtt mintegy 35 ezer fő lehetett. (E tekintetben a népszámlálási adatok igen megbízhatatlanok).⁴ A régió 7 településén (*Bácsalmás, Vaskút, Gara, Kunbaja, Katymár, Csátalja, Csávoly*) a németek többséget alkottak, de még további 5 községben és Baja városában is jelentős létszámban voltak megtalálhatók. A megye területéről 1946–1948 között legalább 15–16 ezer fő kényszerű kitelepítésére került sor, bár a levéltárakban fellelhető listák ellentmondásosak és sokszor pontatlanok is.⁵ A németek kitelepítésének története különböző publikációkból ma már viszonylag ismertté vált, ám ezek a könyvek és tanulmányok nagyrészt ott érnek véget, hogy az elűzötteket szállító vonatok elhagyták Magyarországot. A magyar közvéleményben számos téves sztereotípa él további sorsukkal kapcsolatban: sokan hajlamosak azt hinni, hogy az elűzöttek útja egyenesen a jólétbe vezetett. E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk az elűzöttek talpraállását az új hazában, ismertessük nehézségeiket és összetartozás-tudatuk régi és újabb megnyilvánulásait.

³ Szövegét közli Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei. Század vég, Budapest, 1994.*

⁴ Bohmann, Alfred: *Menschen und Grenzen. Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa.* Verlag für Politik und Wissenschaft, Köln, 1969. 69–71. p., Csetri Károly: *Bácska lakossága a legrégebb időktől a XIX. század végéig.* Budapest, 1936. 29. p., Bárh János: Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti–néprajzi tájak a Duna–Tisza közén. In: *Dunáninnen–Tiszáninnen.* Szerkesztette Bárh János. Kecskemét, 1995. 11–21. p.

⁵ Erről bővebben ld. Mayer János: *Most menekültnak hívják. Az elűzött észak-bácskai németek beilleszkedése Nyugat-Németországban.* Bölcsészdoktori értekezés (kéziratban). Pécs, 2001. 23–25. p. (A továbbiakban Mayer 2001)

Ahhoz, hogy a probléma súlyát megértsük, röviden szólni kell a befogadó ország helyzetéről is. 1945 után a részekre szabdalt Németország nem a ma ismert jóléti állam, hanem egy szétbombázott, megroppant gazdaságú, ráadásul megszállt ország volt, ahol az őshonos lakosság mindennapos ellátási gondokkal, éhezéssel küzdött. A lakásoknak és a közlekedési eszközöknek mintegy negyede megsemmisült, és az országban megszűnt az állami – és egy időre legalábbis – a helyi hatalom is. A pénz elvesztette értékét, virágzott a feketepiac, a lakosságon pedig általános letargia lett úrrá. Ezek a nehézségek önmagukban is komoly kihívás elé állították a németeket és a megszállókat, és ehhez társult a 20. századi Európa legnagyobb menekültáradata. 1944–1950 között több mint 8 millió német nemzetiségű menekült került Nyugat-Németország területére, és ez a szám a „hazatérő” hadifoglyokkal, valamint a szovjet zónából (majd az NDK-ból) átmenekülőkkel még éveken keresztül emelkedett. Ez annyit jelent, hogy az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaság minden ötödik állampolgára a korábbi hazájából kiutasított személy volt.⁷ Ennyi embert kellett lehetőleg rövid idő alatt emberhez méltó módon elhelyezni, majd – lehetőség szerint mihamarabb – lakáshoz és munkalehetőséghez juttatni, hiszen ellenkező esetben egy ekkora embertömeg könnyen destabilizáló tényezővé válhatott volna.

Az elűzöttek legnagyobb részét az amerikaiak és a britek által megszállt zónákba irányították. A menekültkérdés szabályozásához szükséges jogi keretek megteremtésében a megszálló katonai kormányzatok is érdekelték voltak. Így az 1945 folyamán újjáalakított tartományokban hamarosan megalakulhattak a menekültügyi hatóságok, melyek az elűzöttek fogadását, elhelyezését és beilleszkedésük első lépéseit koordinálták. A menekültkérdésre vonatkozó törvényeket és rendeleteket főként a tartományi kormányok hozták. A Magyarországról Nyugat-Németországba került menekültek az amerikai zónába kerültek, amely *Bajorországot*, valamint *Hessen és Baden-Württemberg* tartományokat foglalta magába. Az egyes tartományok az amerikai megszállók által meghatározott irányelvek szerint, de önállóan szabályozták a menekültek fogadását. A kezdetben elfogadott rendelkezések egy része még arról tanúskodik – a közhangulat pedig különösen –, hogy sokáig azt hitték: a menekültek hamarosan visszatérhetnek szülőföldjükre.

A tartományok, majd az állam megalakulása után a szövetség számos törvényt hozott a menekültkérdés megoldására; ezek közül a legfontosabbak az ún. *gyorssegélytörvény* (1949),⁸ majd különösen a *terhek kiegyenlítéséről szóló törvény* (1952)⁹ voltak. Mindkét törvény az elűzöttek helyzetének javítását, illetve anyagi kárpótlását szolgálta külön e célra kivetett adók segítségével. Utóbbi törvény jelentősen megkönnyítette az elűzöttek újrakezdését, bár – miután a kifizetések jelentősen elhúzódtak – gyors anyagi felemelkedést egyáltalán nem biztosítottak számukra. Komoly problémát jelentett még az országnak,

⁶ A témáról bővebben ld. Mayer János: *A nyugatnémet állam és a menekültkérdés. Válogatott történet*, 1998 ősz–tél 63–73. p.

⁷ Reichling, Gerhard: *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen. Teil I. Umsiedler, Verschleppte, Vertriebene, Aussiedler 1940–1985*. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1986. 55. p.

⁸ Gesetz zur Milderung sozialer Notstände (Sororthilfegesetz), történetéről és főbb rendelkezéseiről ld. Wiegand, Lutz: *Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985*. Lang, Frankfurt, Bern, New York, Paris, 1992. 55–57. p.

⁹ Gesetz über den Lastenausgleich, LAG

hogy a menekültek nagy része korábban önállóan gazdálkodó parasztember volt, ám számukra a német mezőgazdaság nem tudott elegendő munkalehetőséget biztosítani, különösen, hogy átfogó földreformra nem került sor. Emiatt számukra új munkalehetőségeket is kellett teremteni. Hogy a probléma milyen súlyú volt Nyugat-Németországban, azt jelzi, hogy egészen 1969-ig működött egy önálló szövetségi minisztérium, amely a menekültek, elűzöttek és háborús károsultak ügyeivel foglalkozott, illetve azok érdekeit minden más törvényhozási folyamatban is szem előtt tartotta. Sőt, egy idő után azt is célul tűzték ki, hogy a menekültek magukkal hozott kulturális hagyományai se mehessenek veszendőbe. Így számos kulturális rendezvényt, könyvkiadást, menekültszervezetek létrehozását, önálló intézmények kialakítását támogatták anyagilag.¹⁰ Egy ideig – bár a megszállók akadályozni próbálták, hogy a menekültek önálló politikai erőként jelenjenek meg – működtek az elűzöttek által létrehozott politikai pártok is, ám ezek inkább csak egyes tartományokban értek el komolyabb eredményeket. A menekültek többsége egyébként a hagyományos politikai erőkre szavazott.

Az integráció fogalma

Az integráció (*beilleszkedés, betagozódás*) fogalmát ugyan gyakran használjuk, meghatározása mégsem egyszerű feladat, ráadásul a fogalom értelmezése az 1945 óta eltelt időszakban jelentősen változott is.

A nyugatnémet napi politikában már a menekültek és elűzöttek Németországba érkezésétől kezdve folyamatosan használták a *beilleszkedés/ betagozódás* (*Eingliederung*) és *integráció* (*Integration*) szavakat anélkül, hogy egyértelműen meghatározott jelentéstartalom kapcsolódott volna hozzájuk. A háborút követő korszak politikai zsargonjában a menekültek¹¹ „a német gazdaságba való szerves betagozódása” állandóan emlegetett szóvirág volt, de csaknem mindenki mást értett rajta. Eleinte ez csak az elűzöttek befogadását és elhelyezését jelentette.

Köznapri értelemben *beilleszkedés* az, hogy az „... (ember vagy közösség) valamely új környezetben, más társak között úgy helyezkedik el, olyan magatartást tanúsít, hogy felfogása és viselkedése összhangban van azokéval”.¹² Az *integráció* eredetileg matematikai fogalom, és olyan folyamatot jelöl, melyben részek egy egészet képeznek, amely minőségileg különbözik a részek összegétől. Ha az egész már létezik, akkor új részek felvételét jelenti oly módon, hogy azok ezután a régi részeketől nem különböznek jobban, mint egymástól.¹³ E matematikai fogalmat vette át előbb a pszichológia-, később a szociológia-, majd az állam- és jogtudomány, végül a történeti kutatás és a politológia is. A *betagozódás*, illetve *beilleszkedés* kifejezéseket többnyire ennek fordításaként, illetve szinonimájaként használták.

¹⁰ A minisztérium történetéről bővebben: Wieland, Lothar: *Das Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte*. Bonn, 1968.

¹¹ A kezdeti időszakban valamennyi, hazáját elhagyni kényszerült személyt menekültnek (Flüchtling) neveztek; az ötvenes évek elejétől kezdve a hazájából elűzött (Heimatvertriebene) kifejezés lett az általános, de a német köznyelv szóhasználata máig is következtelen.

¹² *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. I. kötet 479. p.

¹³ Ackermann, Volker: *Integration-Begriff, Leitbilder, Probleme*. In: Beer, Mathias (Hg): *Zur Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen im deutschen Südwesten nach 1945*. Ergebnisse der Tagung vom 11 und 12. November 1993 in Tübingen. Thorbecke, Sigmaringen, 1994. 11–26. p.

A politikai és a történeti felfogásban a fenti elmélet gyakorlati értelmezése az adott kor politikai szemléletének megfelelően gyakran változott. A közvetlenül a második világháborút követő időszakban a *beilleszkedés* (*Eingliederung*) szó mindenekelőtt az elűzöttek jogi és társadalmi egyenjogúságának megteremtését jelentette, melyet a „termékeny együttélés” alapfeltételének tekintettek.

Az ötvenes években a beilleszkedést alapvetően gazdasági kérdésként fogták fel, amit az akkori meghatározások is tükröznek. Az Adenauer-korszak menekültügyekért felelős minisztere, *Theodor Oberländer* szerint az integráció *lineáris folyamat*, melynek egymástól jól elkülöníthető szakaszai vannak. E fázisok a következők: 1. munka és lakás teremtése, 2. a szociális helyzet biztosítása, megerősítése, 3. „belső betagozódás”.¹⁴ Hasonló sort állít fel *Peter-Paul Nahm* is, de ő egy negyedik szakaszban hozzáteszi a menekültek által magukkal hozott kulturális értékek megőrzését és fejlesztését is. Mindkettejük szerint a *kulturális beilleszkedés* (belső betagozódás) lényegesebben hosszabb időt követel a gazdasági–politikai–jogi integrációnál. E felfogás szerint az integráció akkor sikeres, ha az elűzött az ország gazdasági felfutásának, illetve visszaesésének éppúgy részesének érzi magát, mint az őshonos polgár. Vagyis az integráció legfontosabb feladata, hogy az elűzötteket a tősgyökeres lakossággal minden téren azonos szintre emeljék, azaz esélyegyenlőségüket biztosítsák.

Az ötvenes évek végén lassan leszámoltak azzal a politikai indíttatású vélekedéssel, miszerint a beilleszkedés elsősorban gazdasági kérdés, és már lezárult folyamatról van szó. Az ekkor utat tört felfogások szerint a beilleszkedés az elűzöttek esetleges visszatérését sem kizáró *provizórium*.¹⁵ Azt is hangsúlyozzák, hogy a politikai egyenjogúság megteremtése (jogi integráció) nem jelenthet egyben kulturális *asszimilációt* vagy *beolvastást* (*Einschmelzung*). A beilleszkedésnek elűzöttek és őslakosok szerves összenövését kell jelentenie, melynek nem a sajátosságok feladásával, hanem éppen azok megőrzésével kell megvalósulnia. *Eugen Lemberg* szerint az integrációs folyamat végén egyenese egy új német nép születik majd az őslakosokból és a keletről elűzöttekből.¹⁶

A hetvenes években a menekültkérdés elsősorban a szociológia érdeklődési körébe tartozott, ami a kutatást sok értékes szemponttal gazdagította, másfelől azonban a meghatározást többször is tévutakra terelte.¹⁷ A szociológus kutatók tettek először kísérleteket az integráció mértékének meghatározására is. A menekültkérdés egyik legnevesebb szociológus kutatója, *Elisabeth Pfeil* szerint el kell választani a beilleszkedést, a *megszokás* (*Einleben*) és az *asszimiláció* fogalmakat. Szerinte a beilleszkedés objektíven mérhető *szociális eredmény*, melynek fő kritériumai a munka és lakás megteremtése, valamint a részvétel a helyi közösség életében. A megszokás viszont nem mérhető *lelki aktus*. Az asszimiláció is eredmény, amikor a menekült annyira az új közösséghez csatlakozott, hogy már nem is tekintik idegennek, és maga sem akar környezetétől különbözni. Pfeil

¹⁴ Oberländer, Theodor: *Lehre der Eingliederung, der Integration.*, Bonn, 1959.

¹⁵ *Die Vertriebenen in Westdeutschland. Ihr Einfluß auf Wirtschaft, Gesellschaft, Politik und Geistesleben.* (szerk. Eugen Lemberg–Friedrich Edding) Hirt, Kiel, 1959.

¹⁶ Lemberg Eugen–Krecker, Lothar: *Entstehung eines neuen Volkes aus Binnendeutschen und Ostvertriebenen. Untersuchungen zum Strukturwandel von Land und Leuten unter dem Einfluß des Vertriebenen-Zustroms.* Marburg, 1950.

¹⁷ A szociológusok többen is megkísérelték a második világháború után elűzött német menekültek, valamint a hetvenes években Nyugat-Németországba került olasz, török, görög és jugoszláv vendégmunkások integrációját azonos szempontok szerint vizsgálni, és a fogalmat ennek megfelelően (újra)definiálni.

szert ez csak több generáció után sikerülhet. Szerencsés esetben azonban ez nem a saját kultúra feladását, hanem a két közösség kölcsönös gazdagodását jelenti.¹⁸

Karl Valentin Müller szerint a közhasználatú fogalmak eleve politikailag koncepcióáltak, mert az integrációs folyamatot alapvetően pozitív tartalmúnak tekintik, pedig amikor beilleszkedésről esik szó, valójában az eredeti hazából való „kitagozódás” történelmi. Ez pedig inkább tragikus, mint pozitív jelenség. Szerinte helyesebb lenne az egyszerűbb tartalmú *talpraállítás* (*Fuß fassen*) szó használata.¹⁹

A nyolcvanas évektől kezdődően a történettudomány is újra felfedezte magának a menekült- és elűzöttkérdést. Az újabb kutatások a menekültek és elűzöttek beilleszkedését be- és hozzácsatolási folyamatnak tartják egy idegen társadalomba belépő csoport esetében, mely kölcsönösségen alapul. A folyamat lényegében az elűzöttek lassú és szerves meggyökerezése a nyugatnémet társadalomban, melynek során maga a társadalom is újjáformálódik. Ez három alapvető részfolyamatból áll: *gazdasági betagozódás*, *politikai integráció*, *szociokulturális asszimiláció*. E felfogások szerint a teljes integráció nem gyors, hanem évtizedeket igénylő folyamat volt.²⁰

A szociológus Marion Frantziöch részben amerikai elődök (R. Thurnwald, M. M. Gordon, A. M. Rose) elméleti munkái alapján lényegében a történészekkel azonos meghatározáshoz jut el.²¹ Az integráció mértékét és sebességét eszerint három alapvető faktor határozza meg, mégpedig a befogadó társadalom nyitottsága, illetve zártsága, a bevándorlók és befogadók kötődése, valamint a kulturális hasonlóságok a két csoport között. Frantziöch szerint a beilleszkedés mértéke az „integráció klasszikus triászával” (*kommenzialitás*, *kommercium*, *konnubium*) mérhető. A római jogból származó fogalmak a gyakorlatban a következőt jelentik. A *kommenzialitás* a szabad döntésen alapuló közösségválasztást jelenti, melynek legfontosabb feltétele a résztvevők egyenjogúsága, bizonyos szellemi kötődés megléte. A *kommercium* a szakmai kapcsolatok cseréjét jelenti, mely már közös gazdasági érdekeket is feltételez. A *konnubium* a két csoport biológiai-szociális keveredése házasságkötés révén. Ez a két csoport egyenrangúságának a legbiztosabb jele.

A legújabb történeli és szociológiai munkák éppen az eddig látott buktatók miatt inkább megkerülték az integráció definiálását; ehelyett inkább annak különböző aspektusait és/vagy fokozatait keresték. Andrea Kühne szerint az integráció objektív és szubjektív aspektusokból áll (utóbbiakat a korábbi kutatások csaknem figyelmen kívül hagyták).²² Az objektív aspektusok első lépése a *szocioökonómiai integráció*, mely gyakorlatilag a régi hazában elveszett vagy újratерemtését jelenti. A *társadalmi beilleszkedés* legfontosabb része a helyi lakossággal kialakult viszony, többek között ebbe tartoznak az egymással kötött házasságok is. További lépcsőfokokat jelent a *kulturális* (együttműködés különféle egyesületekben), *politikai* és a *lakhely szerinti* (ti. hogy ún. menekült-telepen vagy őshonos

¹⁸ Ackermann: i. m. és Pfeil, Elisabeth: *Die deutsche Flüchtlingsforschung*. München, 1959.

¹⁹ Müller, Karl Valentin: *Heimatvertriebene Jugend. Eine soziologische Studie zum Problem der Soziltüchtigkeit des Nachwuchses der heimatvertriebenen Bevölkerung*. Kitzingen am Main, 1953. 43. p.

²⁰ Ackermann: i. m. 11–26. p.

²¹ Frantziöch, Marion: *Die Vertriebenen. Hemmnisse und Wege ihrer Integration*. Berlin, 1987. 189–237. p.

²² *Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat* (szerk. Immo Eberl). Thorbecke, Sigmaringen, 1993.

lakosok környezetében él-e az illető) integráció. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy a beilleszkedésnek van egy legalább ennyire fontos *szubjektív aspektusa* is, melyet az egyén élményei, származása, életkora és készségei döntően befolyásolnak.

Jörg Maier és Germano Tullio sem ad pontos definíciót a fogalomról, melyet könyvükben²³ ők is többfázisú folyamatnak tekintenek. Bár részletesen csak a gazdasági beilleszkedést dolgozzák fel, több, ezen túlmutató következtetésük van. Az integrációs folyamat első fázisa szerintük a *naturalizáció*, vagyis az állampolgárság elnyerése (nem minden csoportnál szükséges). Ezt követi az *abszorpció*, a produktív gazdasági tevékenység megkezdése. Az *asszimiláció* (a harmadik lépcsőfok) náluk nem beolvadást, hanem a helyi szociális struktúrába való integrálódást jelent. Az utolsó fázis az *akkulturáció*, vagyis a befogadó országgal, illetve régió szokásainak átvétele, a különbözőségek leépítése. Az integráció mellett azonban megkülönböztetnek *szegregációt* (szociális elkülönülést) is.

Az integráció fokozatait az egyén a befogadó társadalomhoz való viszonyaként határozzák meg, melynek négy lépcsőfoka van. A *teljesen dezintegrált* személy kizárólag a származási helye kultúrájához kötődik, az új életviszonyok teljes elutasítása jellemzi. Ettől függetlenül gazdaságilag/anyagilag akár sikeres is lehet. A *dezintegrált* egyének is erősen kötődnek a származási helyhez. Anyagilag későn zárkóznak fel, de kulturális kötődésüket ekkor sem adják fel, és az új lakhely helyi közéletében sem vesznek részt aktívan. Az *integrált* személyek már részt vesznek benne, rendszerint gazdaságilag is sikeresek, de továbbra is van kötődésük szülőföldjük kultúrájához. A menekültek egy része *teljesen abszorbált* lett, akik a helyi lakosságtól semmiben sem különböznek, és régi kötődésüket is elvesztették. Ez utóbbit már nem tekintik feltétlenül pozitív esetnek.

Véleményem szerint az integráció mindenképp kölcsönösségen alapuló (de nem szükségszerűen lineáris) folyamat, amelynek eredményessége vagy eredménytelensége objektív módon csak részben mérhető. A beilleszkedés különböző fázisai közül kulcsjelentősége van az ún. szocioökonómiai integrációnak (vagyoni biztonság, munka, családi otthon megteremtése), mert ennek sikeressége vagy sikertelensége többnyire befolyásolta a betagozódás többi aspektusát is, melyek közül a helyi lakossággal kialakított viszonyt tartjuk a leglényegesebbnek. Az integráció további ismérvei döntő mértékben összefüggnek az előzőtt személy magával hozott értékrendjével, személyes élményeivel és saját lelki alkatával is, ezért szubjektív tartalmuk miatt utóbbiakat nem tartjuk mérhetőnek. A két (befogadó, illetve befogadott) közösség kölcsönös gazdagodása is inkább csak optimális, de nem általános esetnek tekinthető.

Megjegyzendő azonban, hogy az egész meghatározás tulajdonképpen kicsit mesterkéltnek is hathat. A nemzetiszocialista rendszer bukása és a második világháború elvesztése után ugyanis a nyugatnémet társadalom a menekülttömeg érkezésétől függetlenül maga is szükségszerűen átalakulóban volt, és több helyzetben az őshonos és menekült polgárok azonos kihívásokkal néztek szembe. Ezért többen fel is vetik a kérdést, helyese voltaképpen beilleszkedésről beszélni? Úgy gondolom, igen, de azt valóban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Nyugat-Németország az ötvenes években még nem rendelkezett azzal a statikus társadalommodellel, ami azóta jellemzi.²⁴ Annyi azonban bi-

²³ Maier, Jörg - Tullio, Germano: *Die wirtschaftliche Eingliederung von Flüchtlingen und Heimatvertriebenen in Bayern*. Iudicium, München, 1994. 35–49. p.

²⁴ Vö. Helga Grebing: Zum Begriff der Integration. In: Rainer Schulze–Doris von der Brelie-Lewien–Helga Grebing (Hg.): *Flüchtlinge und Vertriebene in der westdeutschen Nachkriegsgeschichte*. Bilanzierung der Forschung und Perspektiven für die künftige Forschungsarbeit. Lax, Hildesheim, 1987. 302–304. p.

zonyos: alkalmazkodnia nemcsak a menekülteknek, hanem az őshonos lakosoknak is kellett, és nem is csak egymáshoz, hanem a gazdaság és társadalom gyökeresen új jelenségeihez is.

A bácskai németek új lakhelyei

Nyugat-Németországra hihetetlen gyorsan zúdult a milliós menekülthullám. Bajorországba csak 1946 folyamán 764 vasúti transzport futott be 777 130 menekülttel. Ebből 132 szállítmány érkezett egyedül június hónap folyamán.²⁵ A menekültek letelepítésében ennek ellenére is megfigyelhető bizonyos fajta tudatosság, bár a szándékokat elsősorban a rendelkezésre álló lakóterek mennyisége és az egyes helységek felvevőképessége határozta meg: ne felejtjük el, hogy a menekültek érkezésével egyes települések lakossága három-négyszeresére duzzadt! Miután szinte valamennyi német nagyvárosban a lakások döntő többsége az országot ért bombatámadások során súlyos károkat szenvedett, így a legtöbb menekültet falvakba, illetve kisvárosokba igyekeztek irányítani (itt valamivel nagyobb volt az élelmiszerhez jutás esélye is).

Az eredeti elképzelések szerint a Magyarországról származó, szervezett transzportokkal érkező németeket a – részben tévesen – származási helyüknek tekintett Hessen és Baden-Württemberg tartományokban kellett volna elhelyezni, ám 1946–1947-re a két tartomány már annyira telített volt, hogy az eredetileg megállapított kvótákat módosítani kellett. Egy 1950-ból származó kimutatás szerint az akkori Nyugat-Németországban 192 486 magyarországi német menekültet tartottak nyilván; közülük 97 486-an éltek Baden-Württembergben, 49 220-an Bajorországban, 25 583-an Hessenben és 2326 Észak-rajna-Vesztfáliában.²⁶ A későbbiekben az arány úgy módosult, hogy tovább növekedett a végleg Württembergben letelepedők aránya, de a jobb munkalehetőségek reményében – az ötvenes évek elején – néhányan távolabbi tartományokba költöztek. Érdekes, hogy a majdnem teljes egészében katolikus vallású magyarországi svábokat evangélikus többségű területekre irányították, ami kezdetben számos konfliktus forrása volt.

A Felső-Bácskából származó németek is sokfelé szóródtak szét, ám néhány nagyobb területi tömböt jól meg lehet határozni, ahol máig nagyobb számban megtalálhatók.

Bajorország területén az egyik ilyen régió *Alsó-Frankföld (Unterfranken)* közigazgatási terület, ahol főként Aschaffenburg környékén, Miltenberg, Obernburg körzetében élnek bácskai németek. Ezek főleg egykori csatáljaiak és vaskútiak, akiket 1946 novemberében telepítettek ki, vagy az ún. családegyesítések során költöztek ide már régebb óta itt élő rokonságukat követve. Ugyanennek az 1946-os szállítmánynak más tagjai *Dél-Bajorországba*, München és Wolfratshausen térségébe kerültek. Utóbbi közelében épült fel az egyik német „menekültváros”, Geretsried. Hasonló jellegű település a Regensburg közelében található Neutraubling, ahol néhány garai és vaskúti család talált új otthonra. Szintén sokan kerültek az ún. *Sváb-Bajorországba* (Augsburg környéke), ahol nagyobb bácskai közösség főként Schwabmünchen, Bobingen és Königsbrunn városokban él. Más csoportok pedig a Würzburg–Schweinfurt–Bad Kissingen–Bad Neustadt vonalon található településeken laknak.

A Svábföldön (Baden-Württemberg) talált új otthonra a szervezett kitelepítésekkel Németországba érkező bácskai németek nagy része, de a Magyarországot önként elhagyók közül is igen sokan. Így pl. a Heidelberg közelében található Aglasterhausen község egyik

²⁵ Kornrumpf, Martin: *In Bayern angekommen. Die Eingliederung der Vertriebenen. Zahlen-Daten-Namen*. Olzog, München, 1979. 32. p.

²⁶ Bohmann, A.: *Menschen und Grenzen* 69–71. p.

településrészt a nagyszámú csávolyi menekült miatt egy ideig „Kleintschawalnak” (Kis-csávoly) nevezték. Württembergben a bácskai németek legtöbbje Stuttgart vonzaskörzetében él, azon belül is főképp *Ludwigsburg körzetében* (Bietigheim-Bissingen, Besigheim, Wolfsschlugen), illetve az ún. *Rems-Murr* körzetben (Backnang, Waiblingen és környéke). Ide szinte minden községből kerültek, ugyanis többek között ide irányították az önkéntes menekülők és a szovjet zónából érkező magyarországiak jelentős részét is. Ezen túl csátaljai, bácsalmási és kunbajai származású németek élnek Ulm, Krumbach és Günzburg vonzaskörzetében is. A kunbajaiak másik fontos központja a Heidenheim közelében található Giengen an der Brenz városa, a Katymárról származók pedig Schwäbisch Gmünd környékén élnek a legnagyobb számban. A belső áttelepítések miatt a menekültek egy része a tartomány, korábban a francia zónába tartozó részébe (Baden) került, amely kezdetben nem fogadott elűzötteket.

Hessen tartományban él a Bácsalmásról és környékéről származók egy része, mégpedig a *Lahn-Dill* körzetben. Wetzlar város közelében, ahová 1946 májusában mintegy 1000 fő érkezett a környék településeibe. Rajtuk kívül főképp Katymárról származók kerültek ebbe a tartományba: ők egyfelől *Gießen* környékén, *Griesheimben* és a közigazgatásilag ahhoz tartozó, menekültek által létrehozott és működtetett mintagazdaságban, a magyar államalapítóról elnevezett Szent István-telepen (Sankt-Stephan-Siedlung). Ezenkívül Mannheim–Sandofen környékén élnek még nagyobb számban. Természetesen kisebb számban ennél jóval több területen élhetnek bácskai származású németek; erre igazolás lehet, hogy a Bácska egykori lelkes kutatója, *Paul Flach* csak Vaskút községből származó németeket Nyugat-Németország 192 (!) különböző településén fedezett fel.²⁷ Az egykori menekültek leszármazottai pedig azóta már az ország csaknem minden régiójában megtalálhatók.

A menekülttáboroktól a kényszerlakhelyekig

A szervezett kitelepítési akciók révén elűzött magyarországi svábok egy gyakran napokon át tartó, emberhez méltatlan körülmények között történő vasúti szállítás és hosszabb ausztriai kitérő után érkeztek meg Németország területére. A hosszú út során a szállítás közönséges marhavagonokban történt, amelyekben nagy volt a zsúfoltság és minimális a higiénia. Rádásul a magyar hatóságok túlkapasai miatt sokaknak a csomagja is elveszett. Így nem csoda, hogy még az amerikai zóna katonai parancsnokának, *Lucius D. Clay* tábornoknak is feltűnt, milyen sok magyarországi menekült érkezett csomag nélkül, fagyoskodva és kiéhezve az általa irányított megszállási övezetbe.²⁸ (A hiányos ellátás miatt az amerikaiak egy időre szüneteltették is a magyarországi menekültszállítmányok fogadását.) A tábornok valóban nem túlzott: a vasúti kocsikban mindössze egyetlen vaskályha állt, a szükségét mindenki csak akkor tudta elvégezni, ha a szerelvény hosszabb időre megállt. A kitelepítettek egyébként az út megtételéhez szükséges időnél jóval tovább voltak úton, gyakran napokat is kellett egy-egy állomáson vesztegelniük, míg továbbindulhattak a kijelölt fogadóállomás felé. Ilyen körülmények között egyáltalán nem csoda, hogy számos idős ember és kisgyermek esett a hiányos higiénia, a zsúfoltság vagy a stressz áldozatául. A halottakat valahol útközben gyorsan kellett elföldelni; sokszor még a végső nyughelyet jelentő település nevét sem ismerve.

²⁷ Flach, Paul: *Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka, Ungarn.* München, 1983. Anhang.

²⁸ Clay, Lucius D.: *Decision in Germany.* Garden City, New York, 1950.

A hosszadalmas út végén az elűzöttek valamely menekülttábor vasútállomásán léptek először német földre. A menekülttáboroknak többféle típusa volt, közülük az út első állomását az ún. *határ menti felvevőtáborok* jelentették, amelyeknek szerepe elvileg csak a menekültszállítmányok regisztrálása, a menekültek tartományon belüli elosztása és útnak indítása, esetleg más tartományokba történő átirányítása volt. A Magyarországról érkező menekülttranszportok a legtöbbször a bajorországi *Piding* és *Passau* táborába futottak be, ritkább esetben a Hessenben lévő *Bebra* település volt a szerelvények végállomása. Ezekben a táborokban azonban csak rövid időt töltöttek el, már csak azért is, mert legfeljebb 1500–3000 embert lehetett az egyszerű barakk-táborokban elhelyezni. A menekültek – az adatok felvétele után – itt kaptak először ételmezt – jobbára csak pótkávét és tejsót –, és ha mindent rendben találtak, kiállították számukra a továbbutazáshoz szükséges papírokat. A regisztrálást a sokak által megalázónak érzett, a hírhedt DDT-vel történő fertőtlenítés és az egészségügyi igazolások kiállítása követte – az ún. határfelügyelők csak ezek megléte esetén engedhették tovább az akkor már új összetételű szerelvényeket, általában 400 fős csoportokra bontva az eredeti szállítmányokat. Ez azt hozta magával, hogy akár rokonságok, faluközösségek tagjait is egészen másfelé irányították tovább, bár arra ügyeltek, hogy a közvetlen családtagok lehetőleg együtt maradjanak.

A határ menti tábor elhagyását egy újabb, több órás vonatút követte a kijelölt fogadóhelyek irányába. A megérkezést követő éjszakát itt is táborokban, kellett eltölteni. Ezekben a táborokban azt próbálták elérni, hogy a menekültek az adott közigazgatási/kormányzati kerület (*Regierungsbezirk*, kb. a mi megyéinkkel megegyező nagyságú közigazgatási egység) területén arányosan kerüljenek elosztásra. Ehhez a környékbeli települések felvevőképességét előzetesen fel kellett mérni. Ha ez is megtörtént, a transzportokat újból kisebb csoportokra osztották szét, és útnak indították a már a „végleges” elhelyezésükre szánt városok és községek területén található ún. *körzeti táborok* irányába. Hosszabb pihenőre általában itt volt először lehetőségük. Ezek a táborok többnyire nem a szó szoros értelmében vett barakk-táborok voltak, hanem erre a célra tulajdonosuktól a hatóság által lefoglalt szállodák, fogadók, tornatermek vagy a korábban a Wehrmacht által használt épületek voltak. Az itt eltöltött idő nagyon változó lehetett: a településen rendelkezésre álló ép lakóterek számától függően lehetett egyetlen éjszaka, de akár több hónap is. A magyarországi svábok annyiban viszonylag szerencsésnek mondhatták magukat, hogy olyan területekre irányították őket, amelyek érkezésük idején még nem voltak telítettek, így általában elég hamar elhagyhatták a zsúfolt és a helybeli lakosságtól szigorúan elválasztott – és ezért mindenféle gúnyos megjegyzéssel (Bretterhausen/ 'Deszkaháza', Barackingen/ 'Barakkfalva') illetett – menekülttáborokat. A menekülteket ezen izoláltságuk alatt egyébként is számos bántó megjegyzés érte: „50 kilós cigányoknak”, „hátizsákos németeknek” vagy éppen jöttmenteknek csúfolták őket.

A menekülttábor elhagyva az elűzöttek családját általában magánházakba és -lakásokba költöztette a menekültügyi hatóság. Ezeket a lakrészeket a helybeli lakosságtól foglalták le, magyarán szólva gyakran a menekült családokat beköltöztették a helyiek mellé a lakás számukra kiürített szobáiba. A lakástulajdonosok és a menekültek formálisan albérleti szerződést kötöttek egymással, ám azt a tulajdonosok egyoldalúan nem bonthatták fel. A rendelkezésre bocsátott lakóterek között nagy lehetett a különbség. Az emberhez méltó szállás alapelveit persze még a legjobb szándékkal sem lehetett volna megvalósítani, hiszen az eredetileg egy családi háztartásra kialakított házakban most további 6-7 ember megfelelő elhelyezését kellett volna biztosítani. Így az is előfordult, hogy a menekültek szalmazsákokon aludtak, bútor egyáltalán nem jutott nekik. A lakástulajdonosok pedig egyáltalán nem lelkesedtek azért, hogy vadidegen menekülteket „te-

lepiensenek a nyakukra”, így nem volt ritka, hogy a hatóságnak a kijelölt lakásrészeket csak erőszakkal sikerült szabaddá tenni. Így ez a kényszerű társbérlet eleve konfliktusokkal indult, amelyek csak sokasodtak az együttélés folyamán.

A legnagyobb problémát az okozta, hogy a lakástulajdonosok és a menekültek privát szféráját nem lehetett teljesen szétválasztani, hiszen bizonyos helyiségeket (konyha, mosdó, WC) mindkét félnek használnia kellett (volna). A legfőbb vitaforrás egyébként a visszaemlékezők szerint a konyha volt, hiszen azt mindegyik félnek nagyjából egy időben kellett használnia. Állandó feszültségforrást jelentettek a gyakran csak tudatlanságból elejtett megjegyzések, a helybeli közösség megbontása a menekültek által, a babonák és a nyilvánvaló provokációk is (pl. az áram kikapcsolása, indokolatlanul magas bérleti díj, a WC használatának tiltása, stb.). Ráadásul menekülteket nemcsak lakásokban helyeztek el, hanem olyan épületekben (táncterem, tekepálya, kocsmá) is, amelyek korábban a helybeli közösségi élet fontos színterei voltak, s ezáltal a helyiek szórakozási lehetőségei is csökkentek „a menekültek miatt”.²⁹ Persze a helyiek elutasításában nemcsak azok önzését kell látnunk, hanem azt a tényt is, hogy az őshonos lakosság maga is komoly ellátási gondokkal küzdött, így a menekültek érkezését afféle rájuk mért büntetésnek élték meg a megszállók részéről. Vagyonukban a helyiek maguk is károsodtak a háború alatt, sokáig azonban ezért nem kárpóolták őket, miközben azt látták, hogy a menekültek számos kedvezményben részesültek. Ráadásul az „új polgárok” a munkaerőpiacon hamarosan a helybeliek vetélytársaiként is jelentkeztek, így nem csoda, hogy az előítéletek csak hosszú idő múlva kezdtek megszűnni.

A Bácskából elűzött magyar svábok főképp bajor és württembergi parasztagdák házába kerültek. Ez abból a szempontból előnyös volt, hogy élelmiszer-ellátásuk nagyjából biztosítva volt, ám együttélésük mégis rengeteg konfliktust hordozott magában. A bácskai németek nagy része Magyarországon maga is önállóan gazdálkodó parasztember volt, de rendszerint a helyieknél fejlettebb technikával és nagyobb birtokon dolgozott. A mások földjén történő „cselédmunkát” jó részük így megaláznak érezte, ráadásul ezzel csak nagyon keveset lehetett keresni. Az együttélés nemcsak helybeliekkel volt kényszerű, hanem abból a szempontból is, hogy egy-egy menekült család több generációjának kellett ismételtlen összeköltöznie, miközben a fiatal családfe többnyire még hadifogságban volt.

A menekültek és az őslakosok együttélése több évig is eltarthatott; egészen addig, amíg az állam által elindított lakásépítési akciók és kárpótlások, hitelfelvételi lehetőségek révén meg nem nyílt az út az elűzöttek önálló otthonba költözése előtt, ami általában az 1950-es évek közepe táján valósulhatott meg.

Viszony a helybeliekkel

A menekülteket – függetlenül attól, melyik országból kerültek Németország területére – a német társadalom idegennek tekintette, ugyanis több szempontból sem illeszkedtek a helyi közösségekbe.³⁰ Különösen a kisvárosokban és községekben volt ez feltűnő, amelyek korábban zárt közösségeket alkottak, és amelyekben még a szomszéd településről érkező is sokáig idegennek számított. A bácskai menekültek azonban még egy külső szemlélő számára is idegennek tűntek, hiszen már öltözkük is gyökeresen eltért a helyiektől, amelyet az őshonos lakosság primitívnek és elmaradottnak tartott. Legalább ilyen

²⁹ Betz, Hanna: *Flüchtlingschicksal auf dem Lande*. Frankfurt, 1949. 41. p.

³⁰ A témával kimerítően foglalkozik Frantzióch, Marion: *Die Vertriebenen als Fremde. Eine soziologische Betrachtung der ersten Nachkriegsjahre*. In: *Jahrbuch f. Ostdeutsche Volkskunde*. Band 32. (1989). Hg. Tolksdorf, Ulrich, Elwert, Marburg, 1989.

idegennek hangzott az általuk használt „sváb” nyelvjárás, amely jelentősen eltért mind a württembergi sváb, mind a bajor dialektustól, ráadásul abba a beszélők számára is észrevétlenül időnként magyar és délszláv szavak keveredtek. Így a helyiek jó része nyelvjárásukat elrontott német beszédnek tartotta.³¹ Az irodalmi németet a menekültek nagy része nem beszélte, bonyolultabb nyelvtani formulákat nem is tudtak se kifejezni, se megérteni. A nyelvi megértést azonban nemcsak az eltérő szókincs, hanem a különböző nyelvi szokásrendszer is nehezítette, egészen másképp illik például köszönni, vagy mások a megszólítási módok is, amelyeket a menekültek – akiknek nagy része nemhogy külföldön, de szülőfalujától távol sem járt soha – persze nem ismerhettek.³²

Ennél is több problémát okoztak az eltérő viselkedési kultúrából származó konfliktusok. Míg Magyarországon a svábok között általánosan szokás volt a kedélyes csevegés a szomszédokkal, érzelmeik nyíltabb kifejezése vagy éppen a rokonok, közeli ismerősök arcon csókolása, addig a helybeliek mindezt tolakodásnak, vagy az önuralom hiányának látták, és hűvösen elutasítóan reagáltak rá. Ugyanígy tiltakoztak bizonyos főzési szokások vagy éppen némely, helyben nem gyakorolt, ünnepekhez kapcsolódó népszokás ellen is.³³

Nem volt elhanyagolható a helyiek és a menekültek viszonyában a felekezeti különbség sem. A döntő részben római katolikus vallású, erősen vallásos magyarországi svábokat nagyrészt evangélikus többségű körzetekben telepítették le, ahol kezdetben sokszor katolikus templom sem volt. Az új otthon vallásos életét az előzőtök nagy része üresnek találta, katolikus templom híján más felekezetek istentiszteleteit látogatták, de többségük úgy érezte, nem találtak elég együttérzést és válaszokat sorsukkal összefüggő lelki problémáikra. A faluasi evangélikus papság pedig egyenesen veszélyforrást látott a településére beáramló (katolikus) menekültekben, hiszen a saját felekezet dominanciája is megszűnhetett általuk. Az is igaz viszont, hogy a buzgó vallásos menekültek érkezése új impulzust adott a kistelepülések vallásos életének, amely egyébként – részben a nemzetiszocializmus vallástól elidegenítő hatása, részben a nagyvárosi evakuáltak jelenléte által – erre az időre jelentősen visszaesett.³⁴

Mindemellett izoláló tényező volt még, hogy az előzőtök németek gyakorlatilag minden vagyonukat és régi kapcsolatrendszerüket, saját faluközösségükben megszerzett elismertségüket is elvesztették. A vidéki társadalmak eleve hajlamosak arra, hogy tagjaikat anyagi jólétük alapján ítéljék meg, így a nincstelenné vált menekülteket a helyi közösség sokáig nem fogadta be. Sőt, eleinte a menekültek más csoportjaival sem volt felhőtlen a viszony; a polgárosultabb környezetből származó, nagyobb számban Németországba került szudéta- és sziléziai németek „különbnek tartották magukat”, és nem kívántak közösségné válni a „primitív” magyarországi és romániai németekkel.³⁵ De levéltári dokumentu-

³¹ Vö. Bonomi, Eugen: Deutsche aus dem Ofner Bergland in neuer Heimat. In: *Jahrbuch für Volkskunde der Deutschen Heimatvertriebenen*. Band I. Salzburg 1955. 70. p.

³² Weidlein, Gerda: Ti kenet ja net a mal schwätzen. In: *Unsere Post*, 1996.

³³ Vö. Kurz, Karl: Der Wandel des Dorfes Gersdorf. In: Lemberg, Eugen – Kreyer, Lothar (Hg.): *Die Entstehung eines neuen Volkes aus Binnendeutschen und Ostvertriebenen*. Marburg, 1950. 41. p.

³⁴ Vö. Beer, Mathias: Alte Heimat- Neue Heimat. Das spezifische Verständnis von Kirche und Gemeinschaft bei den Vertriebenen aus Südosteuropa und dessen Auswirkungen auf den Eingliederungsprozeß im deutschen Südwesten. In: *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*, 1995. 244–271. p., illetve Erker, Paul: *Vom Heimatvertriebenen zum Neubürger. Sozialgeschichte der Flüchtlinge in einer agrarischen Region Mittel-frankens 1945–55*. Steiner, Wiesbaden, 1988. 150–151. p.

³⁵ Interjú S. J.-vel Bietigheim-Bissingen, 1996.

mokban is van nyoma annak, hogy a szudétanémet menekültügyi biztos vonakodott a „magyarok” érdekeit képviselni.³⁶ Így talán nem csodálható, hogy a magyarországi sváb menekültek új lakhelyükön is főleg az „övéik” társaságát keresték, és az első években sokuk legfőbb vágya a közeli hazatérés volt.

A helybeliek és menekültek közötti viszony csak évek múltán vált oldottabbá. Az egyik terep, ahol menekültek és helyiek kapcsolatát nem lehetett megkerülni, az iskola volt. A gyerekeket egymástól nem lehetett teljesen eltiltani, s közösen megszerzett élményeik, az együtt eltöltött szabadidő közelebb hozta őket egymáshoz. A visszaemlékezők szerint a diák megítélésében nem játszott szerepet a származása, bár a teljesítményre nyilván kihattak az elüzetés során szerzett élmények.³⁷ A gyerekek életkorukból adódóan könnyebben elsajátították a helybeli német nyelvjárást is, amelynek révén a helyiek könnyebben elfogadták őket. Az más kérdés, hogy a saját családban – amely éppen otthoni nyelvjárást kívánta megőrizni – e dialektus használata gyakran feszültség forrása lett.

A menekült fiatalok beilleszkedésében nagy segítséget nyújtottak a különböző egyesületek, önképzőkörök, zenekarok, sportklubok. A résztvevőket itt ugyanis bizonyos közös érdeklődés hozta össze. Igaz, ez inkább csak fiúk, fiatalemberek lehetősége volt, mert a régi hazában ezeket a szórakozási formákat szinte kizárólag férfiak művelték. A bácskai svábok számára előnyösnek volt mondható, hogy egykori lakhelyeiken a két háború között viszonylag gazdag kulturális és sportélet folyt, amelyet sokan az új körülmények között is folytatni próbáltak. S az itteni hozzáállás vagy kiemelkedő teljesítmény is segítette a fiatalok elfogadását, bár ez egyáltalán nem jelentette az előítéletek azonnali megszűnését is. Egy visszaemlékező máig keserűen emlékszik arra az esetre, amikor az általa akkor már hosszabb ideje nagy kedvvel látogatott kórus tagjai közül az egyiknek eltűnt a pénztárcája. S ekkor azonnal az addig – látszólag egyenrangúként – kezelt egyetlen menekültra terelődött a lopás gyanúja, akinek a kórustagok közösen kutatták át a lakását (!). S bár végül kiderült, hogy a lopást egy helybeli kórustag követte el, az ekkor keletkezett árkot nem lehetett ismét betemetni.³⁸

A helyi szokások, nyelvjárás átvétele mellett a közösséghez tartozás nyilvánvaló jelének számított még a menekültek vagyonszerzése és – főleg – *házépítése*. Ez utóbbi ugyanis annak a jele volt, hogy az egykori menekült jövőjét az adott közösségben képzeleli el, és már nem lehet többé nincstelennek vagy „hátizsákos németnek” csúfolni. A bácskai németek szemében saját ház birtoklásának már a régi hazában is szimbolikus jelentősége volt, de itt még inkább. Bár a házépítés csak nagy összegű kölcsönökből és segítyekből valósulhatott meg, de ezzel a menekült ismét a „maga urává” vált, és véget értek a kényszerű társbérletek is. Az pedig a helyiek elismerését is kiváltotta, hogy a rokonok, egy közösségből származók kölcsönösen segítették egymást, így a legtöbb magyarországi menekült már az 1950-es évek elején/közepén saját lakásba vagy házba költözhetett. Az ekkor épült házakban persze eleinte egy-egy család két-három generációja élt együtt, ahol a társas együttélés bizonyos régi normáihoz is vissza lehetett térni. A magyarországi németek életében a régi hazában is a házépítés számított a fő luxusnak, s ez igazából az új körülmények között sem változott meg, így sokan később megszerzett vagyonuk nagy részét újabb házak építésébe fektették be.³⁹

³⁶ Staatsarchiv Würzburg, Landratsamt Miltenberg 5317.

³⁷ Interjú E. R.-rel, Csátalja, 1996.

³⁸ Beszélgetés S. J.-vel, Bietigheim-Bissingen, 1996, ld. még Schwedt, Herbert: Heimatvertriebene in württembergischen Landgemeinden. In: *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*. XII/ 1969. 27–40. p.s

³⁹ Interjú G. K.-val, Schwabmünchen, 1997.

A fentiek ellenére is elgondolkodtató, hogy több egykori menekült úgy érezte, hogy akkor érezte igazán otthon magát először Németországban, amikor a háza felépült, de még inkább akkor, amikor lakhelyükön a '60-as évektől kezdődően megjelentek az olasz, török, jugoszláv vendégmunkások és „gazdasági menekültek”, akikkel szemben a menekült és őshonos lakosok egységesen elutasító magatartást tanúsítottak.⁴⁰

A „vegyes házasságok”

Szociológusok szerint egy közösség társadalmi elfogadottságának legbiztosabb jele, hogy annak tagjai más csoportokba tartozókkal „biológiai-szociális” úton keverednek, azaz házasságkötések révén rokonságba kerülnek egymással. E tekintetben többféle statisztika is vizsgálható. Általában ugyanis igaz, hogy az ötvenes években elég magas volt a menekült és helybeli fiatalok között kötött házasságok száma (kb. minden 5. házasságkötés ilyen volt).⁴¹ Ezt nem utolsósorban az is magyarázza, hogy a fronton elesett vagy hosszú ideig hadifogságban lévő katonák hiánya miatt alaposan lecsökkent a házasuló korban lévő férfiak aránya, ami – elvileg – a menekült férfiak esélyeit növelte. A nők kilátásai már kezdetben is rosszabbak voltak, hiszen a velük kötött házasságtól semmiféle hozományt vagy anyagi előnyt nem lehetett várni. További komoly akadályt jelenthettek a felekezeti különbségek, amelyeket a szülők kölcsönös tiltakozása miatt nem mindig lehetett áthidalni.

Am a fent idézett statisztika meglehetősen csalóka. Nem minden menekültcsoport elfogadottsága volt azonos ugyanis a nyugatnémet társadalomban, és nem is mindégükük mutatott akkora hajlandóságot a helyiekkel való keveredésre. Az észak-bácsi németek 2. generációja – amely jellemzően már Németországban kötött házasságot – például szinte kizárólag menekültekkel házasodott. Sőt a legjellemzőbb az volt, hogy a házastársak azonos faluközösségből származtak. Ennek nem az az oka, hogy régi kapcsolatok értek házassággá, hanem véleményem szerint egy, az ötvenes években még többé-kevésbé tudatosan alkalmazott stratégia alkalmazásáról van szó. Ennek a lényege az volt, hogy az új kapcsolatokat is a szülőfaluban a családok között kialakult viszony, az ottani vagyoni helyzet határozta meg, bár ennek elvben már semmi jelentősége sem lett volna. Az ilyen házasságokat általában a család megnyugvással vette tudomásul.

Az is viszonylag gyakran előfordult, hogy a házastárs valamely más magyarországi községből, illetve a jugoszláviai Bácskából származott. E területek hasonló kulturális hagyománnyal bírtak, nyelvjárásaik sem különböztek jelentősen, és lakosaik értékrendje is hasonló volt. Az már jóval ritkább volt – inkább csak értelmiségi pályára került fiatal férfiak esetében –, hogy szudéta- vagy sziléziai németekkel léptek frigyre. Az ilyen házasságokat a saját közösség „túl előkelőnek” tartotta, és nem is nagyon fogadták el.

Még ennél is ritkább volt a helybeli lakosokkal kötött házasság. Ennek nemcsak a – kezdetben kétségkívül létező – kölcsönös elzárkózás volt az oka. A visszaemlékezők szerint a helybeli fiatalokkal általában jó volt a viszony, de többségük úgy emlékszik, hogy nem is mertek gondolni arra, hogy köztük és a helybeli fiatalok között szerelem vagy házasság jöhetne létre.⁴² A viszonyt a magyar svábok részéről nyilvánvalóan egy-

⁴⁰ Interjú J. B.-vel és J. T.-vel. Waiblingen, 1998.

⁴¹ Reichling, Gerhard: Eingliederung durch Eheschließung. In: *Die Deutschen Vertriebenen in Zahlen* II. Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn, 1989.

⁴² Beszélgetés J. K.-val, G. K.-val, S. J.-vel, P. S.-sel, Schwabmünchen 1997. december, Bietigheim-Bissingen, 1996. november. Felvétel a szerző archívumában.

fajta kisebbségi komplexus árnyékolta be. De a magyarországi sváb szülők, nagyszülők – akik önmaguk társadalmi helyzetét jórészt a régi hazájukban elfoglalt helyük és vagyónuk alapján határozták meg – a helybeli németek azon csoportját, amellyel gyermekeik kapcsolatba kerülhettek, nem mindig érezték magukhoz, családjukhoz méltónak. Az sem elhanyagolható tényező, hogy a menekültek jelentős része az ötvenes évek közepéig szilárdan hitt abban, hogy hamarosan visszatérhet Magyarországra. Márpedig ebbe az elképzelésbe egy helybeli házastárs nehezen fért bele, hiszen az aligha volna kész mindent feladva Magyarországra távozni.

Hogy ez a stratégia nem pusztán utólagos okoskodás, arra nézve bizonyosság lehet a Magyarországról elszármazott németek lapja, a máig is létező *Unsere Post*, amelynek az ötvenes években még házassághirdetési rovata is volt. Ebben az elűzött fiatalok a szokásos külső paraméterek helyett származási helyek alapján próbálták társat keresni maguknak, s az már önmagában is jelzésértékű, hogy egy szűk kisebbségnek szóló lapban adták közre hirdetésüket.

S az is feltűnő – de ezek okainak elemzése meghaladja a szerző lehetőségeit –, hogy milyen sokan egyáltalán nem kötöttek házasságot, és milyen feltűnően sok házasság maradt gyermektelen. Ez utóbbi tényező az elszigetelődést erősítette, ugyanis sokan épp gyermekeik révén kerültek kapcsolatba az őshonos lakossággal, a gyermektelen házaspároknak erre kevesebb módja volt.

A Németországban született vagy ott felnőtt generáció párválasztását a fenti szempontok érthetően már nem motiválták. Korlátokat esetükben a még mindig erősen inga- tag szociális helyzet vagy a hiányos képzettség jelenthette. Ilyen téren tehát legfeljebb a harmadik generáció érte el a társadalmi egyenrangúságot; igaz, ők általában nem is sorolták magukat az elűzöttek vagy akár a magyarországi németek közé.

A menekültek a gazdaságban⁴³

A menekültek és elűzöttek gazdasági beilleszkedése (szocioökonómiai integrációja) az integrációkutatás egyik alapkérdése. Annak ugyanis, hogy az egyes embernek mennyiben sikerült munkalehetőségeket, biztos megélhetést találnia, új családi otthont teremtenie és a régi hazában megszokott életszínvonalát helyreállítania, döntő szerepe volt a beilleszkedés minden más terepén is. A régebbi német szakirodalom és a korabeli sajtó – részben politikai okok által is motiváltan – hajlamos is volt a gazdasági integrációt magával a beilleszkedéssel azonosítani, amikor az ötvenes évek közepe táján a menekültek már sikeres beilleszkedéséről, az integráció csodájáról írt.⁴⁴ Ma már tudjuk, az emberek beilleszkedését nem lehet kizárólag foglalkoztatási statisztikákkal, fogyasztói szokásokkal, keresetviszonyok összehasonlításával szemléltetni, hiszen ebben lelki tényezők legalább ekkora szerepet játszottak. Ettől azonban még tény, hogy Nyugat-Németország óriási gazdasági és szociálpolitikai eredményeket ért el az 1950-es években, amelynek a menekültek milliói aktív részvételükkel óriási lendületet adtak, és végül maguk is az ún. „német gazdasági csoda” (*Wirtschaftswunder*)⁴⁵ haszonélvezőivé válhattak, bár ez sok tekintetben komoly áldozatokat is követelt tőlük.

A nyugatnémet gazdaság 1948 után folyamatosan – az ország újjáépítésével párhuzamosan – komoly modernizáción és szerkezetváltáson esett át. Ennek fő eleme az ország

⁴³ A témát bővebben feldolgoztam az alábbi tanulmányban: Mayer János: *Az elűzött észak-bácskai svábok németországi beilleszkedésének néhány kérdése. Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv*. 17. Kecskemét, 2001. 299–340. p.

⁴⁴ Vö. pl Lemberg – Krecser i. m. vonatkozó fejezetei.

erőteljes iparosodása volt: egyrészt olyan területeken is komoly ipari vállalkozások jöttek létre (pl. Bajorország), amelyek korábban elmaradott agrár régióknak számítottak, másrészt az iparban foglalkoztatottak számaránya 1950 és 1960 között több mint a kétszeresére nőtt. Ugyanezen tíz év alatt a teljes ipari termelés az egész országban kb. megháromszorozódott, és nőtt az iparban alkalmazott nők száma is. Az új ipari vállalkozások egy része is a menekültekhez kötődött, hiszen a csehszlovákiai és lengyelországi elűzöttek között számos ipari vállalkozó és képzett munkaeő volt, akik olyan iparágak meghonosításában működtek közre, amelyeknek új lakhelyükön korábban egyáltalán nem volt hagyománya. Bajorország például így vált a szudétánémet származású vállalkozói révén az optika, vegyipar, valamint az üvegyártás egyik új fellegvárává.⁴⁵

Ezzel szemben a mezőgazdaság szerepe – a végrehajtott modernizáció ellenére is – mindenütt jelentősen visszaesett. Bár az állam jelentősen támogatta a vállalkozó gazdákat, de átfogó földreformra nem került sor, és a mezőgazdaság nem is tudott az iparhoz hasonló gyors és nagy nyereségeket produkálni, így az alkalmazottak fizetése jóval alatta maradt az ipari szektorból élőkénél. Emiatt a kisparaszti gazdaságok nagy része tönkrement: az ötvenes években több százezer paraszt hagyott fel a gazdálkodással. Így az agrárszektorban foglalkoztatottak száma is jelentősen csökkent, a megmaradókra viszont még több teher hárult. Már az ötvenes években statisztikák mutatták a parasztok elöregedését, és láthatóvá vált, hogy a családi gazdaság mint művelési forma elhalt (ti. a fiatalabbak más megélhetést kerestek maguknak), sokan pedig mellékes keresétként foglalkoztak földműveléssel. Ezt az is segítette, hogy ebben az időszakban az ipar „vidékre települt”, azaz nemcsak a nagyvárosokban lehetett valakiből gyári munkás. Másrészt a közlekedési hálózat jelentős fejlődése azt is lehetővé tette, hogy a munkahelyváltás nem vezetett szükségszerűen lakóhelyváltáshoz is, és az ingázó munkásokkal lényegében egy új társadalmi csoport alakult ki, amely egyfajta átmenetet jelentett a régi falusi és a városi életforma között. Ezzel jelentősen el is mosódtak a korábban rendkívül éles határok a falu és a város között.

Ebben a gazdasági környezetben kellett tehát megtalálnia a boldogulását az országban több mint tízmillió menekültnek, köztük az Észak-Bácskából elűzött sváboknak is. A menekültek elsődleges célja ebben az időben nem lehetett más, mint a szociális felemelkedés: biztos munkahely megtalálása, saját családi otthon megteremtése, majd a régi hazában elért vagyoni helyzet újratemtése, lehetőleg minél gyorsabban. Itt pedig alkalmazkodni kellett a német gazdaság nyújtotta lehetőségekhez; márpedig a leggyorsabb felemelkedési lehetőség általában nem volt azonos a régi hazában folytatott tevékenységgel – vagyis a menekültek nagy része kényszerű szakmai és szociális átrétegződést élt át. Aki erre nem volt képes, és csökönyösen a régi normák szerint kívánt tovább élni, azt a teljes lesüllyedés és szociális elszigetelődés fenyegette. Ez a legerősebben az egykori önálló parasztgazdák esetében jelentkezett, hiszen ők korábbi tulajdonosi szerepüket is elvesztették, amit nem volt könnyű elfogadni. Önmagában munkát találni általában nem jelentett problémát, hiszen a számtalan új ipari vállalkozás rengeteg lehetőséget nyújtott. Az előbb említettekből következik, hogy a menekültek nagy része az iparban található munkát magának; ehhez azonban új szakmákat kellett elsajátítaniuk, és olyan munkakörökben kellett dolgozniuk, amelyeket sokan presztízsvesztésként éltek meg.

⁴⁵ Vö. Lanzinner, Maximilian: *Zwischen Sternenbanner und Bundesadler. Bayern im Wiederaufbau 1945–1958*. Pustet, Regensburg, 1996. 263–265. p., ill. Mooser, Josef: *Arbeiter, Angestellte und Frauen in der nivellierten Mittelstandsgesellschaft. Thesen*. In: Schildt, Axel – Sywottek, Arnold: *Modernisierung im Wiederaufbau. Die westdeutsche Gesellschaft der 50er Jahre*. Dietz, Frankfurt, 1990. 362–375. p.

A bácskai svábok a munkaerőpiacon. Az új életforma fényei és árnyai

A bácskai svábok meghatározó része szülőföldjén szinte kizárólag mezőgazdasági tevékenységből élt. Az elűzetés után még sokan reménykedtek abban, hogy ezt a tevékenységet az új körülmények között is folytatni tudják. Ennek az adott némi alapot, hogy az elűzöttek jó részét kisparaszti birtokokon helyezték el, ami némi munkalehetőséget is jelentett számukra. Az egykori gazdagparasztek ezt a „cselédmunkát” egyfelől megalázónak érezték, másrészt nem is hozott olyan komoly jövedelmet (eleinte csak élelmet és ellátást), így legfeljebb csak a fennálló életszínvonalat konzerválhatták volna általa. A nehezebb mezőgazdasági munkáktól mentes téli időszakokban nyílt először lehetőségük más jellegű munkavállalásra is, és az ottani fizetésekot látva sokan már nem tértek vissza addigi kenyéradóikhoz. Innen terjedt el – főleg Bajorországban – az a vélekedés, hogy a „menekültek lusták”.⁴⁶

Az hamar világhossá válhatott a menekültek számára, hogy az átalakuló mezőgazdaságban kevés esélyük lehet az érvényesülésre. Az állam nyújtott ugyan különféle hiteleket és támogatásokat az elűzött parasztagdák földhöz jutását segítőként, ám a versenyképes termelővé váláshoz ezen felül is jelentős mobilizálható vagyonra és komoly alaptőkére lett volna szükség – és még ezek megléte esetén is csak sokára lehetett volna komolyabb nyereségekre számítani. Olyan módon, mint régen Magyarországon, pedig már nem lehetett volna termelni, a modernizáció és a gépesítés várható költségei hamar elvették az egykori parasztek kedvét az önálló gazdálkodástól.

A bácskai parasztek nagy része így az iparban találta meg megélhetése forrását. Igaz ugyan, hogy hasznosítható szakképesítéssel szinte senki sem rendelkezett. Egyes kézműves szakmákban dolgozók (ács, kőműves, asztalos) érvényesülhettek a leghamarabb, hiszen az ő tudásukat az újjáépítésben, majd pedig a semmiből kinövő új településrészek kialakításában hasznosítani lehetett. Az elűzött fiatalok általában átképző kurzusokra jártak, ahol olyan szakmákat tanulhattak ki, amelyekkel jobban érvényesülhettek a munkaerőpiacon – az így megszerzett tudással főleg a gépjárműgyártásban és a nehézipar más ágazataiban lehetett munkát találni. A náluk idősebb generációnak – akiknek keresetéből már családot kellett eltartani – a sürgős pénzszerzés kényszere miatt már nem állt módjában új szakmát tanulni, így nagy részük betanított munkásként kereste kenyerét a könnyű- vagy élelmiszeripar területén. Ennek a fajta munkának az egykori önálló parasztek szemében ugyan nem volt túl nagy értéke, de megvolt az az előnye, hogy a kötött munkaidő után még mellékes jövedelem után lehetett nézni. Sokan arról számoltak be, hogy gazdálkodó parasztként hozzászoktak az egész napos elfoglaltsághoz, így a napi munkaidő nem elégitette ki őket!⁴⁷ Emellett természetesen az önálló családi otthonok felépítése is jórészt a munkaidő után, saját erőből folyt. Anyagi viszonyaik stabilizálódása után arra is volt példa, hogy egyes menekültek kisvállalkozásokba fogtak, főképp a kiskereskedelem területén. Az sem volt ritka, hogy otthonról bedolgozóként működtek köre valamilyen gyári termelésben, ami főképp a gyári munkás feleségének biztosíthatott részmunkaidős elfoglaltságot.

Komoly nagyvállalkozás indítása ugyan történt egykori menekültek vezetésével is, de ezek nagyrészt az iparosodott vidékekről származókhoz kötődtek, igaz, alkalmazottaik

⁴⁶ Bauer, Franz J.: *Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945–1950*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1982. 349–367. p.

⁴⁷ Például beszélgetés G. K.-val, Schwabmünchen 1996. Felvétel a szerző archívumában.

között nagy számban találni magyarországi svábokat is. Még szűkebb volt azoknak a köre, akik magyarországi felsőfokú tanulmányaikat hasznosítva, esetleg Németországban befejezve találtak állást maguknak. Ez a szűk réteg volt az, amely szerencsés esetben nemcsak az itthon maradókhoz képest, hanem nyugatnémet szinten is a gazdagok közé tudott emelkedni.⁴⁸

A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy az ímént leírt életformaváltásra nem mindenki volt képes. Az előzőtt parasztemberek idősebb generációja nem tudott, de talán nem is akart az új világrendhez igazodni. A gyári munkát nem sokra becsülték, viszont önálló gazdálkodásra tett kísérleteik hamar csődbe mentek, arra viszont már csak életkoruk miatt sem voltak alkalmasak, hogy új szakmát sajátítsanak el, így főleg gyermekeik tartották el őket. Számukra a teherkiegyenlítés jelentett egyfajta megoldást: ennek keretében – a vagyoni kárpótlás mellett – nyugdíjak és életjáradékok fizetésére is sor került, amely szerény keretek között a megélhetésüket biztosította. Persze ehhez több generáció-nak kellett közös háztartásban élnie.

A paraszti gyökerektől azért nem mindenki szakadt el teljesen. Az első két generációban ugyanis még jellemző volt, hogy vásároltak maguknak legalább egy kisebb gyümölcsös- vagy zöldségeskertet. Ez itt már nem annyira az önellátást szolgálta, hanem inkább kiegészítést meg egy kis nosztalgiát jelentett. Az idősebb generáció tagjai érzelmileg általában jobban kötődtek ehhez a – gazdasági értelemben jelentéktelen – földdarabhoz, mint a létfenntartást biztosító munkahelyükhöz.⁴⁹

A házépítés szerepe a beilleszkedésben

Saját ház birtoklásának a svábok körében már a régi hazában is nagy jelentősége volt. Az új körülmények között ez csak tovább erősödött, hiszen az önálló lakás egyszerre jelentette a kényszerű társbérletek végét, de jelzése volt az anyagi talpraállásnak is, vagyis a menekült úgy érezhette, „valamit már letett az asztalra”. Az ötvenes évek Nyugat-Németországát eleve nagy házépítési kedv jellemezte (a ház, lakás jó befektetésnek is számított), s ennek következtében a települések eredeti jellege is döntően megváltozott. Új község- és városrészek épültek fel, ami egyúttal nagy költözési hullámot is elindított. Így kisvárosok, községek is tízezres nagyságú településekké duzzadtak fel, de a nagyvárosok is új, jellegzetes városrészekkel gazdagodtak. A lakásépítéseket eleinte az állam, illetve a helyi önkormányzatok által létrehozott és felügyelt közhasznú társaságok irányították, amelyeknek az építkezni szándékozók is tagjai lettek, igaz, kezdetben a tőkehiány tevékenységüket erősen korlátozta. Ekkor épültek fel az ún. „menekültvárosrészek”, amelyekben csaknem mindenütt hasonló mintára épült, kétszintes, padlásszobás társasházak épültek, amelyek általában három-négy család elhelyezésére voltak alkalmasak. Egy családra rendszerint 3-4 szoba, konyha, WC, összesen mintegy 40–55 m² lakótér jutott. A pincében gyakran mosó- vagy nyári konyha vagy fürdőszoba is épült.⁵⁰

⁴⁸ Beszélgetés M. M.-mel, Löchgau, 1997. és A. O.-val, Wiesbaden, 1996.

⁴⁹ A témáról bővebben ld. Mayer János: Heimat, Wohnort, Zuhause? Heimatbegriff und Selbstidentifizierung der vertiebenen Deutschen aus der Nordbatschka. *Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde*. Band 41. 101–126. p. Hg. von Müns, Heike. Elwert, Marburg, 1998.

⁵⁰ A témáról bőséges áttekintést nyújt: Bausinger, Hermann–Braun, Markus–Schwedt, Herbert: *Neue Siedlungen. Volkswundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwigh-Uhland-Instituts in Tübingen*. Kohlhammer, Stuttgart, 1959. és Köhle-Hezinger, Christel

A lakások másik típusát képezték a mai lakótelepekhez hasonló „menekülttelepek”. Egy-egy ilyen telepen akár 15–20 000 ember elhelyezése is lehetővé vált, s a telepek közelében rendszerint élelmiszerboltok, iskolák, vendéglők is épültek. Ezeket a telepeket a helybeli lakosság gyakran becsmérőlen emlegette, és a menekültek nagy része is igyekezett mihamarabb elköltözni onnan. Az új telepek, illetve a főként menekültek által épített új településrészek mellé új élelmiszerüzletek, iskolák, vendéglők is épültek, továbbá a tömegközlekedés is hamarosan összekötötte őket a városközpontokkal és a munkahelyekkel. Ez azt is lehetővé tette, hogy az iparban dolgozóknak nem kellett a közeli nagyvárosba költöznie akkor sem, ha éppen ott vállaltak munkát. Ilyen nevezetes új telepek voltak pl. Stuttgartban a Rotweg vagy Giebel városrész, a Plattenwaldsiedlung Backnangban, Armorbach Neckarsulmban, Bisingen Bietigheimben.

Az észak-bácskai svábok általában az otthonteremtés több fokozatát is végigjárták. Új életüket sokan ilyen telepeken kezdték, de anyagi helyzetük javulásával a többség újabb telekvásárlásokba és – most már jellemzően saját erőből, hitelek felvételével – házépítésekbe fogott. Az egy helyről származók rendszeresen segítették egymást az építkezésekben, amit az őshonos helybeli lakosság, de más menekültcsoportok is elismeréssel figyelték.⁵¹ Ahol több azonos régióból származó család talált egymás közelében új otthonra, ott azt gyakran az utcanevek is tükrözték, így nem csoda, hogy Batschkastrasse több württembergi városban is ismeretes.

Az építkezési hullám egyébként és a gazdasági tényezők kölcsönösen hatottak egymásra. Az ötvenes évek statisztikái egyértelműen mutatják, hogy a továbbra is mezőgazdaságból élő falvak lakossága jelentősen csökkenni kezdett, míg a több munka- és építési lehetőséget nyújtó kisvárosok közepes városokká duzzadtak. A később indított állami lakásépítési programok pedig már kifejezetten a munkalehetőségekhez igazodtak. Ebben az időben a lakásépítés már olyan jó üzlet volt, hogy pályázatokat kellett kiírni az egyes városrészek arculatának megtervezésére.

A menekültek által épített házakban szinte mindenütt található valamilyen, a régi házra emlékeztető vagy akár onnan utólag beszerzett berendezési vagy dísz tárgy, díszítő motívum. Néha nem több ez egy odahaza vásárolt szentképnél vagy családi képnél, de néhány házban még olyan idézetek is díszítik a falakat, amelyek arra utalnak, hogy bárhol éljen is, szülőhazája csak egy van az embernek. Még a német viszonylatban is milliommossá lett vállalkozó hatalmas házában is van egy „magyar szoba”, amelynek berendezési tárgyait az utóbbi évtizedekben Magyarországról szerezte be.⁵² Így az új ház egyszerre válhatott az új otthonhoz fűződő első kötődéssé, de ugyanakkor a szülőhazához való hűség jelzésévé is. Ezen túl pedig az anyagi gyarapodás kiindulópontjának is számított, s némileg helyreállította a gyakorlatilag a semmiből indult és sokszor megalázott elűzöttek önbecsülését is.

(hg.): *Neue Siedlungen – neue Fragen. Eine Folgestudie über Heimatvertriebene in Baden-Württemberg 40 Jahre danach*. Silberburg, Tübingen, 1995., valamint Kühne, Andrea: *Die Vertriebenen im Wohnungsbau*. In: Eberl, Immo (Hg.): *Flucht, Vertreibung, Eingliederung*. 138–142. p.

⁵¹ Beszélgetés J. P.-vel. G. M.-mel, P. G.-vel és J. T.-vel, Waiblingen 1997. december. Felvétel a szerző archívumában, ill. Sallinger, Barbara: *Die Integration der Heimatvertriebenen im Landkreis Günzburg nach 1945*. Vögel, München/Stamsried, 1992. 235. p.

⁵² M. M. szóbeli közlése. Löchgau, 1996. november.

A gazdasági beilleszkedés emberi ára

Mint láttuk, a német gazdasági csoda részeseiként az egykori elűzöttek anyagi értelemben viszonylag hamar fel tudtak emelkedni. A kép teljességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy ennek igen komoly ára volt, és sok áldozatot kellett hozni érte. Nagyon sok ifjúkori álomról le kellett mondani: nagyon kevesen voltak azok, akik eredeti szakmájukból tudtak megélni: annál többen olyan fiatalok, akiknek a háború, majd az elűzetés ígéretes pályáját törte ketté, hiszen az érvényesülésükhöz szükséges továbbtanulásra a gyors pénzkeresés kényszere miatt nem kerülhetett sor. Sőt, a továbbtanulás még az ötvenes években felnőtt generáció számára is nagyrészt csak beteljesületlen vágyalom maradt, mert a családok anyagi helyzetét a házépítések miatti nagy adósságterhek még hosszú évekre behatárolták. Így még a második generációban is jóval magasabb volt az iparban foglalkoztatottak számaránya, mint az őshonos lakosság esetében.⁵³ Több generáció együttélése is számos konfliktust rejtett magában, amelyet azonban az anyagi egymásrautaltság miatt nem lehetett feladni. Talán az sem véletlen, hogy rendkívül sok fiatal házassága maradt gyermektelen vagy legalábbis feltűnően későn szánták el magukat a gyermekvállalásra. Ez azért lényeges, mert a gyermektelen családok általában sokkal nagyobb beilleszkedési gondokkal küszködtek, és jóval nagyobb volt bennük a szülőföld és a régi közösség iránti nosztalgia, amelyek elvesztése után keletkezett űrt más nem tudta betölteni.

A gazdasági integráció és a talpraállítás során elvégzett munkának egyébként sem csupán az egzisztencia újratemtése miatt volt jelentősége, hanem a háború, az elűzetés és az azt követő évek sorscsapásainak elfojtásában is. Így azonban nem maradt idő a tragédiák belső feldolgozására és a saját helyzet, háború alatti tevékenység tárgyilagos átgondolására. Ilyen szempontból mindenképp szerencsés helyzet volt, hogy Nyugat-Németország gazdasága fellendült, hiszen így többek sorsa hamar jobbra fordulhatott.⁵⁴

Ha a menekültek gazdasági integrációját értékelni akarjuk, a kép mindenképp ellentmondásos, ugyanis mind a *szociális lesüllyedés* (deklaszálódás), mind a *felemelkedés* helytálló az esetükben. Deklászálódást olyan értelemben lehet tapasztalni, hogy az egykor önállóan gazdálkodó parasztok az általuk alacsonyabb rendűnek tekintett munkavállalói réteg tagjai lettek, amely Németországban nem tartozott a jómódú társadalmi csoportok közé. Anyagi lehetőségeik sokáig korlátozottak maradtak, önálló vállalkozásokra vagy – a ház- és autós vásárlást leszámítva – nagyobb anyagi beruházásokra nem is gondolhattak, és a gyermekeik továbbtanulását is csak kevesen tudták finanszírozni. Ilyen értelemben tehát a menekültek döntő része a társadalom peremén maradt, hiszen a nyugat-német polgárok nagy része ekkor már jóval többet megengedhetett magának.

Am a felemelkedés is igaz lehet, amennyiben teljesítményüket a szülőföldjükön élvezett életszínvonalukkal vetjük össze. A modernizáció és az általános életszínvonal-emelkedés révén sok olyan luxus is életük részévé vált (jármű, háztartási gépek vásárlása, később nyaralás), ami Magyarországon ebben az időben még elképzelhetetlennek számított volna. Különösen akkor feltűnő mindez, ha az 1945 után Magyarországon maradt német kisebbség lehetőségeivel vetjük össze, amelyre az elűzöttek nagy része – azok helyzetét

⁵³ Vö. Pyka, Christiane: Ein Baustein mehr im Identitätsbastelspiel. Die dritte Generation Heimatvertriebener als Forscherinnen und Forscher im Feld. In: *Neue Siedlungen – neue Fragen* 27–35. p.

⁵⁴ Strothmann, Dietrich: Die Vertriebenen. In: Bracher, Karl Dietrich (Hg.): *Nach 25 Jahren. Eine Deutschland-Bilanz*. München, 1970. 304–305. p.

ről mit sem tudva – eleinte irigységgel tekintett. Saját felemelkedésüket a legtöbben csak akkor ismerték fel tudatosan, amikor – jobbára az 1960-as évek elején – első magyarországi látogatásukra sor került. Ekkor mérhették fel először, nagyjából mi várt volna rájuk, ha odahaza maradhattak volna. Sokan igazából csak ezen tapasztalatok birtokában békéltek meg végleg a Németországban maradás gondolatával.⁵⁵

A magyar közvéleményben néha még ma is hallható az a felfogás, hogy bár a németek kollektív büntetése és elüzetése igazságtalan volt, de a kitelepített magyarországi svábok jobban jártak, hiszen Nyugat-Németországban gyorsan meggazdagodtak. A fentiekből látható, hogy ez az önmagától állítás mennyire hamis. De nemcsak a „meggazdagodás” viszonylagossága miatt, hanem azért is, mert a szülőföld elvesztését, családok szétszakítását, emberi tragédiákat, évszázados közösségek szétbomlását nem lehet anyagi javakban mérni. Az ezek által keletkezett hiányérzetet semmiféle jólét sem pótolhatta.

A kulturális integráció

Az egyén integrációs folyamata távolról sem ért véget anyagi viszonyainak rendezésével és megélhetésének biztosításával. Az ember ugyanis közösség(ek)hez tartozik, s így egyáltalán nem mindegy, miképp találja meg helyét az új környezet különböző közösségeiben. Amikor az elűzöttek kulturális beilleszkedését vizsgáljuk, elsősorban arra keressük a választ, miként él tovább (ha tovább él) az általuk Magyarországról magukkal hozott kulturális örökség, illetve miként hatnak egymásra a különböző, most együtt élő kultúrák, és hogyan válik mindez a nagy egész alkotóelemévé. Az is fontos szempont, hogy milyen formában él tovább az összetartozás-tudat az egykori közösségek tagjai között, és miképp ápolhatják saját kulturális örökségüket, és mindezek fényében hogyan változott meg az egykori menekülteknek a hazáról kialakított elképzelése.

Okfejtésünk elején meg kell jegyezni, hogy a bácskai svábok legerősebb kötődése a szülőhely (magyarországi lakhely, település) faluközösségéhez kapcsolódott, s ez a kötődés lényegesen erősebb volt mind az országhoz, mind pedig a tágabban értelmezett régióhoz kapcsolódó érzelmi szálaknál. Így az új környezetbe való kerülés során elsősorban ennek megszűnése, illetve hiánya okozta a legnagyobb személyes traumát, tehát elsősorban ennek a közösségi élménynek a helyreállítására történtek többé-kevésbé sikeres kísérletek.

Az összetartozás és a közös örökség ápolására már az 1950-es évek elején hagyomány-örző egyesületek jöttek létre. Ennek két formája vált jellemzővé: a honfitársi szövetség (*Landsmannschaft*) és a szülőföld-egyesület (*Heimatverein*). Előbbiek az egy településen vagy környéken élő, egyazon országból származó menekülteket tömörítették, és helyi szervezetük általában egy országos szinten is működő nagyobb szövetségbe tagozódott. A magyarországi svábokat főképp a Magyarországról származó Németek Honfitársi Szövetsége (*Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, LDU*) egyesítette. Ez a szövetség a későbbi Baden-Württemberg tartományban 1949-ben jött létre, szövetségi szinten pedig 1955-től működött, ám főterülete mindig is a svábföldi tartomány maradt. Tevékenységét azonban számos – főképp a háborús múlt eltérő értékeléséből adódó – belső ellentét osztotta meg. Ahol a magyarországi németek kisebb számban éltek, ott gyakran a Jugoszláviából származó németek által létrehozott *Duna menti Svábok Honfitársi Szövetsége* (*Landsmannschaft der Donauschwaben*) keretei között működtek. A honfitársi szövetségek főképp az egy környéken élők összefogását, öntudatuk erősítését vállalják fel, minde-

⁵⁵ Beszélgetés J. O.-val, Wörth am Main, 1996., ill. M. M.-mel, Löchgau, 1997.

nekelőtt bizonyos rendezvények megtartásával. A teljes tagság évente három-négy alkalommal találkozik egymással, közösen megült ünnepek, közös paprikás- vagy halászléfőzés alkalmával, farsang tájkéán pedig általában svábbálokot rendeznek. Ilyenekből országos, illetve tartományi szervezésű eseményekre is sor kerül, amelyeken csaknem mindig jelen van a helyi politikai vezetés és az utóbbi időben a „hivatalos Magyarország” képviselője (konzul, nagykövet) is. Jellemző rendezvények még a Duna menti sváb búcsú (*Kirchweihfest, Kirmes*), a sváb népviseletek fesztiválja (*Trachtenfest*) és bizonyos közös zarándokutak megszervezése is. Ezekben a rendezvényekben ma már egyáltalán nem csak az egykori menekültek és utódaik vesznek részt, ugyanis a programok ma már az adott város kulturális életének integráns részét képezik. Az elüzetés évfordulóihoz közeledve vagy éppen a szülőföld napján (*Tag der Heimat*, nem minden tartományban azonos időpontban ünneplik) pedig rendszeresen kultúrmműsorok, emléktábla-avatások szervezése vagy alkalmi kiadványok megjelenítése is a feladataik közé tartozik.

A szülőföld-egyesület (*Heimatvereine*) ezzel szemben az egy adott magyarországi településről származó menekülteket fogja össze, függetlenül azok mostani lakhelyétől. Az elüzetés, majd a Németországban belüli költözések sokszor egymástól igencsak távolra sodorták az egykori faluközösségek tagjait, akiknek egymás iránti érdeklődése hívta életre ezeket az egyesületeket. Eleinte az volt a cél, hogy ún. községi találkozót (*Heimat-treffen*) szervezzenek meg, ahová minden, az adott településről származót családostul elvártak. Az első, bácskai németek által szervezett találkozóra ismereteink szerint 1954-ben került sor Schweinfurtban, ahol az egykori vaskütiak gyűltek össze, de az azt követő években mindegyik bácskai községből származók megszervezték a maguk találkozóját.⁵⁶ Ezekre a találkozókra azóta is több-kevesebb rendszerességgel sor kerül, pedig a mai résztvevők nagyrészt származási helyükről már nem is ismerik egymást, inkább csak a közös származás tudata tartja össze őket. E találkozók mindenütt nagyjából hasonló forgatókönyv szerint zajlanak: a program közös istentisztelettel kezdődik, majd megemlékezés az elüzetésről, az áldozatokról és a legutóbbi találkozó óta elhunytakról. A közös ebédet köszöntők, majd a Heimatvereine vezetőinek beszámolója követi, és általában a szülőfalu javára történő adakozás is szerves része a programnak. Visszatérő elem még a fiatal generációk megnyerésének szándéka, ám ez kevés eredményt mutat. A magyarországi rendszerváltást követően szokássá vált a szülőfalu képviselőinek meghívása is. A vacsorát zenés-táncos est követi, ahol a német népies zene szinte alapkövetelmény.

Sok egykori faluközösség esetében a Heimatvereine tevékenysége a fent említettekben ki is merül. Ahol azonban néhány aktív, kiváló szervező köré épül az egyesület, ennél jóval szélesebb tevékenységet is folytatnak: helytörténeti gyűjtemény létrehozása, részvétel a lakóhely valamely ünnepegsorozatán, közös kirándulások szervezése stb., illetve közreműködés abban, hogy az elüzettek jelenlegi lakhelye és egy magyarországi település között testvérközségi vagy -városi kapcsolat alakulhasson ki.⁵⁷

Az 1970-es, 1980-as években jött divatba a különböző menekültcsoportok között az ún. Heimatbuchok (szülőföldkönyv, községi monográfia) kiadása, amelynek anyagi fedezetét szintén a Heimatvereine gyűjtötte össze. Ezek a könyvek – amelyeket szinte egymással is versenyezve valamennyi község megjelentetett – nem annyira hiteles történeti munkák, mint inkább emlékkönyvek kívánnak lenni, amelyek azt a világot hivatot-

⁵⁶ Vö. *Unsere Post*, 1959/ 12. sz.

⁵⁷ A Bácsalmás-Backnang vagy a Baja-Waiblingen kapcsolat például aligha jöhetett volna létre a térségben élő magyarországi németek, főképp a csávolyi és a bácsalmási szülőföld-egyesület közvetítő szerepe nélkül.

tak megidézni, amelyet az elűzöttek maguk mögött hagytak. A munkák szerzői többnyire a közösségből származó értelmiségiek, amatőr helytörténészek, bár időnként – főleg az elmúlt két évtizedben – külső szakembereket is bevontak a munkába. Ezek a kis példányszámban kiadott, gazdag képanyagú könyvek hatalmas értéket képviselnek az elűzöttek szemében, ma példányaikat legfeljebb örökölni lehet – és olyan emberek is szeretik gyűjteményükben tudni őket, akik könyvet amúgy ritkán vesznek a kezükbe.⁵⁸

Az 1990-es években pedig a családfakutatás divatja jelent meg az elűzöttek körében. Ehhez szükségesek voltak a magyarországi változások, amelyek révén a szerzők magyar anyakönyvekben és levéltárakban is kutathattak. E kutatások eredményeképpen készültek el évtizedes kutatás után az ún. *községi családfakönyvek (Ortssippenbuch)*, amelyek egészen a magyarországi betelepítés idejétől kezdődően kísérik meg nyomon követni a helyi rokoni kapcsolatokat, genealógiai viszonyokat. E könyvek segítségével addig ismeretlen rokoni viszonyok is felfedhetők a közösség tagjai között, egyúttal egy olyan múlt-ról számolni be – még ha csak közvetett módon, számszerű adatok révén is – amelyek a pár generációig tartó családi emlékezetnél távolabbra nyúlnak vissza.

A hazakép változásai

A haza (szülőföld) általában olyannyira természetes közege az embernek, hogy nincs szüksége ennek megfogalmazására.⁵⁹ Más a helyzet mindazokkal, akik – bármely okból – szülőhelyüket, régi lakhelyüket elhagyni kényszerülnek, és életük jelentős részét attól távol élik le. Tovább árnyalhatja a képet az egyén személyes sorsa, élményanyaga és az őt befolyásolni igyekvő környezet is. Vagyis összességében elmondható, hogy a hazakép korántsem állandó, az idők során sokat változhat az egyes ember számára is, de a különféle generációk felfogása is igen eltérő lehet egymástól. Így a következőkben az elűzöttek hazafelfogásának legfeljebb néhány alaptípusát mutathatjuk be. Egy német szociológus, *Wilfried von Bredow* szerint mindazok az összetartozások, melyek az állandónak tekintett környezethez kapcsolódnak, a haza gyűjtőfogalmában foglalhatók össze.⁶⁰ E modern hazaértelmezések megjelenését vizsgáltuk az elűzött bácskai németek körében is.⁶¹

⁵⁸ Vö. Eder, Josef: Heimatbücher – Spiegel unserer Herkunft. Eine Betrachtung. In: *Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Texte aus dem Jahresprogramm der Donauschwaben* 1994. Bundesverband. Sindelfingen, 1994. 20–40. p. Ld. még: Burger, Nikolaus: Donauschwäbische Ortsmonographien als Keimzellen donauschwäbischer Geschichtsschreibung. In: *Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben*, 1995. 35–37. p.

⁵⁹ A haza (szülőföld) fogalmára vonatkozó más meghatározások például: Hoss, Harry: Heimat auf den Begriff gebracht. In: *Heimat und Heimatlosigkeit*. Herausgegeben von Dericum, Christa und Walmholt, Philipp. Kramer, Berlin, 1987. 11–23. p., Bausinger, Hermann: Heimat in einer offener Gesellschaft. Begriffsgeschichte als Problemgeschichte. In: *Heimat. Analysen, Themen, Perspektiven*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1996. 33–56. p., Kopelew, Lew (Lev Koplejov): *Staat und Heimat...* 51–65. p., Bystrina, Ivan: *Vom Jagdrevier zur Heimat.*, Piepmeyer, Rainer: *Philosophische Aspekte des Heimatbegriffs*. 91–107. p. Utóbbi három tanulmány a *Heimat. Analysen, Themen, Perspektiven*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1996. c. kötetben jelent meg.

⁶⁰ Bredow, Wilfried von–Foltin, Hans Friedrich: *Zwiespältige Zufluchten. Zur Renaissance des Heimatgefühls*. Dietz, Bonn, 1981. 46–47. p.

⁶¹ A témáról önálló tanulmány: ld. 33. sz. jegyzet.

A haza-kép kialakulásában meghatározó volt az elűzöttek számára az a közösség, amelyből a „kitelepítés” révén kiszakadtak. Ez pedig a szülőfalu közössége volt, amelyben életük nagyrészt lejátszódott (volna), és amely sajátos értékrendjével, rokoni viszonyaival, hierarchiájával, szokásrendjével a benne élőknek lényegében egész életét meghatározta. Ennél jóval kevésbé volt jelentős a regionális kötődés vagyis: valaki gyakran határozta meg magát vasküti svábként, de szinte soha bácskai németként. Az elhagyott és odahaza is felbomlott közösség az elűzöttek emlékezetében azután hamarosan idealizált formában maradt meg, s ehhez rögeszmévé vált hiedelmek is kapcsolódtak. (Pl. otthon húsvétkor mindig jó idő volt, az elhagyott ház szinte mindenki emlékezetében nagyobb-nak tűnt, stb.)⁶² Ezen túl az idősebb generációk erkölcsi értékrendjét, életmódját továbbra is a régi lakhelyen elsajátított normák határozták meg, már amennyire ezt az új életformával össze lehetett egyeztetni. Így az első két generáció tagjai hazájukat mindenekelőtt a régi faluközösségben határozták meg.

Sokkal kevésbé volt egyértelmű a Magyarországhoz (mint országhoz) való kötődés. Ez nem csak azért volt így, mert a bácskai svábok életének nagy része a szülőfalu zárt közösségén belül zajlott le, hanem azért is, mert az államhatalom részéről már a harmincas években erős asszimilációs törekvések voltak megfigyelhetők, a kitelepítés élményét pedig egyértelműen a magyarokhoz, illetve a magyar államhoz, sokan pedig a kommunistákhoz kapcsolták. Ennek ellenére sokakat jellemzett az ún. „kettős identitás”, ami azt jelenti, hogy elűzetésük előtt egyszerre vallották magukat magyarnak, azaz lojális állampolgárnak és németnek, azaz német nemzetiségűnek is. A kitelepítések előtt sokkal inkább ez a felfogás volt a jellemző, mint a „birodalmi németekkel” érzett német népközösség eszméje, bár nem kétséges, hogy az is megjelent. Sőt a harmincas évek végén mind a Volksbundot, mind a „népi németeket” saját céljaira felhasználni igyekvő nemzetiszocialista Németország egyaránt erősíteni igyekezett azt. Vagyis már a németek elűzése előtt két markánsan különböző hazafelfogás került szembe egymással: a kettős identitás a magyarokhoz, illetve Magyarországhoz való kötődést tartotta a legfontosabbnak, míg a másik felfogás éppen a magyaroktól való minél élesebb elhatárolódást (szegregációt) és a birodalmi Németországhoz (és a németekhez) való kötődést hangsúlyozta. A háború alatt mindez már a helyi közösségeken belül is konfliktusokhoz vezetett.

Mindkét nézet túlélte a második világháborút, és az elűzöttek új hazaképeinek kialakítását is döntő módon befolyásolta. A kettős identitást már a közösség önelnevezése (Ungarndeutsche/magyarországi németek) is jelzi, ami más menekültcsoportok esetében nem feltétlenül hasonló. (A szudétánémetek pl. soha nem nevezik magukat csehszlovákiai vagy csehországi németeknek, de az egykori Jugoszláviából származó népcsoport is inkább Duna menti sváboknak nevezi tagjait, nem pedig „jugoszláviai/szerbiai németeknek”). Ezen túl az is jellemző eset, hogy 1956-ban a forradalom idején híhetetlen nagy az adományozó kedv Magyarországra javára.⁶³

A Németországba érkezést követően Nyugat-Németország számos erőfeszítést tett a menekültek integrációja érdekében, és propagandájuk – egyebek mellett – azt is hangsúlyozta, hogy az elűzöttek Nyugat-Németországot tekintsek (egyedüli) hazájuknak. Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy így próbálták a szövetséges nagyhatalmak azon szándékainak megfelelni, hogy az esetleges revíziós szándékokat mindenképp meg kell aka-

⁶² Vö. *Heimat heute*. Deutsches Institut für Fernstudien an der Universität Tübingen.

⁶³ Ld. az *Unsere Post* 1956–1957-ben megjelent számait, amelyek szinte kizárólag a magyarországi eseményekkel foglalkoznak, illetve gyűjtések, adakozások, menekültek befogadása a fő témájuk.

dályozni. Eleinte ezért nem engedélyezték menekülteket tömörítő politikai pártok létrehozását sem. Ez kezdetben a helybeli lakosság elutasító magatartása, a nehéz életkörülmények között legfeljebb azok körében volt sikeres, akik Magyarországot eleve el akarták hagyni. Ám az ötvenes években már enyhültek az előítéletek, és láthatóvá váltak a nyugatnémet szociálpolitika eredményei is, ami erősítette az új lakhellyel való azonosulás igényét is.⁶⁴ Ebben erősítő tényező lehetett az egyén sikeres gazdasági integrációja és – főleg – egy őshonos házastárs. Ez egyes esetekben a régi közösség közelben élő tagjaitól való szándékos eltávolulásban, a helyi nyelvjárás elsajátításában és időnként gyakran hangsúlyozott magyarellenességben is megnyilvánulhatott. Ez a magatartás főként a fiatal generációk sajátja volt, akik meg akartak szabadulni a pejoratívnak érzett „elűzött”, „menekült”, „magyarországi német” vagy „magyar” jelzőktől, és teljes mértékben új közösségükhöz kívántak igazodni. Így számukra egyértelműen Nyugat-Németország lett az elsődleges haza.

Sok esetben ez a helyzet sajátos identitás zavart is eredményezett. Ennek jellemző példája az az interjúalany, aki az 1954-es labdarúgó-világ bajnokságon tiszta szívből szurkolt a nyugatnémet válogatottnak, ám a döntőben Magyarország fölött aratott győzelemük után inkább csalódottnak, mint boldognak érezte magát.⁶⁵

A hazakép formálódásához sajátos módon járultak hozzá az első magyarországi látogatások. Mára önálló vállalkozási ágazattá nőtte ki magát az ún. „honvágyturizmus”, amely abból él meg, hogy egykori elűzöttek a szülőföldjükre látogatnak.⁶⁶ Nyugatnémet állampolgárok az ötvenes évek végétől, hatvanas évek elejétől látogathattak Magyarországra, akkor még elsősorban szervezett turistacsoportok tagjaiként. E csoportok a visszaemlékezők szerint ez idő tájt szinte kizárólag Magyarországról származó svábokból álltak, akik Budapest nevezetességeinek megtekintése helyett az időt jobbra szülőfalujuk és rokonaik – egyébként illegális – meglátogatására használták fel. (Az első erre lehetőséget kínáló esemény az 1955-ben Budapesten megrendezett műkorcsolyázó Európa-bajnokság volt.) Amikor egyre többen megbizonyosodtak, hogy a hazalátogatások nem járnak különösebb következményekkel, egyre többen vállalkoztak a hazautazásokra, amelyek a hatvanas évektől – immár rendszerint saját autókkal – váltak rendszeresebbé; sokak számára a magyarországi út a nyaralás egyetlen elképzelhető alternatíváját jelentve.

A „hazalátogatás” szerepe az egyes emberek számára többféle célt szolgált, és különböző hatásokat váltott ki. Az első két generáció számára elsősorban a haza elvesztéséből adódó hiányérzetet kellett volna pótolnia, ám erre a látogatások nem voltak egészen alkalmasak. A hazalátogatóknak itt kellett először szembesülniük azzal, hogy elhagyott faluközösségük a régi formájában már nem létezik, a régi falusi struktúra felbomlott, a németek a korábban irányított falvakban megtört kisebbséggé váltak. A megmaradt rokonsággal való találkozás sem csak örömmel járt: sokan megütközve tapasztalták, hogy a közeli rokonok gyermekei nem, vagy csak alig beszélnek őseik nyelvét, amiért sokan saját rokonságukat is – igazságtalanul, a magyarországi helyzetet nem ismerve – „megalkuvónak” tartották. Látniuk kellett azt is, hogy a szülőhaza és benne a rokonság milyen nyomorúságos körülmények között él. Mindez főként annak fényében lehetett megrázó, ha felmérték, hogy az elűzöttek, alig 15-20 évvel kitelepítésük és szinte teljes vagyoniuk el-

⁶⁴ Beszélgetés K. L-lel Königsbrunn, 1998. Felvétel a szerző archívumában.

⁶⁵ Levélintérjú S. L-lel, 1996. Dokumentum a szerző archívumában.

⁶⁶ Vö. Fendl, Elisabeth: Reisen in die verlorene Vergangenheit – Überlegungen zum „Heimwehtourismus”. *Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde*, 1998. 85–100. p.

vesztése után mennyivel magasabb színvonalon élhettek, mint a Magyarországon maradt rokonaik. Sokan éppen e tapasztalatok hatására tudtak megbékélni saját sorsukkal, és csak ekkor adták fel véglegesen egy esetleges hazaköltözés reményét.⁶⁷ Ezt erősítette a kommunista rendszerrel szembeni bizalmatlanság is. Mindez azonban egyáltalán nem jelentette a régi közösség iránti nosztalgia megszűnését is, csak azt a felismerést, hogy azt a régi formájában nem lehet feltámasztani.

A szülőfölddel a kapcsolat nem szakadt meg ezután sem. A legtöbben kötelességüknek tartották Németországban felnőtt gyermekeiknek legalább egyszer megmutatni a szülőföldet, bár ez számukra inkább kuriózum, mint meghatározó élmény volt.⁶⁸ Az is sajátos szokássá vált, hogy a Németországban elhunyt emberek emlékére a szülőfaluban is megszólal a lélekharang a temetés napján. Ezen túl pedig gyakorivá váltak a szülőfalu javára történő adakozások (főként a szakrális helyek felújítására), és helyenként testvérközönségi kapcsolatot is sikerült tető alá hozni, bár a közvetlen élménygeneráció magasabb életkorba lépésével, illetve kihalásával az általuk még szorosra fűzött kötelékek lazulni látszanak.

Az integráció mérlege

A tanulmány végén jogos a kérdés: sikerült-e az elűzött németek beilleszkedése Nyugat-Németországban? Ma – amikor az elűzöttek harmadik, a kitelepítések idején még gyermekkorú generációja is nagyszülői, dédszülői korban van – már igennel felelhetünk a kérdésre. Ám ha az eltelt hatvan évet folyamatában vizsgáljuk, akkor látható, hogy az időszaknak voltak nagyon nehéz szakaszai. A menekültek ún. szocioökonómiai integrációja (otthonteremtés, megélhetés biztosítása, anyagi viszonyok stabilizálódása) az 1970-es évekre többé-kevésbé megnyugtató módon lezárult, bár sokan voltak olyanok is, akiknek az iparosított társadalomhoz való csatlakozása soha nem sikerült. (Ez a generáció nagyrészt éppen a hetvenes években távozott az élők sorából.) A „lelki otthonteremtés” már jóval hosszabb folyamat volt, és egyénenként különböző módon zajlott le. Valószínűleg jóval nagyobb küszködést okozott, mint a mindennapi szükségletek előteremtése.

Mára az is elmondható, hogy a helyi lakossággal kialakult viszonyt már régóta nem mérgezik a származásból adódó ellentétek; ezt inkább egymás kölcsönös elismerése váltotta fel. Ennek az ára az volt, hogy az elismerés fejében bizonyos szokásokat, magatartásformákat fel kellett adni, ám a régi értékrendből sokat sikerült átmenteni az új körülmények közé is. Ettől függetlenül az egykori menekültek között mindmáig létezik egy bizonyos fajta szociális elkülönülés, pl. amikor az „*unsere Landsleute*” (a mi földijeink) vagy az „*unsere Leute*” (a mieink) kifejezést használják, az általában nem a mostani lakóhelyükön élőket, hanem az azonos helyről származókat jelöli. Tehát egy bizonyos sajátos önzonosság-tudatot annak ellenére is sikerült megőrizniük, hogy mai lakóhelyükön egyébként otthon érzik magukat.

Így a többség máig joggal érezheti úgy, hogy egyfajta hídszerpepet tölthet be régi és új hazája között, és az sem paradoxon, amikor arról beszélnek, hogy otthonról hazamegyünk.

⁶⁷ Beszélgetés J. O.-val, Würth am Main, 1996. (Sokan mesélték, hogy csaiádjukban évekig készenlétben álltak a bőröndök arra az estre, ha a magyar svábok egy része netán végleg hazatérhetne, nehogy kimaradjanak belőle. Ezek a kofferek nagyrészt 1956 után kerültek a szekrények mélyére.)

⁶⁸ Beszélgetés P. S-sel, Schwabmünchen, 1996 S. J.-vel Bietigheim-Bissingen, 1996. stb.

**Az 1939–1950 közötti német
etnikai kényszermigráció tükröződése a nyugatnémet
történetírásban és köztudatban**

**The Reflection
of the Forced Migration of German Ethnicities
between 1939–1950 in the West-German History and Public
Knowledge**

The article reviews the public opinion and the Western-German historical processing of the forced migration of the Eastern-, South-Eastern- and Middle-European regions' German ethnic minorities between 1939–1950. The author firstly introduces the dimensions and forms of the forced migration of the German ethnic minorities. Then it presents the Western-German scientific processing of the historical processes and the phases and changing views in public speech. Finally it summarizes the recent state of his research concerning the forced migration of the Germans.

Az alábbi cikk a kelet-, délkelet- és közép-európai régiók német etnikai népességét érintő, 1939–1950 között bekövetkezett kényszermigrációs fejlemények történeti feldolgozásáról, illetve a köztudatban elfoglalt helyéről ad számot, nyugatnémet viszonylatban.²

A nemzetiszocialista Németország által kirobbantott második világháború és az etnikailag homogén nemzetállam téveszméje (amely az egész 20. század politikai eszméjévé vált) együttesen vezetett el az erőszak útján kikényszerített migrációk 1939–1950 közötti európai eseményköréhez, melyek mérhetetlen szenvedéssel sújtották az érintetteket. Az események közvetve vagy közvetlenül valóban kiterjedtek Európa egészére. Ebben az időszakban a kontinens az „etnikai szétválasztás” nagy „rendező-pályaudvarává” vált (vö. Götz Aly, ill. Karl Schlögel), Európában a „menekültek évszázada” a csúcspontjára jutott. Az összképen belül, a népességmozgás arányait és a mozgásformák spektrumát tekintve, kétségtőlkülönlegesen helyet foglal el a határon túli német etnikum – a „népi-németek” – kényszermigrációja.

**A német etnikai kényszermigráció dimenziói
és formái**

A német népességmozgás korai időszakában a tárgyalt intervallumon belül azok a tervszerű és szervezett formában lebonyolított áttelepítési akciók álltak előtérben, amelyeket maga a nemzetiszocialista vezetés indított el. Ezek a „haza a Birodalomba” hitleri–himmleri politikájának jegyében az ún. etnikai töredékek kivonását célozták azokból a kelet-európai régiókból, amelyek amúgy is az etnikum elnyelésével fenyegettek, és új letelepítésük helyeként nagyobb részt anyaországi régiók, kisebb részük esetében pedig a háborús hódítá-

¹ Az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

² Az eseményfeltárás, illetve a tudományos feldolgozás a közbeszédbeli elemzés alapvető válogatott bibliográfiáját lásd a függelékben.

sokkal megnövelt birodalmi terület szélei szolgáltak volna, amelyek a (német) etnikai feltöltést kívánták. Ezzel egy megnagyobbodott Birodalmi Németország etnikai homogenitására járultak volna hozzá. Az akciók összesen mintegy 910 ezer „népi-német” létszámot érintettek az átcsoportosítás szándékával – a Baltikumból, Horvátországból, Oroszországból. Egy részük valóban eljutott a háború előtti német határok közé, egyébként pedig az annektilt lengyel területek egyikén, a régi porosz poznańi régióknak megfelelő Wartheaiban nyertek elhelyezést, egyidejűleg a helyi őslakosság kegyetlen elűzésével.

A szervezett áttelepítési akciók több éven keresztül folytak, s csak a fronthelyzet gyökeres változása nyomán álltak le, 1944-ben. Attól kezdve, de különösen a szovjet előrenyomulás 1945. eleji szakaszában a spontán menekülésé volt a főszerep, egyre kaotikusabb formában. A keleti széleken még visszamaradt németiség semmiképp sem kívánt a nyugatra tartó Vörös Hadsereg útjába kerülni, s fejvesztett menekülésbe kezdett. Ez a népességmozgás 4–5 millió civilt ragadott magával.

A német etnikum tömeges menekülését követően, a háború befejező szakaszában, az önbíráskodás útján és gyilkos terror eszközeivel történő elűzés időszaka érkezett el az anyaországhoz közelebb eső etnikai nyúlványok, szigetek életében – a Szudéta-vidéken, valamint Kelet-Közép- és Délkelet-Európa egyes régióiban. Az erőszakos elűzés menete 1945 tavaszán és nyarán jutott a tetőfokára. A következő évek során az elűzés gyakorlata hivatalosan foganatosított, központi elhatározás alapján elrendelt aktusokkal folytatódott. Az ebben érintett lakossági csoportokat, nagyjában-egészében szervezett formában és több-kevesebb erőszak alkalmazásával, általában vasúti szerelvények igénybevételével szállították el.

A '40-es évek második felének német kényszermigrációja összességében körülbelül 15 millió személyre terjedt ki. A számban bennefoglaltatnak a halálos áldozatok is – mintegy 2 milliós nagyságrendben. Ezek az óriási számok sem homályosíthatják el egyébként azt a tényt, hogy az időszak kényszermigrációs folyamataiban a németek nem alkottak abszolút többséget: minden egyes német menekült vagy elűzött személyre, mint Gerhard Seewann müncheni történész kellő alappal megállapítja, két másik is jutott a kelet-európai államok különféle etnikumaiból. (Elég, ha csak a Lengyelország határainak nyugati irányú elcsúsztatásából fakadó lengyel migrációra gondolunk.)

A német népesség körében végbement mozgások köre még tovább is bővül sajátos egyéb, a német határokon belül bonyolódó fejleményekkel (melyekre csak meglehetősen ritkán utal a kutatás). Idetartozik, először is: gyerekek vidékre küldése, lakossági kiűrtés, üzemi létszám-átcsoportosítások a nagyvárosok bombázása miatt. 1941-től kezdve. Ilyen vonatkozásban összesen mintegy 6 milliós szám kalkulálható, ebből kiskorú: 2,5 millió. Másodsor: a körülbelül 900 ezer főnyi oroszországi németet érintő szibériai kényszerdeportáció 1941/42-ben. Harmadsor: hatalmas számú német hadifogoly elhurcolása; 1945 májusáig kereken 11 millió német katona esett főként orosz fogságba, akiket gyakran távoli fogolytáborokba szállítottak. Az utolsó német foglyok csak 1955 szeptemberében térhettek haza Németországba. Ideszámíthatjuk még az 1945 és 1948 között a szovjetek által kényszermunkára elhurcolt balti, magyarországi és romániai németek tízezreit is. Végül, ha „németekről” nem csak etnikai, hanem állampolgársági megközelítésben is beszélünk, akkor a német állampolgárságú zsidó népesség elűdözését és elhurcolását sem hagyhatjuk említés nélkül.

Az európai és azon belül a német néptömegek legtöbb esetben kényszerített helyváltoztatásának óriási méretei, drámai lefolyása és megannyi súlyos következménye természetesen mély nyomokat hagyott az adott népcsoportok, illetve nemzeti közösségek és méginkább a közvetlenül is érintettek tudatában, és előbb vagy utóbb felhívták magukra

a történeti elemzők figyelmét is. A következőkben felvázoljuk: adott politikai háttértől függően mikor, milyen nézőpontból közelített a témához a nyilvánosság, illetve hogyan nyúltak hozzá a történészek. Itt – mintegy 1990-nel bezárólag - a történeti irodalom nyugatnémet széletére szorítkozunk, hiszen ismeretes, hogy az NDK-ban, ahol nem neveztek néven ezeket az eseményeket, ehelyett „áttelepítésekről”, „áttelepültekről” és „újpolgárokról” beszéltek, az egész kérdés kiszorult a közbeszédből és a tudományos diskurzusból.

A német kényszermigráció nyugatnémet tudományos és közbeszédbeli feldolgozásának szakaszai és változó nézőpontjai

A rendkívüli súlyú téma feldolgozásának menete a sok évtizedes időtávhoz mérten több markáns szakaszra bontható.

1945 és 1950 között, amíg a folyamatok még javában zajlottak is, még nem jelentkezett a kényszermigráció tematizálása. Ennek oka abban ragadható meg, hogy a nyugatnémet őslakosság tömegei a háború utáni első években nagyon is a háború mentális és anyagi következményeinek leküzdése érdekében fáradoztak. Minden erejüket a napi szükségletek biztosítására fordították – olykor éppenséggel versenyben a menekültekkel. Utóbbiak eleinte maguk sem kívántak előhozakodni traumatikus élményeket rejtő sorsukkal. Erre a médiák akkori helyzetében, persze, módjuk is alig lett volna. A téma elemeinek áttekintése hiányában ily módon az épp csak újjászerveződő tudományosság természetesen egyelőre nem tűzhette napirendre a kérdést.

A német kényszermigráció mint téma először az '50-es években került be a közbeszédbe és a tudományos érdeklődés körébe. Ami a közbeszédet illeti, ebben a korai szakaszban az egyéni fájdalomérzés, a veszteség tudata egyoldalú formában dominált. A médiumok megteltek személyes élménybeszámolókkal és a menekültszervezetek állásfoglalásaival. A megszólalók idealizált színekben idézték az elvesztett szülőföld emlékét, fájlalták a „Kelet” elvesztését. Az érintettek nem látták a történeti, politikai összefüggéseket, sem az eseményekkel érintett más népek veszteségeit, fájdalmát. Ezt a korai megközelítést a német „áldozat-diskurzus” időszakának, a nemzetiszocialista bűnök vonatkozásában egyszersmind „felmentő elbeszélésnek” (Thomas Höpken) nevezhetjük. Ez a diskurzus a menekültek közvetlen élmény-emlékezetét tükrözte, és az 1949-től legalizált menekültszervezetek nagyhangú szószólói, a sajtója és rádiója kanalizálták. A közbeszéd ilyen jellege egyúttal beleillett a korai NSZK általános politikai légkörébe és nemzetfelfogásába, amelyet egyrészt a radikális kommunistaellenesség, másrészt a német nemzetiszocialista tettes-szerep eltussolásának vagy bagatellizálásának a vágya határozott meg.

A menekülés és elűzés történései az 50-es években a tudomány is a német áldozat-sors gondolata jegyében tárgyalta. Jellemző módon a kezdeményezés a politikától indult ki. Az Adenauer-kormány a „hidegháború” akkori nemzetközi légkörében a függőben lévő német békeszerződés feltételeinek javítására irányuló törekvés jegyében, egyszersmind a menekültek belpolitikai megnyerése érdekében maga adott megbízást a német elűzés-történet tudományos dokumentációjának összeállítására,³ hogy ezzel a téma a hivatalos nemzeti „emlékezés-kultúra” rangjára emelkedjék. Történészbizottság állt fel Theodor Schieder elnökletével, olyan neves szakértőkből, mint Hans Rothfels, Martin Broszat,

³ Schieder, Theodor (Hrsg.): Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bonn 1953-1962. (5 kötetben, 3 melléklettel.)

Hans-Ulrich Wehler. A munkacsoport az írásos formában rögzült emlékezés dokumentumainak összegyűjtése mellett interjúk felmérést végzett a menekültek körében, majd elvégezte az egyéni beszámolók és vallomások „hitelesítő” egybevetését, illetve átfogó forráskritikáját. Az egységesített anyag 1953 és 1962 között öt terjedelmes kötetben látott napvilágot, melyek – a különféle, újabb dokumentumanyagokkal együtt – mai napig valóban jó alapvetést nyújtanak a kutatás számára. A kortörténész Mathias Beer találoán méltatta „a menekülés és elűzés korszakát övező nyugatnémet emlékezés-kultúra hű tükréként” a monumentális művet. Az sem kevésbé jellemző azonban az ’50-es évek belpolitikai viszonyaira, hogy a Menekültügyi Minisztérium (Bundesvertriebenenministerium) a menekült-szervezetek fellépésére leállította egy kiegészítő, befejező kötet megjelenését, amely a dokumentumanyagban leírt eseményeket és folyamatokat széles kortörténeti összefüggéseiben, így a nemzetiszocialista „népiség-politika” tükrében vagy a náci népi-írtáshoz való viszonyában is megvilágította és értékelte volna.

Az „áldozat-diskurzus” előtérben állt még a korai ’60-as évek nyugatnémet közvéleményében és tudományosságában is, de az évtized végül alapvető változásokat hozott a menekült-téma kezelésében. Az történt ugyanis, hogy egyre inkább a nemzetiszocialista bűnök kezdtek magukra vonni a figyelmet. Ezzel a német menekült-elűzött téma, mint Bernd Faulenbach kelet-európa-történész megállapítja, „a holokauszt és más náci-bűnök árnyékába került”. Martin Broszat e vonatkozásban úttörő munkáját, amely a náci Lengyelországgal kapcsolatos politikájának szentelt („Nationalsozialistische Polenpolitik”, 1961), számos további vizsgálódás követte a nemzetiszocialista bűnök tárgykörében. Emellett az irodalom is felvállalta az új múltértékelés feladatát, mint például Peter Weiss: „Die Ermittlung” (‘A vizsgálat’, 1965) vagy Rolf Hochhuth: „Der Stellvertreter” (‘A helytartó’, 1963) című dokumentumdrámája. A náci tettesek leleplezése és faggatása érdeklődésre tartott számot a társadalmi élet legszélesebb szinterein.

A változás háttérében sokrétű folyamatok, események húzódtak meg. Ezek sorában említést érdemel először is egyrésről a jeruzsálemi Eichmann-per (1961), másrésről a nyugatnémet Auschwitz-perek sora (1963–1965), melyek a náci népi-írtást valódi méreteiben tárták fel a nyilvánosság előtt. Másodsor a balliberális sajtó (Spiegel, Stern, Die Zeit) térnyerésére mutathatunk rá. Harmadsor pedig: szerepet játszott a menekült-tömegek társadalmi integrációjának sikere, ezzel párhuzamosan hangadó szervezetek befolyásának csökkenése is. Mindezen felül különösen nagy jelentőségű a témaváltás szempontjából a nemzetközi feszültség enyhülési folyamata, amely elvezetett Willy Brandt kancellár és a szociálliberális koalíció „új kelet-politikájához”, amely a keleti szomszédsággal kialakítandó párbeszéd megkönnyítése érdekében tudatosan háttérbe szorította a németek elűzésének ügyét. A ’60-as évek időszaka ily módon összefoglalóan az „áldozati diskurzusból” a „tettes-diskurzusba” történő átmenet szakaszának nevezhető.

Eme átmenetet követően az újabb szakasz jellemzője – ’70–’80-as évek során – az „áldozati diskurzus” szinte teljes kiszorulása a nyilvános és tudományos diskurzusból. A nyilvánosságot illetően a menekülés-elűzés tematizálása egészében periferizálódott, jobbra visszaszorult a menekült-szervezetek és a javíthatatlan múltbanézők zárt körére. A német kényszer-migráció ügye hosszú időre a tudományban is átadta a helyét a nemzetiszocializmus, mindenekelőtt az attól elszakíthatatlan holokauszt átfogó feldolgozásának. A témakörök most már elfoglalták helyüket az iskolai tantervekben is, egyszersmind végleg bevonultak a felsőoktatásba. A ’40-es évek német kényszer-migrációjával való további foglalkozás eleve mellékizt kapott, azonnal politikai revansizmusra gyanút keltette. A kutatás a konok jobboldaliságnak elkötelezett egyének és csoportok kivételével immár tartózkodott a témától, de anyagi támogatáshoz is aligha jutott volna hozzá.

A '80-as évek második felétől, főképp a vég felé azonban újabb váltás feltételei érlelődtek az egykorú német menekültügyi hatóság iratanyagainak felszabadításával, majd az ún. történezművitával,⁴ s méginkább a kelet-közép-európai (főként a lengyel és cseh-szlovák) levéltárak 1989/90-ben kezdődő megnyitásával. Lényeges körülményként említendő ettől az időszaktól a kelet–nyugati tudományos együttműködés merőben újszerű lehetősége is. Ezek a változások merőben új helyzetet teremtettek a diskurzusok szempontjából. Így a '90-es évekre beköszöntött a kényszermigráció kutatásának új reneszánsza. Publikációk hosszú sora, részben a korábbi „kelet” műhelyeivel szoros együttműködésben, először is a háború befejezését követő kelet-európai események pontosabb ténykörének birtokába jutott, másodsor pedig, az így nyert gazdasági és társadalmi körkép, a nacionalizmusok, továbbá a kommunista hatalomátvétel menetének tükrében a kortörténeti összefüggések egészen új rendszere tárult fel számára. A kitágult látásmód jegyében a német kényszermigráció tematikája beágyazódhatott a konfliktusok átfogó európai folyamatába, tárgyyszerűbb körvonalakat öltött. Ennek nyomán a kutatás fordulatot tehetett az érzelmentes, tárgyilagos szemléletmód irányába. A tárgyyszerűsége és tárgyilagosságra törekvő kutatás most már nem evezhetett vissza a „nemzeti áldozat”-diskurzus vizeire, hanem szükségképpen a mindenoldalú áldozat diskurzusát vállalta fel.

A tudomány fent jellemzett fordulata mellett a keleti irányú utazási lehetőségek kibővülése, nemkülönben az „unokák” nemzedékében feltámadó (immár a volt NDK-ban is megjelenő) érdeklődés a nagyszülők eredeti hazája iránt, továbbá az exjugoszláv események nyomán kelt általános ráhangolódás a menekült-elűzött sors problematikájára járult hozzá azután ahhoz, hogy a téma kiváltsa a legszélesebb nyilvánosság érdeklődését is, élén a tömegkommunikációval. Erik Franzen müncheni történész megfogalmazása szerint illetéknéppen az 1990-es évek egy „össznémet emlékezés-offenzíva” időszakává vált.

A menekült-elűzött kérdés különösen nagy erővel vonta magára közfigyelmet 1999-ben, amikor az Elűzöttek Szövetsége (Bund der Vertriebenen) emlékközpont létesítését propagálta az elűzés politikai gyakorlatának elutasítása jegyében (Zentrum gegen Vertreibungen), persze, német-centrikus éllel. Az elképzelés heves közéleti és politikai viták keresztüztüzebe került, és nemzetközi felháborodást is keltett, főként lengyel részről. Az ellenzők az ügyben a német „áldozat-diskurzus” újraélesztési kísérletét látták. A Német Szövetségi Parlament azzal igyekezett elejét venni a vitáknak, hogy – az ügy „nemzeti” hangsúlyát tompítva – egy hasonló, de tágabb, európai horizontú központról kezdett beszélni, illetve az erre vonatkozó „európai párbeszéd” kezdeményezésével állt elő. Mindenesetre anélkül, hogy a vitáknak véget vethetett volna.

A nyilvános viták és a migráció-téma érzelmi újrafeltöltődésének hullámaira igyekezett a továbbiakban „ráülni” a nyugatnémet historiográfia is. Konferenciák és publikációk egész sorát szentelte a menekülés és elűzés emlékeztetésnek. A napjainkig eleven viták (lásd különösen a *Die Zeit* c. hetilapban) időközben különben ama emlékközpont helyszíneinek a kérdése irányába tolódtak el: Berlin lenne-e az igazán méltó hely számára, avagy inkább Breslau, vagy pedig nem inkább ilyen centrumok európai hálózata felelhetne meg a célnak – nemcsak egyszerűen az „emlékezés”, hanem kutatási, dokumentációs helyek, illetve ismeretterjesztő pontok hálózatoként? Az emlékhely-vita kapcsán olyan elképzelés is napvilágot látott, ami szerint magában a német kényszermigrációs témában a nemzeti múzeum szerepét betöltő berlini Deutsches Historisches Museum keretein belül

⁴ *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München u. Zürich 1987.

rendezhetnének állandó kiállítást. Ezzel a téma a „helyére” kerülne, azaz le sem fokozódna európai párhuzamaival szemben, de fölébe sem nőne ezeknek.

A kutatások mai állása (súlypontok és hiányosságok)

Öt évtized nyugatnémet kutatása (de vegyük hozzá a kutatás nemzetközi eredményeit is) mára nagy volumenű, persze változó színvonalú igényű publikációs anyagot halmozott fel a német kényszermigráció tárgykörében mind az eseményfeltárás, mind pedig az elemzések szintjén. Ennek köréről a marburgi Herder-Intézet adatbázisa (<http://www.herder-institut.de>) jó 1100-nyi adatterjedelemben nyújt megbízható áttekintést.

A német kutatás erőssége: az elűzés jelenségének régiók, országok szerinti, illetve egyetemleges bemutatása és elemzése. Ezen belül a német vonatkozások élveznek erőteljesebb kidolgozottságot, különösképpen a „népi-németek” áttelepítésére irányuló nemzetiszocialista politika, továbbá a lengyel és a csehszlovák emigrációs kormány kitelepítési tervei, vagy: az elűzött németek befogadása és társadalmi integrációja az NSZK-ban, illetve az NDK-ban, a német migráció és a holokauszt egymáshoz való viszonya, illetve a menekülés-elűzés korszakra vonatkozó emlékezőskultúra alakulása. Emellett kirajzolódik a kutatási eredményekben a kényszermigráció egyes elméleti, például: tipológiai kérdéseinek alapvetése is, valamint a kényszermigráció német kutatásának egész története.

A kellően kidolgozott lengyelországi, csehszlovákiai német vonatkozásokkal ellentétben, néhány rész kérdés kivételével inkább elhanyagoltnak tűnik a nyugatnémet tudományosság színterén a délkelet-európai fejlemények köre. A kevesebb figyelem nyilvánvalóan visszavezethető az itteni eseményekben érintett népi-németek aránylag kisebb tömegsúlyára, vagy akár a földrajzi távolságra Németország és a régió között, ami egyben a közös határok hiányát is jelenti. Szerencsés volna, ha a német kutatás nagyobb figyelemmel részesítené a maga szempontjából főként Magyarországot, illetve Jugoszláviát, és nem is egyszerűen csak az itt történtek érdemi bemutatására, de a történeti összehasonlítás lehetősége okán is. Még egy további területen hiányolhatók az eredmények (nem is csak német etnikai vonatkozásban), és pedig az európai keletet illetően. Ezt a hiányosságot gyakran a nyelvi nehézségekkel indokolják, emögött azonban legalább annyira a helyi historiográfia teljesítményének lebecsülése is meghúzódik.

Az „emlékközpont” ügye körüli viták kétségkívül az elűzés-téma érzelmi újrafeltöltéséhez vezettek, nemcsak a német közbeszéd színterén, de például Lengyelországban is. A tudomány szintjén, német viszonylatban, ez abban nyilvánul meg, hogy napjainkban egyelőre maga is megreked a kényszermigrációs témának ennél az egy eleménél. Bízunk benne, hogy legalább a historiográfia képes lesz továbblépni a kérdés tárgyiszzerű, összeurópai összefüggéseiben történő feldolgozása irányában. Ha a szoros európai együttműködés útján jár, s különösen Kelet-Európa kutatóival és intézményeivel vonja szorosra együttműködését, akkor ez sikerülni is fog, és meglévő fehér foltjait is bizvást felszámolhatja.

Fordította: Komáromi Sándor

Válogatott bibliográfia

Munkák az eseményfeltárás köréből (címek, A–Z)

Aly, Götz: „Endlösung”: Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. Frankfurt am M. 1995 (S. Fischer Verlag).

- Aly, Götz/Heim, Susanne: Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung. Hamburg 1991 (S. Fischer Verlag).
- Bade, Klaus J./Oltmer, Jochen (Hrsg.): Aussiedler. Deutsche Einwanderer aus Osteuropa. Osnabrück 1999 (Verlag Vandenhoeck & Ruprecht).
- Bade, Klaus J.: Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München 2000 (Verlag C. H. Beck).
- Bade, Klaus J. (Hrsg.): Neue Heimat im Westen. Vertriebene – Flüchtlinge Aussiedler. Münster 1990 (Westfälischer Heimatbund).
- Benz, Wolfgang (Hrsg.): Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen. Frankfurt am M. 1985 (S. Fischer Verlag).
- Blumenwitz, Dieter (Hrsg.): Flucht und Vertreibung. Köln/Berlin 1987 (Saur Verlag).
- Böddeker, Günter: Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten. München 1980 (Herbig Verlag).
- Brandes, Detlef: Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen. München 2001 (Oldenbourg Verlag).
- Brandes, Detlef/Kural, Václav: Der Weg in die Katastrophe. Deutschtschechoslowakische Beziehungen 1938–1947. Essen 1994 (Klartext-Verlag).
- Brumlik, Micha: Wer Sturm sät. Die Vertreibung der Deutschen. Berlin 2005 (Aufbau-Verlag).
- Brunnbauer, Ulf: Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung: „ethnische Säuberungen“ im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts. Münster 2006 (LIT Verlag).
- Dahlmann, Dittmar/Hirschfeld, Gerhard (Hrsg.): Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945. Essen 1999 (Klartext Verlag).
- Franzen, Erich K.: Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer. München/Berlin 2001 (Propyläen Verlag).
- Frantziach, Marion: Die Vertriebenen – Hemmnisse, Antriebskräfte und Wege ihrer Integration in der Bundesrepublik. Berlin 1987 (Dietrich Reimer Verlag).
- Hehn, Jürgen von: Die Umsiedlung der Baltendeutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. Mahrburg 1982 (Herder Institut).
- Jachomowski, Dirk: Die Umsiedlung der Bessarabien-, Bukowina- und Dobrudscha-deutschen. Von der Volksgruppe in Rumänien zur „Siedlungsbrücke“ an der Reichsgrenze. München 1984 (Oldenbourg Verlag).
- Knopp, Guido: Die große Flucht. Das Schicksal der Vertriebenen. München 2001 (Econ-Verlag).
- Kruke, Anja: Zwangsmigration und Vertreibung: Europa im 20. Jahrhundert. Bonn 2006 (Dietz Verlag).
- Lehmann, Albrecht: Im Fremden ungewollt zuhaus. Flüchtlinge und Vertriebene in Westdeutschland 1945–1990. München 1991 (C. H. Beck Verlag).
- Lemberg, Hans: Nationale „Entmischung“ und Zwangswanderungen in Mittel- und Osteuropa 1939–1948. In: Westfälische Forschungen 39 (1989), S. 383–392.
- Münz, Rainer: Das Jahrhundert der ethnischen Vertreibungen. In: Transit, 23 (2002), S. 132–154.
- Schraut, Sylvia/Grosser, Thomas (Hrsg.): Die Flüchtlingsfrage in der deutschen Nachkriegsgesellschaft. Mannheim 1996 (Palatium-Verlag).
- Seewann, Gerhard: Typologische Grundzüge der Vertreibung der Deutschen aus dem östlichen Europa. In: Südosteuropa, 50 (2001) 10–12, S. 1–13.

- Stossun, Harry: Die Umsiedlung der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges. Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe im Osten. Mahrburg 1993 (Herder-Institut).
- Sundhausen, Holm: Bevölkerungsverschiebungen in Südosteuropa seit der Nationalstaatswerdung (19./20. Jahrhundert). In: Comparative. 6 (1996), S. 25–40.
- Wasser, Bruno: Himmlers Raumplanung im Osten. Der Generalplan Ost in Polen 1940–1944. Basel/Berlin/Boston 1993 (Birkhäuser Verlag).
- Wingenroth, Carl D.: Das Jahrhundert der Flüchtlinge. In: Außenpolitik, 10 (1959) 8, S. 491–499.
- Zierner, Gerhard: Vertreibung und Eingliederung von 15 Millionen Ostdeutschen. Stuttgart²1973 (Seewald Verlag).

Történeti elemző munkák, illetve publikációk a közbeszéd köréből (címek, A–Z)

- Beer, Mathias: Die Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa (1953–1962). Ein Seismograph bundesdeutscher Erinnerungskultur. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 17–35.
- Beer, Mathias: Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 46 (1998), S. 345–389.
- Bergdorf, Wolfgang: Der Stellenwert ostdeutscher Kulturpflege in der Ära Kohl. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 53–67.
- Broszat, Martin: Massendokumentation als Methode zeitgeschichtlicher Forschung. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 2 (1954), S. 202–213.
- Danyel, Jürgen/Klessmann, Christoph: Unterwegs wie die Flüchtlinge und Vertriebenen. Zur Debatte über ein europäisches Zentrum gegen Vertreibungen. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 51 (2003) 1, S. 31–35.
- Faulenbach, Bernd: Die Vertreibung der Deutschen aus den Gebieten jenseits von Oder und Neiße. Zur wissenschaftlichen und öffentlichen Diskussion in Deutschland. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 23. Dezember 2002 (B 51–52/2002).
- Faulenbach, Bernd/Helle, Andreas (Hrsg.): Zwangsmigration in Europa. Zur wissenschaftlichen und politischen Auseinandersetzung um die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Essen 2005 (Klartext-Verlag).
- Franzen, Erik K.: In der neuen Mitte der Erinnerung. Anmerkungen zur Funktion eines Opferdiskurses. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 51 2003 1, S. 49–53.
- Gauger, Jörg-Dieter/Buchstab, Günter: Schule als gesellschaftlicher und politischer Seismograph: Der historische deutsche Osten im Unterricht. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 85–111.
- Hirsch, Helga: Flucht und Vertreibung. Kollektive Erinnerung im Wandel. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 29. September 2003, S. 14–26.
- Hirsch, Helga: Flucht und Vertreibung – die Rückkehr eines Themas. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 113–122.
- Hirsch, Helga: Schweres Gepäck. Flucht und Vertreibung als Lebensthema. Hamburg 2004 (Edition Körber-Stiftung).

- Kittel, Manfred: Vertreibung aus der Erinnerung? Der alte deutsche Osten und die „neue Ostpolitik“ in den 1960er und 1970er Jahren. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 37–51.
- Kittel, Manfred: Preußens Osten in der Zeitgeschichte. Nicht nur eine landeshistorische Forschungslücke. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 50 (2002), S. 435–463.
- Koschyk, Hartmut: Der neue Stellenwert von Flucht und Vertreibung in der Erinnerungskultur. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 139–144.
- Lemberg, Hans: Geschichten und Geschichte. Das Gedächtnis der Vertriebenen in Deutschland nach 1945. In: Archiv für Sozialgeschichte 44 (2004), S. 509–523.
- Ohlinger, Rainer: Menschenrechtsverletzungen oder Migration? Zum historischen Ort von Flucht und Vertreibung der Deutschen nach 1945. In: Zeithistorische Forschungen, Online-Ausgabe, 2 (2005) 3, <<http://www.zeithistorischeforschungen.de/16126041-Ohlinger-3-2005>>.
- Schieder, Theodor: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten als wissenschaftliches Problem. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 8 (1960) 1, S. 1–6.
- Schlögel, Karl: Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa. Berlin 1986 (Siedler Verlag).
- Schlögel, Karl: Die Europäisierung des „Vertreibungskomplexes“. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 123–138.
- Schlögel, Karl: Nach der Rechthaberei. Umsiedlung und Vertreibung als europäisches Problem. In: Bingen, Dieter u.a. (Hrsg.): Vertreibung europäisch erinnern? Historische Erfahrungen – Vergangenheitspolitik – Zukunftskonzeptionen. Wiesbaden 2003 (Harrassowitz Verlag), S. 11–38.
- Schwartz, Michael: Der historische deutsche Osten in der Erinnerungskultur der DDR. In: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur. Sankt Augustin 2005 (Konrad-Adenauer-Stiftung), S. 69–84.
- Stickler, Matthias: „Ostdeutsch heißt gesamtdeutsch“. Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949 bis 1972. Düsseldorf 2004 (Droste Verlag).

Michael Prosser–Csilla Schell

Menekülés, elűzetés, integráció

Refuge,
Exile and Integration

Recently the German society has devoted major attention to the history of the exile of several million Germans after the 2nd World War. The 2006 exhibition of the History House of Bonn is the most important event in this processing procedure.

The introduction presents the major principals and aspects of the exhibition therefore the European contextualization of the topic and the emphases of the selection and presentation of the objects. The article provides a review of the related publications and press critics.

Kiállítás a Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (Német Szövetségi Köztársaság Történelem Házában) 2005. december 3–2006. április 17. Bonn; 2006. május 19–2006. augusztus 13. Berlin; 2006. december 1–2007. április 15. „Zeitgeschichtliches Forum”, Lipcse

I. Bevezetés

A Német Szövetségi Köztársaság társadalmát 2005-től egy olyan téma foglalkoztatja, amely történelmét alapvetően meghatározta: a németek 60 évvel ezelőtt, 1945/46-ban bekövetkezett tömeges menekülése, elűzetése, kitelepítése Európa keleti–délkeleti területeiről, valamint megérkezésük és letelepedésük az új Szövetségi Köztársaság területén. A háború után született nemzedékek, amelyhez e sorok 1960-as születésű írója is hozzátartozik sok tagjának személyes kapcsolata van a témával: vagy környezetéből ismert olyan családokat, akik kényszerből adták fel lakóhelyüket, vagy maga is ilyen családban született. Ma azonban a kényszerkitelepítettek óriási és absztrakt száma dominál: 12-14 millió a száma az 1945/46-os években Németországba áttelepült németeknek.

Hogyan mutatható be ez 60 év után egy központi-átfogó¹ történelmi kiállítás keretében? A bonni Történelem Háza választ adott erre a kérdésre. Előrebocsátjuk: a kiállítás tárgyai, a kapcsolódó megjelentetett tanulmányok és az azt előkészítő vizsgálatok ered-

¹ A helyi, regionális, ill. speciális (állandó) kiállítások száma, amelyek tárgyunkat mint múzeumi intézmény vagy annak keretében tematizálják, kb. 350 (az 1989-es évre vonatkozó adatot Christian Glass publikálta: Glass, Christian: Migration eine taugliche Kategorie für die Museen zur Geschichte und Kultur der Deutschen im östlichen Europa? In: Henrike Hampe (Hg.): *Migration und Museum. Neue Ansätze in der Museumspraxis*. 16. Tagung der Arbeitsgruppe Sachkulturforchung und Museum in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, Ulm 7.-9.10.2004. Münster 200, S. 5-16. hier S. 112. [= Glass, Christian: Migráció mint a németiség kelet-európai történetével és kultúrájával foglalkozó múzeumok számára használható kategória? In: Hampe, Henrike (szerk.): *Migráció és múzeum. Új kiindulópontok a múzeumi praxisban. A Német Néprajzi Társaság múzeumi és tárgyi kultúra munkacsoportja 16. konferenciája, Ulm 2004.10. 7-9., Münster 2005]* 5-16. p., itt 112. p.)

ményei, valamint minden további kísérő körülmény, mint pl. a felmerült generációs problémák, a saját reflektáló visszhangja stb., hosszabb és behatóbb vizsgálatás tárgyai lehetnének. Ehelyütt csupán a tartalmi súlypontok koncentrált megnevezésére és a markáns kiállítási tárgyak és vezérelvek kommentálására szorítkozunk. A kiállítás konkrét felépítéséhez, formai képéhez kapcsolódó leírásokban 2006. április 2-ai látogatásunkra támaszkodunk.

II. A vezérelvekről és a bemutatásról

A Történelem Háza egyik elsődleges célja az események összehasonlíthatatlanul tetemes volumenének a megnevezése,² s egyúttal nagyobb történelmi kontextusba való helyezése volt; annak a bemutatása, hogy nem „egyedi³ esetekről” van szó: Az információs szövegek feladata a 20. századnak mint az „elűzetések évszázadának”⁴ tematizálása volt, melyben a nyelvtani többség szám több történelmi szituáció figyelembevételére utal. Már az első, a látogatót fogadó és körsétára invitáló kiállítási egységben „Örmények” és „Görögök” címszó alatt olyan fotóanyag szerepelt, amely egyrészt a több mint 1 millió görögnek a kis-ázsiai égei-tengeri régióból, főként Smyrna/Izmir-ből való elűzését tematizálta (1921/22-es Lausanne-i szerződés), másrészt pedig az örmények elűzését 1915-ben az Oszmán Birodalom keleti részéből. Emellett, kissé félreesőbben az oroszországi németeknek a Szovjetunió belüli, 1945 előtti deportálását bemutató fényképek és grafikák voltak láthatók.

A következő, kapcsolódó kiállítási egységhez egy lejtőre kialakított és szűkebbre szabott képes „folyosón” át vezetett az út, amelyet jobbról és balról teljes magasságában fotóreprodukciókkal borítottak be. A képek „Megszálló rezsim és népgyilkosság” címmel jeleneteket ábrázoltak a német csapatok által 1938 és 1945 között megszállt területekről, és azt voltak hivatottak érzékeltetni, hogy a menekülés és elűzetés a nemzetiszocialista megszálló politika következménye volt.⁵

² A múzeumi szak-idegenvezető „a történelemben példa nélküli”, valamint „legnagyobb népvándorlásról” beszélt, ebben az értelemben vö.: Mathias Beer: *Flucht, Vertreibung, Integration. Wechselausstellung in Bonn, Berlin und Leipzig*, In: *Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Sonderausgabe. Red.: Geert Schmelzer et al., Freiburg 2006, S. 5–8, bes. S. 5. [= Beer, Mathias: Menekülés, elűzetés, integráció. Vándorkiállítás Bonnban, Berlinben és Lipcsében. In: *Múzeumi Magazin. Az NSZK Történelem Háza*, különkiadás. Szerk.: Geert Schmelzer et al, Freiburg 2006, 5–8. p., ld. 5. p.] A menekültek és elűzöttek számát Európa keleti részén 20 millióban jelöli meg.

³ Hermann Schäfer, *Zur Ausstellung „Flucht, Vertreibung, Integration”*. In: *Flucht, Vertreibung, Integration. Begleitbuch zur Ausstellung im Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn. Hg. v. d. Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Red.: Rösgen, Petra. Bonn/ Bielefeld, 2. Aufl. 2006, S. 6–13, hier S. 10. [= Hermann Schäfer: A „Menekülés, elűzetés, integráció” c. kiállításához. In: *Menekülés, elűzetés, integráció*. Kísérő kötet a kiállításához az NSZK Német Történelem Házában Bonnban. Az NSZK Német Történelem Háza Alapítvány (kiadó): Rösgen, Petra (szerk.), Bonn/Bielefeld, 2. kiadás, 2006, 6–13. p., itt 10. p.

⁴ Schäfer (ld. 3. megj.), 10–11. p.

⁵ Schäfer (ld. 3. megj.), 10. p. Schäfer, Hermann: *Zur musealen Auseinandersetzung mit der Vertreibung in Europa. Ein Projekt der Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. In: Kruke, Anja (Hg.): *Zwangsmigration und Vertreibung. Europa*

A következő terem, amely egyfelől a front elől való többé-kevésbé kaotikus menekülést, másfelől az elüzetést már mint állami „közigazgatási rendezést” dokumentálta, több részre ágazott. Az egymást követő képek a menekülést mutatták be, a hóban és hidegben menekülő emberek hosszú menetét. Egy kisebb, eltérő színárnyalattal kialakított mellékteremben a megfeneklett „Wilhelm Gustloff” utashajó roncsait ábrázoló fotó volt látható, s előtte az ép hajót bemutató kis modell. Ezt a hajót, amelyet egy tengeralattjáró találata süllyesztett el fedélzetén 8 000-10 000 emberrel, tudatosan emelték ki mint a tragikum szimbólumát. A hajó neve utalás ugyanakkor a téma háború utáni irodalmi feldolgozására és recepciójára.⁶ A belletrisztikai és mozgóképi feldolgozások a kiállítás egy további részében külön is teret kaptak – helyütt a vonatkozó könyvek szerepeltek üvegvitrinekben. Ezenfelül egy külön erre kialakított teremben folyamatosan filmkockákat is meg lehetett tekinteni az 1950-es évekből „Heimafilm” jellemző és idevonatkozó jeleleteiből.⁷

A rendezők a legnagyobb teret – az objektumokat összarányukban és számszerűen nézve – az 1940-es évektől az 1960-as évtized első éveig lezajló integrációs problémának szentelték. A cél az volt, hogy ne csak a bevándorlás és letelepedés, hanem az újonnan jötteknek („Neubürger”) a „német gazdasági csodához” való hozzájárulása is bemutatásra kerüljön. Számos egyéb lehetséges példa mellett kiemelték a hangszerépítőket.⁸ Egy másik, az egyház és az integráció viszonyát feldolgozó részlegben a provizórikus használatra készített rituális eszközök bemutatásával érzékeltették nemcsak a nehézségeket, hanem a lelki gondozás és a vallási kultusz fontos szerepét a mindennapokkal való megbirkózás során a kezdeti nehéz években. Fontos mozzanata ennek a fejezetnek, hogy a betelepülők által a vallási irányzatok arányai az egyes városokban megváltoztak, illetve eltolódtak. A rendezők szembeszökő választási plakátokkal demonstrálták, hogy a politikai színen a menekültek különböző pártoknak fontos választóköréit alkották mind a két új német államban. A kiállítás egy következő részében a menekültek szövetségeit (Vertriebenenverbände) mutatták be, kettős értelemben vett „szószóló funkciójukban”. Egyrészt politikai közbenjáró szerepükben, másrészt pedig kulturális téren: intés az emlékezet megőrzésére, valamint az óhazából hozott hazaszeretet („Heimatgefühl”)⁹ fenntartására és folyamatos artikulálására.

im 20. Jahrhundert. Bonn 2006, S. 83–96, hier S. 89–90. [Az európai elüzetések múzeumi feldolgozásához. Az NSZK Német Történelem Háza Alapítványának projektje. In: Kruke, Anja (kiadó):] *Kényszermigráció és elüzetés. Európa a 20. században*, Bonn 2006, 83–96. p. itt 89–90. p. (Szerepeltek nemcsak a történelmi szakirodalomból ismert képek, hanem számos a tankönyvekből és médiákából is jól ismert kép, pl. a németek prágai 1938-as bevonulásáról, a varsói gettóban való letartóztatásokról, Kelet-Európa-szerte az agyonlövöttekről (Oroszország, Szerbia, Csehország [Lidice].)

⁶ A Nobel-díjas író Günter Grass műveiben a „Wilhelm Gustloff” pusztulásának fontos szerepe van.

⁷ A háború utáni évtizedekben nagy számban produkált „Heimafilm” alatt pozitív kimenetelű, hazaszeretetet és harmóniát sugalló, természeti képekkel teli filmeket értünk.

⁸ Schäfer (ld. 3. megj.), 11. p.

⁹ Schäfer (ld. 3. megj.), 12. p. A közelmúltban Matthias Stickler által megjelentetett habilitáció kiemeli az elüzettes szövetségének „intő példakénti” funkcióját össznémet politikai vonatkozásban. Matthias Stickler: „Ostdeutsch heißt gesamtdeutsch”. Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972. Düsseldorf 2004.

A „menekülés és [etnikai] elűzetés” témájának aktualitását bemutató kiállítás lezáró része fényképeket közölt a volt Jugoszláviából, különösen Boszniából, valamint afrikai országokból.¹⁰ Ebben a képválogatásban többek között a szekéren menekülőket mutatták be a világháború után, görög és örmény menekülőket a 20. század elején, valamint a 20. és 21. század fordulóján menekülőket. Egy múzeumi kiállítás mindig konkrét szemléltetőeszközökkel kell operáljon, s ez esetben tudatosan klasszikus szimbólummá emelték a szekeret. A látogató a kiállítás elején – és mivel az a körséta elvére alapult így annak végén is – egy eredeti darabot láthatott. A tárlatvezető azzal indokolta exponált helyét, hogy az a menekülők legjellemzőbb közlekedési eszköze volt, amelyen csak a legszükségesebbeket szállíthatták, s amely a 20. századnak mint a „elűzetések évszázada”-nak szimbóluma.¹¹ Azonban nem ez volt az egyetlen konkrét tárgyi szimbólum. A kiállítás középpontját, tulajdonképpen centrumát eddig még nem érintettük. Ezt az a baraktér képezte, amelyet egy menekültábrából eredeti barakk darabjai rekonstruálva állítottak föl. A következőkben ezt tárgyaljuk, felhasználva a látogatók kommentárjait, a sajtóvisszhang és az általános diskurzus egyes információit.

III. A kiállítás centruma

A barakkhelyiség nemcsak térben, hanem a koncepciót tekintve is a kiállítás középpontjában állt, s annak legnagyobb egységét képezte. Maga a barakk valamint a körülötte, ill. benne elhelyezett objektumok mind a látogatókban, mind a publicisztikában a legnagyobb figyelmet indukálta. A barakk *falánál*, a közvetlen látómezőben, megvilágított vitrinekben kisebb tárgyakat állítottak ki, amelyeket a menekülők akkoriban a nagy sietségben vettek magukhoz, és máig megőriztek. Szimbolikus értékékké azáltal váltak, hogy a volt haza és az attól való elválás megőrzésre és továbbadásra érdemes képeit jelenítették meg, a feladott lakóhely, ház és a hozzátartozó mindennapok tárgyiasult emlékezetét. Az ügyesen kiválasztott kiállítási darabok néprajzi-kultúrantropológiai fogalmakhoz jól kapcsolhatók, s hozzájuk egyúttal a menekülés és kitelepítés személyes színezetű eseményei és ezek emlékezete tapad: pl. egy kulcsosomó mint a régi ház jelképe; egy játékkal, amely a gyermekek megnyugtatóját jeleníti meg; *Zsolnay-porcelán* csészék mint a mindennapi esztétika képviselői, az étkezési kultúra és a közös étkezések megjelenítői, amelyek immár összességében a *magyar* származás reprezentációjává lettek; egy himzett terítő, amelynek tipikus mintája ismét nem csak családi terítő, hanem jelkép – ebben az esetben jól felismerhetően Szilváziáé. A tárgyak vitrinekben való elhelyezése és halo-megvilágítása sajátos esztétikát és muzeális-történelmi értéket kölcsönzött nekik – annál is inkább, mivel a terem maga sötét hátteret képezett, és a tárgyak így keletkezett aurája távolabbi, „más” időkbé mutatott – egyazon identitáson belül. Mindenekfölött ezek a tárgyak realizálták a kiállítás azon alapvető törekvését, hogy tárgyakat és témákat kívántak exponálni, amelyek „a származási országot jellemzik”, „bemutadják sajátosságait” és „szemléltetik történelmüket” (Siegfried Lenz író után így posztulálja Schäfer a haza fogalmát¹²). Az új országba, végső soron „új

¹⁰ Schäfer (ld. 3. megj.), 12. p.

¹¹ Így tudatosan nem a vasúti vagonot állították előtérbe, amelynek a népességmozgásoknál 1945–1947 között szintén igen fontos szerep jutott.

¹² Schäfer, Hermann: Zur musealen Auseinandersetzung... (ld. In: Kruke, Anja [Hg.]: Zwanasmigration und Vertreibung. Europa im 20. Jahrhundert.), Bonn, 2006, 83–96. p., itt 83. p. Schäfer itt szó szerint átvézi Siegfried Lenz programatikáját annak „Heimatmuseum” (1978) c. regényéből.

hazába” való megérkezést viszont a már említett barakképület jelképezte, amelyet egy eredeti Furth im Wald-beli menekültbarakk részei alapján rekonstruáltak. Az épület – első megközelítésben – a háború utáni idők társadalmának egyik legnagyobb nehézségét tematizálta: a drámai lakáshelyzetet, amely közismerten az épületek megsemmisülése következményeként szinte minden német nagyvárosban kiéleződött.¹³ A barakképület azonban – így interpretálja a Történelem Háza koncepciója is – az „első lépés a háború utáni társadalom nehéz útján”.¹⁴ A barakkban két olyan kiállítási tárgy volt, amely – így a tárlatvezető 2006. április 7-én – a látogatókban a legnagyobb figyelmet keltette. Az egyik a befogadáshoz szükséges első orvosi vizsgálatot ábrázoló képszevencia volt, a másik pedig egy – jobb híján – fehér gézpólyás kötszerből varrott áldozási kislányruha. A barakkbeli előzetes orvosi vizsgálat – az azzal járó tetvetlenítéssel és fertőtlenítéssel – az idős látogatók emlékezetében a legnegatívabb emlékként maradt meg. Az emberek ezt a megérkezésükkor átélt jelenetet abszolút megalázónak érezték. Ezzel az ellenérzéssel szemben, amely azáltal keletkezett, hogy magukat olyan lényeknek érezték, akik a vadonból jönnek, és akiket először le kell tisztogatni állt szöges ellentétben az áldozóruhácska láttán kifejeződő csodálat – így a már idézett idegenvezető – pozitív érzése. Hogy egy édesanya vette a fáradságot és lánya számára éppen gézes kötszerből állított össze egy ruhácskát, hogy az részt vehessen a ceremónián, úgy tűnik, érzelmek felkeltésére alkalmas eszköznek bizonyult. A sajtóban is kiemelt szerep jutott ennek a ruhácskának az 1500 kiállítási tárgy között.

22 sajtókommentárt értékeltünk ki, amelyek közvetlen a megnyitás után keletkeztek (hírtügnökségek jelentései, országos és nemzetközi újságok, valamint a Köln/Bonn régió újságai). 17 cikkben, azaz a vonatkozó cikkek 80 százalékában megemlégtették ezt a ruhácskát. Csak egy esetben titulálták – tudomásunk szerint – kissé felületesen „mullpólyából fabrikált konfirmációs ruhának”¹⁵ [sic!]. Gyakran használt minősítések voltak a „megillető” („Frankfurter Allgemeine Zeitung”¹⁶, „Heilbronner Stimme”¹⁷) mellett, a „beható” („Die Welt”)¹⁸, „benyomást keltő” („Der Spiegel”)¹⁹ és a „dac. illetve báj sajátos tanújele” („Die Zeit”)²⁰ kifejezések. Hogy a benyomások mögött csupán a *megilletődés*

¹³ Wolfrum, Edgar: *Die geglückte Demokratie: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 2006, S. 90–91 [Wolfrum, Edgar: *A sikeres demokrácia: A Német Szövetségi Köztársaság története a kezdetektől a jelenkorig*, Stuttgart 2006, 90–91. p.]

¹⁴ Schäfer (ld. 3. megj.), 11. p.

¹⁵ „Süddeutsche Zeitung”, v. 3./4. 2005, Art. „Auf dem Leiterwagen” v. Franziska Augstein [„Süddeutsche Zeitung” 2005. 3./4., Franziska Augstein, „Létráskocsin” c. cikke]

¹⁶ F.A.Z., v. 5.12.2005 (Art. „Eine Bluts spur durch die Geschichte” von Rainer Blasius) [F.A.Z. 2005. december 5-én, Rainer Blasius „Vérnyom a történelemben” c. cikke].

¹⁷ „Heilbronner Stimme” v. 5.12.2005, Art. „Flucht, Vertreibung und im Westen angekommen” v. Gisbert Kuhn [„Heilbronner Stimme” 2005. december 5-én, Gisbert Kuhn „Menekülés, elűzetés, megérkezés Nyugaton” c. cikke]

¹⁸ „Die Welt” v. 3.12.2005, Art. „Fremde deutsche Heimat” v. Sven Kellerhoff [„Die Welt” 2005. december 3-án, Sven Kellerhoff „Idegen német haza” c. cikke]

¹⁹ Hier „Spiegel-online” v. 3.12.2005, Art. „Reise in düstere Zeiten” von Hans-Michael Kloth. [„Spiegel-online” 2005. december 3-án, Hans-Michael Kloth „Utazás borús időkbe” c. cikke.]

²⁰ „Die Zeit”, 50 (2005) v. 8.12.2005, Art. „Ein deutscher Abschied”, Ausstellungsbesprechung von Jörg Lau [„Die Zeit” 50 (2005) 2005. december 8-án, Jörg Lau ismeretése „Egy német búcsú” c. cikkében].

rejlene, nem hinnék – mélyebb értelemben inkább az elemi akarat manifesztációjáról beszélnék, a kultúrlényként továbbélni akarásról a barakk-táborban adott elemi és kiszámíthatatlan feltételek között is. Ezekben az eredeti tárgyakban az életakarat és az élet folytatásához való ragaszkodás vált a szó szoros értelmében kézzelfoghatóvá – pl. egy olyan tárgy segítségével, amelyet kétkézi munkával állítottak elő, és amely eredetiben látható. A tárgyak kultúrantropológiai szemléltetőeszközként való középpontba állításával az a haza- és kulturális identitásfogalom kapott kontrasztív kiegészítést, amelyet a médiák a nagyobb menekültszövegekről adott tudósításaikban rögzítettek és rögzítenek: itt az ismert ünnepi népviselettel, zászlókkal tarkított tévés és színpadi színpompás-impozáns képekre gondolunk.²¹ A Történelem Házában nem a színpadra való dolgokat mutatták be – ahogyan ezt már a 2001/2002-től, a „(kényszer)migráció megfelelő módon való muzealizálásáról” folyó diskusszió-előzetes is sejteti (itt csupán Gottfried Korff állásfoglalására emlékeztetünk²²). Összességében – ezt se feledjük – a bonni kiállítási projekt egy átfogóbb, „Az Elűzetések Centrumához” kapcsolódó diskurzus keretében folyik, amelynek állandó helyéül *Berlint* javasolták.²³ Éppen ezért hangsúlyozottan említésre került *Bonn-*

²¹ Ahogy erre egy empirikus vizsgálat is rámutat, ezek a publikált és publicisztikai képek segítettek elő, hogy első megközelítésben a menekültszövegről alkotott képek a fejekben összefonódnak a folklórral. Vö.: Thomas Petersen: *Flucht und Vertreibung aus Sicht der deutschen, polnischen und tschechischen Bevölkerung*. Bonn: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 1. Aufl. 2005, hier 2., überarb. Aufl. 2005, S. 55 u. 56. [Thomas Petersen: Menekülés és elűzetés a német, lengyel és cseh népesség szemszögéből, Bonn, 1. kiadás, itt 2005, 2., átdolg. kiadás, 55. és 56. p.]

²² Gottfried Korff: Fragen zur Migrationsmusealisierung. Versuch einer Einleitung. In: Henrike Hampe (Hg.): *Migration und Museum. Neue Ansätze in der Museumspraxis*. 16. Tagung der Arbeitsgruppe Sachkulturforchung und Museum in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, Ulm 7–9.10.2004. Münster 2005, [Korff, Gottfried: A migráció muzealizálásának kérdéséhez. Egy bevezető kísérlete. In: Hampe, Henrike (szerk.): *Migráció és múzeum. Új kiindulópontok a múzeumi praxisban*. A Német Néprajzi Társaság Múzeumi és Tárgyi Kultúra Munkacsoportja 16. konferenciája, Ulm 2004.10. 7–9, Münster 2005] ld. 5–16. p., itt 13. p.

²³ Michael Jeismann, Völkermord und Vertreibung: Medien der Europäisierung? In: *Historische Anthropologie*, 13 (2005), H. 1, S. 111–120. [Jeismann, Michael, Népgyilkosság és elűzetés. Az európai médiumai? In: *Historische Anthropologie*, 13 (2005), 1. füzet, 111–120. p.] Jürgen Danyel/Christoph Klessmann, Unterwegs wie die Flüchtlinge und Vertriebenen. Zur Debatte über ein europäisches Zentrum gegen Vertreibungen, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), S. 31–35. [Danyel, Jürgen/Klessmann, Christoph: A menekültek és elűzöttek útján. Az európai Elűzetés Centrumról szóló vitához. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), 31–35. p.] Samuel Salzborn, Geschichtspolitik in den Medien: Die Kontroverse über ein „Zentrum gegen Vertreibungen”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), S. 1120–1130. [Salzborn, Samuel: Történelempolitika a médiákban: Az „Elűzetés Centrumára” vonatkozó ellenvélemények. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), 1120–1130. p.] Philipp Ther, Erinnern oder aufklären. Zur Konzeption eines Zentrums gegen Vertreibungen, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), S. 36–41. [Ther, Philipp, Emlékezet avagy felvilágosítás. Az elűzetés centrumának koncepciójához. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), 36–41. p.] Időközben az „Elűzetés Centruma” alapítvány saját időszaki kiállítást nyitott „Kényszerutak” címmel (2006. aug. 10, Berlin,) Ld. a kiállítási kötetet: Zentrum

ban, hogy a Történelem Háza a személyesen megfogalmazott de kollektíven osztott tapasztalatainak és eseményeinek egy lehetőleg széles spektrumát szándékozott közvetíteni. Ehhez 800 kérdőívet küldtek ki az élménygenerációhoz tartozó személyeknek, amelyre 350 válasz érkezett.²⁴ Ezek az élménybeszámolók felhasználásra kerültek nemcsak a kiállítási objektumok kiválasztásánál, hanem mint információs anyag magában a kiállításon is: Több szemtanú – a múzeumvezetőség adatai alapján 160 – rendelkezésre bocsátotta *személyes autenticitást* közvetítő elbeszélő történeteit filmfelvételek útján a TV-képernyővel és fejhallgatóval felszerelt „médiállomás” számára. Ezzel nemcsak egy, a múzeumvezetőség által megfogalmazott fontos cél realizálódott: a számok makro-síkján felül a személyes tapasztalatok mikro-síkjának megjelenése. Ezen túlmenően a kérdőívek és a megszólaltatott élménygeneráció által a kinyilvánítások olyan megalapozottságot kaptak, amely implicit a válogatás és a prezentáció súlypontjainak legitimálására is szolgálhat. Fontos azonban megemlíteni, hogy a meginterjúvolt tanúk történetüket nappaljuk szobaképeivel a háttérben, annak mai polgári-privát s egyúttal kellemesen nyugodt atmoszférájában mesélték el. Nonverbálisan így a sikeres integráció s végeredményben a „boldog demokrácia”²⁵ benyomása is beszűrődött.

IV. Publikációk

Bár ehelyütt nincs módunkban átfogó recenzióval szolgálni, két publikációt azonban megemlítenénk, amelyek a kiállításhoz kapcsolódva jelentek meg. A terjedelmes kiállítási kísérőkötet²⁶ számos tanulmányt gyűjt egybe, amely megvilágítja a prezentáció főbb eleveit, az értékelések pozícióit, valamint az itt képviselt fogalmiságot. A kötetben olyan háttér-információk is találhatóak, amelyek magában a tárlatban helyhiány miatt kevésbé exponáltak.²⁷

gegen Vertreibungen (Hg.): *Erzwungene Wege. Flucht und Vertreibung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Mit Geleitworten von Erika Steinbach, Norbert Lammert, Joachim Gauck. György Konrad hg. v. d. Stiftung „Zentrum gegen Vertreibungen”, Potsdam 2006 [Az Elűzetések Centruma (szerk.): *Kényszerutak. Menekülés és elűzetés a 20. század Európájában*. Erika Steinbach, Norbert Lammert, Joachim Gauck és Konrad György előszavával kiadja az Elűzetések Centruma Alapítvány, Potsdam 2006].

²⁴ Schäfer (ld. 3. megj.), 8. p.

²⁵ Így egy aktuálisan megjelentetett (2006) tudományos-történelmi átfogó bemutatás: Wolfrum, Edgar: *Die geglückte Demokratie: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 2006 [Wolfrum, Edgar: *A sikeres demokrácia: A Német Szövetségi Köztársaság története a kezdetektől a jelenkorig*, Stuttgart 2006].

²⁶ Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (Hg.): *Flucht, Vertreibung, Integration* [Begleitbuch zur Ausstellung]. Bonn/Bielefeld 2005. [Az NSZK Német Történelem Háza Alapítvány (kiadó): *Menekülés, elűzetés, integráció*, [kiállítási kísérőkötet], Bonn/Bielefeld 2005.]

²⁷ Különösen fontosnak tűnik a kárpáti térségre és Délkelet-Európára vonatkozóan: Konrad Gündisch, *Deutsche Migrationsbewegungen in Südosteuropa*, in: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (wie Anm. 21) [Gündisch, Konrad: *Német migrációs mozgások Délkelet-Európában*. In: *Az NSZK Német Történelem Háza Alapítvány* (ld.), 74–81. p., itt 77–78. p.

Egy további, kiemelendő publikációt az „Allensbacher Institut für Demoskopie” jelentetett meg.²⁸ A tanulmány a következő alapkérdésre épült: Milyen ismeretei vannak a témáról a szomszédos országok, a Cseh Köztársaság, Lengyelország lakóinak, valamint maguknak a Németországban lakóknak? A tanulmány részben meglepő eredményt hozott. Ezekből csak néhány markánsabb adatot idézünk: Az NSZK-ban megkérdezetteknek csak 10%-a tudta a menekültek és elűzöttek számarányát hozzávetőlegesen megadni (a legtöbben túl alacsony számot adtak meg – így maguk a menekültek is, akiknek csak 17%-a adott meg körülbelül helyes nagyságrendet). Az összes megkérdezett 27%-a sorolta vagy önnönmagát, vagy pedig valamelyik családtagját a menekültek közé.²⁹

V. Összegzés

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az előzőekben ismertetett „Menekülés, elűzés, integráció” c. kiállítás egyértelműen fejezte ki álláspontját, szemléltette szimbolikus tárgyait, s nevezte meg ezek adatfelvételi bázisát. Lehet vitatkozni a bevett álláspontokról vagy a tárgyak kiválasztásáról,³⁰ azonban ehhez a továbblépéshez maga a kiállítás – immár vitán felül álló és elengedhetetlenül fontos kiinduló- és fogódzóponttá vált. A kiállítás a „kényszerből-való-hátrahagyás” és az „úton-levés” néprajzát tárgyiasította – középpontjában egy néprajzi kiállítás klasszikus eszközeinek segítségével. A kórséta során a kiállításba helyezett barakképület eredeti „alkatrészeivel” messze túlmutat a téma specifikumán, és tudatosítja a háború utáni Németország legfőbb feladatait: a messzemenően lerombolt országban a lakásszükség kezelését, az újonnan érkezettek szociális integrációjának s egyben kulturális öfenntartási lehetőségének megteremtését s végül az események történetek általi szellemi feldolgozását a történelem számára – amelyhez ez a kiállítás is hozzájárult.

²⁸ Petersen, Thomas: *Flucht und Vertreibung aus Sicht der deutschen, polnischen und tschechischen Bevölkerung*. Bonn: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 1. Aufl. 2005, hier 2., überarb. Aufl. 2005. [Petersen, Thomas: *Menekülés és elűzés a német, lengyel és cseh népesség látószögéből*. Bonn: Az NSZK Német Történelem Háza Alapítvány, 1. kiadás 2005, itt 2., átdolg. kiadás 2005.]

²⁹ Petersen (ld. 20. megj.), 26–27. p. valamint 104. p.

³⁰ Így például olyan fogalmak, mint a kényszermigráció „Zwangsmigration”, kitelepítés „Aussiedlung”, amelyeket más publikációk preferálnak, itt háttérbe szorulnak az elűzés „Vertreibung” vezérfogalmával szemben; a szekér előtérbe helyezése természetesen vonja maga után vasúti kocsik (marhavagonok) másodrangját, amelyek nélkül a népesség ilyen mértékű megmozgatása kétségkívül lehetetlen lett volna. Vö.: Karl Schlögel, *Wie europäische Erinnerung von Umsiedlung und Vertreibung aussehen könnte*. In: Anja Kruke (Hg.), *Zwangsmigration und Vertreibung. Europa im 20. Jahrhundert*. Bonn 2006, S. 49–67, passim, insbes. S. 56 u. S. 58.

Gerhard Seewann

A kitelepítés mint kiállítási téma Németországban és Magyarországon

Relocation as an Exhibition Topic in Germany and Hungary

The study compares two exhibitions' concepts and forms of presentation: the Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (Bonn), organized by the Zentrum gegen der Vertreibung in Berlin and for 60th anniversary of the Vertreibung and the one organized in the House of Terror Museum, Budapest.

The author lacks and considers it to be the greatest shortcoming of the exhibitions that none of them provided a narrative which would contextualize personal „life experience and career” of an individual by which the major historical events would make sense and could be more vivid for the recent audience. In the exhibitions in Germany it's only the victims who are mentioned (many-many times) they do not mentioned those at all who committed these crimes. These either remain unanimous or are referred to in an improper, cumulative way and to an improper extent. Narrative can be generated only if the culprit and the victims are put in a plausible context which is determined by the actions.

Menekülés, elüzetés, integráció. Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2005. december 3-tól 2006. április 17-ig. (azután Berlinben és Lipcsében is bemutatva); Katalógusa azonos címen jelent meg, Kerber Verlag, Bielefeld, 2005, 2. kiadás 2006. 208 o.

Kényszerutak. Menekülés és kitelepítés a 20. századi Európában. Kiállítás a berlini Kronprinzenpalais-ban, 2006. augusztus 10-től október 30-ig. Katalógusa azonos címen jelent meg, Berlin, Zentrum gegen Vertreibungen, 2006. 143. p.

Magyar tragédia 1946. Német sors Európában – sváb sors Magyarországon, Terror Háza, Budapest, 2006. június 1-jétől szeptember 15-ig. Katalógus nélkül.

A közelmúltban három kiállítás is foglalkozott a németek Európa keleti feléből való kitelepítésével és menekülésével: egy bonni (Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland), egy berlini (Zentrum gegen Vertreibungen) és egy budapesti (Terror Háza). A magyarországit, amely a három közül a legkisebb, a németek 1946. január 19-én, Budaörsön kezdődő és 1948-ig tartó kitelepítésének hatvanadik évfordulója alkalmából rendezték. A bonni és berlini kiállításokkal pedig egyelőre csúcspontjukra jutottak azok az elmúlt években Németországban egyre erősödő törekvések, amelyek a kitelepítettek „áldozattörténetét” és „kálváriáját” (ezek a két kiállítás központi fogalmai) „megismerhetővé” kívánják tenni. (Kényszer-utak, Kiállítási katalógus, 7. p.) A „Menekülés, elüzetés, integráció” címet viselő bonni kiállítás mindenekelőtt a kitelepítettek háború utáni, németországi integrációjára helyezte a hangsúlyt, sikertörténetnek bemutatva azt (az értékelés helyességével itt nem foglalkozunk), s a kitelepítést magát csak viszonylag röviden, lényegében az azt követő integrációs folyamatok előtörténeteként mutatja be. A berlini Kronprinzenpalaisban rendezett kiállítás ezzel szemben teljes egészében a kitelepítés eseményeire koncent-

rál, amint azt már címe is megelőlegezi: „Kényszerutak. Menekülés, kitelepítés a 20. századi Európában”.

A két utóbbi kiállításnak vannak olyan súlyos hiányosságai, amelyek mindkettőjükre, s egyúttal a jelenlegi németországi emlékezet-diskurzusra is jellemzők. Milyen magyarázat adható arra az alapvető hiányosságra, hogy a kiállítások egyikén sem alakítottak ki egy olyan narratívát, amely az egyének „életút-tapasztalatait”, a látogatók számára középpontba állított egyéni sorsokat nagy összefüggésekbe ágyazná, és így érthetővé is tenné? A németországi kiállításokon mindig csak az áldozatokról van szó (de róluk százszor és százszor), a tettesekről viszont soha. Ezek vagy teljesen névtelenek maradnak, vagy csak kumulatíván, abszolút nem megfelelő módon és mértékben utalnak rájuk Sztálin és Beneš portréjának megrajzolásával. Narratíva azonban csak akkor jön létre, ha a tetteseket és az áldozatokat a tettek által meghatározott plauzibilis összefüggésbe helyezzzük. Minden olyan rendezésnek, amely a krimi filmes műfajában a nézők szeme előtt akar valamilyen bűnügyet felgöngyöltetni, első pillanattól kezdve arra kell koncentrálnia, hogy kialakítson egy ilyen, lehetőség szerint meggyőző narratívát azért, hogy egyáltalán képes legyen nézőket vonzani, és sikert hozni a produkciónak. A film kimondottan jó példa itt, mivel vizuális médium, amint a kiállítás képei és tárgyai is. A kiállítások rendezői azonban tévúton járnak, mert elvesznek a személyes sorsok bemutatásában (amit szerencsétlen módon már „történelemnek” tartanak), és nem találják többé a kivezető utat abból a labirintusból, amit a számtalan egyéni áldozatból maguk építettek. Így minden áldozatprofil elhalványul, mivel nem lehet megrajzolni egy világos tettesprofil, rekonstruálva ezzel a tettesek és az áldozatok közötti okozati összefüggést. Ha nem magyarázzák meg, hogy miért éppen egy adott helyen, s milyen történelmi helyzetben válnak emberek áldozattá, és milyen folyamatok vezethetnek ide, akkor a látogató egy ilyen kiállításról csak azzal a nyomasztó érzéssel távozik, hogy valami szörnyű dolgot látott, anélkül, hogy informálták volna arról, hogy ez a „szörnyűség” hogyan történhetett meg. Felvetődik a kérdés, hogy egy meg nem értett „szörnyűség” egyáltalán megjeleníthető-e a maga teljes, tényleges dimenziójában. Ha a kérdésre a válasz nemleges, akkor mindkét kiállítás jelentősen elvettette a célját, a kitelepítések – fentebb idézett – „megismerhetőségét”.

A két kiállításban csak általánosságban utalnak arra, hogy a kitelepítés nemzeti, illetve etnikai homogenizációs törekvésekre vezethető vissza. Ezen a teljesen absztrakt összefüggésen túl semmilyen információt sem kapunk arról, hogy azokban az országokban, ahol németeket telepítettek ki, kik, mely politikusok, pártok, társadalmi rétegek, milyen egyházak, struktúrák, mentalitások, gondolkodási iskolák, gondolkodásmódok, és emóciók játszottak meghatározó szerepet abban, hogy a kitelepítések ténylegesen megvalósultak. A látogató semmit sem tud meg arról, hogy a kitelepítést végrehajtó országokban a pártok között konszenzus volt a kitelepítés kérdésében, s hogy milyen motívumok, érzelmeik játszottak ebben szerepet, s miként torkollott a német kisebbségi lakosság helyi dinamizálódo kriminalizációs és demonizációs spirálja jogfosztásba, kisajátításba és kitelepítésbe. A két katalógusban, mint az ilyen kiállítások szöveges és valószínűleg kevésbé használt kiegészítésében is csak mellékesen, nagyon szegényes, elég gyakran ráadásul helytelen információkat felhasználva mennek bele a tettesség kérdésébe. Amikor pl. megállapítják, hogy a magyarországi kitelepítést parlamenti viták előzték meg, azt szuggerálják a tájékozatlan látogatóba, hogy ott tényleg zajlott belpolitikai vita a kitelepítésről, ami kimenetelét tekintve talán még nyitott is volt. (Kényszerutak, 81. p.) Vagy amikor a jugoszláviai németekről és azok kitelepítéséről szólva megállapítják, hogy a háború vége után ott maradt németek semmit sem tudtak azokról a bűnökről, amiket jugoszláv szomszédaiak ellen elkövettek. (Uo.) Eltekintve attól, hogy közvetlen szomszédaiak élg

gyakran megpróbálták megvédeni a német családokat (a katalógusok erről is hallgatnak!), arra sem vesztegetnek szavakat, ami a németek ellen az egész Balkán-félszigeten felszította a gyűlöletet, ti. a rengeteg háborús rémtettre, a német Wehrmacht és az SS megelőző években elkövetett háborús bűneire, amikért aztán tényleg az ártatlanoknak kellett bünhődniük, mivel a vétkesek akkorra már rendszerint elmenekültek.

Ahol a tettesprofil nincs megrajzolva, ott nincs világos áldozatprofil sem, csupán az egyéni sorsok végtelen felsorolása a sok, kitelepítéssel sújtott európai országból, amelyek csupán egyetlen üzenetet közvetítenek felénk: a kitelepítés szörnyű, a kitelepítés bűn, a kitelepítés olyan leirhatatlan szenvedés, ami az áldozatok életútját a későbbiekben is meghatározta. Természetesen helyes, hogy ezt bemutadják. Mindez azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy megértsük, milyen emberek, milyen okokból és milyen motivációkkal okozták ezt a szenvedést. Arról van szó, hogy tisztázni kell a történelmi helyzetet azokban az európai országokban, ahol a kitelepítések végbementek, s azt az 1945-ben még ennél is biztosan fontosabb kérdést, hogy a győztes hatalmak, akiknek ténylegesen lehetőségük lett volna arra, hogy ezeket az eseményeket megakadályozzák, amennyiben ez szándékukban áll, mit akartak elérni a kitelepítéssel. Erről a látogató már semmit sem tud meg. Csak az ilyen kérdésekre adott meggyőző válasz vezethetne el oda, hogy a kitelepítést ne lehessen ismét az etnikai és faji alapú konfliktusok megszüntetésére irányuló „észszerű eszközként” látni, és alkalmazni. Botrányos, ha egy olyan alapítvány, amely a „Centrum a elűzetések ellen” programatikussá nevet viseli, és a „Kényszerutak” című kiállítást jegyzi, a világ közvéleménye előtt bizonyítja, hogy épp neki nincs mondani- és mutatnivalója erről. Ez a súlyos tehetetlenség csak részben magyarázható azzal, hogy nagyon fontos kérdésekben ignorálják a mind Németországban, mind a kitelepítés által érintett országokban folyó kutatások eredményeit. A tettesprofilról ugyanis ezek a kutatások már számos tanulmányt és forrásközlést megjelentettek, ha annyit kétségkívül nem is, mint amennyi a holokauszt tettesprofiljáról már rendelkezésünkre áll. Ahhoz azonban éppen elegendővel rendelkezünk, hogy egy ilyen profil megrajzolható legyen.

Van azonban még egy, épp a holokauszttal közvetlen kapcsolatban lévő összefüggés, ami magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy miért is nincs tettesprofil: ez pedig az, hogy a háború utáni, valamint a háború előtti és alatti kitelepítések közötti történelmi összefüggés nyilvánvalóan még mindig tabunak számít. A Harmadik Birodalom hatalmi övezetében lezajlott át- és kitelepítési folyamatokról van szó, amelyek közvetlen, sőt kauzális összefüggésbe hozhatók a zsidók és más, vallásilag vagy etnikailag meghatározott csoportok ellen folytatott irtóhadjáratokkal. Fel kellene tenni a kérdést, hogy mi a közös és mi a különbség az 1945 előtti és utáni tettesprofilokban. A „Wehrmacht-kiállítás” körül évekkal ezelőtt zajló felfordulás szemlátomást mindkét kiállítás felelőseinek elegendő okot szolgáltatott arra, hogy a tettesekre vonatkozó kérdéseket az összefüggések tökéletesen elégtelen bemutatásával generálisan elkerüljék. Mind a bonni, mind a berlini kiállítás azzal az igénnyel lépett fel, hogy „ráirányítsa a figyelmet a nagyszámú európai kitelepítésre”. (Kényszerutak, 7. p.) Még egyszer, helyes dolog tájékoztatni a látogatót arról, hogy volt örmény kitelepítés (helyesebben genocídium) az első világháborúban (érdekes módon ebben az összefüggésben több és pontosabb információt kapunk a tettesekről, köztük német diplomatakról és katonatisztekéről, mint a többi európai példánál összesen!); hogy röviddel az első világháború után görögöket és törököket telepítettek ki kölcsönösen, finn karéliaiakat 1939–1944 között – akikről egyébként a nem német csoportok közül a legtöbb kiállítási tárgy és kép mesél. A második világháborút követő időszakot Ciprus (1964/65 és 1974/75), az izraeli és dalmáciai olaszok, majd végül Bosznia példája szemlélteti. Ez utóbbi a Jugoszlávia 1991 utáni szétesésének keretében történt kitelepítéseket hivatott

bemutatni. Viszont „A lengyelek, ukránok, valamint a Baltikumban érintettek kényszeráttelepítése, kitelepítése 1939–1945” című fejezet túlságosan bizonytalanul strukturált marad, a tartalmi megállapítások túlságosan felületesek ahhoz, hogy érthetővé tegyék a látogató számára azt, hogy a kitelepítések, mint a Harmadik Birodalom háborús bűneinek részei milyen nagy mértékben szolgáltattak modellt és ezzel történelmi összefüggést a németek kitelepítéséhez. Éppen ezt az összefüggést hagyják figyelmen kívül, amikor ugyan a berlini kiállítás tematizálja „A zsidók kitelepítését Németországból 1933 után”, a holokausztot magát azonban nem. Így pedig azokat a messzire vezető összefüggéseket sem, amelyek már a Német Birodalmi Vasút menetrendjében is kiolvashatók: ugyanaz a vonat, amely német zsidókat szállított Auschwitzba, „népi németeket” szállított „vissza a Birodalomba”, ugyanaz a hajó, amelyik a budapesti zsidókat vitte a Fekete-tengerhez, és ezzel megmentette őket a holokauszttól, besszarábiai németeket hozott „vissza a Birodalomba”. Egy másik, még fontosabb, figyelmen kívül hagyott kérdéskör: a zsidó és a német tulajdon – már tapasztalatokon nyugvó – újraelosztása közötti párhuzam, mint a holokauszt és a kitelepítés motivációja. Ha az ilyen terhelő összefüggéseket nem teszik nyilvánvalóvá, akkor a kitelepítést csupán tragédiának, áldozat- és szenvedéstörténetnek lehet felfogni, nem pedig európai történelemnek, amelyben a győztes és vesztes hatalmak egyaránt érintettek a kitelepítésben (akárhog is történt az), csak különböző időpontokban és különböző szituációkban. A felelősség problémáját nem vetik fel, a látogató pedig nem kap megfelelő válaszokat.

A budapesti kiállítás sem ad választ ezekre a kérdésekre. Itt is minden „tragédia”, áldozat- és szenvedéstörténet. Mégis, korabeli újságcikkekből, amelyeket egy teljes falra vetítettek ki, a látogató önállóan informálódhat a tettesekről, és ha figyelmesen hallgatja a meginterjúvolt és láthatóan jól kiválasztott, a látogatóknak szenvedésük történetéről magyarul és németül mesélő szemtanúkat, akkor a horizont kitérül: a tanúk nagyon fontos kérdéseket érintenek, ha nem is válaszolják meg azokat kielégítően, hiszen a személyes sorsok mint példák természetesen nem adnak választ a személyek és csoportok feletti történelmi összefüggésekre. A két, németországi kiállításon egyébként Magyarország lényegében semmilyen szerepet sem kap, a recenzens legalábbis csupán egy-két kiállítási tárgyat, ill. képet talált onnan, köztük egy kávéscsészét, „emlék” felirattal, ami aligha tekinthető autentikusnak. Egyáltalán, mind a németországi emlékezet-diskurzusra, mind a bonni és berlini kiállításra egyaránt jellemző, hogy Magyarországot és Romániát csak mellékesen, a jugoszláviai államokat ezzel szemben – mivel ezek az elmúlt 15 évben a közvélemény érdeklődésének fókuszába kerültek – már valamivel részletesebben tárgyalják.

Fordította: Eiler Ferenc

A kényszerelűzetés etiológiája

Abban az esetben, ha a migrációt természetes folyamatként értelmezzük – akár egyéni- leg, akár csoportosan, akár szervezeten, akár spontán megy végbe – önkéntességét kell hangsúlyoznunk, amely az egyéni motivációkkal összhangban és szoros összefüggésben áll a befogadó és a kibocsátó ország társadalmi-politikai helyzetével, gazdaságának állapotával, népességének lelki kondíciójával, a létfenntartáshoz szükséges javak szűkösségével, valamint az adott társadalom tagjainak általános elégedettségével vagy elégedetlenségével. Az egyén bármennyire is szabad döntése alapján indul útnak, indítékait mindig valamilyen – leggyakrabban gazdasági és politikai – kényszerűség határozza meg. Lényegét tekintve a migrálás az első esetben megélhetési célból történik, és számos esetben csak ideiglenes; megfelelő anyagi helyzet elérése után a migráló hazatér. A politikai okból elvándorlók gyakorlatilag a helyi hatalom fenyegetettsége elől menekülnek. Ilyen tömeges kivándorlásnak lehetettünk tanúi az 1956-os forradalom után. A történelemben azonban számos példát találunk az önkéntes migrációnak arra az esetére is, amikor a migránsokat hívják, mert szükség van rájuk; ilyen eset a németek és szlovákok betelepítése a 18. században Magyarországra, vagy a török vendégmunkások befogadása Németországba. Ezekben az esetekben a kétoldalú gazdasági szükségszerűség határozta meg a migrációs stratégiát.

A politikai okból menekülők tulajdonképpen átmenetet képeznek a kényszeremigráció és az elűzetés felé. A világtörténelem egyik legnagyobb kényszeremigrációja Amerikában ment végbe, amikor a fehér telepesek az indián őslakókat kényszerítették szülőföldjük elhagyására, de megemlíthetjük a valamikori Szovjetunió területén tömeges méretekben lakóhely-változtatásra kényszerített tatárokat, zsidókat. Az országon belüli tömeges kényszeremigráció mellett a II. világháború után Európában megjelent a milliőket mozgó, országhatárokon átívelő lakóhely-változtatás: kollektív bűnösségükre hivatkozva a németek visszatelepítése Németország területére. A példákat nézve azt láthatjuk, hogy ezek a politika által vezérelt kényszeremigrációs folyamatok a kirekesztés, az elűzetés, a bünbakkeresés jegyében etnikai alapon mentek végbe.

A Friedrich Ebert Alapítvány 2004 márciusában „A történelem mint politikum. Európai hálózattal a kitelepítések ellen” címmel konferenciát rendezett, amelyre Európa nyolc országából hívott meg történészeket annak érdekében, hogy a 20. századi kényszeremigráció európai dimenzióiról és az egységesülő Európa számára fontos emlékezőpolitikai jelentőségéről cseréljenek eszmét. A tanácskozás befejezésekor a résztvevők „Bonni nyilatkozat – Európai hálózat a 20. századi kényszeremigráció és elűzetés ellen” címmel állásfoglalást adtak ki, amelyben kifejezték szándékukat a kényszeremigrációk közös kutatására és feldolgozására annak érdekében, hogy elutasítsák az egyoldalú nacionalista, revizionista „elbeszéléseket”, támogassák a helyi megbékélési projekteket és a kényszeremigrációk dokumentációjának felállítását.

A konferenciakötet számos témát ölel fel: kutatási eredményeket, esszéket, kommentárokat közöl – számtalan megvilágításból; első részében a történészek a kényszeremigráció témáját határokon átívelő perspektívából veszik szemügyre. A második rész a nemzeti történetírás és emlékezőskultúra kérdéskörét járja körül baltikumi, lengyelországi, csehországi, ausztriai, szlovákiai, magyarországi, szlovéniai és olaszországi példákon.

De vajon miért fontos foglalkozni a kitelepítések történetével, miért szükséges emlékezni ezekre az europaizálódás felé vezető úton – teszi fel a kérdést a bevezetőben Fried-

helm Boll és Anja Kruke. Többek között azért, válaszolják, mert az europaizálódás folyamatában felvetődött a kérdés kutatásának transznacionális szükséglete, amely új szempontokat vetett fel mind a történészek, mind a társadalomkutatók nézőpontjából. Azért is fontos a nemzetközi perspektíva, mert a megtörtént események összefüggésében eltér egymástól az egyes országok kérdésmegítélése; a nemzeti tematikában hol elengedhetetlenül fontos elemként jelennek meg, hol egyáltalán nem tematizálják. Magyarországon a kitelepítés-történetek az egyéni élettörténet, a családi legendárium részei; a társadalmi gyakorlatban, közgondolkodásban nem jelennek meg. A tágabb nyilvánosság számára ismeretlenek a németeket ért 1946 és 1948 közötti események, és nincs helyük a magyar nemzeti emlékezőskultúrában. Olyannyira nem, hogy a németek kitelepítése gyakorlatilag napjainkig tabutémának számít.

Európa más részein azonban, elsősorban Németországban, az áttelepítésekre való emlékezést mindig éltették a szenvedő résztvevők. Csehországban és Lengyelországban élénk tudományos érdeklődéssel, a német történészekkel együtt közelítettek a kérdéshez. Az utóbbi években ismét reflektorfénybe került a téma, mivel lassan kihálnak a kitelepítések utolsó szemtanúi is. „Jelenleg átmeneti fázisban vagyunk”, írja Kruke, amikor a kommunikatív emlékezést felváltja a „kulturális emlékezés”, és azok felé irányul a figyelem, akik gyermekként élték át a kitelepítést. A politika is egyre élénkebben fordult a kitelepítettek problematikájához; felvetődött a kártalanítás, a Beneš-dekrétumok visszavonása, ismételten középpontba került a visszatérés joga, a hazához való jog és a népcsoportjogok kérdése. Közben a kitelepítettek németországi csoportjai, a *Landmannschaft*-ok, nem akarták tudomásul venni, hogy a kitelepítések körét nem lehet egyedül csak a németekre korlátozni. Mindenképpen fontosak tehát a „Bonni nyilatkozat” célkitűzései, amely a kötet nyitó fejezete. Fontos, hogy a kitelepítés-történet és a kitelepítés-történetek bekerüljenek a köztudatba, az iskolai tananyagokba. Ehhez azonban még átfogó és komplex kutatásokra van szükség.

A nyilatkozatot Stefan Toebst és Bernd Faulenback tanulmányai követik, amelyeket részben a konferencia ideje alatt írtak meg – ezek képezték az alapját a zárónyilatkozatnak.

Ezt a dokumentarista részt a 20. századi kényszerszermigrációkról szóló tanulmányok követik, melyek középpontjában az emlékezés európai dimenziói és az anyag didaktikus, valamint múzeumi feldolgozása áll. Karl Schlögel arról ír, hogy „hogyan kell kinéznie a kitelepítésekre való európai emlékezésnek”. Számára a történetek a napi politikától mentes rekonstrukciója fontos. Hogy mennyire nehéz a kérdést leválasztani a politikáról, arról Heidemarie Uhl beszél előadásában a kitelepítés ikonográfiája kapcsán. Ebben a diszkurzusban a németek kitelepítése a holokauszttal kerül párhuzamba.

Peter Haslinger tanulmányát az áttelepítés és az elűzetés didaktikus feldolgozásának szenteli. Elsősorban a kategóriaképzés nehézségeire mutat rá. Rá kell kérdezni – írja, hogy hogyan kell kezelni azt a tényt, miszerint ezeket a csoportokat a tettesek definiálták. Vajon ezeket a kategóriákat mint a politikai instrumentalizáció konstrukcióit kell-e megfejtenünk, egyúttal felveti az összehasonlíthatóság problémáját is. Thomas Serrier a németek elzárású elűzetését kínálja összehasonlítási aspektusként. Az első rész Wolfgang Höpkins tanulmányával zárul, amelyben a német tankönyvek kényszerszermigrációs tematizációit vizsgálja.

A regionális felosztásban kelet-európai országok kitelepítés-történeteit, statisztikáit, történelmi értékeléseit olvashatjuk. Claudie Kfrat életútinterjúkon keresztül mutatja be a lengyelországi kitelepítések történetét. Írása inkább a helyi megbékélést helyezi középpontjába kitelepített németek és kitelepített lengyelek között, és kevés nemzetközi össze-

függést tár fel. Pawel Machcewicz a kitelepítéseket a nemzetiszocialista és a szovjet diktatúra kontextusába helyezi. Krzysztof Ruchniewicz a hetvenes évek tankönyvrevíziói után tanulmányában a hiányos tájékoztatás áthidalására tesz javaslatot. Gert von Pistohlkors a balti németek kitelepítésének körülményeit mutatja be.

Cseh részről Tomáš Kafka a megbékélés nehézségeiről értekezik. Detlef Brandes és Jiří Pešek a Beneš-dekrétumokat elemzi. Miroslav Kusy, szlovák szociológus a szlovákiai magyarok helyzetét vizsgálja meg a második világháború után. Edita Ivanickova írásából megtudjuk, hogy a magyarkérdés Szlovákiában eddig elfedte a németek kitelepítését. Felfedi ugyanakkor, hogy Csehszlovákia kettészakadásakor a két új ország között kényszeremigrációs mozgásokra került sor.

A délkelet-európai régióból három magyar kutató, Tóth Ágnes, Ungváry Krisztián és Kovács Éva tanulmányait olvashatjuk. Tóth Ágnes bemutatja a kitelepítés kutatásának tematizálását a magyar történetírásban és a téma megjelenését a társadalmi diskurzusban a 90-es évektől kezdődően.

A magyar történetírásban a hatvanas évekig a téma tabunak számított. 1970 és 1989 között az általános ideológiái enyhülés hatására a politikai befolyás jelentősen csökkent, de az archívumok anyagaihoz csak privilegizált kutatók juthattak hozzá. A rendszerváltás óta az archívumok mindenki számára megnyíltak, és a nemzetiségi kutatások előtérbe kerültek, az addigi görcsös hallgatás a németek kitelepítéséről és a magyar–szlovák lakosságcsereéről lassan oldódni kezdett. Megjelentek a Németországban élők első visszaemlékezései is. A kitelepítés mellett a Szovjetunióba kényszermunkára tömegesen elhurcolt németek sorsa, a magyar kormány és a magyarországi pártok kitelepítésben játszott szerepe és sorozatos törvénysértései is napvilágra kerültek. Előadásának második részében Tóth Ágnes az 1990-es évek elejének kisebbségpolitikai történéseit, a kisebbségi törvény megszületéséhez vezető utat és a németek kitelepítési emlékünnepeit ismerteti.

Ungváry Krisztián véleménye szerint a lokális feldolgozás példái bátorítóak ugyan, de kétélűek; a megbékélésnek állami szinten kell megtörténnie. Németországot a téma feldolgozásában követendő példaképnek tekinti.

Kovács Éva a zsidó holokausztot állítja párhuzamba a németek kitelepítésével. Abból indul ki, hogy a holokauszt univerzalizálása az emlékezés amerikanizálása. S ezt próbálja átültetni a magyar viszonyokra. Marina Cattaruzza a kényszeremigrációkra való emlékezés szlovéniai, jugoszláviai és olaszországi példáit mutatja be. Azt állítja, hogy az emlékezés kultúráját összekötötték az emlékezés politikájával, s így a társadalmi önértékelés, sok esetben pedig a nemzeti önazonosság küzdőterepévé tették.

Mit jelent tehát az emlékezéskultúra europaizálódása? Az europaizálódás sokkal több, mint a nemzeti emlékeztörténetek egymásmellettsége, és nem is a narrációk konkurenciája. Amikor ugyanis a 20. század európai kényszeremigrációiról esik szó, a felsorolás élen olyannyira a németek elűzése áll, hogy a kisebb etnikumok tapasztalatai háttérbe szorulnak. Mindamellet a felsorolás alig kötődik valamilyen megismerési nyereséghez. Eltekintve attól, hogy a kényszerű áttelepülés témájának teljes spektrumára utal, annak minden formájával és variációjával együtt, és bizonyítékként jelenik meg arra nézve, hogy a kitelepítések a politika eszközeiként szolgáltak, az ilyen feldolgozás alig bír általános bizonyító erővel. A nemzetállami konstrukción belül megszülető kontextusfüggő egyedi elbeszélések érzelmekkel teli narratíváit a feldolgozás számára kognitív dimenzióba kell helyeznünk, és ez csak összehasonlítással lehetséges. A komparatív perspektíva távolabbra mutat, és lehetőséget nyújt a történészek számára, hogy kutatásaik során a hasonlatosságok mellett a kényszerű áttelepítések egyedi aspektusait is megvizsgálják, kidolgozzák.

De mit lehet ezekben a történetekben összehasonlítani? Az átélt fájdalokat biztosan nem. A politikai kontextusok, a kategóriaképzés, a csoportdefiníciók megkonstruálásának lokális szempontjai, a különböző vagy éppen hasonló csoportok felé irányuló kormányzati politikák azonban mindenképpen alávethetők egy ilyen összehasonlító elemzésnek. Ily módon világossá válnak a nemzeti kormányok egymás intézkedéseire adott többé vagy kevésbé implicit reakciói. S lehetővé válik, hogy betekinthessünk a „nemzeti közti kapcsolatokba”, az egyes országok egymásra való hivatkozásainak stratégiáira.

Az europaizálódást kommunikációtörténeti szempontból is érdemes elemezni. A kommunikáció egyszerre fogad be, illetve zár ki csoportokat; kommunikáció útján terjednek a nézetek, ideák, társadalmi és politikai viselkedésmódok, kultúraelemek, elemzése tehát a kitelepítés politikai és társadalmi feltételeinek és véghezvitelének megismerésében fontos tényező.

A transznacionális kutatás nem azt jelenti, hogy kijátsszuk egymás ellen a történelem nemzeti, lokális vagy regionális dimenzióit; sokkal inkább arról van szó, hogy kidolgozzuk a mindenkori jelentések és értelmezések szintjeit. A kitelepítés kutatásának kiterjesztése ilyen irányokban már folyamatban van; mivel lehetőséget kínál a különböző szintek történelemképének összekötésére, és ezáltal emeli a történelmi magyarázat komplexitását, ezzel a megközelítéssel válasz kapható a kitelepítések feltételeinek és véghezvitelének kérdéseire, a történelemkép fejlődésére és transzformációira. Megismerési nyereségre pedig, hogy nyomon követhetjük a homogén nemzetállam ideájának terjedését, a terjedés útvonalát, valamint a társadalmi befogadó és kizáró momentumokat. Egy ilyen kutatással bizonyíthatók az európai kommunikáció összefüggései.

A kommunikáció mellett az említett aspektusok az europaizálódás két további központi kérdéséhez vezetnek. Az egyik a tér/helyszín, a másik a saját tapasztalatok kutatása. A regionális kutatásokkal leírható az emlékezés táji elrendeződése, ami hozzájárul az identitások és csoport-hovatartozások különböző dimenzióinak és rétegeinek megismeréséhez, és lehetővé válik a tapasztalatok, élményreakciók és viselkedésmódok feldolgozása anélkül, hogy az elemzett anyagot politikai struktúráknak vagy a nemzeti szintnek alávetnénk.

Visszakanyarodva az emlékezés-kultúra europaizálódásának kérdéséhez, azt kell értenünk rajta, hogy kitágítjuk tudásunkat azzal, hogy megismerjük és elfogadjuk mások tapasztalatait.

(Anja Krueke [szerk.]: Zwangsmigration und Vertreibung – Europa im 20. Jahrhundert [Kényszer migráció és elűzetés – Európa a 20. században] [Bonn: Dietz, 2006])

Ember az embertelenségben

Vecsésiek hadifogoly- és munkatáborokban
(1945–1950)

A hazai németiség elűzésén nemcsak az 1946 utáni szervezett, törvényileg előírt kitelepítés értendő, hanem az a tragikus folyamat is, melynek keretében – még jóval a második világháború befejezése előtt – több ezer németet hurcoltak el 1945 elejétől magyarországi és szovjet munkatáborokba. Így történt ez a Pest megyei Vecsésen is, ahonnan már 1945. január elején megkezdődött a német lakosok Szovjetunióba hurcolása a szovjet hadvezetés 1944. december 22-i keltezésű 0060-as számú parancsa alapján, mely elrendelte az összes német származású munkaképes személy mozgósítását közvetlen hadművelet mögötti területen végzendő közmunkák elvégzése céljából. A szovjetek szándékát megkönnyítette egyrészt a hazai közállapotok átláthatatlansága, így a parancs napján létrejövő Ideiglenes Nemzeti Kormány szűk mozgástere, másrészt a helyi közigazgatási szervek teljes hiánya, mely akadályt gördíthetett volna az elhurcolási listák elkészítése vagy a névsor önkényes kibővítése elé. Ennek következtében a németiség fogalmának meghatározásában a szovjet katonai vezetés szinte teljesen szabad mozgástérrel rendelkezett, így pl. elhurcolásra kerültek a német anyanyelvűek, a német nevűek, az 1941. évi népszámláláskor magukat német nemzetiségűnek mondók, a Volksbund-ban vagy más német mozgalomban tevékenykedők, de azok is, akik „érzelmileg és magatartásuk folytán a németekhez számítandók” – tehát gyakorlatilag az adott szovjet parancsnokon múlt, hogy kit/kiket vittek el idegen munkatáborokba.

Vecsésen 1945. január 1. és 22. között került sor a németek összegyűjtésére, majd Gödöllőn keresztül Kál és Kápolna községekbe való szállítására, ahol bevagonirozták az elfogottakat, és a Szovjetunió munkatáboraira szállították őket. A könyvben megszólaltó vecsési visszaemlékezők részletes beszámolót adtak a légerekben tapasztalható embertelen körülményekről és bánásmódról. 1945 tavaszától a magyar kormány tárgyalásokat kezdett a Szovjetunióval a magyar hadifoglyok és polgári elhurcoltak visszatérésének lehetőségeiről, amelynek következtében csak 1947-től vált lehetővé a fokozatos hazatérés, ahol azonban a legtöbb helyen már a kitelepítettek helyett beköltöztetett idegenek várták a lelkileg-testileg kimerült visszaérkezőket...

A Fröhwrth Mihály és Pável Rita által szerkesztett mű alapvetően három részre osztható: a könyv első egysége lényegében történeti kontextusba helyezi az 1945 és 1950 között Vecsésen, illetve a helyiakkal történeteket, keretet ad a vecsési németek visszaemlékezéseinek. Pável Rita bevezető tanulmánya a vecsési hadifogoly- és munkatáborokban szenvedő németek sorsát eleveníti fel, alapos és gazdag történeti forrásokkal és adatokkal alátámasztva és kiegészítve azt. Így nemcsak a Pest megyei település életéről, hanem a magyarországi németiséget érintő korlátozó rendelkezések mibenlétéről is képet kaphatunk. Forrásként nemcsak interjúkat használt fel, hanem helyi dokumentumokat (Historia Domus, egykorú naplók) és levéltári adatokat egyaránt, amelyek pontos számadatokkal támasztották alá, hogy hány vecsési német került – akár hadifogolyként is – elhurcolásra 1945-től a községből. A könyv első része minta arra, hogyan kutathat egy település saját múltja után, illetve mely források használhatók fel egy-egy adat pontos megállapítására.

A munka második része a személyes visszaemlékezésekre épül. Mindezt Somogyi Strohmayer Tamás naplója vezeti be, aki 1945 és 1947 között raboskodott a sztálini kényszer-

munkatáborban. Feljegyzései 1945-ből maradtak fenn, ezt közli a könyv, melynek távirat-szerű címszavai is megrendítő hitelességgel tárták fel azt a monotonitást és elnyomottságot, amelyet az elhurcolt németeknek át kellett élniük. Ugyanakkor rávilágított arra a kietartó fegyelemre és szorgalomra, mely a kényszermunkára kötelezettek oly annyira jellemelte a messzi idegenben is.

A visszaemlékezések döntő része olyan interjúkból áll, melyeket az elmúlt 16 évben készítettek a könyv szerkesztői. A tizenhárom beszélgetés megerősíti azokat a kutatási eredményeket, melyek a lágerek körülményeiről, az elhurcoltak számáról, a munkatáborokban elvégzendő feladatokról szóltak. A beszámoló egyik közös pontja, hogy siralmasnak írták le a lágerlakók sanyarú étkeztetését, az embertelen hideget és bánásmódot, valamint egységeseek voltak abban is, hogy mindegyiküket szoros megfigyelés alatt tartották. Egy-egy tragikus eset rávilágított a táborlakók életének erős korlátozottságára is: „Egyik éjjel éjfélkor leálltunk és elkezdtünk éjfélkor énekelni. Főleg miseénekeket énekelünk. Nem szólt az orosz felügyelő semmit. Reggel mondta, hogy mivel jól éreztük magunkat, azzal büntettek, hogy másnap dupla műszakot kellett végezni. Így rájöttünk, hogy nem szabad énekelni munka közben. (...)” (Tavasi Istvánné, szül. Abonyi [Abander] Róza visszaemlékezése.) A beszélgetéseket kiegészíti néhány lágerből küldött levél, jóllehet ezeket igen ritkán kapta meg a címzett, hiszen csak keveseknek kézbesítették.

A vallomások egyik értékes dokumentuma Vértesi (Weisz) Nándor képekkel illusztrált franciaországi fogolynaplója, mely a szövetséges hatalmak fogságában sínylődő magyarországi német katona visszaemlékezéseit rögzíti a több mint egyéves időszakról. A leírás érdekes momentumai közé tartozik az a hangulatváltás, ahogyan az elfogott katonákat fogadták Németországban, majd Franciaországban, ahol kifejezetten ellenségesen várta a lakosság a hadifoglyokat, jóllehet a rabok élete összehasonlíthatatlanul könnyebb és szerencsésebb volt a szovjet lágerekben szenvedő társaiknál. A honvagy és Vecsés hiánya azonban összekötötte a szovjet táborokban sínylődők és a franciaországi hadifoglyok keserű sorsát.

A kétnyelvű mű harmadik része részletesnek mondható bibliográfiát tartalmaz a magyarországi németek hadifogságáról és elhurcolásáról, jóllehet láthatóan nem törekedett a szakirodalom teljességének felölelésére. A munka végén megtalálható a Vecsésről elvitt hadifoglyok és elhurcoltak névsora, amelynek közlése minden, hasonló témával foglalkozó helytörténeti műnek kötelessége lenne. A könyvet a francia hadifogolynapló és az elhurcoltak korabeli és jelenbeli képei egészítik ki.

A vecsési mű – a könyv interjúinak szerkesztettségén túl – mintája annak, hogyan lehet helyi összefogásból és forrásokból olyan munkát készíteni, mely igyekszik méltó emléket állítani a 60 évvel ezelőtt elhurcolt német honfitársaiknak.

(Ember az embertelenségben Mensch in der Unmenschlichkeit, Vecsésiek hadifogoly- és munkatáborokban [1945–1950], Kulturverein Vecsés, 2006, szerk.: Frühwirth Mihály és Pável Rita, Ármegelőlés nélkül)

Grósz András

Előzetve Budaörsről

Rögös utakon (Auf steinigen Wegen)

1946. január 19-én gördült ki Budaörsről az első vonatszerelvény, mely az itt élő német lakosok döntő részét a dél-németországi Baden-Württemberg tartományba vitte, hogy földjüktől és ingóságaitól megfosztva kezdjenek egy nyomorúságos új életet abban az országban, ahonnan a XVIII. század első felében őseik érkeztek a Magyar Királyság területére. A Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzata által kiadott reprezentatív kiadvány arra vállalkozott, hogy a magyarországi – és elsősorban a budaörsi - németek elűzetésének 60. évfordulóján emléket állítson mindazoknak, akiket néhány évtizeddel ezelőtt tett földönfutóvá a második világháborút lezáró potsdami konferencia határozatait kötelező érvényűnek tekintő magyar kormány 1945. december 22-i döntése, mely a hazai németiség Magyarországról való kiűzetéséről határozott. A kitelepítés első állomása Budaörs volt.

A könyv kísérletet tesz arra, hogy részben összegyűjtse azokat az írásos és szóbeli visszaemlékezéseket, amelyeket a tragikus események résztvevői írtak le vagy beszéltek el interjú keretében.

Tematikus felépítésében a mű alapvetően négy részre osztható: az első nagyobb egység közvetlenül az elűzetés előtti éveket öleli fel, a második világháború veszíjzlő utolsó éveit a község egyik lakója, Theresia Noack (geborene Herzog) 1943/44-es visszaemlékezésein keresztül eleveníti fel.

A dolgos hétköznapiak és az egyházi ünnepeken már átütött a szörnyű világégés Budaörsöt sújtó valósága a háborúban elesett katonákkal, az egyre gyakoribb bombázásokkal, a lakosságot nyomasztó testi és lelki fenyegetettséggel. A visszaemlékezésben ugyanakkor kirajzolódott az a több évtizedes mindennapi életritmus, mely Budaörs lakóinak életét meghatározta: a farsangi bál, a nagypénteki Kálvária-dombi keresztút, a szőlő- és őszibarack-termelés fáradságos és eredményes munkája, a kora nyári Úrnapja és a köhegyi Szeplőtelen Fogantatás Kápolnájának őszi búcsúja mintegy keretbe foglalta az itt élők életét, s egy olyan biztonságos hátteret jelentett, melynek megrendülése a szorgalmas sváb közösség számára korábban szinte elképzelhetetlen volt. Theresia Noack leírása ennek a hagyományokra és tradíciókra alapozott világ vége miatti aggodalom és félelem kifejeződése is. A német gyökereit és hagyományait ápoló, de magyar hazájához ragaszkodó egyén számára szinte megkérdőjeleződik saját identitása azzal, hogy a pusztító háború és a kül- és belpolitikai helyzet felgyorsulása, valamint az ország számára tragikus kimenetelének következménye betüremkedik és aláassa az évszázadok alatt kialakított mindennapi struktúrákat és a hagyományos életvitelt. A visszaemlékezés hűen tükrözi egy zárt közösség életének az utolsó háborús években való megbolydulását és kizökkenését, amely már előrevetíti a kitelepítés tragédiáját is. Tematikai szempontból a memoár kedvező hangulati bevezetőként szolgál a későbbi tragikus történésekhez, a budaörsi események jobb megértéséhez.

A második nagy egység az itthon maradt németek visszaemlékezéseibe ad betekintést. A Magyar Írószövetség elnöke, Kalász Márton leírásában a budaörsi elűzetés folyamatának ábrázolása mellett az egész magyarországi németiséget érintő kitelepítés jellemzésé-

re is vállalkozik. Írásának egyik fontos dokumentuma az egykori budaörsi plébános, Sík Zoltán levele, melyet azon papoknak írt, akiknek egyházközségeibe az elűzött németek meg fognak érkezni: arra kéri paptársait, hogy fogadják feltétlen bizalmukba a hazájukból elkergetetteket: „Mindent megpróbáltam, amit csak lehetett, hogy lelküket megnyugtassam, hogy súlyos keresztjük terhe alatt teljesen össze ne roppanjanak. Főtisztelendő Úrra vár a szép feladat, hogy lelkük nyitott sebét begyógyítsa, s őket az új életbe bevezesse” – áll a dokumentumban.

Kalász írása egyéni életsorsokat villant fel – többek között – a kitelepítés alóli mentesítés, valamint az egyházak bátor kiállását is dicsérve, felidézve a nemzetközi körülményeket és az 1945 és 1948 közötti belpolitikai pártharcokat, melyek egyik áldozatává éppen a magyarországi németiség vált.

Az írás után közölt interjúk a Budaörsön maradt németek vallomásai, amelyekben a három megkérdezett a saját sorsán keresztül beszél az elűzetés fájdalmas emlékeiről. Értékes részletek válnak ismertté a község lakóinak sorsáról. Így egyértelművé vált az is, hogy már 1945 nyarán érték atrocitások a budaörsi németeket: az úrnapi körmenetből kirángatott férfiakat tartóztattak le és internáltak fasisztának és volksbundistának bélyegezve, de ugyanez történt a község búcsúnapján is. Az 1946-os elűzetés idején pedig valaki csak az utolsó pillanatban menekült meg: miután édesapjával már a vonatra szállították őket, a Gázművek párttitkára a dolgozó német munkaerő-hiány miatt a gyárbeli dolgozók elengedését kérte. Ez az epizód is mutatja az 1945-ben lustának és élösködőnek bélyegzett hazai németiség munkájára való igényt, azt hogy mennyire hamis és torz volt az a sajtóbeli propaganda, mely a közvéleményt a németek ellen hangolta... Az interjúkat követő Konrád-Komjád János-visszaemlékezés és a kitelepítésről szóló történeti összefoglaló Hauser József iskolaigazgató tollából csak alátámasztja azt a szisztematikus alapossággal végbe ment folyamatot, mely a budaörsi elűzetést jellemezte. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a visszaemlékezők gyakran más-más adatra hivatkoznak beszámolóikban, így az interjúkból nehezen következtethető ki teljes bizonyossággal, hogy valójában melyik januári napon kezdődött az elűzetés? Pontosan hány rendőr szállta meg a községet? Hány embert telepítettek ki Budaörsről Németországba – 1946 januárjában, majd 1947 augusztusában – a két elűzetés alatt? Az elkészített dokumentum beszélgetések – egymáshoz viszonyított olykori ellentmondásosságuk mellett – szerkezetükben sem állnak olykor egységes egészzé, jóllehet az interjúalanyok kronológiát és a tartalmat érintő rugalmassága nem csökkentte a beszélgetések forrásértékét.

Konrád-Komjád János az 1935 és 1957 közötti budaörsi időszakról szóló visszaemlékezése rávilágít az elűzetésen kívüli eseményekre is, melyek a két világháború között érték a németiséget névmagyarosításon túl az 1950-es és '60-as évek termelőszövetkezetbe való kényszerítéséig vagy az 1956-os forradalom budaörsi eseményeinek epizódyszerű ábrázolásáig.

A harmadik egység Ébner Györgynének, Budaörs kitelepített bírója feleségének naplóbegyűjtéseinek keresztül mutatja be a tragédiát 1945 júniusától az 1947. nyári kitoloncolásáig. Egységes szerkezete kiemelkedően értékes forrás nemcsak az elűzetés, hanem a budaörsi előzmények folyamatáról is. A dokumentum szerint – ezt támasztják alá az országos napilapok címlapjai is – már 1945 nyaratól folyamatosak voltak a budaörsi németiséget érő zaklatások, vagyonevételek és rablások, valamint az ún. pontozásos rendszer kialakítása, mellyel a német lakosságot minősítették, aszerint, hogy részt vett-e a Volksbundban, az SS-ben, esetleg a nyilas mozgalomban. Ez a minősítő rendszer ugyanakkor nem vált be, hiszen az önkéntesen náci, illetve náci szervezetbe vonulók már korábban elhagyták az or-

szágot vagy eleve külföldi fogságban voltak. A szovjet megszálló csapatok garázdálkodása és az internálások is nagymértékben érintették a települést. Az 1946-os elűzetésnél pedig azok sem voltak biztonságban, akik az 1941-es népszámlálásnál magyar nemzetiségűnek, de német anyanyelvűnek mondták magukat. Az itthon maradt németek nem érezhették magukat biztonságban, állandó fenyegetettségben éltek, sokukat az Andrássy út 60-ba vittek, sőt arra is volt példa, hogy újabb személyeket szedtek össze kitelepítés céljából a mentesítő okmányok teljes figyelmen kívül hagyásával. A visszaemlékezés egyértelművé teszi, hogy a második, 1947. nyári elűzetés elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a gazdagabb, nagyobb vagyonnal rendelkező, még ki nem űzött németek földjeit megszerezzék, elkobozzák. Így került sor Ébner bíró családjának kitelepítésére is Németország szovjet ellenőrzésű zónájába, a későbbi NDK-ba. A házlefoglalást végző partizán egyszerűen szétépte az Ébnerék mentesítő okmányait... Ébner Györgyné visszaemlékezése számos olyan életképet, sorsot villant fel, mely gazdagítja a hazai németiség mentalitásáról, életmódjáról és szokásairól kialakult képet.

A negyedik egység azokat a visszaemlékezéseket, cikkeket, dokumentumokat foglalja keretbe, amelyeket kitelepített németek jegyeztek le budaörsi elűzetésükről, valamint a Németországban kezdett új életükről. Az összeállításban helyet kapott az a rajzdokumentum, melyet az 1946-os elűzetéskor az alig tizenkét esztendőes Josef Grósz készített azokról az eseményekről, amelyeket átélt a kitelepítéskor a budaörsi bevagonozástól a Németországba való megérkezésig. Rajzos ábrákkal teli levelét 1946. február 11-én írta Heinsheimből a budaörsi plébánosnak. A visszaemlékezők részletesen leírják azokat az eseményeket, ahogyan Budaörsről kitelepítették őket: emlékeik azonos tendenciát és pontokat mutatnak a Budaörsön maradtak beszámolóival. Az események kiegészülnek azokkal a benyomásokkal és kezdeti érzésekkel, amelyek a kitelepítettek szállítására szolgáló marhavagonokban való keserves utazás leírását és a Németországban való fogadás és megtelepedés gyakran fájdalmas emlékét elevenítik fel. A kikerülő németeket először barakkokban helyezték el, csak igen lassan sikerült egzisztenciát teremteniük új hazájukban. Többen korábbi mesterségeiket folytatták: így tett a budaörsi Deigner-család is, amely a fésűkészítő mesterséget vitte tovább új lakóhelyén.

A kitelepített németek visszaemlékezései között helyett kapott a megbékélő, de jogaik mellett kiálló elűzött németek 1950-es stuttgarti nyilatkozata, valamint Wolfgang Schäuble, volt német belügyminiszter 1995-ös megemlékezése.

A közel 200 oldalas, a budaörsi elűzetés 60. évfordulója alkalmából megjelent kétnyelvű kötet méltó emléket állít a jogtalanul és ártatlanul külföldre hurcolt magyarországi németeknek. Gazdag képanyaga – melynek nagy része a budaörsi Andreas Ritter 1930-as években készített fotógyűjteményéből való – színesíti és alátámasztja a mű mondanivalóját, képeivel betekintést nyújt a település hétköznapjaiba és ünnepeibe. A beszámoló és visszaemlékezések emberközelivé teszik a 60 éve átélt tragédiát, és elevenné teszik az egykori történeteket. Ugyanakkor hiánynak tekinthető a képeken látható személyek beazonosíthatatlansága, képaláírásuk mellőzi a konkrétabb információkat, holott erre nagy szükség lenne a későbbi kutatások megkönnyítése céljából. A budaörsi elűzetésről alig készült fénykép, így a könyvben található kitelepítési fotóanyag nagy része más településeken keletkezett. A kötet gerince alapvetően elsődleges forrásokra, cikkekre és visszaemlékezésekre épül, de hiányzik belőle a dokumentumok kellő mértékű forráskritikája, rendszerezése, történeti kontextusba helyezése. Az értékes személyes leírásokon, szép és megrendítő szubjektív beszámolókon túl hiányzik az a történeti keret, mely pontos hely-

történeti kutatással és tudományos igényű összefoglalással egészítené ki, illetve támasztaná alá a visszaemlékezések gazdag gyűjteményét. Így további kutatásokra van szükség a település kitelepítésének pontos feltárásával kapcsolatban. Ennek ellenére olyan marandó értékű kötet született, mely bátran örökíthető a következő nemzedékek számára, emlékezve mindazokra, akik az elűzetéskor hazájukat – Budaörsöt – elhagyni kényszerültek, de hűek maradtak hagyományaikhoz, emlékeikhez.

*Oly sok gyötrelmes év után
megszoktuk végre új hazánk.
Legbelül mégis egy gyötör:
hazátlanságunk örök.*

(Elisabeth Neuberger Schneider: Elűzetve, részlet
Fordította: Bradean Nelu Ebinger)

*(Rögös utakon - Auf steinigem Wegen, Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzata, Budaörs, 2005,
Szerk.: Dr. Kovács József László)*

Eiler Ferenc

Német nyelvű kisebbségek 1945. Európai összehasonlítás

A Cseh Köztársaság önálló államiságának deklarálása után, de különösképp az Európai Unió-val folytatott előkészítő tárgyalások idején felerősödtek a német társadalom egy részében azok a követelések, amelyek arra irányultak, hogy a csatlakozási folyamatban az immár egyesült Németország mint az Unió egyik legbefolyásosabb tagja használja ki pozícióját a német kisebbség jogfosztásával és kitelepítésével foglalkozó beneși dekrétumok visszavonása érdekében. A követelés jogosságát a két ország közvéleményének jelentős része homlokegyenest ellenkezően ítélte meg. (Még akkor is így van ez, ha a németországi székhelyű honfitársi szövetségek némelyikének radikális hangvételű és gyakran egyoldalú történelemszemléletét a német társadalom jelentős része valójában teherként érezte.) A sajtóban zajló, de a politikai életre is át-átrterjedő polémia hosszú ideig nem jutott nyugvópontra, s már az országok közötti hivatalos kapcsolatokra is kezdte rányomni bélyegét. Ezért aztán a két ország kormánya a kapcsolatok normalizálása és a hosszú távú együttműködés előfeltételeinek biztosítása érdekében 1997-ben úgy döntött, hogy a napi politikai kapcsolatok köréből kiemeli a kitelepített és vagyonelkobzással sújtott német kisebbséggel kapcsolatban fennálló ellentétek ügyét, és a kérdés feldolgozását a civil társadalomra, valamint annak már meglévő és a jövőben kiépítendő fórumaira bizza. A Cseh Köztársaság EU-tagságát megelőzően a dekrétumok ismét a társadalmi érdeklődés középpontjába kerültek, ezért a Német–Cseh Párbeszédforum (Deutsch–Tschechischer Gesprächsforum) úgy határozott, hogy kezdeményezi egy a csehszlovákiai németek világháború utáni sorsát minél objektívebben ismertető, ugyanakkor a nemzetközi összefüggéseket s a térség államainak németekkel szembeni politikáját a jogi normákon keresztül bemutató és egymással összehasonlító kötet létrehozását, illetve megjelentetését. A projekt 2001-ben indult, s az Európai Unió bővítésének évében, 2004-ben zárult. A nemzetközi együttműködés eredményeként összeállt, tíz, különböző nemzetiségű szerző által jegyzett anyag pedig ez év őszén jelent meg, a München–Berlini Jelenkortörténeti Intézet és a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Jelenkortörténeti Intézete közös kiadásában.

A kézikönyv felépítése a választott téma minél átláthatóbb, nyomon követhetőbb megjelölése érdekében szükségképpen tematikus: a német kisebbségeket érintő – egyébként kronologikus sorrendben közölt – jogszabályok országokénti csoportosításban kerülnek az olvasó elé. Egyfelől a szovjet csapatok által felszabadított Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, másfelől Olaszország, Belgium, Franciaország és Dánia német kisebbségekkel szemben kialakított hivatalos állami politikája kerül nagytól alá. Egy fejezet azonban – valójában csak látszólag – kilóg a sorból: a szövetségesek náci bűnösök felelősségre vonására irányuló politikájának elemzése és az ehhez rendelt jogszabályok. Minden egyes blokkot egy hosszabb-rövidebb tanulmány vezet fel, azzal a céllal, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági keretek felvázolásával rekonstruálja azt a történelmi helyzetet, amelynek erőterében a nevezett jogszabályok megszülettek, valamint hogy a jogi szabályozás lépéseit és irányait összefüggéseiben elemezze.

A bevezető tanulmányok szerzői – s egyúttal a dokumentumok összeállítói – különösképpen közelítenek vizsgálatuk tárgyához. Egyesek nagyobb hangsúlyt fektetnek a történelmi háttér plasztikus megrajzolására, s a jogszabályok náluk a nagy összefüggések részeként jelennek meg. Mások ezzel szemben a célul kitűzött feladatot úgy végzik el,

hogy sokkal inkább a jogszabályokra koncentrálnak, s ezek elemzésén keresztül mutatják be az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hátteret. Vannak, akik az összefüggések feltárásához visszanyúlnak egészen az első világháborút követő békeszerződéseikig, s vannak, akik elemzésüket a második világháború időszakától kezdik, s a húszas, harmincas évek náluk csak jelzés szinten, az összefüggések feltárásához elengedhetetlenül szükséges kiegészítésként bukkannak fel. Az azonban mindegyik esettanulmányban közös, hogy a szerzők a háború után történtek elemzésénél néhány csomópontra hangsúlyosan koncentráltak. Igyekeztek tisztázni, hogy milyen szerepet játszottak a kisebbségek politikai szervezetei a világháború alatt, milyen programot fogalmaztak meg a németkérdésben az emigráns kormányok és a hazai ellenálló szervezetek, kik játszottak meghatározó szerepet az 1945 utáni események alakításában, milyen konkrét jogszabályok határozták meg az érintett kisebbség sorsát, milyen retorziók érték az érintett csoportokat, s milyen hatásuk volt a kitelepítéseknek az országok társadalmára? A szerzők többsége tartózkodott az események, illetve a német kisebbségekkel szemben folytatott állami politika minősítésétől.

A kötet felépítése vállaltan s a szerkesztők szerint tudatosan követett elgondolásnak megfelelően nem arányos, ugyanis a cseh-szlovákiai és a lengyelországi fejezet teszi ki a munka terjedelmének csaknem felét. A koncepció helyességén persze lehet vitatkozni, de a probléma kétségkívül lehetséges megközelítési módja, hogy a két legnagyobb lélekszámot érintő kényszermigráció (messzemenően figyelembe véve persze a szomszédsági politika miatt kiemelt, tehát az aktuálpolitika által is meghatározott szerepet) hangsúlyosan képviselteti magát a kötetben. A két szerzőnek ezzel persze jóval nagyobb tere nyílik az elmélyült elemzésre, mint a többieknek.

A köztölt 100 dokumentum túlnyomó része jogszabály: törvény, rendelet, dekrétum, alkotmányszöveg, egyezmény. Csak a francia és belga dokumentumok között találunk néhány szóbeli jegyzéket, hivatalos minisztériumi statisztikai kimutatást vagy egyéb diplomáciai iratot. Összességében véve elmondható, hogy a szerzők igyekeztek a dokumentumokat – ha csak lehetett – teljes terjedelmükben közölni. Ahol erre nem nyílt mód, ott arra törekedtek, hogy a téma szempontjából fontos paragrafusok hiánytalanul bekerüljenek a válogatásba. Mivel minden államban meglehetősen sok jogszabály foglalkozott a német kisebbség kérdésével, ezért a szerzők a legfontosabb rendelkezésekre koncentrálnak, válogatták ki az országfejezetek dokumentum-gyűjteményeit. A kitelepítés és a hozzá vezető út legfontosabb állomásai kapcsán többnyire megkülönböztetett figyelmet szenteltek az állampolgárság, a politikai és polgári jogok, a vagyoni jogi és a német intézményrendszerrel érintő kérdéseknek. Ugyanakkor az egyes országok különböző történelmi helyzete miatt a köztölt dokumentumok által lefedett időszak meglehetősen különböző: a folyamatok kezdő és végpontját jelentő dokumentumok azokat az időpontokat jelzik, amikor a kitelepítéshez vezető út jogszabályi előkészítése megkezdődött, megvalósítása pedig lezárult.

A kötet rendkívül fontos, s nemcsak a témával foglalkozó kutatók számára értékes kiadvány, hanem – s minden bizonnyal ez volt a szerkesztők fő célja – a kérdésben járatlan, de érdeklődő olvasó is hasznosan forgathatja. Alapvetően két fenntartás fogalmazható meg a könyvvel kapcsolatban. Szakmailag nehezen magyarázható, hogy egy minden tanulmányát németül megjelentető, a kelet-európai jogszabályokat kivétel nélkül német nyelven közlő munka miért jelenteti meg a nagyhatalmaknak a náci bűnösök felelősségre vonásával foglalkozó dokumentumait angolul, valamint a francia és belga dokumentumok egy részét franciául. Akármennyire is elvárható lenne manapság a három világnyelv ismerete, kérdéses, hogy a kutatók és az egyszerű érdeklődők közül hányan olvasnak egyszerre mindhárom nyelven. A másik – s ez a fontosabb – a kötet címe és a tartalom között

feszülő ellentét. Ha ugyanis csupán a címből indulunk ki, nem ismerve az előszót, amely világosan közli, hogy a kitelepítéssel sújtott kisebbségek körére terjedt ki a vizsgálat, értetlenül állunk az előtt a tény előtt, hogy a romániai németek, illetve a román állami politika kimaradt a kötetből. Ennél komolyabb, valóban lényegi kérdés azonban az alcímben megjelölt összehasonlítás ügye. Ezzel ugyanis a szerkesztők adósak maradnak, mivel az egymás után közölt blokkok a kétségtől fontos információk közlése mellett valójában az olvasóra bízzák a folyamatok összehasonlításának feladatát. Az „Európai összehasonlítás” alcím használata tehát megtévesztő. A választott szerkezet lényegében csupán egyetlen lehetőséget kínált volna az összehasonlításra: egy bevezető vagy egy összegző záró tanulmány formájában. A kérdés összetettségét és nehézségét jól mutatja, hogy maguk a szerkesztők sem voltak képesek – s ezt maguk is elismerik – egységes álláspontot kialakítani az események és a folyamatok elemzésekor, illetve értékelésekor. A kötet így valójában azokkal a tanulmányokkal lesz teljes, amelyek a „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” és a „Bohemia” című szakfolyóiratokban jelennek meg a különböző véleményeket megfogalmazó szerkesztők tollából.

(Manfred Kittel–Horst Möller–Jiří Pešek–Oldřich Tůma: Deutschsprachige Minderheiten 1945. Ein europäischer Vergleich. R. Oldenbourg Verlag, München, 2007. 615. p.)

Érték a sokféleségben

Tóth Ágnes és Vékás János szerkesztésében immár nyomtatott formában is kézbe vehették a tudományos közélet érdeklődő tagjai a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete (MTA – ENKI), Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Germanisztikai Intézete (ELTE) és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal (NEKH) által 2005. október 11-én megrendezett tudományos tanácskozáson elhangzott referátumokat magában foglaló kiadványt. A kötet híven tükrözi a konferencia tudatosan kialakított interdiszciplináris karakterét.

Az Európai Unió (EU) tetszhalott állapotban lévő alkotmányszerződésének IV–1. cikkelyében megfogalmazott „*Egység a különbözőségben*” jelmondatot címében parafrázáló kiadvány, az eszmecserét is támogató Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviselte által kiadott „*Érték és Valóság*” című periodika hetedik füzeteként látott napvilágot.

A tanulmánygyűjtemény előszavában foglalt kettős célkitűzés által meghatározott koncepció hol bűvópatakként, hol pedig egy felszínre tört vízfolyás sodró erejével, de végig kitapintható. A szervezők és a szerkesztők által meghatározott ars poetica által átszőtt kötet egyik szála, hogy a nemzetállami kereteket feszegető s olykor átlépő európai egységfolyamat miként és mennyiben határozza meg a nemzetek és etnikumok viszonyát. Mivel rendkívül összetett problémakört helyeztek a kötet fókuszába, ezért szükségképpen felmerült annak a kérdése is, hogy milyen új metodikai megoldások, tudományos eszköztár szükségeltetik ahhoz, hogy a politikai döntéshozatali mechanizmusok meghatározó szereplői akár közösségi, akár regionális szinten reális képet kapjanak megalapozott döntéseik meghozatalához.

A kérdéskör akut és aktuális jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy a kisebbségek tarka konglomerátumaként aposztrofált Európában az integráció valamely fázisában érdekelt nemzetállamok a csatlakozás érdekében szuverenitásuk számos komponenséről hajlandók lemondani, illetve megosztani azokat, ám a kisebbségvédelem vonatkozásában, számos esetben merev ellenállást mutatnak.

A tanulmánykötet nyolc – a tárgyahoz méltó módszertani sokféleség jegyében fogant publikációt tartalmaz.

Kaltenbach Jenő (Jog és Identitás: lehetséges-e európai szabályozás?) az Országgyűlés nemzeti és etnikai kisebbségi jogi biztosának nyitó tanulmánya objektív és rendkívül lényegre törő látéleletet nyújt a nemzetközi kisebbségvédelem Achilles-inának is tekinthető **jogi aspektusról**. Rámutat arra, hogy identitás és jog kapcsolata leginkább a negatív diszkrimináció tilalmát szabályozó normák formájában ölt testet. Az ombudsman emellett óv a kisebbségi csoportok egységes definiálására irányuló kísérletektől, hiszen „*Ezek (...) az elmúlt évtizedekben zsákutcának bizonyultak, illetve azoknak az országoknak az eszközeivé váltak, akik mindenféle nemzetközi kisebbségvédelmi kötelezettség létrejöttét el akarták kerülni.*”

Írásában Kaltenbach Jenő a kisebbségi közösségek hármastipológiáját határozza meg: a jogi szabályozás, illetve az egyes csoportok előtt álló kihívások alapján az ún. „öshonos” (nemzeti, etnikai) kisebbségek, a bevándorlók és az „öslakosok” kategóriáját különböztetve meg. A nemzetépítés XVIII–XIX. századi küzdelmes esztendeiben a politikai-államhatárok kialakításakor mondhatni teljesen figyelmen kívül hagyott kulturális-nyel-

vi elhelyezkedés következtében kialakult autochton kisebbségek helyzetének értékelésekor részletesen kitér a kisebbségvédelemben meghatározó szerepet játszó európai kormányközi szervezetek szerepére is. Különösen az 1990-es évek pusztító balkáni polgárháborúi okán fokozatosan aktivizálódó Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) és Európa Tanács (ET) által kibocsátott kisebbségi jogi okmányokkal kapcsolatban hívja fel a figyelmet a nemzetállami doktrína túlsúlyára. Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) 1992. évi ominózus deklarációjától az ET 1995-ben megszületett Kisebbségvédelmi Keretegyezményig terjedő folyamatra mindvégig rányomta a bélyegét az a felfogás, mely szerint a kisebbségi – különösen a kollektív – jogok nemzetközi dokumentumokban történő rögzítése és biztosítása alapjaiban veszélyezteti a részes államok szuverenitását és nemzetbiztonsági érdekeit.

A soft law relativitástól sem mentes közegéhez képest a kisebbségi jogok biztosa megállítása szerint az EU progresszivitása jelenthet esélyt az előrelépésre, hiszen mint az egyetlen működőképesnek bizonyuló szupranacionális entitás ezen a területen is felülírhatná az aktuális nemzetállami gyakorlatot. Mindezt jelenleg azonban megakadályozza a rosszul értelmezett szubszidiaritás elve, vagyis ami jellemző az alapszerződésekben foglalt közösségi politikák esetében, az a kisebbségi csoportok esetében nem mondható el. A nemzetállami hatáskör kizárólagosságát az integrációs szint felett, az érintett közösség érdekei sem látszanak megtörni. Pedig ez utóbbi érvényesülése jelentené a valós szubszidiaritást.

A bevándorlók (vendégmunkások, menekültek) vagy más néven a „látható kisebbség” második világháborút követő leginkább nyugat-európai jelenségként számon tartott tömeges megjelenése egyre inkább kiterjed a kontinens egészére. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük az Orosz Föderációban, napjainkban jelátszódó immigrációs tendenciákat is. Az ombudsman azonban rávilágít arra is, hogy bár hazánkban nem található jelentősnek mondható bevándorló közösség, a Kelet-Európában élő roma népesség nehézségei ugyancsak a kirekesztéssel, az integráció hiányával magyarázhatók. Ezzel pedig már el is érkezünk Kaltenbach Jenő tanulmánya által felvetett másik jelentős problémához, a rasszizmus, a faji előítéletesség terjedéséhez. Ezt felismerve mind az ET Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottsága (ECRI), mind pedig az EU rasszizmust megfigyelő, bécsi székhelyű központja (EUMC) általános politikai ajánlásai és akcióprogramjai által igyekeznek fellépni az idegengyűlölet ellen. Mivel azonban ezek egyike sem ró a tagállamokra jogi kötelezettségeket – s ha rónak is, azok belső joganyagba ültetése hagy kívánnivalót maga után – így azok „eredményei (...) kiszámíthatatlanok”.

Az őslakos (indigenous) népcsoportok kérdésköre Európában jobbára a Skandináv makrorégióra, illetve egyes orosz területekre korlátozódik. A nemzetállami logika ezen csoportok problémáira adott válaszokat ugyancsak uralta, miközben a globális vagy európai integrációs szervezetek csupán érintőlegesen szabályozták e dimenziót.

A gondok és ellentmondás felvetésén túl a megoldások tekintetében is közöl gondolatokat a Parlament kisebbségi ügyekben illetékes biztosa. A legfontosabb ezek között: az etnikai pluralizmus mint érték elfogadtatása a társadalomban, a kisebbségi ügy feletti kontroll megosztása az EU és a tagállamok között, valamint az őshonos kisebbségek integrálása az európai kisebbségvédelmi mechanizmusokba.

Bayer József (Az európai identitás és a nemzetállamok), az MTA Politikatudományi Intézetének igazgatója esszéjében klasszikus **politológiai szemszöveg**ön keresztül veszi górcső alá a nemzetállamok és az összeurópai önazonosság relációját, mely a kisebbségi közösségek helyzetét is jelentős mértékben befolyásolja. Minden egyén identitása leírható

halmazok metszeteiként. Ezek összetevői olykor kicserélődhetnek, olykor relevanciájuk rendeződik át szituációtól függően. A szerző megállapítása szerint korunk az identitás mint szociális konstrukció kríziseként írható le, vagyis: „(...) új kulturális szofivert kell töltenünk a régi hardverbe.”

Kontinensünkön a modernizáció egyet jelentett a nemzeté válás folyamatával, így nem meglepő, ha azt állítjuk egyetértve Bayer Józseffel, hogy sokrétű önazonosságunk hierarchiájának csúcspán nemzeti önazonosságunkat mint identitásunk komponenseinek rendező erejét határozzuk meg. Mindezt csak tovább erősítette a nemzeti állampolgárság egyenlő polgárjogokkal és szociális vívmányokkal történő „kistafirozása”.

A szerző a továbbiakban az európai integrációelméleti munkák egyik legmarkánsabb mainstreamje mentén haladva teszi fel tanulmánya központi kérdését: vajon szükség van-e, és egyáltalán lehetséges-e a tagállamok gazdasági érdekközösségének felismerésén és intézményi megerősítésén túlmenően kulturális és politikai színezetet adni európai identitásunknak. Annak az európai identitásnak, melynek definíciója körül már az egyesülési folyamat nyitányakor viták dúltak, s azok cseppet sem csillapodtak. Klaus Eder hármás identitás fogalmát átvéve Bayer József azt mondja, hogy a kizárás és befogadás döntése a közösséghez tartozás kritériumairól, az „odatartozás” különleges emocionális eleme, valamint a szimbolikus reprezentációk sorozata közösségi keretek között is felbukkan-
tak, ám kisebb intenzitással és hatásfokkal, mint azt egy adott nemzet tagjai megélik.

A kollektív európai tudat a cikk szerint továbbra is másodlagos marad, nem helyettesítheti, de még csak nem is cserélhet helyet a nemzetállami kötődéssel. Az okok között egy közösségi szintű, szuverenitással és szankcionálási potenciállal rendelkező valós hatalmi központ hiányát, valamint a kormányközi munkamódszer uralmát a közösségi felett felsorolva arra a következtetésre jut, hogy az amúgy is vitatott tartalmú demokratikus deficit okai továbbra sem lesznek elháríthatók. Bayer József több szerzőre – így Alan Sked, John Taylor – hivatkozva arra a következtetésre jut, hogy „az európai identitás ma még elsősorban a kulturális különbözőségek kölcsönös elismerésén alapul.” Feltevése szerint éppen ezért az egyes nemzetek kultúráit korántsem a tradicionálisnak is tekinthető – visszautalva Kaltenbach Jenőre – erősíteni hivatott európai pluralizmus veszélyezteti, hanem sokkal inkább az angolszász–amerikai eredetű „globális kultúripar” eróziós hatása. Ennek egyik ellenszere a többnyelvűség, a kulturális nyitottság, az egyre erősödő regionalizmus lehet; vagyis a hagyományos közösségi értékek és kötődések helyesen értelmezett gyakorlata.

Eiler Ferenc (A német külpolitika és az európai egységtörekvések 1918–2005), az MTA–ENKI munkatársa nagy ívű, az első világháborút lezáró Párizs környéki békéktől napjainkig terjedő időintervallumban elemzi hagyományos történettudományi módszerekkel Németország külügyi doktrínájának irányváltásait, elsősorban a tanulmány címében megemlített európai egységtörekvésekkel kapcsolatosan. Így a Coudenhove-Kalergi által grüндolt Páneurópa Unió, az Aristide Briand francia külügyminiszter-miniszterelnök nevével fémjelzett 1929-es Európa-terv, illetve az ebből kibontakozó Briand-memorandum s végül, de korántsem utolsósorban a Montánunió megalakítására vonatkozó Schumann-terv sorsában, s ezáltal a kontinens jövőjében stratégiai szerepet játszott a két világháborúban is kapituláló állam. A szerző a német, s talán mondani sem kell, de a világtörténelmet is alapjaiban meghatározó események mentén, kronologikus rend szerint tematizálta esszéjét: az első, majd második világháború, illetve a német egység megteremtése természetes cezuraként határozza meg a dolgozat menetét. A tanulmány esszenciáját jelentő fejezet, mely a nemzeti és európai identitás sajátos német értelmezését taglalja, bőségesen megindokolja létjogosultságát a kötetben.

Michael Mertes gondolatmenetét átvéve Eiler Ferenc szerint „valószínűleg azoknak van igazuk, akik szerint manapság nem Németország európai ereje, hanem sokkal inkább gyengesége jelenti az integráció jövőjére nézve a legnagyobb problémát.” A felvetés már azért is elfogadható, mivel Kelet-Európában a demokratikus átmenet kibontakozása óta integrációs motorként, ösztönző erőként és meghatározó hatalomként funkcionál a német állam. Különösen igaz ez a kisebbségi sorban élő németekre a Volga vidékétől Elzászig, hiszen Németország mindenkori sorsa alapjaiban determinálta helyzetüket.

A második világháborút követő megosztottság, valamint a náci hatalmi apparátus által elkövetett bűnökkel való össznemzeti szembenézés alaposan átrendezte a nemzeti kötődés súlyát, különösen a német fiatalok körében. A terhes múlttal való leszámolást megkönnyítették olyan, mélyen a társadalomban gyökerező „alternatív identitásformák”, mint a Németországban meghatározó regionális kötődés, illetve ennek kiegészítéseképpen a német gazdasági csoda által szociálisan is legitímált alkotmányos patriotizmus.

Éppen ezért az európai identitást kulturális és politikai töltetű komponensekkel kiegészíteni igyekvők mint kísérleti terepre, egyfajta laboratóriumként tekintenek Németországra. A több évszázados múltra visszatekintő tradicionális regionalizmusra építő kooperatív föderalizmus, az 1950-es években a háborúk kirobbanásának fő okaként tételezett és ezért meghaladottnak titulált nemzetállami keretek helyett életképebb struktúrát kereső euroföderalisták etalonja lett. Korántsem mellékesen azért, mert a nemzeti identitás csereszabatos eszméjeként az európai önazonosság is egyre nagyobb teret nyert Németországban mint járulékos kötődés. Mindez ékes bizonyítéka annak, hogy a nemzetállami és a közösségi identitás szimbiózisa korántsem lehetetlen vállalkozás.

Eiler Ferenc rendkívül plasztikus hasonlattal él az európai összetartozás-tudat megerősödésének menetrendjével, lehetséges scenáriójával kapcsolatban. Mint ahogy az egykori Német Demokratikus Köztársaság (NDK) egykori 5 tartományának 17 millió volt állampolgára sem rendelkezhetett nyugati társaihoz hasonló élményanyaggal „arról a több évtizedes nyugat-németországi folyamatról, mely bázisául szolgált az alkotmánypatriotizmus (gazdaságilag is megalapozott – M. L.) folyamatáról.”, úgy „az identitás eme formája” körükben valószínűleg nem válik oly mértékben népszerűvé. Evvel paralel módon a 2004 májusában csatlakozott 10 új tagállam, nem is beszélve a 2007. január 1-jén az EU tagjává váló Bulgáriáról és Romániáról úgyszintén lemaradt a második világegést követően az integrációnak is nagy társadalmi támogatottságot kölcsönző jóléti demokratikus fejlődési pályáról. Ennek megfelelően a tagállamok döntő hányada a Charles de Gaulle által megkomponált Nemzetek Európája koncepció jegyében az „(...) államok szövetségét tudják csak elképzelni maximális célként.” Ilyen értelemben csakugyan van okunk többséges Európáról beszélni.

Hidég Gergely (A nemzeti identitás és az európai identitás **empirikus vizsgálata** Európában), a Magyar Gallup Intézet kutatási igazgatója tanulmányának bevetőjében a korábbi írások több motívuma visszacseng. Egyrészt megállapítja, hogy az EU nemzetállamok szövetsége egy olyan kontinensen, amelynek egyes régióiban az államhatárok kijelölésekor, különösen a világháborúk vesztesei esetében teljesen figyelmen kívül hagyták az etnikai viszonyokat. Másrészt megjegyzi, hogy az EU igen passzívan viseltetik e kihívás iránt, annak dacára, hogy az érintett nemzetállamok legtöbbje tagállamává vált.

Mindezzel összefügg, hogy az EU Bizottsága megrendelésére készülő Eurobarometer- vizsgálatok trend-kérdése kompetitív identitásként fogja fel a nemzetállami és az európai azonosságtudatot, mintegy prekonceptcionálva, hogy az integráció egy magasabb fokán utóbbi megerősödhet a nemzeti identitás rovására. A szerző elemzésének első felében azt

tekintette át, hogy a fenti értelmezési keretben analizált európai és nemzeti identitás miképpen jelenik meg a vizsgálatok alanyává tett országok és kisebbségek esetében. Az így kapott eredmények azonban kisebbségek szűk körére vonatkozóan árulnak el részleteket, mivel 1999-ig az Eurobarometer-vizsgálatok egyetlen kérdése sem irányult a válaszadók etnikai hovatartozására.

Erre elsőként a Csatlakozó Országok Eurobarométere (Candidate Countries Eurobarometer) esetében került sor. A felmérés alkalmával a közreműködők leginkább azzal szembeülhettek, hogy az Eurobarometer „(...) *mint az Európai Bizottság alapvető véleménymonitoráló eszköze*”, vagyis a mögötte álló apparátus számára kifejezetten érdektelen a válaszadók kulturális és etnikai identitása: képtelenek voltak szembenézni a kisebbségi célcsoportok definiálásának rendkívül összetett feladatával. A hozzájuk elvezető elérési útvonal feltérképezéséről már nem is beszélve. A szerző ebből a helyzetből kiindulva ad módszertani javaslatokat a statisztikai űr kezelésére.

Az egyik jelentős hiányosság, hogy az Eurobarometer-analízisek döntő hányada az EU hivatalos nyelvein valósulnak meg. Az európai identitás és a nemzeti identitás korrelációját boncolgatva a szerző arra is rámutat, hogy az utóbbi „(...) *az átlagosnál lényegesen magasabb arányban dominál az európai identitással szemben.*” Ugyanakkor annak dacára, hogy az EU alapító tagállamaiban messze a legnagyobb a közösségi önazonosság-tudatot megjelölők aránya, az integráció akár horizontális, akár vertikális irányú gyorsulása láthatóan nem vezet a bevett identitás-struktúrák átrendeződéséhez. A cikk ezzel kapcsolatos egyik legfontosabb észrevétele a konfliktus közösségteremtő erejére vonatkozik: az európai identitás definiálásához nagyban hozzájárulhat kontinensünk, a transzatlanti térség és az iszlám világ ellentmondásos viszonya.

Hasonló helyzetet vázol a szerző a rasszizmus és bevándorlás összefüggéseinek taglálása során. Annál is inkább, mert mint írja: „*az EU régi tagállamainak polgárai nem annyira a nemzeti kisebbségek, hanem sokkal inkább a bevándorlás problémáival szembeülnek.*” Mindez alapján nem meglepő, hogy a kisebbségi kollektív jogok „*vonakodó elismerése*” háttérben – részben – a bevándorlók tömegének fokozatosan növekvő és egyre kompaktabb tömege áll, ami integrációjuk folyamatának megfeneklését is mutatja. A felmérések alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a bevándorlás napjaikban az európai identitás „*(...) erősödése és elterjedése, különösen pedig inkluzívabbá válása ellen hat.*” A tanulmány szerzője ezt követően több – az EUMC és az Eurostat által megrendelt – vizsgálat eredményével támasztja alá az európai identitás alapvető elvei és az egyre növekvő mértékű „*gyakorlati türelmetlenség*” között feszülő ellentmondás meglétét.

Az esszé „*A kisebbségek és Európa*” című alfejezetében a fentebb már említett nehézségeken túl a szerző megjegyzi, hogy az általuk készített felmérés alapján valószínűsíthetően „*(...) a nemzeti kisebbségek kevésbé félnek az EU beolvasztó, kultúrákat felolvasztó potenciáljától.*” Sőt. Több esetben megmaradásuk zálogát látva a csatlakozásban, kifejezetten szorgalmazzák, pártolják azt. Ugyanakkor az aktuális közvélemény-kutatási adatsorok arra engednek következtetni, hogy távol áll a valóságtól az a hiedelem, miszerint a kisebbségi csoportok tagjai lojálisabbak lennének az európai integráció iránt.

Bartha Csilla, az ELTE Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszékének docense előadásában (Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti/etnikai identitás fogalmának értelmezései a szociolingvisztikában és egy országos kutatás tükrében) a nyelv, valamint *John E. Joseph* kategóriáit alkalmazva a nyelvi, nemzeti, etnikai és faji identitás kapcsolatát elemezte a tudományelméleti paradigmák igen széles körű panorámáját prezentálva. A kisebbségi nyelvek jövőjével foglalkozva pedig részletesen elemezte a glo-

bális, regionális és lokális tendenciák determináló erejét, külön kiemelve az EU küldetését és felfogását. Tanulmányának rendkívül fontos megállapítása *Will Kymlicka* és *François Grin* kutatási eredményeire támaszkodva, hogy „(...) *a volt kommunista államok kisebbségi nyelvi jogi gyakorlatában (...) még mindig erősen tartja magát az az elképzelés, miszerint egy »normális« állam egyetlen nyelvet ismerhet el hivatalosként.*”

Christoph Pan tipológiájával harmonizálva elmondható, hogy a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségi nyelvek mindegyike – a dialektusok különösen – veszélyeztetettek. A hipotézist alátámasztó tapasztalati adatsorok, mint akár a 2001. évi népszámlálás eredményei arra engednek következtetni, hogy az egyre nagyobb mértékben terjedő bilingvizmus voltaképpen a nyelvcsere, a nyelvvesztés valamely stációját jelenti hazánkban.

A szerző a nyelv és identitás összefüggéseinek világában a társadalomtudományok legkülönbözőbb ágai – a szociolingvisztika, a nyelvészet, az antropológiai nyelvészet, a diskurzuselemzés, a nyelv-szociálpszichológia és az etnográfia – által nyújtott terminológiai és módszertani bázis ismertetésén túl, a felelős politikai döntéshozók által konkrétan hasznosítható eredményeket felmutató gyakorlati alkalmazásra is nyújt példát.

A 2001 és 2004 között végzett országos empirikus összehasonlító projektum célkitűzéseit, módszertanát és a kutatás eredményeiből levonható átfogó következtetéseket prezentálva kiemelte a társadalmi, gazdasági és kulturális javak egyenlő és valós hozzáférési lehetőségének stratégiai jelentőségét a kisebbségek anyanyelvén is. Abban az esetben ugyanis, ha mindez nem válik valóra, nem csupán a vertikális mobilitást akadályozza, hanem mind gyakrabban a kisebbségi nyelv és kultúra feladását eredményezi. A politikai elit – egyebek mellett az EU deklarált közös nyelvpolitikájának hiányában is megmutatózó – felelőssége mellett *Bartha Csilla* nem mulasztja el megemlíteni a tudományos kutatók társadalmi feladatát, akik „(...) *a tényleges állapotok feltárását a helyileg értelmezhető kategóriarendszert is felhasználva végezzék.*” Ezáltal a kisebbségek nyelvi jogainak érvényesülésében érintett és többé-kevésbé érdekelt kisebbségi és többségi ágensek az érintettekkel együttműködve dolgozzák ki az aktuális programokat.

Borbély Annának, az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos főmunkatársának közönségspecifikus elemzése, (Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben) az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézete által alkotott – s *Bartha Csilla* által vezetett – konzorcium kutatóinak összefogásával, valamint más intézmények – az ELTE Germanisztikai Intézete és a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – partneri együttműködése mellett „*A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei*” címmel elvégzett országos felmérés eredményeit ismerteti.

A hat kisebbségi közösség – a beás, a német, az oláh (románi), a román, a szerb és a szlovák – körében elkészített kérdőíves terepmunka alapján, komparatív adatok tükrében mutatja be a magyarországi kisebbségi közösségek nyelvi helyzetét. Az elemzés alá vont közösségeken túl a hazai horvátság körében is végeztek feltáró jellegű kutatást, ám a tanulmány megírásáig azok eredményeit még nem öntötték végleges formába. 2005-ben kísérletet tettek a többi kisebbség körében is elvégezni a kutatást, ám forráshiányra hivatkozva elutasították pályázatukat...

A nyelvmegőrzés, a kétnyelvűség és a nyelvcsere jelenségét elemezve a cikk írója az első dimenzióval kapcsolatosan úgy fogalmaz, hogy az ezredforduló Magyarországa honos kisebbségeinek nyelvmegőrzése immár anakronisztikus saját kisebbségi nyelvet beszélő, egynyelvű kompakt közösségekben. A közösségenként egy-egy – a németiség ese-

tében két – településen végzett terepmunka során – melyet a közösséghez tartozó, annak nyelvvaltoztatási anyanyelvi szinten beszélő személyek végeztek el – világhosszra vált az is, hogy a vizsgált kisebbségi csoportosulások tagjai a makrotársadalom tarkaságát tükrözve meglehetősen eltéréseket mutatnak a nyelvcsere intenzitásában is. Mindez igaz az adatközlők és a közösségek esetében is. Míg a szerbek és az oláh cigányok esetében a kisebbségi nyelv „kizárólagos” használata, tehát a kisebbségi nyelv megőrzése a leginkább jellemző, addig a németek, beások, szlovákok és románok körében előrehaladott nyelvcsere-diagnosztizálhatunk.

Borbély Anna végezetül rámutat arra is, hogy a két leginkább veszélyeztetett közösség – a beások és németek – esetében, ahol a nyelvcsere folyamata immár végső stádiumához közelít, a kisebbségi nyelv használatának eddigi szinte egyedüli színtere, a családi kör egyre inkább a magyar nyelv által meghatározottá válik. Éppen ez az a momentum, ami esetükben merőben más szempontok érvényesítését teszi szükségessé a kisebbségi nyelvek erőzóját, visszaszorulását megfordítani hivatott stratégiák kidolgozása és végrehajtása során.

Erb Mária („[...] wail’s Lem es so procht hot [...] [...] mert így hozta az élet” – A nyelvcsere és a nyelvmegtartás dimenziói a magyarországi németeknél a tarjáni közösség példáján), az ELTE Germanisztikai Intézete egyetemi docensének írása is szorosan kapcsolódik az azt megelőző két tanulmányhoz. „*A nyelvi másság dimenziói*” című összehasonlító projekt részeként, a Komárom-Esztergom megyei Tarjánban (Tarian) elvégzett kutatómunka adatbázisa alapján nyújt igényes, a hazai németek esetében valamennyi szociológiai komponensét illetően reprezentatívnak nevezhető diagnózist a nyelvvesztés és a nyelvmegtartás ellentétes irányú folyamatairól. E falusi közösség részleges, de a magyarországi németiség egészéről mégis valós képet nyújtó vizsgálat hitelességét lényegre törő, országos kontextusba helyezett helytörténeti áttekintés, illetve a népcsoport egészére érvényes nyelvhasználat-történeti elemzés alapozza meg.

Az adatgyűjtésbe bevont személyek reflexióin keresztül az olvasó árnyalt és életközeli képet kaphat a vizsgálatban érdekelt nemzetiség nyelvi kompetenciájának három struktúráisan is meghatározó eleméről: az akár nyelvsziget-nyelvjárásokként is definiálható dialektusokról, az azonnyelvi standard változatról és természetesen a magyar nyelvről. Ez utóbbi nyelv egyre növekvő arányú dominanciája nem csupán a hazai németiség nyelvi állapotának jellemzője. A befogadó nemzet nyelvi közege természetesen igen nagy hatással volt a német nyelvjáráásokra, azok „*innovációs nyelvévé*” vált, mivel a majdhogynem punktuális dialektusok kommunikációs potenciálja, nyelvi eszközkészlete a közösség rurális életmódjából adódóan csekély volt. A nyelvjáráások térvesztése mögött a szerző pedagógiai-módszertani okokat is lát meghúzódní, s okkal: míg a zárt német nyelvterületen megtalálták a lehetőségét a nyelvjárás és a standard nyelv változat közötti feszültség hatékony kezelésére, addig Magyarországon a nyelvjárás kompetencia mint deficit rögzült a német nyelvoktatás 1957-es megindulásakor.

Borbély Anna tanulmányából is egyértelművé vált, hogy a kisebbségi közösségek primer szocializációja során azok hagyományos nyelve kiszorulóban van, a nyelvcsere előrehaladott mértékű. *Erb Mária* a tarjáni németsegről szólva hozzáteszi, hogy a német standardnyelvtudás fordított arányban áll az életkorral, vagyis: a 40 évnél fiatalabb válaszadókból álló „*standardgenerációnak*” (*Standardgeneration*) úgy kellene átvenni szerepét a nyelvmegőrzésben, hogy a nagyanyanyelvként számon tartott dialektuskompetenciájuk egész elenyésző mértékű. A szerző a mindenki számára csak ajánlható írása esszenciájaként szinte rezignáltan az irodalmi nyelv változat fejlesztésére tett erőfeszítések fokozását

látja reálisnak a nyelvmegeőrzés szempontjából. Hovatovább a magyarországi német közösség perspektívái paradoxnak mondhatók: úgy őrizhetik meg identitásuk legjelentősebb attribútumát, az anyanyelvüket, hogy azzal lecserélik annak több száz éves múltra visszatekintő változatát. Önazonosságuk ára egy nyelvváltozat kihalása, és nézetem szerint ez még nem is a legpezzsimistább forgatókönyv.

Az azonnyelvi standard változat tényerése nyelvjárás-visszaszorulást eredményez, viszont az ún. standardgeneráció esetében ez garantálhatja, hogy betölthesse szerepét a magyarországi német kisebbségi jelenlét megeőrzésében. Abban viszont maximálisan egyetérthetünk Erb Máriával, hogy: „(...) bárcsak bizonyulnának hamisnak a nyelvjárás-sal kapcsolatos hipotéziseim!”

Tóth Ágnes és Vékás János (Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi–gazdasági jellemzői), az MTA–ENKI munkatársainak összegző tanulmánya a 2001. évi magyarországi népszámlálás, valamint regionális felmérések adatait elemezve a kisebbségi közösségek identitásának rétegződése és az európai integráció által nyújtott migrációs potenciál közötti összefüggések mérésére és alapvető tendenciáinak rögzítésére tett kísérletet. Kutatásuk fő irányának kijelölésekor a Magyarországon született valamivel több, mint 400 ezer kisebbségi kötődésű személyre fókuszáltak.

Konceptiójuk alapmotívumaként leszögezték, hogy az ún. „európai identitás” meghatározása a távoli jövőre marad, ami számításuk szerint a kollektív azonosságtudatok egyre fokozódó rétegződésében érhető majd tetten. Mindezt arra alapozva fogalmazták meg, hogy a manapság hegemon nemzeti identitás struktúrája kétségkívül kevésbé monolit: regionális és lokális elemekkel tarkított. Elemzésük meghatározó értelmezési kerete Michael Werner „kulturális transzfer” elmélete, mely a hatás fogalmát vizsgálva, „(...) mindig valamiféle dominancia-viszonyt is feltételez.”

A szerzőpáros által göröcső alá vett téma aktualitását jól mutatja, hogy bár a Magyarország mai területén élő populáció nemzetiségi szempontból nézve majdhogyanem teljesen homogén, a legutóbbi census nemzetiségi adatait arra figyelmeztetnek, hogy az ország jobbára elmaradott térségeiben élő nemzeti és etnikai kisebbségek identitás-tudatát mint „(...) releváns társadalomformáló tényező” érdemes rendezett keretek között integrálni a makrotársadalmi érdekérvényesítés bonyolult szövetébe.

Elemzésük során a területi szempontokat – a vándorlás irányát és távolságát – a 2001. évi országos census kisebbséghez való kötődésre utaló statisztikáival vetették össze keresztábrák és diagrammok sokaságát előállítva. Kompakt identitásnak nevezték azt, amikor a válaszadó a népszámlálás mind a négy – nemzetiség, kulturális kötődés, anyanyelv és családi, baráti közösségben beszélt nyelv – identitáskategória esetében pozitív választ adott. Megfigyeléseik szerint a kompakt identitásúak száma kisebbségenként rendkívül nagy szórást mutat, s ugyanígy a vándorlás távolsága is eltérő reakciókat vált ki a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozást valamilyen mértékben megéltők között, az viszont bizonyos a szerzők szerint, hogy az önazonosság kompaktságát mindkét migrációs tényező alapvetően befolyásolja.

Tóth Ágnes és Vékás János tanulmányuk záróakkordjaként nemcsak összegzik megfigyeléseiket és következtetéseiket, hanem praktikus tanácsokkal, gyakorlati javaslatokkal is szolgálnak az érintettek – politikai döntéshozók, kisebbségi ágensok – számára, kiemelve, hogy: „Az új kihívások közepette a kisebbségi közösségek is csak úgy tudnak fennmaradni, versenyképesek maradni, ha maguk is megtalálják saját identitásuk modernizációjának forrásait, egységét tartozásuk korszerű létalapját. Ez az a feladat, amelyet a többségi társadalom nem tud, nem is hivatott elvégezni helyettük.”

Hozzá kell tennünk, s ezt természetesen a szerzők sem mulasztják el, hogy mindez elképzelhetetlen egy megtermékenyítő regionális és makrotársadalmi klíma nélkül, a kisebbséghez tartozók specifikus érdekeinek fokozottabb figyelembevételével, az operatív programok, területfejlesztési koncepciók kidolgozásakor.

A szerzőpáros javaslatai érintették a tudományos szférát is: olyan komplex, a kisebbségi státusban élő nemzeti és etnikai közösségek társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozó jelzőszám kialakítását tartanák kívánatosnak, mely figyelembe venné a sajátos kisebbségi szempontokat is.

(Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek.

Szerk.: Tóth Ágnes, Vékás János. Friedrich Ebert Alapítvány. Budapest, 2006. 197 p.)

Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság

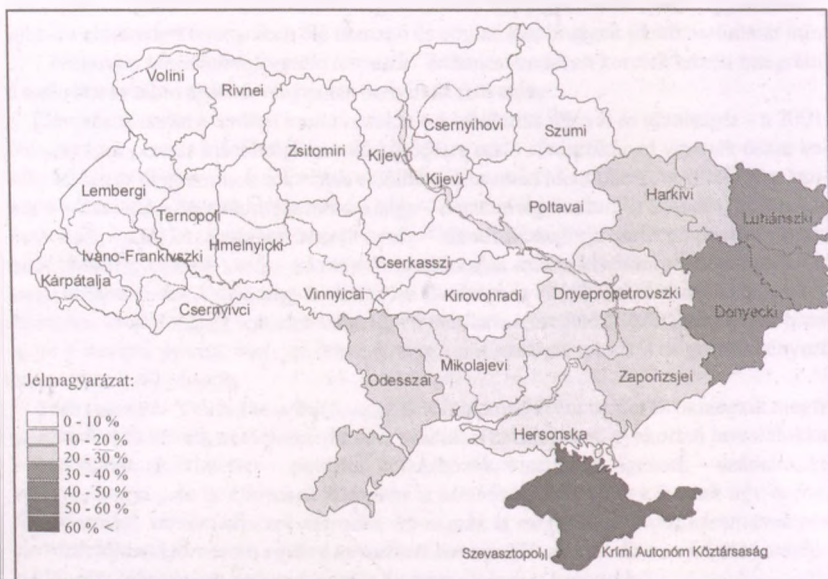
The Ukrainian–Russian Linguistic War and Hungarian Nationals in Ukraine

The linguistic situation in Ukraine can be described by drawing a Northeast-Southwest line: north of which the Ukrainian language dominates and the Russian south of it. Since Russian language is not taught in Hungarian schools in Ukraine and they lack the conditions to teach the state language the majority of the Hungarian population has no chance at all to study either the Ukrainian or the Russian language. Therefore the greatest victim of the Ukrainian–Russian linguistic fight is the Hungarian minority.

Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna nyelvi helyzete a szuverenitás másfél évtizedében folyamatosan változásban, mozgásban van. A fiatal ukrán állam nemzetiségi és nyelvi szempontból északkelet–délnyugati irányban gyakorlatilag kettéválk a nagyrészt homogén ukrán nyelvű észak–északnyugati, illetőleg a jelentős orosz nyelvű lakossággal rendelkező déli–délkeleti régióra (lásd 1. térkép).

I. térkép

Az orosz anyanyelvűek aránya Ukrajna megyéiben a 2001-es népszámlálási adatok alapján

A nyelvi megosztottság egyben politikai felezést is jelent: a független Ukrajna története során megrendezett valamennyi eddigi választáson az tapasztalható, hogy a nyelvi törésvonal egyben politikai szakadékot is jelent az ország két része között (vö. 2. térkép).

2. térkép

Különböző pártok megyék szerinti támogatottsága a 2002. évi ukrainai parlamenti választásokon

Forrás: Ukrajna Központi Választási Bizottságának honlapja: <http://www.cvk.gov.ua>

Az ukrán–orosz nyelvi vita, valamint az ország ilyen irányú és mértékű kettészakadásának gyökere a történelemben nyúlik (lásd Arel 1995, Cserniczkó 1998: 128–130).

Az 1991-es függetlenné válás óta a nyelvi és az ezzel szoros összefüggésben álló nemzeti, nemzetségi kártya kijátszása az egyik legélesebb politikai konfliktusképző és kampány-, valamint közbeszéd-tematizáló tényező.

Bonyolítja az ország nyelvi helyzetét, hogy a de jure egynyelvű Ukrajna de facto két-nyelvű. Annak ellenére, hogy az alkotmány (10. cikkely) és a nyelvtörvény (2. cikkely) szerint az ukrán az államnyelv (a nyelvek jogi státusáról lásd Cserniczkó 1998), a 15 éve független Ukrajnában máig teljesen természetes például, hogy a külföld előtt az országot ismertté tevő világhírű sportolók (pl. az ökölvívó Klicsko testvérek, az olimpiai aranyérmeket halmozó Jana Klocskova úszónő vagy éppen az Aranylabdás labdarúgó, Andrij Sevcsenko) gyakorlatilag csak oroszul nyilatkoznak, akár külföldön, akár hazájukban teszik ezt. Az is megszokott, hogy a televízió- és rádióműsorok nagy része egyszerre ukrán és orosz nyelvű; teljességgel bevett dolog például, hogy a közszolgálati televízió híradójában az ukránul megkérdezett interjúalany oroszul válaszol, vagy fordítva: az orosz kérdésre ukránul érkezik a felelet. Van olyan országos televízióadó is (az Inter), melynek 20.00 órai híradója orosz nyelvű, az ezt követő sporthíreket azonban ukrán nyelven követhetik figyelemmel a nézők.

Az sem kivételes, hogy magas rangú ukrán politikusok, köztisztviselők máig nem beszélnek ukránul, amint ezt az alábbi idézet is igazolja:

Újságírói kérdés: – *Ukrajna szinte kizárólag orosz ajkú déli és keleti régióival kapcsolatosan felmerül a nyelvkérdés. Egyrészt érthető, hogy egy fiatal állam nehezen tehet olyan gesztusokat, amelyek gyengítenék amúgy is inkább erősítésre szoruló identitását, másrészt a helyzet álságos, és a jelen esetben többségben lévő kisebbségi nyelv hivatalos visszazoritása ellentmond az európai normáknak.*

Vaszilij Csusko, Odessza megyei kormányzó válasza: – *Nézze, én 11 évig voltam a szocialisták soraiban parlamenti képviselő, s mivel nem beszélek ukránul, mindig oroszul szólaltam fel. Ezt senki sem akadályozta meg.* (Magyar Nemzet 2005. november 23., 4. p.)

A saját nemzetállamot építő ukrán elit a független államiság és a nemzet legfőbb szimbólumának (a nemzetállami tradícióknak megfelelően) a nemzeti nyelvet, azaz az ukránt tartja, és teljes természetességgel próbálja a gyakorlatban is alkalmazni az ukránt mint államnyelvet, és azt szeretné elérni, hogy ez a nyelv minél szélesebb körű funkciókat fedjen le. A nyugati és északi területeken ezzel elvben nincs is semmi gond: a függetlenné válás óta a politikai és közéletben, az oktatásban és a tudományban az orosz szerepét fokozatosan veszi át az ukrán nyelv (Maszenko 2004a, 2004b). Ezzel szemben az ország keleti és déli részén az évszázadok óta hatalmi pozícióban lévő, a Szovjetunió fennállása alatt is privilegizált helyzetű, egyébként többségben lévő orosz ajkú közösség minden olyan lépést, amely az ukránnak mint államnyelvnek a terjeszkedését célozza, saját nyelvi és nemzetiségi jogai megsértésének tekint, és lehetőségei szerint szabotálja az ukrán nyelvű hivatali, politikai, oktatási és tudományos közélet kialakítását, valamint azt is, hogy a tömegkommunikációban az orosz dominanciát felváltsa az ukrán hangsúlyos jelenléte (vö. pl. Zaliznyak–Maszenko 2001, Kononenko 2003, Maszenko 2004a, 2004b stb.).

Egyfelől adott tehát egy nemzetépítési szándékoktól vezérelt ukrán nemzeti-értelmiségi elit, másfelől pedig egy magát kisebbségnek egyáltalán nem tekintő, régtől fennálló hatalmi pozícióit veszélyeztetve érző és a kelet-ukrajnai iparvidék tőkésével, valamint Oroszországgal a háta mögött álló orosz nyelvű gazdasági-politikai elit. Amikor az Ukrajnában élő magyar közösség nyelvi helyzetéről, nyelvi jogairól, többnyelvűségéről szólunk, mindig szem előtt kell tartanunk, hogy Ukrajna mint állam és az államot, nemzetet formálni szándékozó elit nem az összlakossághoz mérten mindössze 0,3%-nyi arányt kitevő magyar kisebbség ellenében, hanem a szovjet birodalmi időszakban megszerzett hatalmát átmenteni szándékozó, s ezzel az ukrán nemzetiek szerint az állam- és nemzetépítést akadályozó oroszokkal szemben szeretné minél szélesebbre kiterjeszteni az ukrán nyelv hatókörét, s ezzel saját befolyását. A kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetének tehát megvan az a specifikuma, hogy a közösség saját nyelvi és nemzeti identitásának megőrzése érdekében, valamint a magyar nyelv használati körének minél szélesebb fokú kiterjesztésére irányuló törekvéseiben egyrészt az ukrán elit céljaihoz nagyban hasonlókat elérésre törekszik, másrészt azonban az ukrán nyelv terjeszkedése nemcsak az oroszokat és az orosz nyelvet, hanem egyszerűs mind valamennyi kisebbséget, így természetesen a magyarokat is érinti.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy Ukrajnában 2006-ban mind az oroszok, mind az ukránok sajátosan, saját érdekeiknek megfelelően értelmezik a nyelvek helyzetére és használatára vonatkozó hatályos törvényeket, elsősorban az Ukrajna által 2003-ban ratifikált *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját* (a Karta ukrainai vonatkozásairól lásd Beregszászi–Csernicskó 2004b). Az Alkotmányra és a Kartára való hivatkozással

több kelet-ukrajnai városi és megyei önkormányzat fogadott el olyan határozatot, mely szerint a közigazgatási egységen belül az ukrán mellett az orosz is egyenrangúan használható a hivatali életben. Viktor Jusczenko államelnök és a legfőbb politikai vezetés azonban (egyébként az Alkotmánybíróság megkérdése nélkül) alkotmányellenesnek s ezzel semmisnek nyilvánította ezeket a határozatokat. Az ügy kísérteties hasonlóságokat mutat a tíz évvel ezelőtti eseményekhez: 1996-ban és '97-ben a kelet-ukrajnai nagyvárosok szintén hasonló döntést hoztak, ám akkor Leonyid Kucsma köztársasági elnök döntött úgy, hogy mindez nem egyeztethető össze az alaptörvénnyel (vö. Cserniczkó 1998: 150–151).

Ukrajna nyelvi helyzete tehát az ukrán–orosz hatalmi harc nyelvi vonatkozásai miatt korántsem egyszerű. Ám amíg az ország keleti, déli vidékein a probléma valójában csak elvi szinten létezik, mert az orosz nyelvet gyakorlatilag valamennyi szintéren és funkcióban szabadon használják, az állam nyugati végeit jelentő Kárpátalján a magyar nyelv csak korlátozottan használható még az olyan szituációkban is, melyekre a hatályos törvények lehetőséget teremtenek (lásd Beregszászi–Cserniczkó 2003); illetve elsősorban a szóbeliség szintjén máig jelen van a hivatali ügyintézésben az orosz nyelv is az ukrán mellett.

Fenti állításaimat a továbbiakban szeretném konkrét, a valós életből vett és dokumentált példákkal igazolni 2003-ban Beregszászon magnószalagra rögzített interjúkból származó idézetek segítségével.

Az alább idézett felvételen az ügyfél magyar nyelven fordult a hivatalnokhoz, aki egy ideig magyarul válaszoltat neki. Vagyis a szóbeli hivatali ügyintézésben használható a magyar nyelv, ha a hivatalnok beszéli a magyart. De aztán a hivatalnok nyelvet váltva finoman az ügyfél tudára adja, hogy milyen nyelven célszerű megfogalmaznia írásbeli beadványát. Ezután az akadémikusodó ügyfél nyílt kérdésére világos választ ad: a legjobb, ha nem magyarul írja a kérvényt, hanem: ukránul, esetleg oroszul.

Ü¹: És mondjuk még egy olyat szeretnék megérdeklődni, hogy ha mondjuk valaki új házat épít, és be akarja vezetni a vizet, akkor ehhez milyen papírokat kell beadni?

H: Milyen utcán? (...) Van-e az utcán víz, kanalizáció, csatorna? Akkor ide kell a főmérnöknek írni, vagyis a főnöknek írni egy kérvényt, hogy *прошу видати я послуги для підключення к городской сеті*. [Kérem a városi hálózathoz való csatlakozás engedélyezését.]

Ü: **És ezt csak ukránul lehet megírni?**

H: Természetesen.

Ü: És hogyha esetleg valaki magyarul írja meg, akkor?

H: Magyarul, de hát az jobb lenne, ha ukránul vagy oroszul írja meg az ember, mert Ukrajnában élünk.

Hasonló a helyzet az alábbi interjúrészletben is, ahol az ügyintéző ingerülten ismételteti: nem lehet magyarul kitölteni a formanyomtatványt.

Ü: Magyar nyelvű formanyomtatványuk nincsen?

H: Nincsen. Én azért mondtam nektek, hogy ő magyarul nekünk nem szabad, minden ukrán. Nézzetek meg van obrazec [minta].

Ü: Aha, akkor nem szabad akkor magyarul?

H: Ide leülhettek leírni. Magyarul nem szabad, min..., hát egyszerű átmásolás.

Ü: Tehát akkor csak ukránul lehet kitölteni?

H: Úgy, ahogy a paszportotok [személyitek], csak ukránul van az első lap.

¹ Ü = ügyfél, H = hivatalnok.

Az sem kivételes, hogy magas rangú ukrán politikusok, köztisztviselők máig nem beszélnek ukránul, amint ezt az alábbi idézet is igazolja:

Újságírói kérdés: – *Ukrajna szinte kizárólag orosz ajkú déli és keleti régióival kapcsolatosan felmerül a nyelvkérdés. Egyrészt érthető, hogy egy fiatal állam nehezen tehet olyan gesztusokat, amelyek gyengítenék amúgy is inkább erősítésre szoruló identitását, másrészt a helyzet álságos, és a jelen esetben többségben lévő kisebbségi nyelv hivatalos visszazorítása ellentmond az európai normáknak.*

Vaszilij Csusko, Odessza megyei kormányzó válasza: – *Nézze, én 11 évig voltam a szocialisták soraiban parlamenti képviselő, s mivel nem beszéltek ukránul, mindig oroszul szólaltam fel. Ezt senki sem akadályozta meg.* (Magyar Nemzet 2005. november 23., 4. p.)

A saját nemzetállamot építő ukrán elit a független államiság és a nemzet legfőbb szimbólumának (a nemzetállami tradícióknak megfelelően) a nemzeti nyelvet, azaz az ukránt tartja, és teljes természetességgel próbálja a gyakorlatban is alkalmazni az ukránt mint államnyelvet, és azt szeretné elérni, hogy ez a nyelv minél szélesebb körű funkciókat fedjen le. A nyugati és északi területeken ezzel elvben nincs is semmi gond: a függetlenné válása óta a politikai és közéletben, az oktatásban és a tudományban az orosz szerepét fokozatosan veszi át az ukrán nyelv (Maszenko 2004a, 2004b). Ezzel szemben az ország keleti és déli részén az évszázadok óta hatalmi pozícióban lévő, a Szovjetunió fennállása alatt is privilegizált helyzetű, egyébként többségben lévő orosz ajkú közösség minden olyan lépést, amely az ukránnak mint államnyelvnek a terjeszkedését célozza, saját nyelvi és nemzeti jogai megsértésének tekint, és lehetőségei szerint szabotálja az ukrán nyelvű hivatali, politikai, oktatási és tudományos közélet kialakítását, valamint azt is, hogy a tömegkommunikációban az orosz dominanciát felváltsa az ukrán hangsúlyos jelenléte (vö. pl. Zaliznyak–Maszenko 2001, Kononenko 2003, Maszenko 2004a, 2004b stb.).

Egyfelől adott tehát egy nemzetépítési szándékoktól vezérelt ukrán nemzeti-értelmiségi elit, másfelől pedig egy magát kisebbségnek egyáltalán nem tekintő, régtől fennálló hatalmi pozícióit veszélyeztetve érző és a kelet-ukrajnai iparvidék tőkésével, valamint Oroszországgal a háta mögött álló orosz nyelvű gazdasági-politikai elit. Amikor az Ukrajnában élő magyar közösség nyelvi helyzetéről, nyelvi jogairól, többnyelvűségéről szólunk, mindig szem előtt kell tartanunk, hogy Ukrajna mint állam és az államot, nemzetet formálni szándékozó elit nem az összlakossághoz mérten mindössze 0,3%-nyi arányt kitevő magyar kisebbség ellenében, hanem a szovjet birodalmi időszakban megszerzett hatalmát átmenteni szándékozó, s ezzel az ukrán nemzetiek szerint az állam- és nemzetépítést akadályozó oroszokkal szemben szeretné minél szélesebbre kiterjeszteni az ukrán nyelv hatókörét, s ezzel saját befolyását. A kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetének tehát megvan az a specifikuma, hogy a közösség saját nyelvi és nemzeti identitásának megőrzése érdekében, valamint a magyar nyelv használati körének minél szélesebb fokú kiterjesztésére irányuló törekvéseiben egyrészt az ukrán elit céljaihoz nagyban hasonlók elérésére törekszik, másrészt azonban az ukrán nyelv terjeszkedése nemcsak az oroszokat és az orosz nyelvet, hanem egyszersmind valamennyi kisebbséget, így természetesen a magyarokat is érinti.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy Ukrajnában 2006-ban mind az oroszok, mind az ukránok sajátosan, saját érdekeiknek megfelelően értelmezik a nyelvek helyzetére és használatára vonatkozó hatályos törvényeket, elsősorban az Ukrajna által 2003-ban ratifikált *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját* (a Karta ukrainai vonatkozásairól lásd Beregszászi–Cserniczkó 2004b). Az Alkotmányra és a Kartára való hivatkozással

több kelet-ukrajnai városi és megyei önkormányzat fogadott el olyan határozatot, mely szerint a közigazgatási egységen belül az ukrán mellett az orosz is egyenrangúan használható a hivatali életben. Viktor Juscsenko államelnök és a legfőbb politikai vezetés azonban (egyébként az Alkotmánybíróság megkérdése nélkül) alkotmányellenesnek s ezzel semmisnek nyilvánította ezeket a határozatokat. Az ügy kísérteties hasonlóságokat mutat a tíz évvel ezelőtti eseményekhez: 1996-ban és '97-ben a kelet-ukrajnai nagyvárosok szintén hasonló döntést hoztak, ám akkor Leonyid Kucsma köztársasági elnök döntött úgy, hogy mindez nem egyeztethető össze az alaptörvénnyel (vö. Cserniczkó 1998: 150–151).

Ukrajna nyelvi helyzete tehát az ukrán–orosz hatalmi harc nyelvi vonatkozásai miatt korántsem egyszerű. Ám amíg az ország keleti, déli vidékein a probléma valójában csak elvi szinten létezik, mert az orosz nyelvet gyakorlatilag valamennyi szintéren és funkcióban szabadon használják, az állam nyugati végeit jelentő Kárpátalján a magyar nyelv csak korlátozottan használható még az olyan szituációkban is, melyekre a hatályos törvények lehetőséget teremtenek (lásd Beregszászi–Cserniczkó 2003); illetve elsősorban a szóbeliség szintjén máig jelen van a hivatali ügyintézésben az orosz nyelv is az ukrán mellett.

Fenti állításaimat a továbbiakban szeretném konkrét, a valós életből vett és dokumentált példákkal igazolni 2003-ban Beregszászon magnószalagra rögzített interjúkból származó idézetek segítségével.

Az alább idézett felvételen az ügyfél magyar nyelven fordult a hivatalnokhoz, aki egy ideig magyarul válaszolgat neki. Vagyis a szóbeli hivatali ügyintézésben használható a magyar nyelv, ha a hivatalnok beszéli a magyart. De aztán a hivatalnok nyelvet váltva finoman az ügyfél tudára adja, hogy milyen nyelven célszerű megfogalmaznia írásbeli beadványát. Ezután az akadémikusodó ügyfél nyílt kérdésére világos választ ad: a legjobb, ha nem magyarul írja a kérvényt, hanem: ukránul, esetleg oroszul.

Ü¹: És mondjuk még egy olyat szeretnék megérdeklődni, hogy ha mondjuk valaki új házat épít, és be akarja vezetni a vizet, akkor ehhez milyen papírokat kell beadni?

H: Milyen utcán? (...) Van-e az utcán víz, kanalizáció, csatorna? Akkor ide kell a főmérnöknek írni, vagyis a főnöknek írni egy kérvényt, hogy *прошу видати я послуги для підключення к городской сети*. [Kérem a városi hálózathoz való csatlakozás engedélyezését.]

Ü: **És ezt csak ukránul lehet megírni?**

H: Természetesen.

Ü: És hogyha esetleg valaki magyarul írja meg, akkor?

H: Magyarul, de hát az jobb lenne, ha ukránul vagy oroszul írja meg az ember, mert Ukrajnában élünk.

Hasonló a helyzet az alábbi interjúrészletben is, ahol az ügyintéző ingerülten ismételtgeti: nem lehet magyarul kitölteni a formanyomtatványt.

Ü: Magyar nyelvű formanyomtatványuk nincsen?

H: Nincsen. Én azért mondtam nektek, hogy ő magyarul nekünk nem szabad, minden ukrán. Nézzetek meg van obrazec [minta].

Ü: Aha, akkor nem szabad akkor magyarul?

H: Ide leülhettek leírni. Magyarul nem szabad, min..., hát egyszerű átmásolás.

Ü: Tehát akkor csak ukránul lehet kitölteni?

H: Úgy, ahogy a paszportotok [személyitek], csak ukránul van az első lap.

¹ Ü = ügyfél, H = hivatalnok.

A következő idézet azt példázza, hogy hiába szeretne magyarul beszélni a hivatalban a magyar ügyfél, ha a hivatalnok nem tud magyarul. Igaz, legalább érti, mit kérdez tőle az ügyfél, és mindketten saját nyelvükön beszélve is megértik egymást:

Ü: Jó napot kívánok! Ha valaki a munkanélküli segélyre akar beiratkozni, milyen papírokat kell beadni?

H: Паспорт, трудова книжка і код ідентифікаційний. [Személyi, munkakönyv és adószám.]

Ü: És zójávat [kérvényt] nem kell írni?

H: То потім ми вам покажемо, тільки приходьте до нас після першого числа. Добре? Це перше після пасхи. Добре? [Azt majd később megmutatjuk, csak jöjjen hozzánk elseje után. Jó? Ez rögtön húsvét után lesz. Rendben?]²

A következő idézet egy olyan hangfelvétel részletét mutatja be, amikor a hivatalnok nem is érti, mit akar a hozzá forduló magyar ügyfél:

Ü: Azt szeretném megérdeklődni, hogy mivel kisvállalkozást szeretnék nyitni, akkor milyen papírok kelleneek?

H: Давайте будем так, чтоб понимать друг друга. Я не знаю по венгерски. Знаете по русски? [Csináljuk úgy, hogy megértsük egymást. Én nem tudok magyarul. Ön tud oroszul?]

A hivatalos ügyek bonyolításában nemcsak az írásbeliség, hanem a szóbeliség szintjén is elengedhetetlenül szükséges tehát az ukrán nyelv ismerete, és az orosz tudás is nagy előny. Ez talán ukrán állampolgárok esetében érthető. Ám emberi jogi szempontból egyáltalán nem fogadható el, hogy például az orvosi alapellátásban sem boldogul anyanyelvén az ukránul és/vagy oroszul nem beszélő állampolgár:

KUTATÓ: Tehát ott tartottunk, hogy orvosnál, bár sose kelljen, de milyen nyelvet használnál? (...) És mondjuk, ha oroszul, oroszul el tudod mondani, hogy mi a bajod, ez nem okoz nehézséget?

ADATKÖZLŐ: Hát látod, ha ilyen területekre kerül a társalgás, akkor már nagyon nehéz megfogalmazni, hogy, hogy mit akarsz, vagy hogy mi fáj, vagy... Elmutogatja az ember, hát ezér van a keze. Vagy ha végigtapogat, akkor jajgatsz nagyokat, és akkor ügyis észreveszi.

Ha a fentiek értékeléséhez hozzátesszük, hogy a másfél évtizede független Ukrajnában a magyar tannyelvű iskolákban nem oktatják az orosz nyelvet, az államnyelv oktatásához pedig máig számos alapvető feltétel (szakképzett szaktanárok, iskolai szótárak, módszertani kiadványok, speciálisan a magyar közösség számára készített tankönyvek; vö. Beregszászi–Cserniczkó 2004c) hiányzik, és így a kárpátaljai magyar közösség jelentős részének gyakorlatilag esélye sincs az ukrán és az orosz nyelv megfelelő szintű elsajátítására, akkor kiderül: az országban dülő ukrán–orosz nyelvi, politikai és gazdasági pozícióharcban a magyar kisebbség áll vesztesre.

² Szögletes zárójelben a kódváltások és kölcsönzések standard magyar megfelelőit tüntetjük fel.

- Arel, Dominique 1995. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages. *Nationalities Papers*. Volume 23, No. 3 (September 1995): 597–622.
- Beregszászi Anikó–Cserniczkó István 2003. A magyar nyelv használatának lehetőségei Kárpátalján de jure és de facto. In: Nádor Orsolya és Szarka László szerk., *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*, 110–122. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Beregszászi Anikó–Cserniczkó István 2004a. A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége a gyakorlatban. In: Beregszászi Anikó és Cserniczkó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*, 55–70. Ungvár: PoliPrint.
- Beregszászi Anikó–Cserniczkó István 2004b. Az anyanyelvet nem megőrizni, hanem használni kell! A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája és a kárpátaljai magyarság. In: Beregszászi Anikó és Cserniczkó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*, 24–34. Ungvár: PoliPrint.
- Beregszászi Anikó–Cserniczkó István 2004c. Az ukrán nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi vonatkozások. In: Beregszászi Anikó és Cserniczkó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*, 97–108. Ungvár: PoliPrint.
- Cserniczkó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Karmacs Zoltán 2003. A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban. In: Cserniczkó István szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*, 93–100. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Kononenko, Petro (онonenко Петро) 2003. Мова і майбутнє України. *Українознавство* 1 (6): 3–9.
- Márku Anita 2003. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben. In: Cserniczkó István szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*, 100–104. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2004a. *Мова і політика*. Київ: Соняшник.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2004b. *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: Видавничий дім „М Академія”.
- Zaliznyak, Hanna – Maszenko, Larisza (Залізник Ганна – Масенко Лариса) 2001. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ.

Szerzők

L. Balogh Béni

levéltáros, Esztergom

Csernicskó István

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Intézet, Beregszász

Krisch András

levéltáros, Soproni Levéltár

Kugler József

történész, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba

Mayer János

történész, középiskolai tanár, III. Béla Gimnázium, Baja

Olti Ágoston

történész, Madéfalva-Budapest, Phd-hallgató, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék

Prosser, Michael

néprajzkutató, tudományos munkatárs, Johannes Künzig Institut, Freiburg

Schell, Csilla

néprajzkutató, tudományos munkatárs, Johannes Künzig Institut, Freiburg

Seewann, Gerhard

történész, Süd-Ost Institut Könyvtára

Schmidt-Schweizer, Andreas

tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

Teleki Pál

Teleki Pál a trianoni Magyarország egyik jellegzetes, és meghatározó alakja volt. Sokoldalú politikai és közéleti szereplése közül majd mindenki azonnal fel tudna sorolni vagy hármat. Ő az a neves földrajztudós, aki a híres „vörös térképet” készítette, amellyel a magyar békeküldöttség 1920-ban Párizsban a békecsinálókat próbálta Magyarország határainak igazságosabb, az etnikai elvet tiszteletben tartó megvonására bírni. Teleki a magyar főcserkész, az iskolások körében gyakorlati elvek mentén szerveződő, az úttörő mozgalommal rokon, de attól gyökeresen eltérő világnézetet valló és ebből következően céljaiban is merőben különböző és a második világháború utáni évtizedekben betöltött és lejártni kívánt szervezet, a magyarországi cserkészmozgalom egyik megalapozója és elkötelezett népszerűsítője. (Ki ne látta volna az '50-es éveiben járó cingár grófon legalábbis furcsán álló rövidnadrágos cserkészegyenruhás képeket). Teleki továbbá az a tragikus sorsú miniszterelnök, aki a becstelenség helyett a halált választva megpróbálta kétségbeesett tettével jobb belátásra bírni az elvakult és végzetébe rohanó magyar politikai és katonai vezetést, Horthyval az élén. Vagy ehhez kapcsolódva a legenda: akit a Harmadik Birodalom ügynökei meggyilkoltak, halálát öngyilkosságnak tüntetve fel, hogy eltüntessek Hitler politikai és katonai terveinek megvalósulása útjából.

Magában jelve ez a három megállapítás és Teleki Pálhoz kapcsolódó legközkeletűbb ismeret is része – hiszen mindegyiknek lehetséges legalább két különböző előjelű megítélése – hogy nem egyszerű történelmi személyiségről van szó. Tettei már életében, de az utókor szemében mindenképpen vitatottá tették személyét, s ez napjainkra is igaz. Gondoljunk csak a legutóbbi közéleti-politikai és publicisztikai vitát kiváltó várbeli szoboravatási „ügyre” 2004 tavaszán. Született is számos munka, amely életútját (és halálát) dolgozta fel. Ezekről Ablonczy Balázs könyve részletesen tájékoztat első, historiográfiai bevezető címet viselő fejezetében, egyúttal azt is bemutatja, miként alakult Teleki Pál megítélése a halálától a közelmúltig eltelt fél évszázadban.

Hogy a viszonylag gazdagnak tekinthető irodalom mellett miért volt szükség újabb könyvben foglalkozni Teleki Pállal? Részben, mert az irodalom jelentős része elfogult, – negatív vagy pozitív irányban – világnézeti vagy pusztán történeti okokból. Másrészt, noha nem állítható, hogy mostanra elérkeztünk ahhoz a történelmi távlatához, amikor teljesen objektívan ítélnéljük meg személyét és tetteit, az mindenképpen igaz, hogy új források kerültek elő, amelyek indokolták az ismertetett nagymonográfia elkészítését. E források nem elsősorban a megváltozott levéltári törvényeknek és a titkossági idő elévülésének következtében, „spontán” kerültek elő, bár voltak ilyenek is. „Előbányászásukhoz” mindenekelett az a már-már a megszállottsággal felérő elhivatottság és kíváncsiság kellett, amely a könyv fiatal történész szerzőjét jellemzi. Elhivatottság és kíváncsiság, vagy ha úgy tetszik tudásszomj, elszántsággal párosulva. Enélkül aligha elképzelhető, hogy valaki bejárja – kis túlzással – fél Európa nagyobb levéltárait, nem is beszélve a hazai, budapesti és vidéki levéltárakról (ez utóbbiak anyagának feltárása adott esetben még nagyobb elszántságot igényelhetett), „csak azért”, hogy kitöltse a fehér foltokat, amelyek Teleki Pál életrajzaiban mutatkoztak. Igazán imponáló az a sokoldalú, minden irányban igen mélyre hatoló kutatómunka, amelyet a szerző a tervétől a kivitelezésig eltelt évtized során végzett (a levéltárak és maguk a kutatót levéltári egységek négy oldalát foglalnak el

a bibliográfiai mutatóban). Néha szinte úgy tűnik, különösen a kötet első fejezeteiben, hogy megpróbálta a lehető legtöbb feltárt forrást belezsűfolni a könyvbe.

Ablonczy Balázs évtizedes, jórészt alap kutatásokra épülő könyvében, saját bevallása szerint, azt kívánta megvalósítani, hogy a források és feldolgozások lehető legszélesebb körének felhasználásával képet adjon Teleki Pálról, olyat, amely nem „hagiográfia”, de nem is csak a politikus árnyoldalait vesz figyelembe (19. p.). Az életrajz elkészítését nehezítette a főhős összetett személyisége és főleg rendkívül szerteágazó tevékenysége, amely érdemi eredmények felmutatásának igényével nem vizsgálható csak egy vagy két diszciplína módszereinek alkalmazásával. A hiteles és sokoldalú Teleki-kép megrajzolása a történeti megközelítés mellett, amelyet egy jórészt hagyományosnak tekinthető politikatörténeti feldolgozás esetében szokás elfogadottnak tekinteni, földrajzi, eszmetörténeti, neveléstörténeti, s nem utolsó sorban pszichológusi megközelítést igényelt. Ez pedig számos veszélyt rejt magában. Hiszen aligha várható el, hogy valaki egyaránt otthonosan mozogjon valamennyi diszciplínában, és azonos színvonalon ismerje valamennyi tudományág módszerét. Ablonczy Balázs történész; Teleki életrajzának megírásához, bármennyire összetett személyiség volt is (legalábbis ami szerteágazó és sokoldalú közéleti tevékenységét illeti), elsősorban a történész feladata. Mondom ezt történészként némiképp elfogultan. Ablonczy azonban imponáló tájékozottságról ad tanúbizonyságot filozófiai, eszmetörténeti, tudománytörténeti, társadalomszociológiai s nem utolsó sorban lélektani kérdésekben Teleki egy-egy életszakaszának megrajolásakor. A könyv utolsó fejezetében például, az öngyilkosság pszichoanalitikus megközelítését foglalja össze az újabb szaktudományos eredmények felhasználásával (504–507. p.). Aligha kétséges, hogy eleget tesz az objektív, sokoldalú, hiteles biográfia megírásával szemben támasztható interdiszciplináris elvárásoknak.

A szerző és a mű egyik legnagyobb érdeme az objektívítás. Felesleges bizonygatni, hogy mennyire nehéz elfogulatlanul írni valakiről, aki a hosszú évek kutatásai során lassan a kutató legbensőbb ismerőse lesz. Akinek ismeri szinte minden gondolatát, vágyát és kétségeit. Tisztában van erényeivel és gyengeségeivel, hibáival és kicsinyességével, érzéketlenségével úgy, hogy lelkileg mondhatni intim kapcsolatba kerül a bemutatott személlyel. Ennek ellenére az olvasó úgy érzi, hogy pártatlan, elfogulatlan munkát tart kezében Teleki Pálról. A könyv több mint félezer oldalán egy hús-vér ember képe rajzolódik ki minden hibájával és erényével. (Itt kell megjegyezni: a kötet fedőlapján látható fotográfia, amely a cinikus és gunyoros gróftól ábrázolja, telitalálat; tökéletesen összhangban van a könyv lapjain megelevenedő Telekiről kialakuló egyik képpel.) Az egyik oldalon a szűkebb pátriájában őt első képviselői mandátumához juttató kerület többségi nemzetével anyanyelvén, románul tárgyaló magyar gróf jelenik meg, akit azonban fajleméletek iránt lelkesedő Teleki követ. A kitarló szorgalommal, kötelezően előírt tanulmányai mellett a földrajztudomány mellett hitet tevő ifjú képe után, aki szinte egyik napról a másikra került a tudományág nemzetközi élvonalába, egy tudós kolléga (Czirbusz Géza) elleni lejárato hadjárat egyik vezéralakjával találjuk szemben magunkat. Az első miniszterelnöksége kilenc hónapjában számos nehézséget leküzdő és ebben minőségében összességében sikeresnek tekinthető, a különítmények ellen fellépő kormányfő mellett ott van a numerus clausus bevezetésének szükségességét és jogosságát mély meggyőződéssel valló politikus. És a sort még lehetne folytatni.

A történelmi keretek megrajzolás során, azokba elhelyezve Telekit, Ablonczy egyaránt támaszkodik saját kutatásaira és a szakirodalomra: régebbire és a legújabbakra. Szakszerű, lényegre törő és pontos, s ami legalább ilyen fontos, közzérhető áttekintését adja mindazoknak a bel- és külpolitikai, valamint közéleti eseményeknek, amelyekben Teleki Pál szerepet vállalt. Jól foglalja össze az ismereteket, amelyek nélkülözhetetlenek a kor és az egyes cselekedetek megértéséhez. Mégis éppen e lényegre törekvés következtében esetenként ki-

marad néhány másodlagos információ. Ezek ugyan a lényegen nem változtatnának, ám más színezetet adhatnak az események értékeléséhez. A IV. Károly második visszatérési kísérletének magakadályozásáért vívott budaörsi „csata” kapcsán azt olvashatjuk, hogy „a csetepatének néhány halálos áldozata volt, majd a király parancsot adott a csatározások szüneteltetésére, s néhány nappal később örökre elhagyta Magyarországot.” (221. p.) Szigorúan véve a tényeket, mindez igaz. Hozzá tartozik azonban az igazsághoz, hogy Károly távozása Magyarországról nem volt önkéntes és cseppet sem ment olyan simán, ahogy az a fenti mondat alapján tűnhet. Az ex-uralkodót letartóztatták, Tihanyban fogva tartották, és csak hosszas diplomáciai huzavona után, miközben Jugoszlávia és Csehszlovákia mozgósított, szállították el egy angol monitoron végleges száműzetése színhelyére.

A könyvben egymást váltják a nemzetközi helyzetet bemutató légifelvétel-szerű széles ívű áttekintések és a kutatói mélyfúrások (nem feltétlenül a klasszikus értelemben vett történetírói műfajba tartozók). A munka nagy érdeme a sok apró részlet felvillantása. Ezek nagy összefoglalókból vagy nagyobb rész kérdésekkel foglalkozó munkákból hiányoznak, és a korszakkal apró részletekig nem foglalkozók érdeklődők számára teljesen ismeretlenek. Ekkora terjedelmű, ilyen nagy korszakot átfogó és sokrétű munkáknál óhatatlanul akadnak apróbb tévedések. Például több alkalommal is előfordul a diplomácia-történeti események leírásánál, hogy a románoknak (és a lengyeleknek) 1939-ben nyújtott brit és francia garancia Románia határait szavatolta volna. (425. és 465. p.). Valójában nem volt szó ilyenről. A nyugati nagyhatalmak csak az állam szuverenitását, fennmaradását garantálták, amibe belefért (kimondatlanul persze) esetleges megcsonkításuk is.

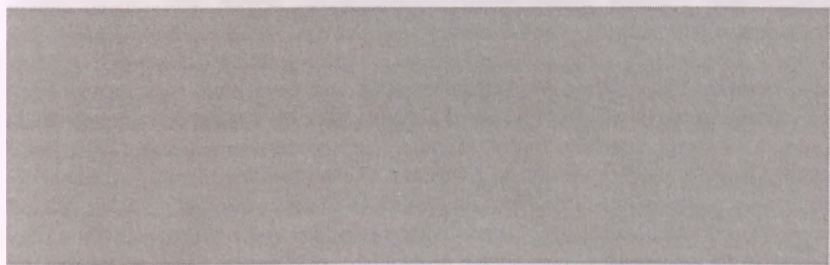
A monográfia nemcsak a 20. század első fele egyik legbefolyásosabb közéleti alakjának politikai életpályáját rajzolja meg aprólékos gondnal. Telesi hihetetlenül széles körű érdeklődése és tevékenysége folytán szükségszerűen a tárgyalt korszak Magyarországanak is színes korrajza. A magyar társadalom sorskérdéseibe, tömegszervezetek, tudományos társaságok, titkos szervezetek működésébe nyerünk bepillantást, s közben lassan kezdjük magunk is közvetlen ismerősünknek tekinteni Telekit, az embert. Csodáljuk halatlan önfegyelmét, hihetetlen munkabírását (1921 és 1931 között egymaga több konferencián, hivatalos úton és tanácskozáson vett részt, mint a közgazdasági kar összes többi oktatója) és sokoldalú érdeklődését. Közben nem értjük vagy legalábbis fájjaljuk, hogy nem ismerte fel, mennyire káros mindaz, amit a nemzetfenntartás és megtisztulás érdekében törvényi úton végrehajtott. Rácsodálkozunk makacsságára, de az időnként megnyilvánuló diplomáciai érzék nagyfokú hiányára is, ami legalábbis szokatlan egy politikustól, aki nem csak kormányfő, de külügyminiszter is volt. Ennek legjobb példáját a moszuli epizód plasztikus bemutatásánál láthatjuk, amikor Telesi teljesen „civilként” viselkedett. Nagy munkabírása mellett egy idő után idegesítő gyakori depressziós hullámvölgyei és a könyv oldalain nyomon követhető hangulatváltozásai. Mindezt nem negatívumként említem, ellenkezőleg: a mű egyik legfőbb erényének tekintem.

A könyv remek stílusban íródott. Az időnként talán túlzottnak tekinthető részletesség sem megy az olvashatósság rovására. Szépírói teljesítményként sem lebecsülendő az, ahogy az egyes nagyobb fejezeteket lezárja egyúttal elegánsan átvezeti az olvasót a következő, Telesi sokoldalú tevékenységéből fakadóan többnyire teljesen más témájú fejezetbe. Kedvencem a negyedik, utolsó előtti nagy egységet lezáró bekezdés (366. p.). A könyv szövege lüktet, ismereteket nyújt, érzelmeket generál, gondolkodásra késztet, és olykor természetesen vitára ingerel. A mű a korszak vitathatalanul legjelentősebb és legtehetségesebb politikusáról, Bethlen Istvánról készült biográfiához fogható teljesítmény.

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

„Az ajtó kulcsra zártuk...” – Kiűzések Európában és a világban (20. század)

*Piskorski, Jan M.: „Wir haben die Tür abgeschlossen” – Das Problem der Vertreibungen im 20. Jahrhundert.
Merkur, 60. Jg. 2006. 6. H. 513–521. p. (Átvétel a varsói Wieg 2005-ös évfolyamából)*

Mint tudjuk, az ókori Athénban a kivégzés után a második legsúlyosabb büntetésnek számított a száműzés, következménye: valakit a gyökerétől elmetszeni, a talajától megfosztani. A száműzés és kiűzés intézménye már a Bibliából ismert, és kollektív végrehajtás formájában végigkísérte az emberiség történelmét. Latolgathatjuk a tömeget érintő hatalmi kényszerítés társfogalmait vagy eufemisztikus kifejezéseit: tartalmuk egy töről fakad – egészen az irtóhadjáratok és területfoglalások előli fejesztett menekülésig vagy akár a fegyveres kényszerrel történő elhurcolásig. Végignézve a történelmet, állandónak látszik a rítus: valahol valakiket mindig üldöztek és elűldöztek, kiűztek és elűztek, vagy menekülésre bírtak. De, különös és váratlan módon, a cselekmények pontosan a 20. századra sűrűsödtek össze, és különös módon: Európára összpontosultak. Nem győzzük a részleteikben és összefüggésrendszerükben kimeríthetetlen, iszonyatos történeteket felidézni, és nem vagyunk képesek egy pontból a teljes kört áttekinteni. Itt is csak próbálkozunk. (Az esszészerűen formált írás szubjektív epizódokkal telített: a szerző maga is az egykori menekültek sorából való.)

Hogy túl is lássunk a saját portánkon, vetnénk egy-két pillantást más kontinensre is. De Európához visszatérünk. „Lakosságcsere” India és Pakisztán között – Pandzsábban és Bengáliában, 1947: a hindu, a szikh és a mohamedán lakosság szétválasztásának kísérlete, ahogy kiesűszott a tervezők-irányítók keze közül, és mai konfliktusokig is kiható, kölcsönös, polgárháborúszerű vérengzésé, öldökléssé változott... 16 millió lakos kényszerült helyváltoztatásra mérhetetlen szenvedésekkel járó körülmények között, rengeteg életáldozattal. Hasonló „szétválasztási” fejleményekhez fűződő, hasonlítható méretű borzalmakat, csak még jóval több embervesztéssel, nem sokkal előbb produkált Kelet- és Kelet-Közép-Európa a második világháború idején, továbbfolytatva még a fegyvernyugvás után. (Előzményei az első világháború, az orosz forradalom vagy a spanyol polgárháború idején a teljesebb kontinensre kiterjedtek.) Lengyelország német és szovjet le-rohanásától Berlin irányába fordult meneteléséig sorjázó eseményeket (1939–1945) előbb a lengyel, majd a balti lakosság, valamint a kelet-porosországi és pomerániai németek – az anyaország agressziójáért „büntetésül” – elűzött, elhurcolt, gyilkos erőszakot szenvedő és menekülő tömegei, nem különben a haláltáborokba hurcolt zsidók milliói bánták. A háborúban szembenálló felek az elfoglalt területek népességét túsok gyanánt törvényen kívül helyezték, és ekként bántak el vele, vagy felhasználták egymás ellen ki-robbantott pogromokban (mint Wolhyniában, 1943/44-ben). Ehhez hasonlatos katasztrófa inkább már csak a háború vége felé, illetve a befejezése után érte a délebbi területek népeit és kisebbségeit.

A kiűzött, elhurcolt és áttelepített százezrek, milliók száma pontosan sehosem állapítható meg. Legfeljebb a menedékhelyre érkezőké, ahol az életáldozatok már nem számolhatók. Menedékül szolgáltak általában a nemzeti anyaországok, úgy is, ha ezek határait beszűkítették, esetleg földrajzilag odébb tolták, vagy éppen újonnan kreálták (Izrael). Az érintett tömegek tehát, rengeteg hányattatás és szenvedés után, többnyire menedéket nyertek, ám honuktól, gyökereiktől így is legtöbbször egész életükre megfosztottak. Megérkezőkor az anyaország is barakk-táborokkal várta őket, mielőtt az ország valamely

pontján a helyi lakosság körében letelepülhettek, és még úgy is „integrációs” folyamaton kellett átessenük, ami sehol sem garantálta az őslakókéval azonos esélyt. A keleti tájakról nyugatra özönlő „hazatérő” létszámokat illetően a legnagyobb (jóval 10 millió fölötti számot érintő), fej fej mellett, minden bizonnyal a lengyelé és a németé. De milliókra rúgott már 1920 körül a Törökországból a szabad anyaországba menekült vagy kergetett görögök száma, százazrekre a második világháború utáni polgárháború nyomán szétszórótaké, akik az 1990-es évekig nem is térhettek vissza Görögországba. Finnország közel félmillió karéliei finnt fogadott az 1939/40-es „téli háború” eseményei nyomán, Franciaország másfélmillió külhoni franciát a felbomló gyarmatokról vagy Algériából. És a sor még hosszan folytatható.

Kivételképpen előfordultak szabályozott formában bonyolított, egyezményes lakosságcsere (például bolgár–török és bolgár–görög viszonylatban az 1920-as években), melyek során bizonyos határig vagyonmentés is érvényesülhetett. Minden más változat törvényszerű velejárója az ingó és ingatlan vagyon visszafordíthatatlan elvesztése, amire a menedékhelyen sem volt kárpótlás. (Nyugat-Németországban a jóvátétel okkal volt elvárható, és meg is próbálkoztak vele.) A menekültek legnagyobb részében mégis élt az illúzió, ami szerint távozásuk csak ideiglenes, vagy későbbi kártalanításuk megoldható, és meg voltak nyugodva abban, hogy az ajtót, kaput „kulcsra zárták”, s amit otthagytak, bármikor viszontláthatják. Életek teltek le ebben az illúzióban. A „kulcs” a visszatérés vagy kárrendezés gondolatának jelképe volt. Visszatérésre – egyenként – legfeljebb, ha illegális formában kerülhetett sor. Európa „jaltai” rendjének kései felbomlása óta pedig lassan nincs, nem lesz, aki visszatérne. S ha mégis: kulcsával a zárt már nem találja, vagy régóta nincs is már meg a kertje, a háza.

Komáromi Sándor

A purgatórium vége? – Beszélgetés Boris Tadić-tal

Lasserre, Isabelle: Serbie: la fin du purgatoire? [Interjú], Politique internationale, 2006. 110. sz., 267–282 p.

(Szerbia elnökével, Boris Tadić-tal a Figaro külpolitikai újságírónöje, Isabelle Lasserre beszélget.)

Boris Tadić 2004 óta Szerbia elnöke. 48 éves, végzettsége szerint pszichológus, a Demokrata Párt (DS) tagja 1990 óta. Milosević bukását követően belügyminiszter lett. Djindjić politikai örökösének tartja magát. Politikai jelszava az elnöki kampányban „Szerbia Európában” volt, ezzel nemcsak a hazai reform erőket állította maga mellé, hanem a nemzetközi közösséget is. Nincs azonban teljes cselekvési szabadsága, hiszen Kostunica a Szerbiai Demokratikus Párt (DSS) tagja, miniszterelnök; a parlamentben szövetséget kötött a Milosevićhez hű nacionalistákkal, és a Seselj-barát ultrákkal. Furcsa, de a két háborús bűnös hívei az ország intézményeiben folyamatosan kulcspozícióban vannak a 2000. októberi forradalom óta, és majdnem mindenben más akaraton vannak, mint a reformerök.

Tadić és Kostunica közös jelenléte rendkívül nehéz, hiszen más-más elképzelésük van az országot érintő kérdésekről. Tadićnak mégis van súlya a kormányzásban: irányvonalat ad főleg a külpolitikának, törvényjavaslatot tesz a parlamentben, bizonyos rendeleteket hozhat. Mint a Legfelső Védelmi Tanács tagja, a hadseregnek is parancsol. Tőle, és a miniszterelnöktől függ Szerbia jövője. 2006 döntő év a számukra.

2005 végén az ENSZ tárgyalásokat kezdett az 1999 óta nemzetközi fennhatóság alatt lévő Koszovó végső státusáról. A 90%-ban albánok által lakott koszovóiak függetlenséget akarnak, a szerbek viszont csak autonómiát adnának nekik.

A Montenegróval kötött fiktív közösség veszélyben van; április végén népszavazás dönt a függetlenség dolgában.

Harmadrészt pedig a hágai Nemzetközi Büntetőtörvényszékkel kell együttműködnie a szerb államnak. A népirtással, emberiség elleni bűntettel körözött Karadzicot, és Mladićot még mindig nem találták meg.

A fenti három kérdésben a szerb politikai közvélemény rendkívül megosztott. Kostunica kormánya olyan gyenge, hogy Tadić az előrehozott választásokat sürgeti Belgrád pozíciójának megerősítésére főleg a koszovói tárgyalások miatt.

Sajátságos, hogy szinte minden politikai erő igenli az Európához csatlakozást, mégis különböző módon képzeli ezt. A szerb értelmiség nagy része ugyanis, még a kommunista éra alatt Franciaországban tanult. Az 1999-es NATO-bombázások azonban – különböző mértékben – szembefordították őket a Nyugattal. Így ma minden belpolitikai csatározás az európai csatlakozás kapcsán folyik.

Másrészt a Balkán nélkül Európa megosztott, befejezetlen. A Balkán pedig nem képes fejlődni magában. 2006 végén tervezi a társulási és stabilizációs megegyezést aláírni Szerbia, majd pedig a legrövidebb időn belül a csatlakozásra váró államok státuszába kíván kerülni. Addig is igénybe veszi a régió minden államának felajánlott költségvetési, finansziális, kereskedelmi, és gazdasági segítséget.

Koszovóról Tadić sem kíván lemondani. Jogi kivétel lenne Koszovó függetlensége; ha ezt elérnék, a térség többi népe is a nyomukba lépne. Ugyanakkor Koszovó gazdaságilag függő helyzete megmaradna. Arról nem is beszélve, hogy új katonai erőre lenne szükség, melynek alapja csakis az az UCK lehetne, amelyik részt vett a népirtásban. Így a maradék szerb lakosság is menekülni kényszerülne. Végül pedig: Szerbia európai csatlakozása is bizonytalanra válna, a Milosević-féle nacionalisták újra színre lépnének. Pedig a koszovói szerbek nyelvhasználatát még nem is említettük! Noha kisebbségben vannak pillanatnyilag, a szerb nyelvet legalább olyan régóta használják a térségben, mint az albánt. S mivel mindenki számára nyilvánvaló, hogy a Közösségek tagja lesz egy nap Szerbia is, felesleges tovább megosztani. A tárgyalások egyébként már megkezdődtek: Martti Ahtisaari, volt finn elnök felügyeli a tárgyalásokat. Tadić, 2005 februárjában tett látogatásakor úgy tapasztalta, hogy a koszovói albán többség tirannoszként uralkodik a szerb kisebbség felett. A jövőben pedig Koszovónak hozzá kell járulnia a térség, és Európa stabilizálásához is! – folytatódik Tadić gondolatmenete.

Széleskörű decentralizálással, Szerbiát elismerő, Koszovónak adott önrendelkezéssel képzeli el a jövőt. Létrehoznák a szerb entitást, melynek alkotmányos jogokat biztosítana a koszovói vezetés. Ebbe tartoznának például a megfelelő egyházi épületek is, visszaadása, illetve rendbehozatala. 1999 júniusa óta ti. mintegy 150 szerb templomot, valamint 50 ezer szerb otthont romboltak le a szélsőséges albánok. A mostani megbékélést követően számolni lehet, a 200 ezer elűzött szerb, cigány, és egyéb nem albán népség visszatérésével is.

Áttérve Montenegró kérdésére: vajon hogyan lehet meggyőzni Podgorica hatóságát arról, hogy maradjon meg ebben a bizonytalan államilakulatban? Tadić messzemenően a közös állam európai csatlakozásában hisz, és nem érti a szeparatista elképzeléseket. Szerinte a jugoszláv örökséget, azt, hogy 20 millióan ugyanazt a nyelvet értik és használják, a közös évtizedek közös kultúráját ki kellene használni a jövőben is a közös fellépésre. Ezzel együtt kénytelen elismerni Podgorica jogát a népszavazásra, de csakis nemzetközi felügyelet mellett, tárgyalásos megoldással.

A keleti politikai tömb államai közül talán Szerbia a legkevésbé amerikabarát. Ez azonban az 1999-es bombázásoknak is köszönhető. Milosević halála óta javulnak a kapcsolatok, gazdasági téren szorosra szeretnék fűzni a szálakat (a nagy nyugati cégek közül máris jelen vannak a Philip Morris, és a Boeing), és katonai szövetségesként is el tudják képzelni magukat a szerbek. Ugyanakkor Oroszországgal hagyományosan jó a viszonyuk, amit a geopolitikai adottsággal, illetve az orosz gáz iránti függőségükkel magyaráznak. Vajon a titoista harmadik utas politika folytatásáról van-e itt szó? Tadić szerint semmiképpen nem. Szerbia az Európai Unió tagja kíván lenni, s ezért, tartja fenn jó kapcsolatait a Nyugattal. Az említett nagyhatalmakon kívül fontos gazdasági összefüggésben áll Németországgal, és hagyományosan Franciaországgal is. Harmincezer szerb fiatal szerzett francia diplomát a két világháború között, s azok közül, akik ott maradtak, számos szakmai, politikai kiválóság akadt. Mintegy 120 000 szerb származású, jól integrálódott állampolgára van Franciaországnak. Noha – állítólag – a franciák kérésére nem bombázták le 1999-ben Belgrád hídjait, a szerbek még hathatósabb kiállást vártak volna el részükről. Ma az ötödik legnagyobb gazdasági partnerük Franciaország.

Carla del Pontét nem szeretik Szerbiában, mert nem szeretik a Hágai Nemzetközi Törvényszéket sem. A szerbek ugyanis hajlamosak áldozatnak és nem elkövetőnek tartani magukat az elmúlt század eseményeiben. Úgy vélik, ma mindenki bocsánatot kérhetne egymástól, és tiszta lappal folytatódhatnának a nemzetközi kapcsolatok. Ahogy a németek is megbékéltek a franciákkal... Tadić számára az első számú külpolitikai feladat a Nemzetközi Törvényszékkel való kapcsolat rendezése, a háborús bűnösök kézre kerítése.

Arra a kérdésre, miként tud együtt dolgozni a nacionalista, euroszeptikus miniszterelnökkel, Tadić azt válaszolta, néha politikai harcnak tekinti, máskor pedig együttműködésnek a közös munkát. Különben pedig azon van, hogy a Milosević-féle nacionalizmus többé ne kaphasson erőre, sem más, szélsőséges nacionalista törekvés. A 2000. október 5–6-i befejezetlen „forradalom” megoldatlanságai máig hatással vannak a közéletre. Akkoriban 17 párt volt koalícióban!

Az újságíró nő fölvetette, hogy Milosević bukása óta még sem a hadsereget, sem a rendőrséget, sem pedig a hírszerzést nem reformálták meg, amire úgy válaszolt az elnök, hogy nem volt még mindenre idő...

Fölmerült az is, hogy Zoran Djindjić gyilkosainak felderítése hovatovább nevenséges színjáték lesz. Tadić szerint ez is csak egy húsz éves periódus végét jelzi, amely az igazságszolgáltatás megerősödéséhez fog vezetni.

A Balkánon nemcsak az ortodox egyház lépett színre a politikában. Ám minden egyházi, állami ügybe való egyházi beavatkozás a mostani elnök elvi kifogásába ütközik. Erkölcsi-szociális kérdésekben kíváncsi csak az egyházak véleményére.

Létezik-e *homo balcanicus*? – kérdezte végül a riporternő. Tadić elsőként magát is tartja annak: az európai civilizáció bölcsője szerinte valahol a Balkánon van, s csak az ottmán megszállás következtében alakulhatott ki a balkáni népekről negatív kép a legújabb korban. Ilyen összefüggésben kell „balkániatlanítani” csak a Balkánt, azaz nem válhat többé Európa puskaporos hordójává.

Kakasy Judit

A török EU-csatlakozási folyamat és az iszlámkérdés

Tibi, Bassam: *Der Islam und der EU-Beitritt der Türkei.*
– *Europäische Rundschau*, Jg. 2006. I. H. 47. 59. p.

A kemali államreform egykor a szekularizáció alapjaira helyezte Törökország politikai intézményeit, a vallási reform elmulasztásával azonban a laicizmus nem hatotta át teljes mélységében a társadalmat. A határokon át terjedő iszlám fundamentalizmus (avagy „iszlámizmus”) Törökországban is hatott, és néhány éve, a ma kormányzó ultrakonzervatív, fogadkozása ellenére igazából fundamentalista Igazság és Haladás Pártja választási győzelmével, a hatalom sáncai mögé jutott. A történelem „íróniájára” vall, hogy Törökország EU-csatlakozásának régóta vajúdo kérdésében Európa – ha elvben elég határozott feltételek kitévésével is – éppen a jelenlegi kormányzás idejében nyitott utat a tárgyalások megkezdésére, korántsem egyértelmű konszenzussal. A helyzet antinómiája: az agresszív élő török vallási-kulturális fundamentalizmus az európai közösség szekularizált-demokratikus értéktudata ellenében. Felszólamlásokra furcsa módon éppen török részről kerül sor – egyeztető tárgyalásokra hivatott politikusok, közéleti személyiségek szájából, élükön Erdogan miniszterelnökkel. A kardcsörtető hangvétel meggyökerezett a közbeszédben is. Ez tükröződik Burak Turna bestseller-író 'Harmadik világháború' címmel írt politikai fantáziaregényében (2005), amely azt képzei el, hogy az EU által elutasított Törökország méltó bosszút vesz majd (úgy 2010 körül), és orosz ortodox szövetségben lerohanja Európát, felszámolja az Uniót, és új európai rendet épít, Isztambul központtal. A 2005. novemberi svájci-török, svájci győzelemmel végződő isztambuli futballmérkőzést követő atrocitások izelítőt is adtak arról: mi történhet, ha Törökországra vereségeket mérnek, vagy nem teljesítik akarátát.

B. Tibi: szír-arab születésű, német és amerikai egyetemeken oktató, europaizált felfogású iszlámkutató, egy kötete (*Keresztesháború és dzsiháid*) magyar kiadásban is olvasható. Vitairata a vétkes megkésettiséggel épp csak elkezdődő európai identitáskeresés bizonytalanságaiból, ellentmondásaiból indul ki, ahogy ezek például a holland „Nexus”-Intézet 2004–2005-ös „Europe – A Beautiful Idea” elnevezésű projekt vagy a „The Sound of Europe”-konferencia (Salzburg, 2006. január) mellébeszéléseiben kirajzolódnak. A szerző meggyőződése: a fokról fokra bővülő Unió elég lassan mérte fel, hogy gazdasági alapozású érdekközössége nem szilárdíthatja meg egységét és integritását közös identitás-tudat kiformálása nélkül, különös tekintettel a még friss keleti és a jövőbeni délkeleti bővítés kívánalmaira. Az uniós politikai felépítmény bürokratikus technicizmusa mögött egyelőre azonban a demokratikus politika valódi együttselekvésének hiánya húzódik meg, bénítva ezzel a közös kulturális és eszmei örökség hatóerejét is. Az „európai” tudat nem alakította ki modern-kori egyensúlyát gazdasági globalizációba fúló, prakticista liberalizmusa és hagyományos értékrendje között. A felemás alapállás káros, önveszélyes következményei sorába tartozik: nincs stratégiája sem a volt vasfüggönytől keletre régi formájában fennmaradt, sem pedig nyugaton a migrációs folyamatokkal újrakeletkező etnikai tényező kezelésére, noha erkölcsi és kulturális eszközkészlete meglenne hozzá.

Ilyen körülmények között beláthatatlan következményekhez vezethet már az EU-tagországokban felgyülemlt, ma már 20 milliányi moszlim bevándorló jelenléte. E tömegek valós európai integrációját az adott államok a globalista kulturológia felületes „multikulturalista” elképzelésével elmulasztották, passzívan engedték anyaországi szubkultúrájuk átplántálását az európai környezetbe, amivel az iszlámizmus enklávéinak sorát építették ki Franciaországtól Dániáig. Az anyaországokban felkészített imámjaik gattala-

nul végzik aknamunkájukat a befogadó társadalmi környezet ellen. Az európai iszlám tömegek egyre növekvő hányada – éppen a szociális hálóból is mindinkább kihulló fiatalsága – kerül a harci aktivizmusra mozgósítható vallási-etnikai fundamentalizmus hatása alá. Az iszlamizmus: korunk minden eddiginél kegyetlenebb és gátlástalanabb, új totalitarizmusa. Féltő, hogy csak idő kérdése a mozgósítás, ha csak nem születik mégis valamilyen közös, érdemi stratégiát saját határai között az iszlám hitbeliség szekularizált keretek közé szorítására. Európa ezzel a veszéllyel szemben ez idő szerint védtelen. A francia külvárosi zavargások, minden ellenkező híreszteléssel szemben, nem voltak függetlenek az iszlamizmus metelyétől. Vitatható egyébként, vajon a francia iskolai „fejkendő-törvény” a legjobb ellenszer-e az iszlamizmussal szemben, vagy hogy érdemes-e ingerkedni Mohamed-karikatúrákkal Dániában, csak azért, hogy az imámok fellármázhassák az anyaországokat a szimbolikus sérelemmel.

Nos, Törökország EU-csatlakozási folyamatának kérdését erről a pontról szemlélhetjük reálisan. Európának a globális migrációs folyamatok következtében már most is együtt kell élnie moszlim lakosaival, természetes lépés lehetne egy anyaországuk politikai csatlakozása is. A probléma nem a népek társulásában vagy keveredésében, hanem az identitások és a kapcsolódó mentalitások ütközésében rejlik. A moszlim identitásra (most mellékes, hogy milyen világfolyamatok révén) rátapadó fundamentalizmus konfrontatív öntörvényűsége, harci fanatizmusa nem csatlakoztatható Európa mai törekvése szerinti türelmi, érdekegyeztető kultúrájához, ha tetszik: a demokratizmusához vagy humanizmusához. A csatlakozás alapfeltétele: az iszlám europaizálása és korszerű humanizálása. A jelenlegi török belviszonyok, sajnos, éppen elfejlődőben vannak a modern török állam valamikori szekularizációs ígéretétől. A csatlakozási ajánlat nem ennek a Törökországnak szól. A folyamatra kitűzött hosszabb időtáv során válik el, hogy bekövetkezik-e valamilyen valós igazodás, s az mire lesz elegendő: csatlakozásra, lazább társulásra vagy még arra sem. Ellenkező esetben a török csatlakozás – az iszlám europaizálása helyett – Európa iszlamizációját vonhatja maga után. Európai részről mindenesetre a tényleges europaizálást mint alapkövetelményt kell súlypontba helyezni a csatlakozási folyamat egyengetése és ellenőrzése során.

Komáromi Sándor

Lutheránus lelkész a romákért Szászveresmarton

Miroschnikoff, Peter: Zigeuner in Siebenbürgen – Interview mit „Zigeuner-Pfarrer” Eginald Schlattner. – Südsteuropa Mitteilungen, Jg. 2005. 4-5. H. 43-49. p.

A német ARD-adó számára készült riport Eginald Schlattner (sz. 1933) neves dél-erdélyi szász lelkész-írótól szólaltatja meg, ezúttal lelkészi minőségében. (Íróként nemzedékéhez képest megkésve, csak a rendszerváltás után szólalt meg, néhány önéletrajzi háttérű regénye ismert.) A ma már hajlott korú E. Schlattner a diktatúra idején elszenvedett megpróbáltatásai után is megmaradt szülőföldjén, eredeti hivatásának él megfogyatkozott hívei körében, évtizedek óta a Nagyszeben közelében fekvő Veresmarton (Roşia; német nevén: Rothberg), emellett börtön-lelkészi munkát végez Nagyszebenben. Beszámolója közvetlenül megélt tapasztalat alapján ad bepillantást a régi szász parasztfalu mai életébe és a szász exodusz nyomán kialakult szociális viszonyaiba, különös tekintettel a roma lakosok (oláh cigányok) helyzetére.

A régi erődtplomával büszkélkedő községben a szászok által elhagyott portákat az addig „alvégi” vagy a környező románság vette birtokába, az alvégiek helyét pedig a régi faluszélen tanyázó cigányság foglalta el, bár a régi kunyhók sem tűntek el. A „klasszikus” munkamegosztás, ami elsősorban a román, másodsorban a roma munkaerőt a szász gazdák földjein és házatáján történő foglalkoztatását jelentette, legkésőbb a téveszítéssel megszűnt, helyette létrejött a falubeliek nyomorszíntű „egyenlősége”. A rendszerváltás után, a szövetkezet felbomlásával ennek – immár a szász öslakosok nélkül – a magukra maradtak kevés sikerű, önálló próbálkozása vagy eleve esélytelen apátiája és elesettsége lépett a helyébe. Az apátia és elesettség első helyen természetesen a románokhoz képest négyszeres (!) lélekszámú roma lakosokat sújtja.

A lutheránus egyház lelkesze, akinek saját híveivel – elaggott emberekről lévén szó – egy-egy soros temetésen túl kevés dolga akad, az evangéliumi parancs erejével veszi gondjába a történetesen más vallású, ortodox és baptista romák legelesettebbjeit, attól függetlenül, hogy körükben felekezeti nem „illetékes”. Megállapítható, hogy egyházi oldalon sem az ortodoxok, sem a baptisták nem állnak ki különösebben a romákért, és épp oly kevésbé tesznek ki magukért a városi vállalkozóvá avanzsált, jobb módú, esetleg már csinos vagyonnal is rendelkező romák. Veresmarton így lesz éppen az evangélikus lelkészből a „cigányok papja”. Eszközei: különféle – olykor külföldi – alapítványi segélyek, de már a jó szóért hálásak az emberek. Ha egyébbel nem, azzal fejezik ki köszönetüket, hogy néhányuk képviselőjében megjelennek az amúgy legfeljebb egy-két, Németországba szakadt hozzátartozó részvételével zajló szász temetéseken. „Papjuknak” egyébként a fiatalokban van a legtöbb „bizodalma”, náluk lát kitörési pontot a nyomorból, az elszigeteltségből: a falu előljáróival, az iskolával karöltve igyekezik egyengetni szakmai képzésük, továbbtanulásuk lehetőségét, és néhányuk már eljutott az egyetemig. Az anyagi nehézségek a városba járás közlekedési költségeinél kezdődnek.

A szász pap vállalása voltaképp nem „kisebbségi” irányú szolgálat, hanem kifejezetten szociális munka. Ebből nyert tapasztalata alapján tanúsíthatja: az országosan 1-2%-nyi kisebbséget kitevő cigányság, helyi túlnyomó többsége ellenére, ugyanúgy diszkriminált helyzetben van, mintha kisebbségben lenne. A pár száz román család általában elhúzódik tőle. Ez az elhúzóadás is alapvetően szociális jelentésű. Az etnikai másság nem is mindig megfogható. A romák rendre „románnak” vallják magukat népszámláláskor és egyéb alkalomkor, ami a románt azért egy kissé sérti. Ezért kerüli is a *roma* szót, csakúgy, mint a sértőnek számító régi kifejezést. A roma a külső jegyek, az öltözködés, a fellépés és a mentalitás alapján többnyire mégis felismerhetők és jól megkülönböztethetők más nemzetiségektől, például munkavállalásnál. A roma közösségi kultúrája itt, Veresmarton, de másutt is, többnyire még a régi. Ugyanígy szaporulatuk dinamikája is: jelenleg is gyakori körükben a tíz-tizenkét gyerekes család. Tiszteletben tartják a falubeli nem romákat, tolvajlás, egyéb kihágás e tekintetben a faluban ismeretlen. A „cigány-pap”, aki a roma népet már régóta ismeri a hajdani építkezésekről is, hittel vallja: maga csak szívbeli jámborságban, megelégedésben és életszeretben gyarapodott a velük való érintkezés során.

Komáromi Sándor

Islám terrorizmus és a nemzeti szabadság kérdése, avagy a kortárs csecsen terrorizmus problémái

Mukhina, Irina: Islamic Terrorism and the Question of National Liberation, or Problems of Contemporary Chechen Terrorism. - Studies in Conflict & Terrorism, 2005. 28. 515-532.

Tudósok elemezték a jelenkori csecsen terrorizmus különböző okait, és sokféle magyarázatot adtak arra, hogy ez miért maradt fenn. Ami a közös ezekben a gondolatokban, hogy mindegyikük Oroszországot vádolja Csecsenföld muszlim szabadságharcának elnyomásával, melynek hátterében a csecsen területen található jövedelmező olajforrások és Oroszország érdekei állnak. Ez a cikk az 1991–2002 közti csecsen terrorista eseményeket elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a terrorizmus változásának folyamatai nem segítik elő különböző újságírók, tudósok, valamint a csecsen terroristák követelését, melyek szerint a lázadók függetlenségi háborút vívnak Oroszországgal, és hogy az orosz kormány azáltal, hogy nem képes elszakadni hagyni Csecsenföldet, újabb jövőbeni terrorista támadásokra sarkall. Az iszlám terrorizmus kérdése, amely szeptember 11. után került előtérbe, olyan probléma, amelyen Oroszország sok más országgal, beleértve Kínát is, osztozik. De terrorizmus elleni harcuk során mind Oroszország, mind Kína szembesült azzal a közkeletű váddal a nemzetközi sajtóban, hogy ezek a kormányok nem a terrorizmus ellen harcolnak, hanem saját muszlim lakosságuk körében kialakult nemzeti függetlenségi mozgalmakat próbálnak leverni birodalmi ambícióik és a fölötti félelmükben, hogy területet veszítsenek. Emberi jogi szervezetek mindkét kormányt megvádolták azzal, hogy túl messzire mennek saját muszlim közösségükkel szemben, és hogy képtelenek felmutatni egyetlen hiteles bizonyítékot arra, hogy a helyi muszlim terroristák kapcsolatot tartanak fenn a tálibokkal a szomszédos Afganisztánban vagy Oszama bin Laden Alkaida hálózatával. Bár a csecsen terrorizmus létét is megkérdőjelezték Oroszországban, a sajtó és egyes tudósok alapvetően nagy különböző magyarázatot adtak a csecsen terrorizmus létrejöttére Oroszországban. Az első ezek közül azon alapszik, hogy az orosz–csecsen konfliktus egy hosszú távú ellentét, amely két évszázada fennáll, ezért aztán igen nehéz feloldani. Azok a munkák, amelyek ezt az érvelést követik, általában arra keresnek választ, hogy a csecseneknek joguk van-e lázadni az orosz hatalom ellen, vagy hogy Oroszország múltbéli és hosszú távú politikája okozta a problémákat a kaukázusi térségben. Másodsorban a média és a közvélemény gyakran tárítja a csecsen terrorizmust Oroszország jelenlegi csecsenföldi politikájával. Ez az értelmezés a csecsen ellenállás és terrorizmus gyökereit abban látja, hogy az orosz kormány nem hajlandó beletörődni Csecsenföld függetlenségébe, mivel érdekelt a térség gazdag olajkészletének kiaknázásában. Ennek a véleménynek támogatói szerint a csecsen terrorizmus szabadságharc és küzdelem a nemzeti létért. Más gondolkodók és újságírók a csecsen gazdaság összeomlását okolják, amely szerint ez a véget nem érő háború, valamint a gazdaság és szociális infrastruktúra megsemmisülése Csecsenföldön az első számú oka a csecsen terrorizmus létének. A kilencvenes évek elején a Jelcin-kormány által alkalmazott sokkterápia elszegényedést hozott a csecsenekre, ahogy Oroszország egészére is. Az ezt követő harcok 1994–1996-ban az első csecsen háborúban és a főváros, Groznij megsemmisítése csak elmélyítette a gazdasági válságot. E szerint az érvelés szerint ilyen katasztrofális gazdasági helyzetben sok csecsen férfinak nem maradt más lehetősége, mint a kábítószercsempészség és -kereskedelem, rablás, valamint a terrorizmus. Végezetül a legújabb magyarázat szerint a csecsen terroristák voltaképpen vallási harcosok. Mióta a csecsenek a XVIII. század végén elfogadták az iszlámot, a csecsen férfiak gondolatvilágában mélyen gyökeret vert a dzsihad, a szent háború a hitetlenek ellen. Egyes szakértők úgy érvelnek,

hogy a dzsihad ideológiája legalábbis álcát biztosít kevésbé vallásos sokkal kegyetlenebb célok eléréséhez, melyet a pragmatikus vezetők karolnak fel mint eszközt, amivel manipulálni tudják a fiatal és vallásilag elkötelezett kamikázékat.

Bár minden magyarázatnak megvan a maga érve és ellenérve, illetve értékelése arra vonatkozóan, hogy a csecsen lázadók részt vesznek terrorista jellegű tevékenységekben a nemzeti függetlenség és szabadság nevében, ettől függetlenül a kérdést részletesebben kell megvizsgálni. A szerző a téma megközelítéséhez a történészek által megbízhatónak tekintett forrásokat használ fel, és a csecsen terrorista cselekményeket 1991–2002 között egy adatbankba rendezi, majd ezeket az adatokat elemzi három szempont szerint: idő, helyszín és eset-esemény típus. Az időzítés elemzése rámutat, hogy a terrorista cselekmények a két csecsenföldi háború közötti kétéves periódusban voltak a leggyakoribbak 1997–1999 között, amikor Oroszország és Csecsenföld viszonya a legbékésebb volt. Földrajzilag a háborúk közötti években különösen 1999 augusztusában és szeptemberében a terrorista cselekmények Csecsenföld közvetlen közeléből kiterjedtek egészen a nagyobb orosz városokig, beleértve Moszkvát, Szentpétervárt, amelyek mélyen az orosz birodalom belsejében helyezkednek el. Amikor a második csecsen háború megkezdődött, mindazonáltal a terrorcselekmények újból a határ menti régiókra koncentráltak, és csak a tüzszünet időszakában jelentek meg újból Oroszország belső területein. Figyelembe véve a csecsen terroristák nemzetközi kapcsolatait, különös tekintettel Oszama bin Ladenre, valamint a csecsen lázadók illegális tevékenységeit az adatbázis elemzése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a csecsen terrorizmus folyamatai nem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a lázadók függetlenségi háborút vívnak, és hogy az orosz kormány politikája, amely nem teszi lehetővé Csecsenföld elszakadását, újabb terrorista cselekmények megtörténtét segíti elő.

Az általános feltételezésekkel ellentétben, hogy a háború vége és a nemzeti függetlenség a csecsen terroristák egyetlen célja, ellentétes azzal, hogy a terrorcselekmények száma és mértéke sokkal inkább növekedett, mint csökkent a két csecsen háború közti időszakban, amikor ezeknek a céloknak elérése lehetségesnek látszott politikai eszközökkel. Sőt, mi több, a terrorcselekmények földrajzi eloszlása fordítottan arányos az orosz katonai műveletekkel Csecsenföldön. És bár a szerző személy szerint semmiképpen nem támogatja a csecsenföldi háborút semmilyen formájában, hanem békésebb megoldás mellett foglal állást, a cikkben felsorakoztatott statisztikai eredmények azt mutatják, hogy nyugati tudósok, újságírók egyaránt tévednek abban, hogy a csecsen lázadók számukra egyetlen elérhető eszközzel, a terrorizmussal folytatják nemzeti szabadságharcukat.

Bosznay Csaba

Kik vagyunk? Félelmek és tények Samuel Huntington támadásában a Latin-Amerikából az Egyesült Államokba való bevándorlási hullám ellen

Waldschmidt-Nelson, Britta: Who Are We? Fears and Facts in Samuel Huntington's Attack on Latino Immigration to the United States.

Internationale Politik und Gesellschaft, IPG 2004. 3. 145–163. p.

A latin-amerikai, különösen mexikói bevándorlók nagy száma az Egyesült Államokba Amerika nemzeti identitását veszélyezteti – állítja a Harvard egyik politika-tudós,

Samuel P. Huntington új könyvében a „Kik vagyunk? Amerika nemzeti identitásának kihívásai” címűben. A mexikói és más latin oldalról bevándorlók a korábbi bevándorló csoportokkal ellentétben nem asszimilálódnak az amerikai kultúra fő irányvonalához, ezért aztán nem integrálhatók az amerikai társadalomba. Hozzájuk köthető a legtöbb illegális határátlépés, legtöbbjük egyáltalán nem akar megtanulni angolul, és ami a legrosszabb, hogy saját spanyol anyanyelvű közösségeikben telepednek le, amelyek a további bevándorlók, illetve a relatíve nagy születésszámok miatt egyre gyarapodik. Ezek a hiszán kultúrkörök lassan, de folyamatosan egyre több várost hódítanak meg, és valójában egyre több régió latinósodik el. Huntington szerint ez a folyamat azzal fenyeget, hogy az Egyesült Államok két nép, két kultúra, és két nyelv államává válik, amely a három évszázada ismert Amerika végét jelentené.

Huntington elmélete már megjelenése pillanatában rengeteg tudós, újságíró, politikai aktivista reakcióját indította el, noha maga a gondolat nem új. Peter Brinelow is majdnem ugyanezt a problémát vetette fel, valamint Victor Davis Hanson „Mexifornia: egy születőfélben lévő állam” is ezzel a kérdéssel foglalkozott könyvében. Noha a diskurzus, melyhez Huntington új könyve csatlakozott, már számottevő irodalommal bír, mindazonáltal ez az első alkalom, hogy egy nemzetközileg elismert, politikával foglalkozó tudós csatlakozik a vitához, egy olyan elme, akinek minden egyes betűjét – különösen 2001. szeptember 11. után – nagyon sokan komolyan veszik, függetlenül attól, hogy mit ír le, egész egyszerűen azért, mert ő írja. A cikkben a szerző kísérletet tesz Huntington és az őt megelőző gondolkodók érvelését elhelyezni a bevándorlásról folytatott jelenlegi amerikai vitában, és értékeli azok jelentőségét az amerikai nemzeti identitás kérdése, valamint a politikai döntéshozatal szempontjából.

Érdemes megjegyezni, hogy Huntington a „Kik vagyunk?” című könyvében ugyanazt a módszert alkalmazza, mint amelyet 1993-ban írt világhírű könyvében, a „Civilizációk összecsapásában”. Egyes idegen kultúrák és az amerikai/nyugati kultúra közti kapcsolatot és kölcsönhatást egy, az utóbbi számára rendkívül veszélyes folyamatként ábrázolja, amely nemcsak veszélyezteteti, de az amerikai/nyugati kultúra megsemmisítésével is fenyeget. A kiváló időzítéssel publikált első esszéjében, amely a hidegháború és nem sokkal a Szovjetunió széthullását követően jelent meg, a keleti civilizációt, az arab és a muszlim kultúrát jelölte meg első számú ellenségként, különösen az ún. zsidó-keresztény értékrend, valamint a demokratikus értékek és a fogyasztói kapitalizmusra leselkedő veszélyforrásként. A 2001. szeptember 11-i terrorista támadások és a jelenleg zajló terrorista-ellenes háború fényében Huntington elmélete prófécia jellegű figyelmeztetésnek tűnik. Ezáltal garantált, hogy közönsége fenntartások nélkül elfogadja véleményét, amikor figyelmét a leggyorsabban növekvő bevándorló csoport, a latin-amerikaiak felé fordítja mint az amerikai értékrendre és nemzeti identitásra kulturális szempontból legnagyobb veszélyforrásra – különösen választási évben. Huntington amellet érvel, hogy a latinok különböznek a korábbi bevándorló csoportoktól, nemcsak számuk tekintetében, hanem ragaszkodásukban anyanyelvükhöz, amely miatt már sok korábbi bevándorló csoportot is támadások értek. 1751-ben Benjamin Franklin is hangot adott aggodalmának a nagy létszámú német bevándorló közösségek kapcsán Pennsylvániában. És noha az ő agályai gyorsan szertefoszlottak, sok amerikai veszélyes áskálódó csoportként tekintett a német bevándorlókra, akik három generáción keresztül megőrizték nyelvüket, megalapították saját városaikat és kulturális egyesületeiket. A XIX. század közepén a nem „amerikai hitű” skót és ír katolikusok, akik hűséget esküdtek a pápának, szintén rendkívül gyanúsak voltak, és az erőszakos nativizmus első számú célpontjai, míg a XIX. század végén és a XX. század elején a nativizmus fő ellenségének zsidó és az ázsiai bevándorlókat te-

kintette. A bevándorló-ellenes szenvedély az 1924-es nemzetieredet-törvényben öltött testet, amely súlyosan korlátozta a bevándorlás lehetőségét mindenki előtt, aki nem Nyugat-Európából származott, és gyakorlatilag kizárt minden ázsiait. A törvény aláírásakor Calvin Coolidge elnök kijelentette: „Meg kell őrizni Amerikának az amerikai jellegét!” A nativista állításokkal ellentétben ezek az emigráns csoportok valójában asszimilálódtak a fő kulturális irányvonalhoz, kibővítve az etnikai és a kulturális alkotóelemét az amerikai nemzeti identitásnak.

Igaz, hogy az ún. latin népesség a XX. század közepe óta rendkívül gyors mértékben növekedett, és 2003 óta a legnagyobb kisebbségi csoportot alkotják, elfoglalva az afro-amerikaiak helyét, akik 12,7%-kal töltötték be ezt a helyet. Ahelyett, hogy a világban székszszerően bekövetkező változásoktól való félelmük és aggályaik határoznák meg gondolkodásukat, az amerikaiaknak – fehér és színes bőrűnek egyaránt – meg kellene kísérelniük racionális módon kézbe venni a bevándorlás ellenőrzésének problémáját. Az új latin-amerikai és más bevándorlók beáramlása kihívást jelent, de ez sokkal inkább lehetőség, mint fenyegetés. Sok milliónyi elődjükhöz hasonlóan ezek az újonnan érkezettek új energiát, izlést, impulzust hoznak Amerikába, amely inkább kiszélesíti, mint megsemmisíti ezt a kultúrát. A német, olasz és más, nem angol anyanyelvű bevándorlókhoz hasonlóan a spanyol ajkúak is az amerikai álom képét követik, függetlenül attól, hogy Huntington mennyire helyteleníti azt. Mindazonáltal ez az álom nem a nyelvről szól, hanem a lehetőségről és értékekről, melyeket az amerikai alkotmány is magában foglal. Ami az amerikai társadalmat különlegessé teszi, az annak egyedülálló diverzitása, mivel semmilyen más kultúra nem integrált ennyi elemet. Ezáltal ez a kulturális pluralizmus – beleértve annak ígérését, hogy a különböző faji, etnikai és vallási csoportok részesülnek mindabban a szabadságban, illetve társadalmi-gazdasági, valamint politikai lehetőségekben, mint az összes többi – az amerikai identitás elidegeníthetetlen részévé vált. Ahogy ezt ez a vita is mutatja, az amerikai társadalom mégsem ennek megfelelően él, noha a legtöbben szeretnék ezt hinni akkor, amikor arra utalnak, hogy Amerika mit képvisel, vagy hogy ők maguk kik szeretnének lenni.

Bosznay Csaba

Európa és Törökország az irodalomban: Orhan Pamuk

Pamuk, Orhan - Platz, Jörg: Der Roman als Galaxie – Ein Gespräch. – Sprache im technischen Zeitalter, 44. Jg. 2006. 177. H. 104–111. p.

Pamuk (sz. 1952) a 2006. év Nobel-díjával elismert török író. (Török viszonylatban az első Nobel-díj; sokan politikai előjelűnek tartják a döntést.) Már korai regényeivel – *Cevdet Bey ve Oğulları* ('Cevdet bej és fiai', 1982); *Sessiz Ev* ('A csendes ház', 1983); *Kara Kitap* ('A fekete könyv', 1990; ebből „A titkos száz” címmel emlékezetes film is készült) – szinte „berobbant”, nemcsak a török, hanem angol, francia és német fordításaival, mindjárt a világirodalomba is. (Magyar kiadása elég későn, csak az utóbbi években indult meg a Fehér kastéllyal.) Az itt ismertetendő interjú, amely felidéri a pályája állomásait, rávilágít világlátására, és aktuálpolitikai beállítottságát sem rejti véka alá, egy évvel korábban, a Német Könyvpiac majna-frankfurti Béke-díjának odaítélése apropójából készült.

Pamuk nemzedékek óta europaizált isztambuli értelmiségi család sarja. Ez a réteg 19/20. század fordulója és még inkább az első világháború utáni államreform óta kergeti az európai felzárkózás vágyát, amibe alaposan belefáradt, már-már beletörődött a többségi keleti mentalitás mozdíthatatlanságába. Pamuk műveiben mindenekelőtt ez a kétarcú miliő tárul fel a múlt megkopott csillogásával és fokozódó reménytelenségével. A lemondás melankóliáját erősíti a régi főváros és éppen az európai kontinensre átnyúló boszporuszi környék provincializálódása a politikai, gazdasági centrum kis-ázsiai területre történt áthelyeződésével. Pamuk a hanyatlásként megélt környezet-élményt legújabb művével, 19. századi nyugati, lelkendező útirajzok idézésétől elindulva, átfogó történeti-szociológiai-önéletrajzi esszé formában is feldolgozta: *Istanbul – Hatıralar ve Şehir* ('Istanbul – Emlékek városa', 2002). A szegről-végről immár europaizált Isztambul melankóliája: különös körtünet a török EU-csatlakozási folyamat elindításának küszöbén.

Ha az Isztambul valósága köré fonódó művek politikai mondanivalóját szem elől tévesztettük volna, úgy az író nyíltabb politikummal is szolgál más műveiben. Történelmi jelmezben – *Beyaz Kale* (1985, magyar megjelenés: A fehér kastély, 2000); *Benim Adım Kırmızı* ('A nevem: Vörös', 2000) – a nyugat és az oszmán világ egykorú, konfliktusos érintkezéséről ad számot. Egyes, jelenkori környezetbe helyezett regényei – *Yeni Hayat* (1995, Az új élet); *Kar* (2002, magyar megjelenés: Hó) – pedig az életmód mind általánosabb elnyugatiasodása és a vallási-kulturális gyökerek között kiütöző éles feszültséget jeleníti meg. Pamuk valamennyi művében végeredményben az Európa és az iszlám világ között félüton álló török társadalom identitászavarának elemző feltárására vállalkozik. Az egyensúlytalan kettős örökség okát, mint az interjúban is utal rá, a Kemal Atatürk-féle világi reform művi egyoldalúságában látja, amivel – a francia pozitívizmus büvkörében – az oszmán múltnak egyszerűen csak hátat akart fordítani, az iszlám hagyomány feldolgozása, modern feloldása nélkül. Kemal reformjai a hagyományos török életminőség és életszínvonal megőrzését sem segítették elő. Törökországban az egy főre eső jövedelem ma csak tizede a nyugat-európainak, ami szinte behozhatatlan leszakadást jelent.

Pamuk írói termékenysége lehengerlő, sokoldalúsága imponáló. Gyors nemzetközi sikerét a regények európai-posztmodern formátumának és az ábrázolt multikulturalitás

ezerszínű elevenségének és teljességének köszönheti, hírnevét azonban bátor politikai kiállása is öregbíti. „Civil” foglalkozása szerint eredetileg újságíró, a kritikus tényfeltárás következetes – hazájában mai napig inkább retorziókat kiváltó – elkötelezettségével. (A Hó című regény önarcképet formázó hőse is ilyen újságíró, aki bemerészkedig a legsötétebb provincia törzsi szövetségébe.) Pamuk volt az első muzulmán értelmiségi, aki annak idején kiállt iszlamista „fatwával” sújtott külföldi író társa, Salman Ruszhide mellett. Riportjaiban, politikai esszéiben – például: *Óteki Renkler* (‘A többi szín’, 1999) – nem marad említetlenül a török társadalomnak az örmények ellen elkövetett régi bűne sem, még kevésbé a kurd nemzetiség máig tartó üldözése. Pamuk ellen 2005-ben a török nemzet nyílt „megsértése” miatt emeltek vádat egy svájci lapban közölt kijelentése miatt, ami szerint (a világban közismert 1915-ös örmény népirtás idején) török földön egymillió örményt, a későbbiekben pedig 30 ezer kurdot öltek meg. Csak EP-képviselők, illetve az EU-bővítési biztos határozott fellépésére halasztották, majd ejtették a vádat. időközben kénytelen-kelletlen módosítva a büntető törvénykönyvet. Ellenséges sajtómegnyilvánulások persze ettől függetlenül továbbra is teret kapnak irányában.

Törökország és a török identitás jövője Pamuk szilárd meggyőződése szerint az EU-csatlakozás lehetőségében rejlik, annak ellenére, hogy az ország szociális problémái önmagukban ettől nem oldódnának meg. De a csatlakozási folyamat intézményi, mentális és kulturális húzóereje elengedhetetlen az előrelépéshez. Vélemény szerint az identitás mint olyan nem „sors” kérdése, azaz nemcsak a múltból determinált, hanem jövőképp függvénye is. Ezt az identitásképet még „ki kell találni”. Pamuk szerint ez egyébként nemcsak Törökországra igaz, hanem az Európai Unióra magára is. Európa sem alapozhat csak a múltra, s ha lenne igazi „víziója” a jövőről, úgy, ha szigorú szemmel is, de kételyek nélkül, jó szívvel egyengetné Törökország csatlakozásának útját.

Komáromi Sándor

Osztrák életrajzok: az utolsó jiddis író Kelet-Európában: Jozsif Burg

*Peter Rychlo über Josef Burg (geboren 1912). (Österreichisches Alphabet.)
Literatur und Kritik, 407-408. 2006. szeptember. 103-110. p.*

A most 94 éves Burg a nyugat-ukrajnai (1918-ig osztrák) Csernovic lakója, a bukovinai Kárpátok külső karéján. A megemlékező P. Rihlo, ukrán irodalomtörténész, a földije. Burg tizenkét éves kora óta él Csernovicban, bár nem megszakítatlanul. Születési helye a nem távol eső Vyznyica, egykori „stettl” (bár inkább faluhely) és hászid központ – csodarábbival és kétkezi munkát végző zsidókkal. Burg apja tutajozott a Cseremoson, a család vízparti kalyibában lakott. A természet és a faluszél gyermekkori élménye meghatározta Burg egész elbeszélői és költői világát. Korai szárnypróbálgatásait a csernovici zsidó tanítóképző neves meseíró-pedagógusa, Eliézer Steinbarg (1880 – 1932) segítette. Első elbeszélését 'Tutajon' címmel csernovici jiddis lap közölte 1934-ben.

Burg még osztrák alattvalók gyermekeként született 1912-ben. A '30-as évek közepén azonban már román útlevéllel indult Bécsbe, hogy az egyetemet a választott német nyelvi szakon elvégezze. (Csernovicban addigra már nacionalizálták a régi Ferenc József-egyetemet.) Itt egyúttal bekapcsolódott a város irodalmi életébe, melynek egy szeletét a német nyelvű írói körök mellett a kisebb létszámú jiddis kolónia alkotta. Burgot 1938-ban még

Bécsben éri az osztrák „Anschluss” (az eseményekhez kapcsolódó néhány novelláinak csokra 1940-ben 'Méreg' címmel jelent meg), hazatérve utóbb a Molotov–Ribbentrop-paktum hatálya lépése köszönt rá Csernovic és a volt Bukovina szovjet megszállásával (1940), majd pedig a Szovjetunió elleni, erre a határszakaszra is kiterjedő, meglepetésszerű hitleri támadás (1941). A szovjet bevonulás előtt Németország egyezményesen kiköltöztette a német lakosságot, melynek kultúráját a nála erősebb létszámú zsidó polgári réteg őrizte tovább, kivéve, ha nem a jiddis kultúra letéteményesei voltak. A bukovinai zsidóság polgári rétege, értelmisége egyébiránt már a szovjet bevonuláskor kárvallottja lett gyanútlanságának: nagy részüket Szibériába deportálták. A többiek a tájék német–román visszavételénél fizettek. Jozsif Burg odisszeája a háború alatt és a háború után Oroszország sok táján vezetett keresztül, mire lehetősége nyílt, hogy újra visszatérjen az addigra már végleg Ukrajnához csatolt Csernovicba.

Ez már az 1960-as évek története volt, az oroszországi jiddis hagyományokra 1949 körül kiszabott szilencium feloldása után. Burg, aki a jiddissel kitarított zsidó népi öröksége mellett, most már csatlakozhatott a Moszkvára összpontosuló hullámhoz. Több évtizedes szünettel, 1980-tól adhatott közre ismét műveket, bár nagyobb számban csak a rendszerváltás után. Hosszabb-rövidebb elbeszélései a régi bukovinai élet idézése mellett megszólaltatják vándoréveinek kortapasztalatát, a vészorszakot is beleértve. Kései hírnevét mindenestre német fordításban kiadott munkáinak köszönheti, melyek sorát a lipcsei egyházi kiadónál (St.-Benno-Verlag) megjelent kötet nyitotta meg az NDK létének utolsó éveiben. A szerepet később átvették más kiadók Münchenben és egyebütt. A Hans Boldt-Kiadó (Winsen/Luhe), amely 2000-ben könyvméretű „élet-interjúját” adta közre, legutóbb, 2005-ben életműsorozatot indított műveiből. Munkásságát Németországban és Ausztriában is kitüntetésekkel ismerték el. A matuzsálemi korú író személye egy idő óta Csernovic egyik legfontosabb „nevezetessége”, akihez a világ sok tájáról sokan elzarándokolnak. A vasfüggöny lebontása után maga is újra ellátogatott Bécsbe, leendő hagyatékát felajánlva az Osztrák Nemzeti Könyvtárnak.

Hogyan kerül Jozsif Burg, az ukrán peremeken élő jiddis író a bécsi irodalmi folyóirat „osztrák ki-kicsoda” sorozatába? Ennek alapja természetesen: Csernovic és a bukovinai zsidók osztrák múltja, amely a két világháború között részint bécsi színhellyel folytatódott, hiszen az értelmiség zömmel ide vonult vissza az 1918-ban elcsatolt szülőföldről. (A jiddis kötődésű alkotók másik vonzéspontját, mint Burg idősebb és ismertebb pályatársa: Icig Manger esetében is, Varsó jelentette akkoriban.) Az irodalomtörténész tényleges osztrák stílusmintákat is felmutat Burg elbeszélő művészetében, alapvetően mégis jiddis nyelv-eredetiségét és a szülőtáj, a letűnt életkörnyezet képi emlékeiből építkező asszociativitását emeli ki. A jiddis hagyomány fonalát Bécsben, Csernovicban vagy Varsóban elvágta a hitleri behatolás. De a sztálinizmus sem maradt le a jiddis kultúra elpusztítását célzó törekvésekben, amely már csak illegális diaszpórában tengődhetett, s Izraelbe történő átmentésének kísérlete sem járt kellő sikerrel. (Tengerentúli emigrációja is csak az angol fordításon keresztül élt meg, mint a Singer-fivérek életművében.) Jozsif Burg a makacs túlélők egyike, s talán az egyetlen, akinek megadatott, hogy őseinek földjére visszatérjen.

Komáromi Sándor

Elias Canetti és a nyelvek – A Nobel-díjas író születési centenáriuma

Kazimirovski, Bertram: „Nichts ist mit Worten vergleichbar“ oder „Ich bin aus Worten“ Zu Elias Canettis 100. Geburtstag am 25. Juli 2005. – *Muttersprache*, 116. Jg. 2006. 2. H. 162–176. p.

Elias Canetti (1905–1994), a balkáni szefárd zsidó családból származó Nobel-díjas író „nyelvi életrajza”, amely a ladinótól – talán nem kiszámítható módon – a német nyelvig elvezette, megismételhetetlenül egyéni utat járt be a nyelvi szférák között. A tanulmányíró: nyelvész, de amikor kibontja a nyelvi „biográfiát”, az életrajzhoz tartozó családtörténettel óhatatlanul rávilágít a feltörekvő balkáni zsidó polgárság egykorú, 19. század végi migrációs-mobilizációs útjára is.

Canetti, mint ismeretes, a bulgáriai Ruszében született, s itt töltötte kora gyermekkorát. Identitása, a gyökereket tekintve, persze se nem szláv, se nem török, hanem valami egészen más. Ősei spanyol-ladino nyelvűket megőrző szefárd zsidók, akik évszázadokkal előbb, a kasztíliai zsidók 1492-es kiűzetése nyomán török fennhatóság alá menekültek, és végiglakták a Balkánt. Az olaszos hangzású apai név Canete-re megy vissza. Canettit már kisgyermek korában három nyelv veszi körül: a ladino mint anyanyelv, a bolgár mint a külvilággal való érintkezés nyelve (a felmenőknél szerepe volt még, persze, a török nyelvnek), valamint a családi vallásgyakorlás szakrális hébere, amit – ahogy talán a felnőttek sem – egyáltalán nem ért, de az akusztikája megszokottá, meghitté válik számára. Ugyanez az akusztikus „kompetencia” fűzi később – kezdetben – a némethez is.

A Canetti-szülők, mint az összes felmenők is, kereskedők voltak, amihez kellő neveltetés tartozott – akkori divat szerint: Bécsben. A későbbi házaspár egyáltalán itt ismerkedett össze. Bulgáriába hazatérve közös „titkaik” nyelve lesz a német, amit a csak egymásnak szóló közlendőkkel kapcsolatban használnak. Ebből les el morzsákat és változtatja „varázslattá” magának a kisgyerek, agyába vésva a Bécsből járatott újság nyomtatásképével reprezentált – számára idegenszerű – latin betűformákat is. Canettit önmagukban a nyelvi „rejtélyek” és „titkos írások”, illetve a nyelvek rejtelmei mindenféle formában egész pályáján izgatják majd. A német nyelvvel való igazi találkozásáé mégis későbbi eredetű.

Elias hatéves iskolakezdő, amikor a szülők átteszik székelyüket Angliába, Manchesterbe. Így lesz az angol, miközben francia magánórákat vetetnek vele, a későbbi német író második nyelve. Az apa váratlan halála után anyjával Bécsbe indulnak (1913), egy rövid francia svájci állomás közbeiktatásával. A Lausanne-ban eltöltött idő szolgál egyebek mellett a gyermek német nyelvi felkészítésére. Anyja a saját német nyelvi ismereteit teríti rá – módszertanilag kétes, de végül is napjainkban pártfogolt „direkt” eszközökkel – a ruszei környezetben bevésődött akusztikus morzsákra. A didaktikusok bízást elgondolkodhatnak azon: hol metszi az eset az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás közötti távolságot. A tanulmány szerző az apa kommunikációs szerepébe átcsúszó nyelvi szerep szimbolikáját hangsúlyozza, amivel a szülők korábbi, csak kettejük közötti használatra szánt kommunikációs „különnyelve” lesz Elias Canetti szimbolikus, írói „anyanyelvévé”. Meglehetősen kommersz német-ismeretét irodalmi klasszikusok hangos olvasása („házi felolvasások”) útján csiszolva, újabb helyszínen fejleszti tovább, amivel anyja a háborús Bécsset felcseréli: Zürichben. A fiatal Canetti átállása a svájci dialektusra a reálgimnázium tanulójaként egyúttal túl szoros anyai kötelék lazítását segíti. A világháború után még egy külső állomás: Majna-Frankfurt, ahol érettségizik, hogy utána visszatérjen anyjával Bécsbe, itt az egyetemet látogatva és jelentkezve – természetesen német nyelven – első irodalmi próbálkozásai. Ez utóbbiak sorában említhetők angolból készített fordításai is.

Canetti „nyelvi” biográfiáját a tanulmány elsősorban a *Die gerettete Zunge – Geschichte einer Jugend* (‘A megmentett nyelv – Ifjúságom története’, 1977) kötetével indított önéletrajzi trilógia, főképp éppen a nyitó kötet alapján vezeti végig. Kalauzolásával beható képet nyerünk egy rendkívüli multikulturalitással rendelkező balkáni család rendkívüli tehetséggel megáldott kezei sarjának nyelvkereséséről. Canetti egész örökségét behelyezi a német nyelv dimenziójába, miközben mentális identitását évszázados spanyolországi gyökerei táplálják. Megtalált, „megmentett” nyelve a német idioma közegében: egyfajta létmeghatározó, „abszolút” nyelv, amelynek minden egyes szava szinte önmagában való lényeg („semmi nincs, ami a szavakhoz hasonlítható”), s az alkotó szellemi valójának egy-egy sejtjét adja („lényem szavakból van kirakva”). Nyelvhasználatában ezért is a végtelen pontosságra törekvés jellemzi.

A tanulmány plasztikus képet nyújt Canettinak a német nyelvhez vezető útjáról. A szerző gondolatkörét meghosszabbítva az elmondottakkal kapcsolatban azt a kérdést is jogosan tehetjük fel: miként nyerheti Elias Canetti „osztrák” írói besorolását, ha Bécsben végül is a legkevesebb időt tölti? Az Anglián, Ausztrián, Svájcban és Németországon át vezető korai vándorlásokat követően mindösszesen 1924–1938 között működik Bécsben. Emigrációja színhelyeül újra Angliát választja, a háború után pedig véletlenül sem Bécsbe tér vissza, hanem Zürichbe tér meg, s életének teljes második felét Svájcban tölti. Mégis, a Balkán felől érkezve, az életrajz legtermészetesebb szellemi vonzaspontja: Bécs, a maga tágabb kelet-közép- és délkelet-európai örökségével. De Canetti-féle családi gyökerekkel éppúgy ideszámíthatjuk a mediterrán-ibériai hagyományokat is. Canetti írói indulására és egész gondolkodására nézve kétségkívül a két világháború közötti Bécs szellemi környezete és művelődési öröksége meghatározó. Itt talál otthonra identitás-keresésének nyelvkritikai, nyelvfilozófiai irányultsága is.

Komáromi Sándor

Politikai nézetkülönbségek, emberi jogok és legális átalakulások: kommunista és poszt-kommunista országok tapasztalatai

Příhán, Jiří: Political Dissent, Human Rights, and Legal Transformations: Communist, and Post-Communist Experiences. • East European Politics and Societies, 19. vol. 2005. 4. no. 553-572. p.

A cikk politikai nézetkülönbségek örökségére koncentrálnak, a kommunista országokban és azok hatására a poszt-kommunista politikai és törvényi átalakulásokra. A cikk első részében a szerző leírja a szocialista legalitás alapelvein nyugvó kommunista politikai és törvényi rendszert. Az azt követő részben a törvényi és természetes jogok keverékének ebből származó vitáját elemzi mind egy kommunista rendszer kritikájaként, mind pedig egy poszt-kommunista alkotmányos és törvényi átalakulás strukturális előfeltételeként. A cikk végezetül a kommunista országokban fennálló politikai nézetkülönbségeket taglalja, melyeket a polgári társadalom, valamint a liberális-demokratikus politika törvényi megalapozottsága szimbolizál, és hatással van az ebből felépülő alkotmányos rendszerekre, amelyek az emberi jogok védelmén alapulnak. Annak ellenére, hogy a disszidensek nem voltak képesek múltbeli prominens szerepükből tőkét kovácsolni az új demokratikus körülmények között. 1990-es évek poszt-kommunista társadalmában a disszidens-politika gyakran hatott az újonnan felálló és az emberi jogok védelmén alapuló alkotmányos rendszerekre. A szerző ezt követően arra a következtetésre jut, hogy a politikai nézetkülönbségeknek fontos szerepe volt, hogy külső kihívás elé állítsa a törvényi és politikai rendszereket, amelyeket legjobban a disszidensek politikai küzdelmei illusztrálnak a volt kommunista országokban. Volt politikai menekültek természetesen bizonyították, hogy az ideák jelentőséggel bírnak, és hogy komolyan kell őket venni mint politikai erőt. Ezeket egy bizonyos társadalmi és ideológiai környezetben keringetve sikeresen irritálták a fennálló kommunista rendszereket. A poszt-kommunista politikai alkotmányos és társadalmi átalakulásra gyakorolt hatásuk vitán felül áll még akkor is, ha a disszidensek valójában vagy elfogadták a demokratikus pártpolitika logikáját, és beilleszkedtek az új demokratikus hatalmi csoportokba, vagy marginalizálódtak, majd csalódottan elhagyták a politika világát az 1990-es években.

A politikai, gazdasági és ideológiai magyarázatoktól függetlenül van egy rendkívül fontos rendszerelvű megközelítés, amely a modern társadalmak összetett rendszerében rámutat a nézetkülönbségek egyik különleges funkciójára. A politikai nézetkülönbségek stratégiája nem elsősorban normatív, így minden olyan volt disszidens tevékenysége, hogy a korábbi disszidens tevékenységet politikai programmá alakítsák, eleve kudarcra ítélt kísérlet. Ez sokkal inkább performatív jellegű, és az a szükség a motorja, hogy kommunikálni kell minden a totalitáriánus politika trágán kívül eső alternatíváról. Ez a hang a politikai csend megtörésének szükségessége miatt született, melynek legnagyobb értéke az volt, hogy egyetlen alternatív normativizmushoz sem tartozott, sokkal inkább az elnyomó politikai rendszer által húzott kódolt határokat segítette átlépni. Általánosságban tárgyalva a különbséget kijelenthető, hogy a disszidensek felhívásai Szókratész „Daimonion” nyelvére hasonlítottak a leginkább, amely sokkal inkább figyelmeztetésekben beszélt, mint parancsoklatokban. A volt disszidensek legfontosabb öröksége a kommunista országokban, hogy minden politikai nézetkülönbség mindenekelőtt figyelmeztetés politikai „normalizációs” kísérletek ellen, legyen szó akár totalitáriánus vagy demokratikusan megválasztott politikusokról. A disszidenseknek egyedülállóan erős hatásuk van a törvények rendszerére, mert bennük meg van az a külső erő, hogy felismerjék és rámutassanak minden törvényi rendszer veszélyeire, legyen bár demokratikus vagy totalitáriánus.

Elfogultak az orvosok?

*Satel, Sally and Klick, Jonathan: Are Doctors Biased? = Policy Review, 136. vol.
April-May 2006. 41-54. p.*

A szerzők cikküket egy érzékletes példán keresztül azzal a problémafelvetéssel nyitják, mely szerint, ha két 50 éves férfi érkezik egy sürgősségi osztályra akut mellkasi fájdalommal, és az egyik fehér, a másik pedig színes bőrű vagy fekete, ugyanolyan minőségű ellátást kapnak-e, és azonosak-e az esélyeik a gyógyulásra. Természetesen ebben bízunk, de sok szakértő ma ragaszkodik ahhoz a megállapításhoz, hogy a faji hovatartozás nagyban meghatározza, hogy az egészségügyi ellátórendszer miként bánik majd velük, és hogy a fekete beteg sokkal gyengébb ellátást kap. Ez valóban igaz? És ha igen, miért? A kezelés közti különbség szándékos diszkriminációra vagy más tényezőkre vezethető vissza?

A kisebbségi egészséget meghatározó tényezők iránti érdeklődés nagymértékben megnőtt 1985 óta. A tudományos irodalom a kérdést illetően két kategóriára oszlik. Az egyik hangsúlyozza a nyílt vagy burkolt faji megkülönböztetést az orvosok részéről. A kutatási eredmények ebben a kategóriában azt mutatják, hogy sok orvos jobban kezeli a fehér betegeit, mint a kisebbségeket, kizárólag faji alapon. Ezt „az elfogult doktor modell”-nek nevezzük a kezelési egyenlőtlenségek esetén.

A kutatások másik vonala ún. harmadik faktorokat is bevont, amelyek kapcsolatban állnak a faji hovatartozással. Ezek a tényezők az ellátást az egészségügyi rendszer és az orvos, valamint mind a kettő szintjén együttesen befolyásolják. Ezek között fellelhetők megbiztosítási különbségek, az orvosok szaktudásának minősége, helyi különbségek az orvosi ellátásban, gyakorlatban és magának a betegnek személyi jellegzetességei (mint pl. a betegség klinikai tulajdonságai).

Természetesen az is lehetséges, hogy a két mechanizmus az „elfogult doktorok” és a „harmadik tényezők” együttesen működnek. Mégis az „elfogult doktor” modell tett szert figyelemre méltó jelentőségre mind a tudományos, mind a kereskedelmi sajtó részéről. Az egészségügyi intézet (IOM) 2002-es jelentését követően a láthatóság nagymértékben növekedett. Következtetésében megállapította, hogy a doktor–páciens kapcsolat alakulása – elfogult, előítéletes, diszkriminatív – nagymértékben befolyásolta az ellátás közti különbséget. Nagy médiavisszhang üdvözölte az IOM-jelentést, és gyakorlatilag minden egyes orgánum üdvözölte azt. A Nemzeti Egészségügyi Szervezet (NNA) akkori elnöke Dr. Lucille Perez gondolatai szerint ez magyarázatot ad arra, amelyet oly sokan gondoltunk már nagyon hosszú ideje, hogy a rasszizmus áll az egészségügyi különbségek hátterében, és borzasztó nagy csapást mér az afro-amerikai lakosságra. A cikkben a szerzők értékelik az egyes tanulmányok tartalmát, és azokat káros diszkrimináció bizonyítékként kezelik. Itt olyan bizonyítékokat mutatunk be, amelyekkel az IOM-jelentés nem számolt. Ezek a további eredmények azt mutatják, hogy a faji hovatartozással összefüggésben álló változók, mint pl. földrajzi és szocio-ekonomiai státusz megvilágítják a kezelési különbségek okait. Megfelelő szabályozó eszközök nélkül egyszerűen nem tudunk különbséget tenni azok között a kezelési módok között, amelyek áttelesen kapcsolatosak a faji hovatartozással és azok között, amelyek közvetlenül kapcsolódnak hozzá. Valójában azt látjuk, hogy amikor a kutatók olyan eszközöket alkalmaznak, amelyek figyelembe veszik ezeket a harmadik tényezőket, a közvetlen faji kapcsolat ereje jelentős mértékben csökken, vagy egész egyszerűen meg is szűnik. Sok minden történt a szerzők szerint az orvos és páciens kapcsolatának érzékenysége terén. A józan ész azt mondatja velünk, hogy a páciensek akkor járnak jól, ha bíznak orvosaikban, és produktív módon bocsát-

koznak kommunikációba velük. De a nem kielégítő orvos–páciens kapcsolatok ellenszere nem a faji érzékenységi képzésben rejlik, melyet az egészségügyben dolgozók számára tartanak.

Az egészségügyi ellátás minőségének javítása és az önmagunkról való gondoskodás a kisebbségi egészségügyi állapotot nagymértékben és pozitív módon befolyásolná. De a közegészségügyi ellátás számára sokkal áldásosabb lenne, ha ezeket a célokat minden gyengébben ellátott emberre kiterjesztenék, ahelyett hogy kizárólag a kisebbségekre koncentrálnak. Ha a legrosszabb egészségügyi állapotú csoportokat vesszük célba, a beavatkozás célja még mindig a szegény és a kisebbségi csoportok lennének, akkor viszont már látó- és intézkedési körbe kerülnének az alsó osztálybeli fehérek is. Ha pl. szűrő- és egészségmegőrző programokat indítanának be olyan hátrányos helyzetű területeken, mint Washington DC. délnyugati része vagy Los Angeles Watts külvárosa, abból minden lakos profitálna, és csökkenne az egészségügyi szolgáltatások minősége közti faji alapú különbség, mivel a kisebbségek számottevő túlsúlyban kerülnének be ezekbe a programokba. Az egészségügyi különbségek egyik legfontosabb tényezője, az önmagunk egészségére történő odafigyelés, nem annyira az egészségügyi rendszereken, mint inkább a képzésen múlik. Olyan viselkedési formák, mint dohányzás, túlzott alkoholfogyasztás, egészségtelen étrend és a testmozgás hiánya, amelyek oly nagymértékben elősegítik a krónikus betegségek kialakulását, sokkal inkább társadalmi osztályra jellemzőek, mint kisebbségi csoportokra. Polgári jogok védői arról az árnyékról beszélnek, amely az egészségügyi ellátó rendszerre vetül, és amelyet a bajokkal, bizalmatlansággal terhelt faji kapcsolatok vetítenek ki. Paradox módon, az olyan kampányok, amelyek az elfogult orvosok képzését szolgálják, táptalajt biztosítanak az egyes kisebbségekben már amúgy is meglévő bizalmatlanság számára. A gyengén ellátottak jobb ellátására történő koncentráció szolgálja legjobban az amerikaiak egészségének ügyét.

Bosznay Csaba

A tanú szemével? A szubjektív emberi jogi körülmények alapjai Kelet-Közép-Európában

Anderson, Christopher J. Paskeviciute, Aida Sandovici, Maria Elena Tverdlova, Yuliya V.: In the Eye of the Beholder? The Foundations of Subjective Human Rights Conditions in East-Central Europe. – Comparative Political Studies, 38. vol. 2005. 7. no. September 771–798. p.

Egy több nemzetre kiterjedő kutatás adatainak és információinak felhasználásával vizsgálat alá került 17 posztkommunista közép- és kelet-európai ország kormányzati gyakorlata. A szerzők vizsgálatának tárgyát azok a tényezők képezték, amelyek meghatározzák az emberek viszonyát saját országuk emberi jogi helyzetéhez. Mindazonáltal az eredmények azt mutatták, hogy az emberi jogok nagyfokú semmibevétele erőteljesen befolyásolja az emberi jogi gyakorlatok megítélését a magasabb fokú képzettséggel rendelkező személyek körében. Így a képzettebb válaszadók hajlamosabbak voltak kijelenteni, hogy országukban az emberi jogokat tiszteletben tartják, ha olyan országban éltek, ahol az egyén integritását kevesebb sérelem éri, vagy azt a politika és a civil társadalom jogai bátyázzák körül. Ennek megfelelően kevésbé voltak hajlamosak ugyanezt állítani, ha egy elnyomásra hajlamosabb országban éltek, ahol a politikai és polgári jogokat gyakrabban sértik meg.

A demokratikus átmenet leggyakrabban és legszéleskörűbben vizsgált aspektusa az ország tisztelete az emberi jogok iránt. Talán meglepő mindazonáltal megérteni azt, hogy mi képes garantálni az emberi jogok magas fokú tiszteletét, ez meglehetősen zavarba ejtő kihívással szembeesíti a kutatókat és a politikusokat egyaránt, mivel a demokrácia szintjének növekedése alkalmanként nagyobb fokú elnyomatással párosul. És bár gazdag és egyre jobban virágzó irodalom próbál magyarázatot találni a nemzetek közötti különbségre az emberi gyakorlatok során, kevés tanulmány próbálja szisztematikusan megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák az emberek hozzáállását saját hazájuk emberi jogi helyzetéhez. Még kevesebben teszik mindezt összehasonlító jelleggel. Rendkívül sajnálatos mind elméleti, mind gyakorlati okokból, hogy oly csekély hányada a kutatásoknak foglalkozik azzal, hogy mit gondol, és hogyan gondolkodik az átlag állampolgár az emberi jogok helyzetéről. Gyakorlati szinten az átlagpolgárok gondolatainak ismerete az emberi jogok helyzetéről és hogy mi határozza meg ezeket a hiedelmeket azért fontos, mivel az emberi jogok megsértése potenciálisan emberek millióinak gondolkodását befolyásolja azokban az országokban, ahol a sérelmeket elkövetik, és azokban az országokban is, ahonnan ilyen esetekben beavatkozás várható. Elméleti síkon annak ismerete, hogy az emberek miként alakítják ki álláspontjukat vagy megítélésüket saját kormányuk emberi jogi gyakorlatát illetően, a demokratikus átmenet folyamatának jobb megértését segíti elő többféle módon is. Először is hozzájárul a közvéleményt vizsgáló már meglévő tanulmányokhoz a demokratikus átalakulást végrehajtó országokban, ahol ezek a tanulmányok többnyire a rendszer és a kormány támogatottságát vizsgálják valamint a piaci reformok megítélését. Ezek a tanulmányok általában olyan aggályok nyomán születnek, melyeknek középpontjában a demokrácia mint kormányzási forma, támogatottságának kiépítése és fenntartása áll. Az állampolgárok érzelmei az emberi jogok kezelését illetően rendkívül fontos, de igen kevésbé vizsgált szempontja annak, hogy az országok mennyire teljesítenek jól a demokratikus kormányzásnak ebben a dimenziójában.

Másodsorban annak megértése, hogy mi befolyásolja az emberi jogi helyzet tömeges érzékelését, hozzájárul a tömeg magatartásalapú dimenziójának kutatásához országon

belüli konfliktus esetén. Tiltakozás és lázadási modellek gyakran feltételezik, hogy a potenciális elszakadók és azok, akiket ők mobilizálni kívánnak, tudatában vannak az elnyomó jellegű állami magatartásnak, és megkísérelnek stratégiai választ adni az állami cselekedetekre: „lázadók, akik hasonlóképpen látják a dolgokat, valószínűbb, hogy együtt lázadnak” (Lichbach 1996.). Mindazonáltal az emberek alapvető mozgatórugóinak megértése elősegítené annak megvilágítását, hogy fennáll-e kapcsolat az alapvető jogokat érintő kormányintézkedések és a közvélemény között. Ez olyan országokban lenne különösen fontos, amelyekben jelenleg is zajlik a demokratikus átalakulás, és ahol az állampolgárok nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy jogaik vannak.

Az alábbiakban a szerzők egy olyan modellt állítanak fel, amely vizsgálja a kormánygyakorlat és az egyéni szintű heterogén érzékelés közti interaktív hatásokat az emberi jogi helyzet megítélése terén. A szerzők a modellt egyéni szintű kutatási adatok segítségével vizsgálják, valamint 17 közép- és kelet-európai ország kormányainak gyakorlatáról összegyűjtött adatokkal, melyek között olyan államok is találhatóak, amelyek a volt Szovjetuniótól szakadtak el. Amellett érvelnek, hogy minél magasabb szintű az emberi jogok megsértése, az annál negatívabb megítéléshez vezet. Mindazonáltal a szerzők megvitatják, hogy az emberek nemcsak egyéni tapasztalataik, hanem szelektíve gyűjtött és értelmezett információk alapján is állást foglalnak. Ennek eredményeképpen a különböző motivációjú emberek, akik különböző információgyűjtési lehetőségekkel bírnak az emberi jogi gyakorlatokat illetően, különböző módon értékelik azt, hogy a kormány mennyire tartja tiszteletben az emberi jogokat. Azok az eredmények, melyek szerint a különböző emberek különbözőképpen értékelik ugyanazokat az emberi jogi körülményeket, érdekes politikai következtetésekre adnak lehetőséget. Gyakorlati politikában ez lehetővé teszi az azonosítást, ti. hogy a lakosság mely csoportja hajlamos hiányosnak tekinteni az ország emberi jogi helyzetét a politikai mobilizáció szempontjából, fontos, legyen szó akár hagyományos tevékenységekről, vagy újszerűekről, mindegyikhez olyan személyek kellenek, akik érzékelik a politikai problémákat. A régóta működő demokráciákban kifejlesztett elméletek szerint a magasán képzett állampolgárok a mobilizációnak különösen fontos célpontjai, mivel valószínűleg rendelkeznek olyan forrásokkal, mint az információfeldolgozásának képessége, rugalmas munkahelyi környezet és hajlandóság a részvételre politikai cselekményekben. Ahogy azt elemzésük is mutatja, az ilyen egyének valószínűbb, hogy sötétebben látják az aktuális helyzetet akkor, amikor az rossz. Ugyanakkor a politikai életben történő aktív részvételt vizsgáló tanulmányok az újonnan megalapított demokráciákban azt találták, hogy a hátrányosabb helyzetűek hajlamosabbak nagyobb szerepet vállalni a politikában, különösen nem hagyományos tüntetési magatartás formájában (Bahry & Lipsmeyer 2001). Mindent összevetve, további kutatások szükségesek, hogy megértsük az egyének közti és a nemzetek közti különbségeket abban a tekintetben, hogy az állampolgárok miként értékelik országuk teljesítményét az emberi jogok terén. Különösen igaz ez most az aktuális politikai konfliktusok fényében, amikor különböző politikai kultúrák és értékrendszerek együtt vannak jelen, valamint tudósok elméleti vitája zajlik az emberi jogok kulturálisan meghatározott értelmezéséről. Rendkívül fontos lenne meghatározni, hogy ezek az eredmények mennyire általánosíthatók Közép- és Kelet-Európa határain kívül.

Bosznay Csaba

Az osztrák történetírás a Párizs környéki békéktől az Anschlussig és az előzmények

Kuprian, Hermann J. W.: Die Pariser Friedensverträge und die österreichische Geschichtswissenschaft während der Zwischenkriegszeit. – Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 114. Band, 2006. 1–2. H. 123–142. p.

A Saint-Germain-i békekötés 1919-ben szentesítette a köztársasági „Kis-Ausztria” létét a Habsburg-Monarchia egyik utódállamaként. Ma már, a viszonylag kiegyensúlyozott és nemegyszer büszkén hangoztatott osztrák „nemzeti” identitástudat ismeretében szinte meglepő, de történeti vetületében könnyen megérthető a zavarodottság, amely előtűntette a birodalmi Monarchia ragadványterületeitől megfosztott, az „osztrák örökös tartományok” közösségére zsugorodott szuverenitás német entitását. A zavarodottság a legmegfoghatóbban talán a történetírás egykorú folyamatában szemlélhető. Az új Kis-Ausztria értelmisége és soraiban a helyzetértékelésre elsődlegesen hivatott történész-szakma eleinte csak annyit ért meg a történekből, hogy semmivé lett az addig követett doktrína: a soknemzetiségű Monarchia világában megörzendő (és az összeomlásig jól-rosszul meg is őrzött) „német”-osztrák dominancia, legfeljebb még a keleti birodalomrészek felé irányuló kultúráközvetítő „misszió” szereputatát éltető „birodalmi” eszme. Hozzá kell tenünk: a dominanciakeresés már akkor a „Lajtán túli” kötelékekbe bonyolódott birodalom kései tudatválságának és szerepzavarának a kifejeződése volt.

Kis-Ausztria történészei az új helyzetben viszont korántsem a politikai aktualitáshoz igazodtak, például úgy, hogy a régi „örökös tartományi” keretek folytonosságára váltva, vállalták volna a demokratikus új-kezdet távlatát. Ehelyett a nagynémet közösséghez fűző, a napóleoni kor végén felbomlott, majd a német – osztrák – magyar szövetséggel ismét helyreállt viszony kérdéséhez tértek vissza, ami a Monarchia idejében is az osztrák történeti doktrína súlyponti elemét adta. (Az „osztrák” különleges hivatás akkor a peremhelyzetbe szorulás kompenzálására szolgált.) A háború utáni történetírás visszafordulásban újraélte a Német-római Birodalom keresztény-európai küldetésének pátosát, majd (a porosz-osztrák konfliktus időszakát feledve) a világháborús küzdelem bajtársi közösségét. A retrospektív szemlélet reprezentatív dokumentuma a Heinrich von Srbik – az irodalomtörténeti területről is jól ismert Josef Nadlerrel közösen kiadott gyűjteménye: *Österreich – Erbe und Sendung im deutschen Raum* ('Ausztria: örökség és küldetés a német térben', 1936). A német nemzeti és az osztrák-német történész szakma mind szorosabban egybe is forrt a világháborús szereppel kapcsolatos apológia, a vereséget követő békédiktátum sérelmi kritikája és a revízió lehetőségének mérlegelése területén. Nem kisebb egyetértés jegyében került napirendre a jövő közös alakításának kérdése is, amire hathatós lendületet adott a német nemzetiszocialista-új hatalmi feltörekvés színre lépése. E tekintetben a mindinkább átpolitizálódó osztrák történetírás magáévá tette a háború előtt még csak a politikai diskurzus elemét adó „népi-német” kategóriát, ami az „osztrák” entitás össznémet betagozódásának útját programozta.

Ausztria birodalmi-német bekebelezésének útja, persze, nem a történetírás nagynémet elképzelésein át vezetett, de ezek a tendenciák párhuzamban álltak a folyamattal. Mindazáltal nem tagadható e tudományosság felelőssége az Anschluss érzelmi-tudati előkészítése terén. Ám az osztrák történészek becsületére legyen mondva: a náci ideológia hatásának vagy a hatalmi téboly mámorának általában nem engedték át magukat, bár ezzel

kapcsolatos kritikátlan szemléletük eleve nem megnyerő. Ellene vagy javára minősítéskéntől függetlenül tény, hogy a két világháború közötti osztrák történetírás a saját birodalmi kötelekeitől és a német együvé tartozástól egyaránt megfosztott Kis-Ausztria viszonyai között nem talált és talán nem is találhatott magának más eszmét, mint a történelem-alakító német nemzeti közösséghez tartozást. A kiábrándulás az Anschluss gyakorlati próbája nyomán érkezett el, s az újabb háborús vereség nyomán a győztes hatalmak által diktált „második köztársasági” státusz történelem-tudományára várt, hogy újraértelmezze az osztrák örökséget és a kisállami küldetését.

Komáromi Sándor

A megszállt Európa reakciója zsidók Dávid-csillaggal történő megbélyegzésére

Szarota, Tomasz: *The Reaction of Occupied Europe of the Stigmatization of the Jews with the Star of David.*
— *Acta Poloniae Historica*, 90, 2004. 97–111. p.

A zsidók megbélyegzésének irodalma, amely a holokauszt egyik elemeként jelent meg a II. világháborúban, nem túl széles körű. Különös fogvatékossága a rasszista törvények, eljárások és az egyes országok reakcióinak különbségén alapuló összehasonlító elemzések hiánya. A szerző a tanulmányban nem foglalkozik a náci megszállás alatti Európában bevezetett faji elkülönítési rendeletek történelmével, sokkal inkább az első településre, Włocławekre (Leslau), amely Lengyelország 1939-ben bekebelezett területén fekszik, és ahol először vezették be azt a szabályt, hogy minden zsidónak korra, nemre való tekintet nélkül viselnie kellett egy 15 cm-es oldalhosszúságú sárga háromszöget a hátán.

A zsidókat megkülönböztető jelzések gyakran eltértek egymástól a megszálló helyi hatóságától függően, lehetett ez háromszög, ahogy az Vlnában történt, vagy kör, de leggyakrabban a hatágú csillag vagy más néven Dávid-csillag szolgált erre a célra. Egyes területeken zsidóknak ezt karszalagon kellett viselni, míg másutt ruhájukra kellett varrniuk a mellkas jobb vagy bal oldalán, vagy egyes esetekben a hátukra. A csillagnak általában sárga színűnek kellett lennie, de a német megszállás alatti Lengyelországban a fehér karszalagon ez kék színű volt, Izrael mai zászlójához hasonlóan. Méreteikben is eltértek egymástól ezek a jelek, Hans Frank például 10 cm-es szélességet írt elő, míg más rendeletek tenyérnyi szélességet említettek. A korhatár, amely alatt a gyerekeknek nem volt kötelező viselni a csillagot, nem mindenütt volt ugyanaz. Bohémia és Morávia Protektorátusban a birodalomhoz hasonlóan ez a korhatár 6 év volt, és ehhez igazodott Hollandia, Franciaország és Belgium. A lengyel területeken (Generalgouvernement) 10 éves korig nem kellett viselni, míg Lwówban 14 éves korig. Egyes országokban kötelező volt valamilyen szöveges megnevezést elhelyezni a csillag közepén, a cseh zsidóknak a Jude, a hollandoknak a Jood, a franciáknak a Juif szó szerepelt a csillag közepébe írva. A szerző úgy gondolja, hogy a zsidók megbélyegzésének célja a következőképpen írható le:

1. Először is a zsidókat első látásra megkülönböztethetővé akarták tenni, amely az elnyomó és diszkriminatív cselekmények végrehajtását felgyorsíthatta.
2. Hogy elkülönítsék a zsidókat a társadalom többi részétől, hogy elszigeteljék őket más állampolgároktól, hogy törvényen kívüli státusba helyezték őket, és hogy kivonják őket a nemzeti közösség fogalmköréből.
3. Hogy megalázzák a zsidókat azáltal, hogy ezt a „szégyenbélyeget” kell viselniük, ezáltal kitéve őket gúnyolódásnak, támadásoknak, zaklatásnak, üldöztetésnek.

4. Hogy propaganda felhasználásával elősegítsék a nem zsidó lakosság elidegenedését a zsidóktól, melyet aztán gyűlöletkeltés és büntetlen cselekményekre történő felbujtás (pl. pogrom) követett.
5. Hogy megfosszák őket minden emberi vonásuktól, és hogy a megbélyegzett marhák kategóriájával tegyék egyenlővé, melyeknek nincsenek egyéni vonásaik, és amelyeket csak terelnek egyik helyről a másikra, majd végül levágnak.

Ez utóbbi cél nem kapott idáig megfelelő figyelmet, így a szerző, a nemzeti sztereotípiák kutatója lévén kihangsúlyozza, hogy ellenségeskedések esetén gyakorta megfigyelhető, hogy az ellenségképet karikatúristákkal rajzoltatják meg állati jellemzőkkel, vagy emberi alakok elállatiasításával. A zsidó és néha a lengyel megjelenítése mint egy visszataszító, undorító ízeltlábú egyrésztől a sajnálat vagy empátia érzésének megelőzését szolgálja, másrésztől beleegyezést, jóváhagyást keres ezeknek a fertőzőshordozóknak a megsemmisítéséhez. A szerző véleménye szerint a zsidók megbélyegzése egyfelől dehumanizációs törekvés volt, másrészt közönyössé akarta tenni a társadalom túlnyomó többségét a zsidók sorsával, majd eltűnésével szemben.

A megbélyegzés céljainak elemzésekor természetesen figyelembe kell venni a kibocsátott rendelkezések helyét és idejét. Mivel nemcsak a megszállók adott területre vonatkozó politikája bír jelentőséggel, hanem a háború során az egymást követő változások a „zsidókérdés végleges megoldásának” koncepcióját illetően. Gyakran, bár nem mindig, a zsidók megbélyegzése az első lépés volt, amely megelőzte egy zárt körzetbe – a gettóba – történő telepítésüket. 1941. szeptember 1-jén a birodalom területén bevezetett rendőrségi szabályozás már a holokauszt döntése felé történő haladást jelezte. A holland, belga és francia zsidók megbélyegzése 1942 tavaszán gyakorlatilag a halálos ítéletüket jelentette. Vizsgálatának tárgyát – a megszállt Európa reakcióját a zsidó lakosság megbélyegzésére – triptichonszerűen kívánja bemutatni a szerző, ahol először maguknak, a zsidóknak a reakcióit írja le, majd az antiszemiták és kollaboránsok, valamint az utcai tömeg viselkedését, és végül azokat, akik elítélték ezt a barbarizmust, és szimpatizáltak az üldözöttekkel, valamint együttérzésüknek adtak kifejezést. 1939 novemberében már megjelent egy olyan feljegyzés a lengyel területek kapcsán, hogy a zsidó karszalagok bevezetése óta azok viselői rengeteg támadást vagy megveretést kellett, hogy elszenvedjenek, ezért különösen a férfiak a lehető legkevesebb alkalommal és a legszükségesebb esetben hagyják el lakhelyeiket. Az egyetlen enyhítő körülmény, hogy a lengyel keresztény lakosság általában együttérzéssel viseltetik, vagy legalábbis nem mutatja az antiszemitizmus jeleit.

A szerző nem talált arra utaló megjegyzést a varsói zsidók reakcióiban, hogy a Dávidcsillagot bárki is büszkén, hivalkodóan hordta volna, mely megesezt Párizsban, a csillag viselését előíró rendeletet követően 1942 májusában. A német dokumentumokból lehetett megtudni, hogy 1942. június 7-ére a zsidók felvonulást szerveztek a Champs-Élysées-re egész családok számára babakocsikkal. Sőt, külön ajánlották, hogy a háborús veteránok a csillag mellé tűzzék ki kitüntetésüket is. Más jelentések is utalnak arra, hogy ilyen megnyilvánulások történtek, és hogy a zsidók büszkén hordták a jelvényt, mivel az a német elnyomás jelképe volt. Eközben a lengyel zsidók a feljegyzések szerint huligánok utcai támadásainak sorát voltak kénytelenek elszenvedni. Ezek az esetek fényes nappal sok ember szeme láttára következtek be, de a megszálló hatóságok nem foglalkoztak velük, mivel zsidók voltak az áldozatok. És végezetül álljanak itt egy Párizsban élő lengyel – Andrzej Bobkowski – feljegyzései naplójából, 1942-ből: „... Próbálok nem észre venni őket (a zsidókat), mert szégyellem magam... szégyellem, hogy mi fehér emberek, akik felépítettük a modern világot, megteremtettük annak teljes technológiáját, igába fogtuk a természet erőit,

és legyőztünk oly sok betegséget – mi végből tettük mindezt? Hogy testvéreinket, a társadalmunk legértékesebb elemeit, annak kovászát kényszerítjük ezeknek a megalázó jelvényeknek viselésére, akárcsak a középkori leprásokat. Ha én színes bőrű lennék, most elveszteném minden tiszteletemet a fehérek iránt. Lehet, hogy egy napon a legmagasabb árat kell fizetnünk ezekért az örült játékokért. A létünk lesz az ár. Technológiánk és saját kegyetlenségünk fordul majd ellenünk és semmisít meg minket”.

Bosznay Csaba

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 41. SZÁM 2006. 3. SZÁM

Tartalomjegyzék

Tilos az á...

Menyhárd Attila–Mike Károly–Szalai Ákos: A tiltás hatá-
talansága. Kogens szabályok a szerződésjogban

Cserne Péter: Szerződési szabadság és paternalizmus:
adalékok a szerződési jog közgazdasági elemzéséhez

Fejések

Személyi László–Csanády Márton: Brain drain. Közelkép
a diplomás magyarokról

Nagy Beáta–Vicsek Lilla: Mit ér a női vezető szava?

Férfi és női vezetők megítélése önkormányzati dolgozók
körében

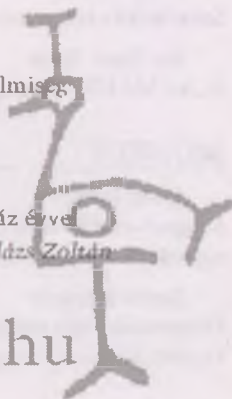
Fogalomtár

Keller Márkus: A Bildungsbürgertum és az értelmiség
fogalmának összehasonlító vizsgálata

Századvég-szövegelő

„Az a történelem amire tényleg építünk, kétszáz évvel
ezelőtt kezdődött.” *Farkasfalvy Dénessel Balázs Zoltán*
és *Szalay Ákos* beszélgetett

www.szazadveg.hu

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 17. évfolyam, 2006. 3. szám

MINERVA

ROGERS BRUBAKER

Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában 3

KISEBBSÉG ÉS POLITIKA

DEMETER ATTILA

Patriotizmus avagy nacionalizmus. A nemzetiségi/kisebbségi kérdés a magyar liberális gondolati hagyományban és a mai angolszász politikai filozófiában 31

BAKK MIKLÓS

Egy szétfoszlatás aporiái 49

MAGYARSÁGPOLITIKA

EPLÉNYI KATA

Székelyek és autonómia – tervek a mérlegen (2003–2006) 61

IFJ. TORÓ TIBOR

A „kis MÁÉRT” a magyar nyelvű sajtóban 81

MŰHELY

JANEK ISTVÁN

Magyar–szlovák diplomáciai puhatólózások 1943-ban a két állam egymással szembeni szándékairól 97

JÁROSI KATALIN

Felkerekedni egy másik világba. Rezidenciaturisták, élmény- és jóléti migránsok magyarországi falvakban 116

SZEMLE

- OLTI ÁGOSTON
Kommunizmus alul-, illetve felülnézetből. Három könyv
a Román Kommunista Pártról 141

KÖNYVISMERTETÉSEK

- Györi Szabó Róbert:*
Kisebbség, autonómia, regionalizmus 147
- Benedict Anderson:*
Elképzelt közösségek 148

Gereben Ferenc:
Olvasáskultúra
és identitás.
A Kárpát-medence
magyarságának
kulturális és nemzeti
azonosságtudata

Budapest, 2005. 215 p.

2800 Ft

Spannenberger, Norbert:
A Magyarországi
Volksbund 1938-1944.

Budapest, 2005. 432 p.

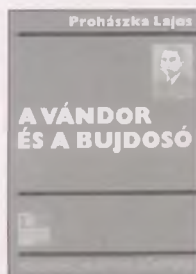
4800 Ft

Miskolczy Ambrus:
Románok a történeti
Magyarországon

Budapest, 2005. 186 p.

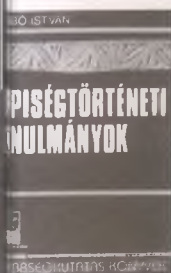
2600 Ft

Prohászka Lajos:
A vándor és a bujdosó

Budapest, 2005. 245 p.

2600 Ft

Szabó István:
Népiségtörténeti
tanulmányok

Budapest, 2005. 229 p.

2800 Ft

Ravasz László:
Orgonazúgás

Budapest, 2005. 190+32 p.

2800 Ft

Ökészületben:

Miskolczy Ambrus: A felvilágosodástól a liberalizmusig

Mogács Béla: Irodalom a korfordulón

Encsev Toso - Szőke Lajos (szerk.): Keleti szertartású keresztények Magyarországon

KISEBBSÉGGKUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

900 Ft

TANULMÁNYOK

Kisebbségi kérdés és kisebbségi politika Csehszlovákiában és Magyarországon a két világháború között (Szarka László, Eiler Ferenc, Zeidler Miklós, Irmanova, E. stb. tanulmányai)

SZEMLE

Többség és kisebbség: folyamatos politikai kapcsolattartás (Schöpflin, György)

* * *

Menekült vagy hontalan? Hová kellene menekülni? (Moore, W.H.)

* * *

Újraértékelt európai gondolkodás a Balkánról és Koszovóról (Meurs, Wim van)

* * *

A hovatartozás dilemmái: romániai magyarok (Culic, Irina)

* * *

Az oktatás átpolitizálása: identitásformálás Moldovában és Transznisztríában (Roper, S.D.)

* * *

A volt Szovjetúnióból kivándorolt zsidók és németek. "Orosz" diaszpórák Izraelben és Németországban? (Tétart, F. - Martins, A.)